8. ULUSAL SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
Kapitalizm ve Türkiye II • Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma

TÜRK SOSYAL BİLİMLER DERNEĞİ
THE TURKISH SOCIAL SCIENCE ASSOCIATION

Kapitalizm ve Türkiye II

Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma

Hazırlayanlar:
Fuat Ercan - Yüksel Akkaya

MEMLEKET HALLERİ KİTAPLARI

Kapitalizm ve Türkiye II

Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma

- Türkiye'de Kapitalizmin Restorasyon Sürecinde Sosyal Politika ve Çalışma Yasaları
  Yüksel Akkaya
- Emeğin Örgütlenemeyişi: Türkiye Üzerine Notlar
  Ali Murat Özdemir, Gamze Yücesan-Özdemir
- Çalışma Yaşamında Örgütsel Adalet, Örgüt Temelli Özsaygı ve Bazı Kişisel ve Örgütsel Değişkelerin İşdoyumu İle İlişkisi
  Fatma Yıldırım
- Bulgaristan Göçmeni Kadınların Çalışma Yaşamına Bakış Açıları
  M.Meryem Kurtulmuş Kıroğlu
- Çalışan Öğrencilerin Eğitim Profili: Ankara İskitler Endüstri ve Meslek Lisesi'nden Örnek Bir Çalışma
  Dilek Kayaalp
- Yoksullaşma Tartışmaları Ekseninde Küçük Sanayi İşçilerinin Yaşam ve Çalışma Koşulları:Ankara-Hüseyingazi Mahallesi'nde Oturan Siteler İşçileri Örneği
  M. Berkay Aydın
- Yeni Toplumsal Hareketler ve Demokrasi Teorileri
  Mustafa Kemal Coşkun
- Siyasal Lider Denetiminde Basın Yayın Organları: Öncü Gazetesi ve BTV Televizyonu
  Ayşe Asker
- Kasım 2002 Genel Seçimi Sonrasında Türkiye'de Merkez Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme
  Simten Coşar, Aylin Özman
- Karar Alma Süreçlerinin Özelleştirilmesi, Eski Aktörler, Yeni Hukuk
  Mehmet Türkay
- Türkiye'de Siyasal İslamın Görece Yükselişi : 28 Şubat Dönemeci ve Sonuçları
  Sibel Turan
- Siyasal İslamın Türkiye'deki Yeni İdeolojisi: Batıcı Pragmatizm
  Hasan Engin Şener
- Avrupa Anayasası, 1982 Anayasası ve Üniter Devletin Geleceği...
  Nihat Kayar
- Avrupa Birliği'nde Ulusal Azınlıklar Politikası ve Türkiye
  Soner Karagül
- Yerel Yönetimin Yeniden Yapılandırılması ve Kobi Temelli Bölgesel/Yerel Dinamikler
  Berna Müftüoğlu
- Gap Bölge Kalkınma İdaresi ve Toplumsal Yansımaları: Harran Örneği
  Kemal Öktem, Zuhal Güler Parlak

dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/32 Kızılay - Ankara

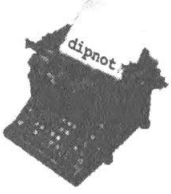
ISBN 975-9051-07-9

■ ■ ■

KAPİTALİZM VE TÜRKİYE II

Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma

Hazırlayanlar:
Fuat Ercan – Yüksel Akkaya

Bu Kitap Türk Sosyal Bilimler derneğinin 3-5 Aralık 2003 tarihinde düzenlediği 8. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirgelerden yapılan seçmelerden birini oluşturmaktadır.

Bu seriden çıkan kitaplar şunlardır.

KAPİTALİZM VE TÜRKİYE I
Kapitalizm,Tarih ve Ekonomi

KAPİTALİZM VE TÜRKİYE II
Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma

■ ■ ■

Türk Sosyal Bilimler Derneği
Hava Sok.No:25/1 Çankaya/ANKARA
Tel: (0 312) 441 45 24 Faks: (0 312) 441 45 96

© Dipnot Yayınları
Sayfa Düzeni: Sinan Solmaz

Baskı ve Cilt: Mattek matbaası

Dipnot Yayınları 5
Memleket halleri dizisi 3

1. Baskı 2005 / Ankara
ISBN 975-9051-07-9
ISBN 975-9051-05-2 (Tk.No)

■ ■ ■

DİPNOT YAYINLARI
Selanik Cad. No: No: 82/32 Kızılay / ANKARA
Tel: (0 312) 4192932 ■ Faks: (0 312) 4192932
E-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitabevi.com

İÇİNDEKİLER

İçindekiler 3
Sunuş 5
Önsöz 9
Prof.Dr.Korkut Boratav

Türkiye Emek

Türkiye'de Kapitalizmin Restorasyon Sürecinde Sosyal Politika ve Çalışma Yasaları 13
Yüksel Akkaya

Emeğin Örgütlenemeyişi: Türkiye Üzerine Notlar 41
Ali Murat Özdemir, Gamze Yücesan-Özdemir

Çalışma Yaşamında Örgütsel Adalet, Örgüt Temelli Özsaygı ve Bazı Kişisel ve Örgütsel Değişkelerin İşdoyumu İle İlişkisi 59
Fatma Yıldırım

Bulgaristan Göçmeni Kadınların Çalışma Yaşamına Bakış Açıları 87
M.Meryem Kurtulmuş Kıroğlu

Çalışan Öğrencilerin Eğitim Profili: Ankara İskitler Endüstri ve Meslek Lisesi'nden Örnek Bir Çalışma 109
Dilek Kayaalp

Yoksullaşma Tartışmaları Ekseninde Küçük Sanayi İşçilerinin Yaşam ve Çalışma Koşulları:Ankara-Hüseyingazi Mahallesi'nde Oturan Siteler İşçileri Örneği 123
M. Berkay Aydın

Türkiye Siyasal Yaşam

Yeni Toplumsal Hareketler ve Demokrasi Teorileri..... 163
Mustafa Kemal Coşkun

Siyasal Lider Denetiminde Basın Yayın Organları: Öncü Gazetesi ve BTV Televizyonu..... 185
Ayşe Asker

Kasım 2002 Genel Seçimi Sonrasında Türkiye'de Merkez Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme 203
Simten Coşar, Aylin Özman

Karar Alma Süreçlerinin Özelleştirilmesi, Eski Aktörler, Yeni Hukuk..... 219
Mehmet Türkay

Türkiye'de Siyasal İslam

Türkiye'de Siyasal İslamın Görece Yükselişi : 28 Şubat Dönemeci ve Sonuçları 243
Sibel Turan

Siyasal İslamın Türkiye'deki Yeni İdeolojisi: Batıcı Pragmatizm 273
Hasan Engin Şener

Türkiye Avrupa Birliği

Avrupa Anayasası, 1982 Anayasası ve Üniter Devletin Geleceği... 301
Nihat Kayar

Avrupa Birliği'nde Ulusal Azınlıklar Politikası ve Türkiye..... 333
Soner Karagül

Türkiye Bölgesel Dinamikler

Yerel Yönetimin Yeniden Yapılandırılması ve Kobi Temelli Bölgesel/Yerel Dinamikler..... 361
Berna Müftüoğlu

Gap Bölge Kalkınma İdaresi ve Toplumsal Yansımaları: Harran Örneği 389
Kemal Öktem, Zuhal Güler Parlak

SUNUŞ

Fuat Ercan & Yüksel Akkaya

Türkiye'de sosyal bilimle uğraşanlar için Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin (TSBD) iki yılda bir düzenlediği *Ulusal Sosyal Bilimler Kongre*'leri tam bir şenlik havası içinde geçiyor. Ulusal Sosyal Bilimler Kongre'leri heyecan duyan ve heyecanlarını paylaşmak isteyen sosyal bilimciler için anlamlı bir buluşma. Sosyal bilimciler özellikle de eğitim ve bilme faaliyetlerinin sistematik olarak gerçekleştiği kurumlar olarak üniversiteler, her geçen gün daha bir piyasa mekanizmasının içine çekiliyor. Piyasa mekanizmasının belirleyiciliğinin artması merkezi siyasal iktidarın üniversiteler ve sosyal bilimciler üzerindeki denetim ve müdahalesinin azalması anlamına gelmiyor, belki daha da kötüsü merkezi siyasal iktidarların müdahalesi farklı yöntemlerle olsa bile daha bir etkinleşiyor. Bilme etkinliğini piyasanın pragmatik isteklerine bağlayan anlayışın artan egemenliği, sosyal bilimcileri, ama sadece eleştirel sosyal bilimcileri değil, sosyal bilimlere yeni başlayanları da dışarıda bırakıyor, izole ediyor. Bilme etkinliğinin pragmatik ve rekabetçi bir biçimde gerçekleşmesi, bilgi edinme süreci ve sonuçlarının paylaşılmasını engellediği gibi, sosyal bilimlere yeni başlayanların heyecanını, var olma sevincini azaltıyor. Heyecan ya da enerji azalışına yol açan "izole" edilme halinin bir diğer kaynağı, "üniversitelerin" sağlam bir "kale" olma konumundan birer "hücre"ye dönüşmeleridir. Sosyal bilimciler artan uzmanlaşmaya bağlı olarak her geçen gün yalnızca kendilerine ait bir dil, alan geliştirmiyorlar, daha çok kendilerinin etrafına duvarlar örüyorlar. Yalnızlaşmayı arttıran duvarlar. Oysa dışımızdaki sosyal gerçekliği

oluşturan bileşenler arasında, içsel bağlantıların, bir birbirleriyle ilişkilerinin giderek yoğunlaştığı bir dönemden geçiyoruz. Değişim değerinin egemenliği yaşamın tüm unsurlarına sızıp, kendine özgü kodlamasını harekete geçirirken, sosyal bilimlerden kısa erimli ve daha çok mekanizmanın "sadece belirli kısımlarının" ama özellikle de piyasanın "aksayan kısımlarının" bilgisi istenmekte. Sosyal bilimciyi bilme eyleminden, teknisyen konumuna indirgeyen bu yeni eğilimler bilmeye ilişkin "heyecan ve enerjiyi" azaltıyor. Bu yüzden ulusal düzeyde gerçekleşen tek kongre olduğu için *Sosyal Bilimler Kongre'si* oldukça önemli bir yere sahip. Ama Sosyal Bilimler Kongresi'nin önemi sadece ülke düzeyinde sosyal bilimcileri bir araya getirmesi değil, çok daha önemlisi Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin, son yıllarda gerçekleşen bu olumsuz gelişmelere karşı bir tutum sergilemesidir. Bu yıl (2005) düzenlenecek olan 9.Kongre çağrı metninde şu ifadelere yer verilmiştir. "Bilindiği gibi, TSBD tarafından düzenlenen Ulusal Sosyal Bilimler Kongreleri bilimsel tartışma ve iletişim ortamını zenginleştirmek amacıyla oluşturulmuş ve özellikle gelişmekte olan üniversitelerimizdeki genç öğretim elemanlarının bilimsel ürünlerini sunmalarına olanak sağlamıştır. ... Katılımcılar kendi uzmanlık alanları içinde herhangi bir konuyu seçmekte serbesttirler." TSBD'nin düzenlediği kongrelere sosyal bilimcilerin, ama özellikle heyecan ve enerjisini kaybetmeyen sosyal bilimcilerin ilgisinin arttığını söyleyebiliriz. 1980 yılında gerçekleştirilen 1. Kongre'ye 60 bildiri sunulurken, 2003 yılında 8.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde bu sayı 240 bildiri ve 60 oturuma yükselmiştir. Tanışma, tartışma ve iletişim kanallarının kurulması açısından özel bir önem arz eden buluşmaların temel belirleyeni çoğunun "fırından yeni çıkmış" bildiriler olmasıdır. Kongre'den aylarca önce başlayan sunuş heyecanı,sıkıntısı, korkusu, Kongre'de gerçekleştirilen sunumla paylaşılıyor. Her Kongre esnasında, gerçekleştirilen sunumların derli-toplu bir şekilde bir araya getirilmesinin önemi, arkadaş ortamlarında konuşulur. Sekizinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde (3-5 Aralık 2003) heyecanlı bir oturum sonrası sunuşlar üzerine düşüncelerini bizimle paylaşan Korkut

Boratav hocamız "harcanan tüm bu emeklerin kalıcı olması için yazıya dökülmesinin oldukça anlamlı olacağını" belirtti. 2004 Yılının Ocak ayında Ankara'da Sekizinci Kongre'nin değerlendirilmesi yapılırken, Kongre'ye sunulan bildirilerin basılması için gerekli çalışmalarının başlatılması kararı alındı. Bu kararı hayata geçirecek kişiler olarak da bizler seçildik. Hemen belirtmemiz gerekir ki, heyecanla kabul ettiğimiz bu görevin çok da kolay olmadığını gördük. Zorlukları ve eksikliklerimizi kısaca sizlerle paylaşmak istiyoruz. Kongre'ye 240 bildiri sunulmuştu. Ne var ki kitaplaştırmada, kitap sayısı ve sayfa sınırı işimizi zorlaştırdı. En zor aşama ise, 240 bildiri içinden hangilerinin seçileceği ve hangi ölçülere göre seçileceği idi. Akademik dünyanın kırılgan yapısını göz önüne alarak, tüm bildiri sahiplerine yayın kararımızı bildirdime yönünde bir yol seçtik. Dernek, hazırladığımız çağrı metnini tüm bildiri sahiplerine elektronik ortamda iletmeyi üstlendi. Belirlediğimiz tarihte ise bize ulaşan bildiri sayısı 83 idi. Bildirileri incelemeye alıp, hakemlik belirleme süreci başladığında, bazı arkadaşlar bu duyurunun kendilerine iletilmediğini bize bildirdiler. Bu ilk teknik hataşaşkınlığımızı oluşturdu. Elektronik adres listesinde sorun olduğu için, bazı arkadaşlara ulaşamamıştık. Süreci yeniden başlatmak için ek zaman verdik. Araya zaman girip, derleme işi uzadığında haklı olarak bazı arkadaşlar, başka yerlerde değerlendireceklerini ifade ederek, metinlerini çektikler. Her kitabın bir öyküsü var, ama bu kitabın öyküsü biraz uzun sürdü, nihayet bu iki kitabı yayınlama aşamasına geldik. Tüm bu çabaların-tembelliklerin sonucu Kapitalizm ve Türkiye başlığında toplanan iki ciltlik kitap oluştu. Planlanan bir kitaplık projenin iki kitaba dönüşmesine rağmen, elimizdeki tüm çalışmaları yayınlayamadık. Elimizdeki tebliğlerden seçim yaparken, iç bütünlüğü olan birkaç grup oluşturduk. Bazı tebliğler bu iç bütünlüğe uymadığı için derlemeye alınamadı, bazı tebliğler ise daha çok konuşma metni olarak hazırlandığı için derlemeye alamadık. Ama her durumda bir seçim yapmak zorunda kaldık. Umarız kongrenin "şenlik havası" bir nebze de olsa derlemede hissedilir. Tebliğlerin farklı disiplinler ve üniversitelerden olması, Kongre'deki zengin-

liği bir ölçüde yansıtmaya çalışıyor. Diğer yandan dikkat edilirse metinlerin çoğunluğu, akademide görece yeni olan arkadaşlar tarafından yazılmış. Bu bile kendi başına anlamlı ve önemli. Sunuş yazısı aynı zamanda bir iç dökmede olduğu için, yazılarını derlemenin akademik dünyamızın değerli hocalarımızdan gerekli destek ve ilgiyi görmediğimizi de satır arasında belirtmeden edemeyeceğiz. Umut ederiz ki, derleme sosyal bilimlerde süregelen "kendi çevresine duvar örme eğilimini" bir ölçü de olsa kırmıştır, ve yine umarız ki "heyecan" ve bunu izleyen "enerji azalışına yol açan", "izole" edilme halinden bizleri biraz daha "birbirimize yakın" ve biraz daha "güçlü" kılmıştır.

ÖNSÖZ

Prof.Dr.Korkut Boratav
Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanı

Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin bir süreden beri iki yılda bir düzenlediği ulusal sosyal bilimler kongrelerinden dokuzuncusu Aralık 2005'te Ankara'da toplanacak. Bu kongreler, farklı disiplinlerden ve özellikle genç kuşaklardan gelen sosyal bilim insanlarının, ürünlerini, katkılarını, düşüncelerini sundukları, tartışmaya açtıkları bir bilim şöleni özelliğini taşımaktadır. Ulusal kongrelerde sunulan ve tartışmaya açılan bildirilerin, Türkiye'de sosyal bilim haznesine kalıcı katkılar haline dönüşmesi için, yayımlanması gerekir. Yıllardan beri kongre bildirilerinin küçük bir bölümü bilimsel dergilerde ve bazen kitaplaşan derlemelerde yayımlanmaktadır. Bu, sevindirici bir durumdur; ancak yeterli değildir. Zira, 2001 kongresine sunulan bildirilerin sayısı iki yüzler eşiğine ulaşmış, 2003'te ise bu eşiği aşmıştır. Bu gereksinimi karşılamak amacıyla Derneğimiz dördüncü (1995) ve yedinci (2001) ulusal kongre sunulan bildirilerden bir bölümünü yayımlamıştır. Elinizdeki iki ciltlik kitap Derneğimizin aynı doğrultudaki yeni bir katkısını oluşturmakta ve Aralık 2003'te toplanan Sekizinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne sunulan 241 bildiriden seçilen 33 incelemeyi içermektedir. Kongre bildirileri, sunuş anında çoğu kez bilimsel üretimin ara aşamalarıdır. Kongre tartışmaları ile başlayan bir süreç bildirilerin yayına ulaşacak biçimde olgunlaşmasına adım adım katkı yapar. Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin iki üyesi, Yüksel Akkaya ve Fuat Ercan sekizinci kongre bildirileri içinden bir bölümünün yayına dönüşmesi için zorunlu olan seçme göre-

vini üstlendiler. Bunun bir "ayıklama" değil, "seçme" çabası oluşturduğunu vurgulamak isterim. Yayına sunulan çalışmalar içinden biçim ve içerik açılarından "yayımlanmaya değer" bulunan çalışma sayısının elinizdeki iki ciltlik derlemede içerilen 33 çalışmanın çok üstünde olduğunu söyleyebilirim. Derneğimizin sınırlı olanakları, "tematik bütünlük" arayışının ek bir ölçüt olarak seçme sürecinde kullanılması sonucunu verdi. Böylece, "Kapitalizm ve Türkiye" ana tema'sı, elinizdeki derlemede seçim sürecini belirleyen bir diğer ölçüt olarak kullanıldı. "Kapitalizm Tarih ve Ekonomi" birinci ciltte, "Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma" ise ikinci ciltte içerilen çalışmaları birleştiren alt-temalar olarak belirlendi. Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin tüm çalışmalarında ve ulusal kongrelerede izlenen temel yaklaşım, yani sosyal bilimlerin tüm disiplinlerinin temsili, Kapitalizm ve Türkiye I ve II başlıkları altında yayımlanan bu derlemede de izlenmiştir. Derneğimiz, sosyal bilimlerde aşırı uzmanlaşmadan kaynaklanan disiplinler-arası iletişimin kısırlaşma eğilimlerine öteden beri karşı durmaktadır. Ulusal kongreler ve elinizdeki derleme bu doğrultudaki çabalarımızın ürünleridir. Bu satırların yazılmasından kısa bir süre sonra toplanacak olan dokuzuncu ulusal kongreye sunulacak bildirilerin de Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimine önemli katkılar getireceğini bekliyorum.
Kasım 2005

TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN RESTORASYON SÜRECİNDE SOSYAL POLİTİKA VE ÇALIŞMA YASALARI

Yüksel Akkaya

Yaygın olarak "küreselleşme" olarak tanımlanan kapitalizmin kendini yeniden restore ettiği, "sosyal devlet", "refah devleti" uygulamalarından vaz geçip, devleti küçültmeyi temel hedef edindiği bir dönemde Türkiye'de emek piyasası, sosyal politika ve çalışma hayatı da bu gelişmelerden etkilenmektedir. Türkiye'de kapitalizmin restorasyon sürecince sosyal politika ve çalışma hayatına yönelik "sosyal güvenlik reformu" ile atılan adım, bugün iş yasalarının yeniden düzenlenmesi ile biraz daha mesafe kat etmiştir. Sermaye birikimin önündeki engelleri kaldırmayı hedefleyen, karlılık alanlarını genişletmeyi amaçlayan bu yeni yasal düzenlemeler kuşkusuz kapitalizmin doğası ile, özü ile uyumludur. Sermaye cephesi açısından önemli olanaklar yaratan bu düzenlemeler ne var ki emek cephesi açısından aynı anlamı taşımamaktadır. Bu tebliğde Türkiye'de kapitalizmin restorasyonunun sosyal politika ve çalışma yasaları açısından emekçilere nasıl yansıdığı tartışılacaktır.

DÜNDEN BUGÜNE SOSYAL POLİTİKA: KİM İÇİN?

Son çeyrek yüzyıldaki gelişmeler, sosyal politikayı yoksullara sosyal yardıma dönüştürerek ele almakta, adeta yoksulluğun yönetimine indirgemeye çalışmaktadır. Böyle bir yaklaşım benimsenmekle birlikte, yoksulluğun nedenleri tartışılmaktan kaçınılmış, daha çok sonuçlar üzerinde durulmuştur. Bu yaklaşımın bir parçası olarak da yoksulluğa/yoksullara sürekli muhtaç olan ve onu yeniden üre-

ten kapitalist sistemde emek/sermaye arasındaki ilişki göz ardı edilmekte, yoksulluk sorunu yüzeysel olarak, adeta kapitalizm dışı bir olgu olarak ele alınmaktadır. Nihayetinde yoksulluk, bölüşüm ilişkilerinin ortaya koyduğu bir sonuçtur. Bu sonuçta belirleyici olan da emek ile sermaye arasındaki güç dengesidir. Sosyal politika da bu güç dengesi ve bu dengeye bağlı olarak yarattığı/yaratacağı potansiyel tehlikenin kapsamı ve boyutu ile yakından ilgilidir. Eğer, emek sermaye için bir tehlike oluşturuyorsa, sosyal politikanın amacı bu tehlikeyi yumuşatmak, çelişkiyi uzlaştırarak tehlike olmaktan çıkarmaktır. Zira sosyal politika[1], "ilkçağlardan beri olagelmiş ve temelinde, insanın simgelediği emek gücünün korunmasına dönük bir yeni oluşum" olup, "Bugünkü anlamına ve boyutlarına ulaşabilmek için yüzyılların geçmesi, toplumların ekonomik, sosyal, siyasal ekinsel yapılarının köklü değişikliklere ve dönüşümlere uğraması gerekmiştir" (Talas, 1992). Bu sürece bağlı olarak, "liberal ve XVIII. yüzyıldan başlayarak gelişen yeni kapitalist düzende daha sınırlı bir sosyal politika anlayışı içine girilmiştir. Böylece, zaman içinde sosyal politika, yeni sınıflar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, işçi-işveren ilişkilerinde denge kurulması ve gerektiğinde işçi sınıfını, onun emek gücünü korumak doğrultusunda devletin müdahalelerde bulunması anlamını kazanmıştır" (Talas, 1992).

Modern anlamda sosyal politikanın doğduğu ve geliştiği zaman diliminde sosyal politika pek çok "düşünürün gözünde sınıflar arasındaki savaşımları, çelişkileri ve dengesizlikleri gidermeye, uyum sağlamaya dönük bir bilim dalıdır" (Talas, 1992). Toplumsal yaşantıdaki dina-

[1] Sosyal politika kavramı (sozialpolitik) ilk kez 19. Yüzyıl ortalarında Almanya'da kullanılmıştır. Terim tarihsel olarak bir mücadeleyi, bir programı ve parolayı anlatmak amacıyla doğmuştur. Sosyal politika teriminin dar anlamdaki tanımında, sanayi devriminin belirginleştirildiği sınıf çelişki ve çatışmalarının, kurulu toplumsal düzeni sarsmasını önlemeye yönelik önlemler alınması amacı vurgulanır (Gülmez, 2000). Kavramın doğuşundan kısa bir süre sonra, 1873'te Almanya'da Sosyal Siyaset Cemiyeti (Verein für Sozialpolitik) kurulur (Tuna-Yalçıntaş, 1981). Sosyal politika kavramının doğduğu dönem ise sınıf çatışmalarının sertleştiği, sosyalist düşüncelerin işçi sınıfı içinde kök salıp, geliştiği bir dönemdir. Hülasa mevcut düzen tehlike ile karşı karşıyadır!

mizm, sosyal politika alanını sürekli değişime zorlamıştır. Bunun sonucu olarak da sosyal politikanın konusu ve kapsamı sürekli gelişmiştir. Başlangıçta çalışan çocuk ve kadın işçilerin korunmasına yönelik önlemler olarak ortaya çıkmışken izleyen yıllarda önce tüm işçileri, ardından tüm işçileri konu edinmiştir. Bu evrimin birinci aşaması kişisel yardımlardan kişisel haklara ve sınıfsal korumalara geçiştir. İkinci temel aşama ise geniş anlamda sosyal politika olarak tanımlanan tüm halkın refahının yükseltilmesi, toplumsal barış ve adaletin sağlanmasının temel hedef edinildiği aşama idi. Ancak yaklaşık çeyrek yüzyıldır, çağın önemli sorunlarından biri haline gelen yoksulluk sosyal politikanın en önemli konularından biri olmaya başlamıştır. O kadar ki bu "yeni" durumu tarif etmek bakımından "eski" yoksulluk kavramı yetersiz kalmış, bu nedenle yoksulluğun yeni halini tarif için başına bir de "yeni" sıfatı konmuştur.[2] Öyle anlaşılıyor ki bu kez düzene yönelik tehlike iyi kötü bir işe sahip olan işçilerden, işçi sınıfından değil, büyük çoğunluğunu işsizlerin oluşturduğu yoksullardan gelmektedir. Bu nedenle de önlemler bu kez bu "yeni" gruba yönelik olarak oluşturulmaya başlanmıştır. Sosyal politikanın konusu ve kapsamı bu nedenle bir kez daha yeni bir aşama ile karşı karşıya olmaktadır, kaygı ise hep aynıdır: düzenin selametini sağlamak. Zira, dün olduğu gibi bugün de sosyal politikanın temel amacı "kapitalist toplum düzeni içinde sınıf savaşımlarının nedenlerini gidermeye dönük önlemler ve politikalar" öngörmek, oluşturmak, uygulamaktır (Talas, 1992).

Aslında sosyal politikayı evrimi açısından ele aldığımızda üç ana dönem altında değerlendirmek mümkündür. İlk dönem 1841-1890 arasıdır ve temel özelliği devletin oldukça yavaş sahneye inip, bazı sınırlı korumacı önlemlere yönelmesidir.[3] İkinci dönem 1890-1945 arasıdır ve artık devlet çalışma ilişkilerini düzenlemek için devre-

[2]) Bakınız Buğra, A.-Ç. Keyder, 2003.

[3]) Bu dönemdeki oluşum modern anlamda bir sosyal politikadan çok onun embriyonik, kurumsallaşmamış, sürekliliği olmayan halidir ve daha çok, başlangıçta kadın ve çocuk emeğinin korunması alanında kendisini gösterir, giderek çalışma ilişkilerini daha geniş alanda kapsar (Gülmez, 1991: 78-140; Gülmez, 2000, 9-34).

dedir, bu alana yönelik düzenlemeler yapar.[4] Üçüncü dönem ise 1945-1973 dönemidir ki sosyal politikanın yaygın olarak uygulama alanı bulduğu, konusu ve kapsamını genişlettiği bir dönemdir ve devlet artık hemen hemen her yerdedir ve önüne "sosyal" sıfatı gelmiştir.[5] 1973 sonrasını ise, en çok ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, sosyal politika alanından devletin ricat ettiği, üçüncü aşamanın tersine, sosyal politikanın konusu ve kapsamının daraltıldığı bir evre olarak nitelendirebiliriz, ki burada karşımıza tekrar yoksullar çıkar/çıkartılır. Buna dördüncü evre de diyebiliriz, ki kapitalizmin kendini restore ettiği, aslına rücu ettiği döneme denk düşer.[6] Ne var ki, yoksulluk yeni bir olgu değildir[7], sosyal politikanın doğuşundan önce de vardır, ancak sosyal politikanın konusu olmayı "beceremeyiştir". Zira, kapitalist sistemi tehdit eden asıl tehlike yoksullar değil, işçi sınıfı idi. Bu nedenle sosyal politikanın konusunu öncelikli olarak yoksullar değil işçiler oluşturmuştur. İşçi sınıfının sermaye cephesi için bir tehdit olmaktan çıktığı düşünülen günümüzde, asıl tehlike kaynağı olarak yoksullar görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle işçilerden çok, bu yoksullara yönelik önlemler alınması gerektiği düşünülmeye başlanmıştır. Sosyal politikaya biçilen yeni görev, yoksulluğun yönetimini sağlamaktır, yani mevcut düzen için, kapitalist sistem için tehlike olmasını önlemektir.

Ne hazindir ki, yoksulluk ile ilgili ciltlerce kitap, makale yazılmış olmasına rağmen, yüzyıl önce olduğu gibi,

---

[4]) Bu dönem, işçi hareketlerinin, sosyalistlerin düzeni tehdit ettiği, çıkar çatışmalarının sınıf temelinde derinleştiği bir dönemdir. Sosyal politikanın da temel amacı, "kapitalist toplum düzeni içinde sınıf savaşımlarının nedenlerini gidermeye dönük önlemler ve politikalar" öngörmek, oluşturmak, uygulamaktır (Talas, 1992).

[5]) Daha ayrıntılı bir analiz için bakınız Marie-Therese Join -Lambert, Politiques Sociales, Dalloz, Paris, 1994.

[6]) Bu yeni dönem ile ilgili iyi bir tartışma "seti" için bakınız Türk Harb-İş, Avrupa'da Sosyal Koruma, Ankara, 1998.

[7]) 19. yüzyıl, sanayileşmenin ve liberalizmin acımasızlığının ve yarattığı yoksulluğun toplumlar tarafından iliklerine kadar hissedildiği bir yüzyıldır. Bu yüzyılın yazın alanının en önemli konularından biri de yoksulluktur. Polanyi'nin (2000) ifadesi ile bu yüzyılda düzinelerce yazar "yoksullar nereden geliyor" sorusuna yanıt aramış, "sürüyle" broşür yazmıştır.

bugün de yazarların çok azı yoksulluğun nereden kaynaklandığını görebilmiştir/gösterebilmiştir. Üstelik, Dünya Bankası gibi "mümtaz" kurumlar pek çok yaptığı/yaptırdığı araştırmalar ile bunu daha da bulanık hale getirmeğe çalışmakta, daha da ötesine geçerek yoksulluğu "meşrulaştırmakta", doğal, yadsınamaz, kaçınılmaz bir olgu olarak göstermektedir. Adeta, "yoksulluk kaderimse çekerim" söylemini toplumların ruhuna işlemeye çalışmaktadır. "Yoksullukla, yoksullarla birlikte yaşamaya alışmak" söylemi bundan başka bir şey değildir. Bu tutum, yoksulluğu yaratan mekanizmanın sorgulanmasını önlemeye çalışan "zekice" bir buluştan başka bir şey değildir! Kuşkusuz, aynı anlama gelmek üzere, emek ile sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerini ve bu ilişkileri yeniden düzenleyen kuralları da gizlemeye çalışan bir buluş!...

Sermaye birikim rejiminin acımasızlığı ile at başı giden yoksulluk özellikle son yirmi yılda büyük boyutlara ulaşınca, yoksulluk kavramı gerek ulusal gerek uluslararası alanda kalkınma ve gelişme tartışmalarının önemli bir eksenini oluşturmaya başlamıştır. Bu tartışmalar, ne yazık ki nedenden çok sonuç üzerinde yoğunlaşmıştır. Yoksulluğun tanımı, onunla nasıl mücadele edileceği konuları tartışılırken sermaye birikimi, artı-değer, kar oranları gibi kapitalist sistemin temel mekanizması, işleyişi sorgulanmamış bundan özenle kaçınılmıştır/kaçınılmaktadır. Böyle davranıldığı için de yoksulluğun bu türden tanımcıları/açıklayıcıları derinliksiz bir felsefe ile karşımıza çıkmakta, hızlarını alamayarak yoksulluğun bizatihi yoksulların kendilerinden kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Ancak bu türden bir yazın/değerlendirme yoksulluğu da, onu yaratan koşulları da farklı boyutta açıklamakta, gerçeğin kendisini gizlemeye çalışmaktadır.

Yoksulluğun kaynağını, oluş nedenlerini görmezlikten gelenler basit bir durum tespiti yapmaya çalışmakta, anın fotoğrafını çekerek onu anlatmaktadırlar. Bu yaklaşımlara göre de yoksulluğu sınıflandırmak gerekir. Örneğin onlara göre, "mutlak yoksulluk", bir insanın yaşamını minimum düzeyde sürdürebilmesine, yani biyolojik olarak kendisini yeniden üretebilmesi için gerekli kalori ve diğer

besin bileşenlerini sağlayacak beslenmeyi gerçekleştirmesine dayalı olarak tanımlanmakta, ayni ve nakdi gelirleri bu temel gereksinimleri karşılamakta yetersiz olanlar mutlak yoksulluk sınırının altında kalmaktadır; "göreli yoksulluk" ise, kişinin bir toplumsal varlık olmasından hareket etmekte ve kendisini biyolojik olarak değil, toplumsal olarak yeniden üretebilmesi için gerekli tüketim ve yaşam düzeyinin saptanmasını içermekte, belli bir toplumda kabul edilebilir minimum tüketim düzeyinin altında geliri olanlar göreli yoksul olarak tanımlanmaktadır.

Her iki yaklaşım da yoksulluğu, toplumsal olarak belirlenen bir asgari geçim düzeyine ulaşmak için gerekli maddi imkanlara sahip olmayan insanların durumu olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, yoksulluğu özellikle gelir ve gelir bölüşümü sorunlarına bağlı olarak ele almaktadır. Temel yaklaşım böyle olunca, yoksullukla mücadele araçları olarak da ekonomik büyüme, üretim yatırım ve istihdam yaratma yoluyla gerçekleşen gelir artışı ve gelir bölüşümünün düzelmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

Ekonomik büyüme, üretim yatırım ve istihdam yaratma yoluyla gerçekleşen gelir artışı ve gelir bölüşümünün düzelmesi ile yoksulluğun azaltılacağı söylemi kapitalist sistemin işleyiş yasalarına uygun değildir. Kapitalist üretim tarzında sermaye birikimi ve kar oranlarını artırma isteği, şiddetli dalgalanmalar ve yoksulluğun artışı ile de ilgilidir. Burada, yoksulluğun müsebbibi olan işsizleşme ve hiç iş bulamama olarak ortaya çıkan işsizlik, emek üretkenliğindeki artışın, sermayenin organik bileşimindeki ve teknik şeklindeki değişimin hızındaki artıştan etkilenir. Böyle bir etki altında kaldığı için işçiler kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nispi ölçüde fazlalık haline getirip, yoksullaşma sürecini başlatan önce düşük ücretli işçiye, daha sona ücretten yoksun işsize dönüştüren araçları da üretmiş olur. Bunu da daima artan boyutlarda yapar (Marx, 1986). Ne var ki, kapitalist üretim tarzının bu temel yasasından bihaber olan/bihaber kalmak isteyen ya da "şimdilik" uygun görmeyen yoksulluk teorisyenleri emek verimindeki artışın üstünde yeterli bir istikrarlı bir büyüme ile istihdam artışı ve yoksulluğu

azaltma arasında doğrusal bir ilişki kurarlar.[8] Oysa, yoksulluğun bizatihi kendisi ve en önemli nedenlerinden biri olan işsizlik, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak, yoksulluğun bir ifadesi de olan işsizlik, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta üretim biçiminin varlık koşulu haline gelir. Yoksullar, aynı anlama gelmek üzere işsizler, her an el altında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu yoksulluktan beslenen sermayeye aittir. Çünkü, bu işsiz, düşük ücretli yoksullar, sermayenin kendini genişletme konusunda değişen gereksinimlerini karşılamak üzere, daima sömürülmeye hazır bir insan kitlesi yaratır. El altında hazır yoksul insan kitlesi olmadan, emekçi sayısında, nüfusun mutlak büyümesinden bağımsız bir artış olmadan, üretimin boyutlarında genişleme olmaz. Emekçi sayısındaki bu artış ise emekçilerin bir kısmını durmadan işsizleştiren, onları yoksullaştıran basit bir süreçle, üretimdeki artışa oranla çalıştırılan emekçi sayısını azaltan yöntemlerle gerçekleştirilir. Yani, sermayenin bütün hareket şekli, emekçi nüfusun bir kısmını, sürekli olarak yoksulluğun temel nedeni olan işsiz ya da yarı-işsiz insanlar haline getirmeye dayanmaktadır.

Kapitalist üretimin rahatça at oynatabilmesi için yoksullardan oluşan yedek bir sanayi ordusuna ihtiyacı vardır. Bu yoksul yedek sanayi ordusunun büyüklüğüne duyulan bu ihtiyaç yoksullara katılanların sayısını da artırır. Üretim araçları, büyüklük ve etki güçleri bakımından artarken, daha az emekçi çalıştırma araçları haline geldikleri gibi, bu durum, bir de emeğin üretkenliğindeki artış oranında, sermayenin emek arzını, emekçi talebinden daha büyük bir hızla yükseltmesi gerçeğiyle değişikliğe uğratılır. Bir yandan işçi sınıfının çalışan kesiminin

---

*) Yukarıda sözü edilen her iki makale farklı kurgulardan hareket etse de Cumhuriyet'in hem bunalım dönemini hem de "devletçilik" dönemini bu temelde değerlendirmedikleri için, soruna bir parça sosyal politika "eksikliği" temelinde yaklaşmak istemişlerdir. Ancak her iki yazarın da "modern" anlamda sosyal politikanın doğuşuna ilişkin kurguları da zaaflı olduğundan, değerlendirmeleri ***eksik*** kalmaktadır. Yer yer sosyal yardım ile sosyal politikanın özdeşleştirmeye varacak düzeyde ele alınması ise sosyal politikanın kapsam ve konusunu daraltılmaktadır. Öyle olduğu için de öznesi değişmektedir!

aşırı çalışması yoksul yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yoksul yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki artan baskısı, bunları, aşırı çalışmaya boyun eğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kesiminin aşırı-çalışmayla diğer kesimi zorunlu bir işsizliğe mahkum etmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistleri zenginleştirmenin bir aracı halini aldığı gibi, aynı zamanda da, yoksul yedek sanayi ordusu üretimini, toplumsal birikimin ilerlemesine uygun düşecek ölçüde hızlandırır. İşte, yoksulluğun nedeni ve sonucunun birbirine karıştırıldığı anın "puslu resmi" burada daha da bulanıklaştırılarak, açıklanmaya çalışılır. Kapitalizmde esas olan herkesi yoksulluktan kurtarmak ve onların yaşam düzeylerini yükseltmek değil, tam tersine mümkün olduğunca önemli oranda bir yoksul kitlesinin varlığını her zaman yedekte tutmaktır. Zira, kapitalizmin temel kurallarından biri yoksulluğun mutlaka olması gerekliliği üzerine inşa edilmiştir. Nedeni ise oldukça basittir. Çünkü, yoksullar -işçi ya da işsiz-, kapitalizmin duraklama ve ortalama refah dönemlerinde refah düzeyi görece daha yüksek işçileri, yoksul olmayan çalışanları baskı altında tutar, aşırı üretim ve refah dönemlerinde onların isteklerini dizginler. Sadece bu nedenle, işsiz yoksullar, emeğin arz ve talep yasasının geçerlilik alanını, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetlerine mutlak şekilde uyan sınırlar içerisinde tutar. Çünkü, genel ücret hareketleri, tamamıyla, yoksul ve işsiz yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralmasıyla düzenlenir ve bu da sınai çevrimin devresel değişmelerine uygun olarak meydana gelir. Ücret hareketleri, işçi sınıfının faal ve işsiz yedek yoksul işçi ordusu şeklinde bölünüşünü gösteren değişen oranlarla nispi artı-nüfus miktarındaki artış ve azalmayla, bazen emilen, bazen serbest bırakılan işçi miktarıyla belirlendiğinden, kapitalist sistem her zaman işsiz yoksullara ihtiyaç duyar.

Emek arzı ve talebi yasasının sermaye birikim sürecinde de yeni işsiz yoksulluğa yol açan esas üzerinde işlemesi ise sermayenin tahakkümünü tamamlar. Bir yandan, işçi sınıfının çalışan kesiminin aşırı çalışması, fazla mesai yapması, yedek yoksul işçi ordusunun yani yoksul

işsizlerin saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek işgücü olan işsizlerin rekabet yolu ile çalışanlar üzerinde artan baskısı, bunları, aşırı çalışmaya boyun eğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır. Bu süreçte, kapitalistler daha da zenginleşirken, çalışanların reel ücretleri düştüğünden daha da yoksullaşırlar. Ancak, kapitalistin daha da zenginleştiği, sermayesinin arttığı bu dönemde aynı oranda yeni iş olanakları ve gelir artışı yaratılmaz, işsizlik ve yoksulluk aynı oranda ve hızda azalmaz. Çünkü, teknikte ve yönetim biçimindeki her yenilik daha az işçi çalışmayı gerektirir, kapitalist ise tercihini hep yeni teknik ve yeni yönetim biçimlerinden yana yapar. İşte bu nedenle, emekçiler daha fazla çalıştıkları, başkaları için daha fazla servet ürettikleri ölçüde kendi yoksulluklarının önünü de açarlar, yoksulluğa davetiye çıkarırlar. Son yirmi yıldır, teknolojideki gelişime, ekonomideki gelişmeye, zenginleşmeye rağmen yoksulluğun yaygınlaşıp, derinleşmesinin kronik bir hal almasının arkasında yatan gerçek kapitalizmin bu kuralının hayatta somutlaşmasından başka bir şey değildir. Yani pasta büyüdükçe, buradan herkese pay düşmemekte, tam tersine bu pastadan yararlanamayan yoksulların hem sayısı artmakta, hem de payı yükselmektedir.[9] Öyle olduğu için de Engels'in 19. yüzyılın ortasında İngiltere için tasvir ettiği yoksulluk hallerinin, bugün olduğu gibi dün de aynen Türkiye'de görülmesi sürpriz değildir.[10]

Türkiye'nin de bir parçası olduğu kapitalist sistem ve üretim tarzı yukarıda da belirtildiği gibi sürekli yoksullara, yoksulluğu yaratan mekanizmalar ihtiyaç duyar. Bu yoksullar farklı özellikler taşıyarak bugün olduğu gibi dün de karşımıza çıkar.

---

[9]) Böyle olduğu için de sermaye cephesinin "hepimiz aynı gemideyiz" söylemi gerçeği yansıtmaz. Yakın zamanlarda, tarihini hatırlayamadığım "az satan" gazetelerimizin birinde, işçiler patronlarının "ne aynı gemisi, tehlike anında gemiden atılacak ilk şeylerin işçiler" olduğunu kendilerine söylediğini "sitemkar" bir dille anlatmaktadırlar.

[10]) Bakınız N. Erdoğan (Editör), Yoksulluk Halleri (Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri), Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2002.

KAPİTALİST "RESTORASYON" SÜRECİNDE ÇALIŞMA YASALARINI DEĞİŞTİRMEK: NE İÇİN, KİMİN İÇİN?

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren pek çok mevzisini kaybetmiş olan kapitalizm, yüzyılın sonuna doğru yeniden özüne, doğasına dönerek kendini restore etmeye başladı. 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başındaki işçi hareketleri ve 1917 Devrimi'nden sonra sıkıntılı günler yaşayan kapitalizm sosyal politika adı altında pek çok yeni düzenlemeye giderek kendisini de yeniden yapılandırmıştı. Şimdi, sosyalist sistemin çözülerek, ciddi bir tehlike olarak algılanmaktan uzak olduğu bir dönemde, kapitalizm kendisini bir kez daha yeniden yapılandırma gereği duymaktadır. Türkiye'de kapitalizmin bu restorasyon sürecini, sermaye birikimi önündeki engelleri kaldırıp, kar oranını artırmak, sömürü oranını yükseltmek için başvurduğu araçları, sosyal politikanın önemli konularından olan çalışma yasaları ile göstermek oldukça açıklayıcı olacaktır. Bunun için de en iyi örneği 4857 sayılı yeni İş Yasası oluşturmaktadır.

Bir ülkenin çalışma ilişkilerini düzenleyen mevzuat o dönemin iktisadi düşüncesi ve bu düşünceye temel teşkil eden siyasal yaklaşımının da aynasını oluşturur. Bu temel kabul çerçevesinde 4857 sayılı yeni İş Kanunu gözden geçirilip, incelendiğinde, yeni yasanın ruhunun ve özünün iktisadi düşünceye ve bunun bir türevi olan sosyal politikaya çok uygun olduğu görülmektedir. Sermaye birikiminin önündeki engelleri mümkün olduğunca kaldırmayı, kar oranlarını artırmanın olanaklarını kolaylaştırmayı amaçlayan yeni iktisadi düşünce ve onun ideolojisi işçiyi daha verimli olmaya zorlayacak, iş denetimini kolaylaştıracak bir yasal düzenlemeye ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç ise, J. Bentham'ın Panoptikon hapishane ile sağlamak istediği denetim ve iktidarın her yerde olan gözüne olan ihtiyaçtan başka bir şey değildir. Yani her işyeri artık bir panoptikon hapishaneye dönmelidir. Bu hapishanede gözetim için, iktidarın varlığını hissettirmek için çok sayıda denetçiye gerek yoktur. Bu yeni "hapishanelerde", işçiler kendi kendilerini denetleyecek bir özelliğe kavuştu-

rulmaktadır. Böylece, daha verimli, daha yoğun, daha uzun süreli ve daha disiplinli çalışmaları sağlanmaktadır.

Panoptikon hapishanenin en büyük etkisi tutukluda, aynı anlama gelmek üzere işçide, iktidarın otomatik işleyişini sağlayan bilinçli ve sürekli bir görülebilirlik halini yaratmaktır. Gözetim altında tutmanın, eylemi itibariyle kesintili olsa bile, sonuçları itibariyle sürekli olmasını sağlamak; bu mimari aygıtın, iktidarı icra edeninkinden bağımsız bir iktidar ilişkisini yaratan ve destekleyen bir makine olmasını sağlamak; kısacası tutukluların, yani işçilerin, bizzat kendilerinin de taşıyıcısı oldukları bir iktidar durumunun içine alınmalarını sağlamak. Bunu sağlamak için, mekanizmanın sürekli gözetim altında tutulması aynı anda hem çok fazla, hem de çok azdır: çok azdır, çünkü esas olan gözetim altında olduğunu bilmesidir; çok fazladır, çünkü fiili durumda böyle olması gereksizdir. Bu nedenden ötürü Bentham, iktidarın görünür ve varlığının kanıtlanamaz ilkesini koymuştur. Görünür: tutuklu, yani işçi, gözünün önünde sürekli olarak, gözlendiğini varsayar. Varlığının kanıtlanamaz olması: tutuklu, yani işçi, o anda kendine bakılıp bakılmadığını asla bilmemeli, ama bunun her an olabileceğinden hiçbir kuşkusu bulunmamalıdır (Foucault, 2000). Bu duygunun yaşanabilmesi için, sürekli gözetim ve denetim duygusunun içselleştirilmesi önemlidir, ama yetmez, panoptikonun felsefesine uygun olarak, bir de işçilerde her yoldaş, her işçi bir gözetmendir, iktidarın gözüdür duygusunu yaratmak gerekir (Foucault, 2003). Yeni iş yasasının mimari kurgusu ve dili tam da bunu gerçekleştiren bir özellik taşımaktadır. İşçilerde yaratılacak olan işsiz kalma kaygısı, korkusu, panoptikon hapishanenin görünmeyen iktidarının ve gözetim duygusunun işçilere içselleştirilmesi yeni iş yasasının en önemli kurgusudur. Kendine olan güvenini kaybetmiş, geleceğe yönelik olarak sürekli kaygılı olan bir işçi artık kendi kendini denetleyecek, dışsal bir baskı olmadan, bir emir verilmeden daha yoğun çalışacak, dayanışmadan uzak, sadece kendisini düşünen bencil bir kimliğe de kavuşturulmuştur. Yeni yasanın istediği budur. Çünkü panoptikin felsefesinde aslolan sürekli gözetlenme ve güvensizlik duygusunu yaşamaktır (Foucault, 2003).

Bu düzenek, önemli bir düzenektir, iktidarı otomotikleştirmekte ve bireysellikten çıkarmaktadır. Bu iktidar, ilkesini bir işçiden çok, bedenlerin, yüzeylerin, bakışların hesaplı kitaplı bir dağılımından; iç mekanizmaları işçiyi içine alan ilişkiyi üreten bir aygıttan almaktadır (Foucault, 2000).

Yasa mimarisi ve dili ile bu korkuya dayalı kurguyu sürekli üreten aygıtı ve ilişkisini oldukça yetkin bir şekilde yaratmış bulunmaktadır. Kuşkusuz bu yaklaşım İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin temel felsefesinden kopuştan başka bir anlama gelmez. Artık işçileri korumaktan çok, aslolan mümkün olduğunca onları emek ve zaman açısından yoğun çalıştırmaktır, yani 19. yüzyılın vahşi çalışma koşullarına geri dönmektir. Oysa 19. yüzyıl çalışma yaşamının daha insanileştirilmesi yönünde çabaların yaşandığı bir çağdır da.

Çalışma hayatına yönelik yasalaştırma çabaları 19. yüzyılda başlamıştır. Bu yasalaştırma çabalarının arkasındaki ilk amaç toplumun geleceği olan çocukların ve çocukları doğuran ana olan kadınların korunmasıydı. Her ne kadar çıkarılan yasalar uzun süre uygulamada karşılığını bulmasa da çocuk ve kadın işçilerin korunmasına yönelik bu düzenlemeler ilerleyen yıllarda çalışma koşullarının ağırlığı altında ezilen diğer işçileri de kapsayarak genişlemeye başladı. İşverenler arsındaki haksız rekabeti kaldırma isteği, yoksulluğun toplumsal huzursuzluğun temel nedenlerinden birine dönüşmesi, artan örgütlü işçi hareketleri çalışma hayatına yönelik yasalaştırma sürecini hızlandırırken, işçilerin korunmasını da temel ilkelerden biri edindi. Yeni bir yüzyıla girerken, yeni bir iş yasasına ihtiyaç duyulduğunu en çok dile getirenler işverenler oldu. Onlara göre işçilerin edindiği yasal haklar çok fazla idi. Aslolan işçinin değil işin, yani işverenin korunması idi. TİSK başkanı Refik Baydur bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Günümüzde pek çok ülkede iş yasalarının temel hedef ve amaçlarında önemli değişiklikler olduğunu görüyoruz. Kapitalist gelişme sürecinin ilk aşamalarında işveren karşısında çok zayıf konuma düşen işçi kesimini korumak ve sosyal taraflar arasında menfaat dengesi sağlamak amacıyla çıkarılan yasalardan küresel rekabet çağı

sayılan bugün ülke ve firma rekabet gücünü artırmak, işsizlik sorununu hafifletmek gibi işlevler bekleniyor. Ülkeler mevcut yasalarını bu doğrultuda değiştirme çabası veriyorlar" (Baydur, 2003).

Son yıllarda sermaye cephesi mevcut iş mevzuatının ekonomik, sosyal ve siyasal koşullara cevap vermediği gerekçesi ile değiştirilmesi gerektiğini ileri sürerken (TİSK, 1995; 1998; 2001) emek cephesi de, cılız bir sesle de olsa, "küreselleşme" sürecinin dayattığı ağır rekabet koşullarında emekçilerin sosyal politikanın gereği olarak daha fazla korunması gerektiğini belirtiyorlardı. İşçi ve işverenlerin bu değişim isteğini yerine getirmek üzere korporatist bir yaklaşım çerçevesinde, işçi-işveren-devlet şeklindeki üçlü bir yaklaşımla, onları temsilen, iş mevzuatında değişiklik yapacak bir "bilim kurulu" oluşturuldu. "Bilim kurulu"nun ağırlıklı olarak iş hukuku profesörlerinden oluşması emek cephesi açısından bir avantaj oluşturabilirdi. Ne yazık ki, beklenenin tersine, yeni yasa, iş hukukunun felsefesine, özüne, temel ilkelerine aykırı önemli düzenlemeler içermekte, sosyal politikanın da sonu anlamına gelecek yaklaşımlara sahip bulunmaktadır. Yasanın temel felsefesi, sermaye birikiminin oluşması ve kar oranlarının artması için işçiler üzerinde iktidar aygıtını yerleştirmektir. Panoptik iş yasası bu nedenle sermayenin dahiyane bir buluşudur, teknoloji kadar önemli bir buluştur. Çünkü, yeni iktidar teknikleri üretimin gereklerine cevap verecek bir özellik taşımakta, işçilerden gelebilecek karşı-iktidar tepkisini, direniş potansiyelini azaltmaktadır. Şimdi çalışma çağıdır: hem emek yoğun olarak, hem zaman yoğun olarak.[11] Oysa iş hukukunun felsefesi başkaydı!

İş yasasının temel felsefesindeki değişimi göstermek, bu yasanın kimin çıkarı doğrultusunda hazırlandığını gösterebilmek için, önce iş hukukunun temel özelliğini açıklamakta yarar var. İş hukukunun temel felsefesi ve

[11]) Yasa çıktıktan sonra özellikle küçük ve orta büyüklükteki işyerlerinde daha önce de var olan 10- 12 saatlik çalışma süreleri daha da yaygınlaşmış, fazla çalışmalara ücret ödenmemiştir. Pek çok işyerinde öğle yemeği ve dinlenme zamanı on - on beş dakikaya indirilmiştir. Bu türden haberler için Evrensel gazetesinin okur mektuplarına bakılabilir.

özelliği işçinin hukuku olmasıdır. Böyle olduğu için de"bilim kurulu"ndaki profesörler de dahil tüm iş hukuku hocaları derslerinde hep bunu dile getirmişler, iş hukukunun ilk derslerinde temel ilkeleri mutlaka öğretmişlerdir. Bu ilkeler 1) işçiyi koruma ve yardım ilkesi, 2) nispi emredici hukuk kurallarını içermesi, 3) işçi lehine yorum ilkesidir. Bu ilkeler iş hukukunu diğer hukuk dallarından ayırmakta, toplumsal ve hukuksal yaşam içinde önemli özellikler katmaktadır. İş Hukukunun temel ilkelerinin başında gelen "işçiyi koruma ve yardım ilkesi" gereğince çalışma hayatında taraflar eşit kabul edilmez, işçi işveren karşısında zayıf, ezilen ve sömürülen konumunda kabul edildiğinden korunması ve yardım edilmesi gereken bir unsur olarak görülür. Kuşkusuz bu sosyal devletin de bir gereğidir. İş Hukukunu diğer hukuk dallarından ayıran bir diğer özellik de "nispi emredici hukuk kuralları" çerçevesinde iş mevzuatının yalnızca çalışanlar yararına değiştirilebilmesidir. Nispi emredici hukuk kuralları çerçevesinde taraflar arasındaki ilişkilerde uyulması gereken asgari düzey belirlenir, bu düzenleme her zaman taraflar arasındaki anlaşmalar ile işçi lehine değiştirilebilir. Kuşkusuz, bu da çağdaş, sosyal bir devletin gereğidir. Yine iş hukuku, çalışma hayatını düzenleyen mevzuatta bir boşluk olması halinde, yürürlükte olan bir kuralın anlaşılmasında sıkıntı yaşanması halinde kararın işçi lehine verilmesini ilke olarak kabul eder.

İş Hukukunun bu temel ilkeleri çerçevesinde "İş Kanunu" nun "Genel Gerekçesi"ne ve yasa maddelerine bakıldığında, çağdaşlık adına, yeni döneme uyum adına, yukarıda belirtilen temel ilkelerin çok büyük ölçüde göz ardı edildiği görülmektedir. 1475 sayılı İş Kanunu çağdaş olmadığı için yeni bir yasaya ihtiyaç duyulduğu sık sık dile getirilmiştir. Ancak, yeni yasayı hazırlayanların çağdaşlığı büyük ölçüde sermaye açısından algıladıkları anlaşılıyor. Çünkü, çağın gereklerinden söz edilirken hep işverenlerin ihtiyaçları göz önüne alınmış, taraflardan korunmaya muhtaç olan emek cephesi ise fazlaca önemsenmemiştir. Çalışanlara yönelik koruyucu düzenlemeler ise uygulamada hayata geçirilmeyecek, denetimi de yetersiz kalacak olan düzenlemelerden ibarettir.

Bu durumda çağa uygun yeni yasa, işçinin değil işverenin yasası olacaktır. Kuşkusuz bu yaklaşım, iş hukukundaki köklü bir değişimin, dönüşümün de ifadesidir. Artık korunması gereken işçi değil, TİSK'in başkanı Refik Baydur'un açıkça belirttiği gibi işveren ve işyeridir. İş hukukunun felsefesine, ilkelerine yönelik bu temel değişimi gerekçelendirmek gerekmektedir.

"Genel Gerekçe", çağdaşlaşma adı altındaki bu "kaçınılmazlık"ı şöyle açıklanmaktadır: "... yeni teknoloji tıpkı 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda sosyal ve siyasal yapıyı değiştiren sanayi devrimi gibi insanlık tarihinde bir dönüm noktasıdır. Sanayi devrimi, iletişim olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle etkilerini ancak yüz yıllık bir süreç içinde ortaya çıkarabilmiş iken, bilgisayar teknolojisi çok kısa sürede tüm dünyada etkilerini göstermiştir. Nitekim bu yeni teknoloji nedeniyle yeni çalışma türleri hızla yaygınlaşmış işin düzenlenmesinde yepyeni model ve uygulamalar ortaya çıkmıştır: kısmi süreli, çağrı üzerine çalışmalar, ödünç iş ilişkileri, iş paylaşımı modelleri, belirli süreli hizmet sözleşmelerinin ve alt işveren uygulamalarının yaygınlaşması bu değişim sürecinin bazı örnekleridir" (TİSK, 2003a).

Bu türden değişimler, yanılsamalı olarak, emek cephesi tarafından da kabul edilmektedir. Ama bu kabul, sermayenin yasalara rağmen çalışanlar aleyhinde geliştirdiği çalışma ilişki ve koşullarının yasalaştırılarak, kabul edilmesi anlamına da gelmemelidir. Tersine emek cephesinde bu türden bir "değişimin" kabulü, bu "yeni" oluşumları çalışanlar aleyhine aleyhine benimseyerek, yasalaştırmak yerine, çalışanlar lehine yeniden düzenlemeyi, işçilerin korunmasını ve emeğin istismarını önlemeyi gerektirir. Tıpkı 19. yüzyıldaki sanayi devriminin yol açtığı değişimde ezilenlerin korunması gerektiği düşüncesi ile işçilere yönelik olarak iş hukukunun oluşturulması düşüncesinde olduğu gibi. Üstelik, şimdi yeni dönemde de benzeri durum söz konusudur ve işçiler her zamankinden daha fazla korunmaya muhtaçtır, yoksullaşmıştır, emeğinin sömürüsü hem zaman hem yoğunluk olarak daha da artmıştır. Bir değişim düşünülecekse bu olumsuzlukları azaltacak ya da ortadan kaldıracak yönde düşünülmelidir, servetine

artırıcı katsın, rekabet adına yaşamları yıkan, yoksulluğu derinleştiren, gelir dağılımını bozan sermayenin doymak bilmeyen iştahı yönünde değil.

Yeni iş yasasına duyulan ihtiyacın arkasında yatan gerekçelerden biri de üyesi olunmak istenen Avrupa Birliği (AB) müktesebatına uyum sağlamaktır. Yasanın genel gerekçesinde bu ihtiyaç şöyle dile getirilmektedir: "AB'ne tam üyelik sürecinde Türk mevzuatında henüz bulunmayan, buna karşılık AB ülkelerini kendiliğinden bağlayan normların da Türk iş hukukuna kazandırılması gerekmektedir. Bu gereksinim başta iş yasası olmak üzere birçok yasada, uyun süreci içinde, değişiklik yapılması anlamına gelmektedir. Kuşkusuz iş mevzuatının Avrupa normlarına uyumlu hale getirilmesi tam üyeliğe kadar geçecek olan süre içinde gerçekleşecektir. Ancak bugünkü aşamada Avrupa sosyal hukukunun temel nitelikteki düzenlemelerini benimsemek, onlara aykırı hükümleri yavaş yavaş Türk mevzuatından ayıklamak en isabetli yöntem olacaktır". AB'ne üyeliğin henüz gerçekleşmediği bir zamanda, AB müktesebatına uyum adı altında çalışanlar aleyhine kimi yasal düzenlemelerin yapılmasını anlaşılır bulmak oldukça zor görünmektedir. Örneğin, 1475 sayılı yasada 18 yaşını bitirmiş çıraklar yasa kapsamında iken, yeni yasada AB müktesebatına uyum çerçevesinde bu çıraklar yasa kapsamından çıkarılmış, müktesebata uygun olarak sadece "iş sağlığı ve güvenliği" konularında işçi sayarak, "iş sağlığı ve güvenliği" önlemlerinden yararlandırılmıştır. Bunun 1475 sayılı yasaya göre çok ileri bir düzenleme olduğunu düşünmek mümkün değildir. Türkiye gibi ülkelerde çocuk emeğinin istismarının büyük boyutlara ulaştığı bir zamanda böyle bir düzenlemeye "çağdaşlık" ve "AB'ye uyum" adı altında yapılması ise emek cephesi ve sosyal politika açısında kabul edilmesi olanaksızdır. Ancak, böyle bir yaklaşımın işverenlere ucuz işgücü yaratacağı düşünüldüğünde yasadaki değişikliğin nedenleri de daha kolay anlaşılmış olacaktır.

İş Yasası'nın 2. Maddesindeki "asıl işveren-alt işveren" olarak adlandırılan taşeronluk işçilerin kimlik ve kişilik aşınmasında önemli rol oynayan bir düzenlemedir. Başlangıçta güçlü sendikaları etkisizleştirmek için hayata

geçirilen bu uygulama, artık düşük ücretli işçi çalıştırmanın, iş güvencesinden yoksun bırakmanın, kazanılmış hakları vermemenin, kamu kesiminde özelleştirmenin aracı olmuştur. İşsizliğin yüksek olduğu Türkiye'de asgari ücretin altında bile çalışmaya razı olanların var olduğu bir zamanda taşeron işçileri birikmiş ücretlerini bile istemekten çekinmektedir. Düzenli bir gelir elde etmeden yoksun kalan işçiler ekonomik yaşam kadar sosyal yaşamlarında da önemli sıkıntılarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, panoptik iş yasasının en önemli kurgularından biridir. Artık iktidarı kimin icra ettiği önemli değildir, iktidarın gözü içselleştirilmiştir, aç kalma, gelirsiz kalma korkusu en büyük terbiye edici olarak devreye girmiştir. Foucault'nun ifadesi ile "gerçek bir tabi olma durumu" sağlanmıştır. Bu tabi olma işçiyi çalışmaya, emek ve zaman açısından daha yoğun çalışmaya,kendiliğinden yönlendirmekte, dışardan bir güç kullanmayı gereksiz kılmaktadır (Foucault,2000).

İşçiler açısından hem çalışma hayatında hem de sosyal hayatta önemli sorunlara yol açacak olan "geçici iş ilişkisi" yeni yasanın 7. maddesi ile çalışma mevzuatına AB müktesebatına uyum adı altında sokulmuştur. Yasa maddesi ile ilgili gerekçede bu tür bir ilişkisinin bulunduğu şöyle açıklanmaktadır: "Avrupa Birliği çalışma müktesebatına da giren ödünç iş ilişkisi, işç-işveren ilişkilerinde asıl işveren-alt işveren ilişkisi dışında üçlü ilişkilerin diğer bir örneğini oluşturmaktadır". AB Çalışma Müktesebatında Konsey'in 91/383 sayılı "belirli süreli veya ödünç iş ilişkili işçilerin sağlık koruma ve güvenliğinin düzeltilmesine yönelik önlemlerin tamamlanması hakkında yönerge"si ile düzenlenen "ödünç iş ilişkisi" mevzuatımıza taşınırken başlangıçta, tasarı da oldukça ağır bir şekilde düzenlenmiş olan bu madde TBMM'de görüşmeler sırasında gösterilen tepkiler üzerine biraz daha yumuşatılmıştır. AB müktesebatına uyum ve çağdaşlık adı altında çalışma mevzuatına sokulan bu yeni düzenleme işçileri atomize etmenin, işverene koşulsuz itaat edecek işçiler oluşturmanın en önemli araçlarından biridir. Her ne kadar işçinin rızası da gerekiyorsa da işsizliğin kol gezdiği, asgari ücretin altında bile çalışmaya razı bulunanların sayısının

milyonlara ulaştığı bir yerde işverenin "geçici iş ilişkisi" teklifini red etmek işçiler açısından olanaksız gibidir. Üç kez altışar ay farklı kentlere (uzak ya da yakın) gönderilecek bir işçinin aile hayatı ve sosyal ilişkileri her seferinde temelinden sarsılacak, işçiyi işten ayrılmaya zorlayacaktır. Ailesi eski işyerindeki kentte, kendisi geçici işyerindeki kentte yaşamaya çalışan bir işçinin ev kirasından günlük harcamalarına kadar pek çok şey yaşam masraflarını artırırken işçini böylesi bir sürece katlanması oldukça zor olacaktır. İşçiye böyle bir çalışma ve yaşam sunmanın çağdaşlıkla bir ilgisi olup olmadığını, sosyal politikaya ne kadar uygun olduğunu sorgulamak mutlaka gereklidir. Kuşkusuz yeni yasanın kimin lehine ve niçin çıkarıldığını her fırsatta hatırlayarak.

Yeni yasa 13. madde ile "kısmi süreli çalışma"yı, 14. madde ile "çağrı üzerine çalışma"yı hem çağdaşlık hem de AB müktesebatına uyum adı altında düzenlemiş, uygulamada yaygınlaşan bu tür çalışmaları yasa kapsamına almıştır. Bu durum yasanın gerekçesinde şöyle açıklanmıştır: "Avrupa Birliği'nde Konsey tarafından 97/81 sayılı Yönerge ile yürürlüğe konulan sosyal tarafların meydana getirdikleri 'Kısmi Süreli Çalışma Hakkında Çerçeve Anlaşması'nda belirtildiği üzere, bu anlaşmanın amacı, bir yandan kısmi süreli çalışan işçilere yönelik ayrımcılığı ortadan kaldırmak, diğer yandan kısmi zamanlı çalışmanın gelişmesine serbest irade temelinde teşvik etmek ve işverenlerle işçilerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde çalışma sürelerinin esnek bir organizasyon çerçevesinde düzenlenmesine katkıda bulunmaktır (...) İşyerinde çalışan işçilerin kısmi süreliden tam süreliye ya da tam süreliden kısmi süreliye geçiş için işverence kolaylık sağlanmasına ilişkin düzenleme 97/81 sayılı yönergenin gereğidir". Yasa 13. madde ile kısmi süreli çalışmayı esnek çalışmanın bir türü olarak işverenlerin isteği doğrultusunda çalışma mevzuatına getirirken oldukça ince bir düzenleme yapmıştır. Bu ince düzenleme her iki taraf açısından eşit olarak yapılmış gibi görünse de tam gün çalışanların gerektiğinde kısmi süreli çalışmaya geçirilmesinin önemli bir aracı olmaktadır. 13. maddenin son fıkrasına göre "İşyerinde çalışan işçilerin, (...) tam süreliden kısmi süre-

liye geçirilme istekleri işverence dikkate alınır". Bu madde uygulamada her zaman işverenlerce istismar edilerek tam süreli çalışan işçilerin kısmi süreliye geçirilmesinin aracı olarak kullanılabilir. Maddedeki işçinin isteği, işverence her zaman işçiden talep edilebilir. İşsiz kalmak ile kısmi süreliye "kendi isteği" ile geçiş arasında sıkışmış olan bir işçi işsizlik yerine kısmi süreliye geçişi tercih etmek zorunda kalacaktır. Böylece geliri düşen işçi yaşam düzeyini korumak için yeni bir iş aramak zorunda kalacak, emek piyasasında birbiri ile ücretleri daha da aşağıya çekmede yarışan işsizlerden biri olacaktır. Kısmi süreli işçilerin sayısındaki artışa bağlı olarak, emek piyasasındaki ücretlerin düşüşü kaçınılmazlaşacak; bu süreç de genel bir yoksullaşmanın önemli bir aracı olacaktır. İş yasası böyle bir ortamı esneklik adına hazırlamaktadır. Bu tam da sermayenin istediği bir şeydir. R. Baydur'un ifadesi ile yeni İş Yasası ülkemizde böyle bir ortam yaratılabilmesi doğrultusunda atılmış önemli bir adımdır, ciddi bir başlangıçtır. Bu konuda süratle atılması gereken diğer adımlar da vardır (Baydur, 2003).

AB'ne uyum ve çağdaşlık adına yasalaştırılan, esnek çalışmanın en acımasız düzenlemelerinden biri olan çağrı üzerine çalışma ise AB ülkelerinde yaygın değildir. Sadece Almanya'da uygulanmaktadır. Almanya'da çağrı üzerine çalışanların yaklaşık yüzde 90-95'ini kadınlar oluşturmaktadır (TİSK, 2003). Bu türden çalışmaya katılanların büyük çoğunluğunu ise göçmen işçiler oluşturmaktadır, aldıkları ücret en düşük ücrettir, genellikle sigortasız çalıştırılmaktadır ya da sigorta prim ödemeleri ve günleri en alt düze yapılmaktadır. Kısacası bu tür çalışma işverenler için en düşük ücret ile işçi çalıştırma yöntemidir. Asgari ücret ile çalışanların tüm işçilerin önemli bir bölümünü oluşturduğu Türkiye'de bu türden bir çalışmayı yasalaştırmak emek maliyetini düşürürken, çalışanları daha da yoksullaştırmaktan başka bir anlam taşımaz. Üstelik, ne zaman ne kadar çalışacağı ve ne kadar ücret alacağı belirsiz olan bir işçi için hayatın da çalışmanın da anlamı çok farklı olur. Kuşkusuz olumsuz yönde. Bu durumun sosyal politika ve çağdaşlık ile bir ilgisi olmadığı ise tartışılmayacak kadar açıktır.

Çalışma ilişkilerinde esnekliği düzenlemek tek başına bir anlam ifade etmeyecektir. Bu düzenlemelerin gerçek hayatta yerini bulması için bir de işçileri denetim altına alacak, onların kendi kendilerinin denetimini sağlayacak araçların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Yeni yasa bu boşluğu da doldurmuştur. "Feshin geçerli sebebe dayandırılmasını" düzenleyen 18. madde bu tür yaklaşımın önemli bir aracı olmaktadır. Bu maddeye göre "Otuz ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde en az altı aylık kıdemi olan işçinin belirsiz süreli iş sözleşmesini fesheden işveren, işçinin yeterliliğinden veya davranışlarından ya da işletmenin, işyerinin veya işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir sebebe dayanmak zorundadır". Oldukça nötr ve "anlamlı" görünen bu yaklaşımın özüne bakıldığında, "geçerli sebebin" iş güvencesi açısından aslında hiçbir anlamı olmadığı da anlaşılmaktadır. Kapsadığı işçi sayısı açısından oldukça daraltılmış olan bu düzenlemenin iş güvencesi sağlamak yerine asıl amacının işçiyi kendi kendini denetlemesini, işi daha titiz, yoğun ve verimli yapmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu durum yasanın ilgili maddesinin gerekçesinde de açıkça ortaya konmuştur. İşçinin "yetersizliği" ve "davranışları" işverene kolayca işçiyi işten çıkarma olanağı sağlamaktadır. Gerekçeye göre işçinin yetersizliği ortalama olarak benzer işi görenlerden daha az verimli çalışma; gösterdiği niteliklerden beklenenden daha düşük performansa sahip olma, işe yoğunlaşmasının giderek azalması, uyum yetersizliği ve benzeridir. Geçerli sebebi oluşturan işçinin davranışları ise işverene zarar verme tedirginliği yaratmak, arkadaşlarını işverene karşı kışkırtmak, gereksiz yere tartışmaya girmek, uzun telefon görüşmeleri yapmak, arkadaşlarından borç para istemek ve benzeri davranışlardır. İşçiyi daha yoğun ve verimli olmaya zorlayan bu nedenler, işçinin artık bir usta, işveren ya da bir başka şey tarafından denetlenmesini de gereksiz kılmaktadır. Belirtilen nedenlerle her an işten çıkarılacağını düşünen işçi kendi kendini disiplin altına alarak denetleyecektir. İşsizliğin ve yoksulluğun büyük boyutlara ulaştığı bir ekonomik yapıda işten atılmamak için büyü çaba sarf edecektir. Bundan daha iyi içselleştirilmiş kontrol aracı da olamaz.

Uysal, işine yoğunlaşmış, işverene koşulsuz itaat eden bir işçi tarif ediyor yeni yasanın 18. maddesi. Yani, bu düzenlemeler, yukarıda açıklanmış olan panoptikon iş ilişkisini ve temel ilkelerini ustaca kurmuş oluyor.

Böylesi ince bir düzenleme yapan yasanın 18. maddesinin izleyen fıkraları ise yukarıda belirtilen düzenlemelerin üstünü örten bir perde işlevi görmekten başka bir anlam taşımıyor. Çünkü işverenler her zaman için "yetersizlik" ve "davranışları" ileri sürerek işçileri işten çıkarma olanağına sahip bulunmaktadır. Bu nedenle "sendika üyeliği", "ırk, renk, cinsiyet, medeni hal, aile yükümlülükleri, doğum, din, siyasi görüş ve benzeri nedenler"le işten çıkarmanın yaptırıma (ki bu yaptırımlar da yeterli değil)tabi tutulmasının, işçiyi işten çıkarmada "geçerli neden" sayılmamasının hiçbir anlamı yoktur. Türkiye'nin uygulamada bugüne kadar yaşamış oldukları, özellikle bir önceki yasa olan 1475'in 17. madde uygulamaları bunun açık kanıtıdır.

İşverene koşulsuz itaat etmeyi düzenleyen maddelerden biri de yasanın 22. Maddesi olan "Çalışma koşullarında değişiklik ve iş sözleşmesinin feshi"dir. Bu maddeye göre "İşveren, iş sözleşmesiyle veya iş sözleşmesinin eki niteliğindeki personel yönetmeliği ve benzeri kaynaklar ya da işyeri uygulamasıyla oluşan çalışma koşullarında esaslı bir değişikliği ancak durumu işçiye yazılı olarak bildirmek suretiyle yapabilir. Bu şekle uygun olarak yapılmayan ve işçi tarafından altı işgünü içinde yazılı olarak kabul edilmeyen değişiklikler işçiyi bağlamaz. İşçi değişiklik önerisini bu süre içinde kabul etmezse, işveren değişikliğin geçerli bir nedene dayandığını veya fesih için başka bir geçerli nedenin bulunduğunu yazılı olarak açıklamak ve bildirim süresine uymak suretiyle iş sözleşmesini feshedebilir". Yasa tekniği ve dili açısından işçi lehine bir düzenleme gibi görünse de bu madde aslında işten çıkarmanın bir aracından başka bir şey değildir ve iş güvencesi sağladığı düşünülen yetersiz maddeleri de anlamsız ve etkisiz kılmaktadır. Bir başka ifade ile bu madde, işverenlerin çokça tepkisini çeken iş güvencesinin kaşık ile verdiğini kepçe ile almanın bir aracıdır.

Yasa, her maddesi ile kimin yararına neden çıkarıldığını oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yasa dili zaman zaman amacı örtmeye yönelik bir biçim alsa da bazen buna bile gerek duymamaktadır. Toplu işçi çıkarmayı düzenleyen 29. madde de bu türden bir düzenlemeyi içermektedir. Maddeye göre, "İşveren; ekonomik, teknolojik, yapısal ve benzeri işletme, işyeri veya işin gerekleri sonucu toplu işçi çıkarmak istediğinde" tek bir "sorumluluk" ile karşı karşıyadır: en az otuz gün önceden bir yazı ile, işyeri sendika temsilcilerine, ilgili bölge müdürlüğüne ve Türkiye İş Kurumu'na bildirmek. Bu madde ile işverene büyük bir kolaylık sağlanmakta, iş güvencesi ile ilgili düzenlemeden kurtulması sağlanmaktadır. Örneğin "ekonomik, teknolojik, yapısal ve benzeri" nedenlerle işveren istediği zaman yüksek ücret alan işçileri topluca işten çıkarabilecektir. Bu işçilerden önce işe alacağı düşük ücretli işçilerle de altı ay beklemek gibi yükümlülükten kurtulacaktır. Yasanın bu maddesi, mevcut haliyle, açıkça yüksek ücretli işçileri çıkarıp, yerlerine düşük ücretli işçileri almayı düzenlemektedir, toplu işten çıkarmayı değil.

Yukarıda genel gerekçesi ile de değerlendirilmeğe çalışılan yasanın temel amacı, kimliksiz, kişiliksizleşmiş, kendisine güvenini kaybetmiş, geleceğe yönelik kaygısı derinleşmiş, gelecekten umudunu kesmiş, işverene koşulsuz biat eden, kendi kendini denetleyen işçi yaratmaktır. Böyle bir işçi artık tam sömürü için hazırdır. Bu durumda bu işçileri yoğun çalıştırmak kadar, zaman açısından daha düşük bedelle fazla çalıştırmak da mümkündür. Fazla çalışmayı düzenleyen 41. madde, çalışma süresini düzenleyen 63. ve 64. maddeler zaman açısından çalışma süresini uzatarak artı değeri ve sömürü oranını artırmanın temel araçlarından başka bir şey değildir. 41. maddeye göre artık fazla çalışma gün üzerinden değil haftalık denkleştirme üzerinden hesaplanacaktı. Yani günde sekiz saati aşan tüm çalışmalara artık, denkleştirme sistemi çerçevesinde, fazla mesai ücreti ödenmeyecektir. 63. maddeye göre ise denkleştirme sistemi çerçevesinde işçiler günde 11 saat kadar çalıştırılabilecektir. Bu durumda haftanın altı günü çalışılan bir işyerinde işçiler bir ayda üç hafta boyunca kesintisiz haftada 66 saat çalıştırılabile-

cektir. Haftada 66 saatlik çalışmanın 19. yüzyıla, 20. yüzyılın başına ait olduğunu, izleyen dönemde çalışanlar lehine sosyal politika çerçevesinde azaltıldığını hatırlatmaya gerek var mı? Üstelik işsizliğin azaltılmasında en önemli aracın artık çalışma sürelerinin kısaltılması gerektiğinin tartışıldığı günümüzde. Ancak, çağdaş ve AB müktesebatına uyumu amaç edinen yasanın çalışma sürelerinin kısaltılması gibi bir amacı yoktur, tersine çalışma sürelerinin işletmenin selameti, işverenin karı için uzatılmasını temel hedef edinmiştir.

Yasanın yukarıda değerlendirilen bazı maddeleri bu yasanın neden ve kimin için çıkarıldığını tüm çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. Temel amaç, emek piyasasını esnekleştirme, kuralsızlaştırma, emek gücünün hem çalışma süresi açısından hem emek yoğunluğu açısından sömürüsünü derinleştirmek, emek piyasasını emek gücünün değeri açısından denetim altına almaktır. Bütün bunları sağlamak için de yasanın mimarisinin, kurgusunun kapitalizmin gereksindiği ihtiyaçları karşılayacak şekilde oluşturulması gerekmekteydi. Yasa bu mimariyi ve dili başarı ile yerine getirmiş görünmektedir. Ancak, 12 Eylül'de bile değiştirilmeyen, değiştirilmesi yönündeki işveren taleplerine rağmen buna cesaret edilemeyen bu yasa değişikliğinin meşrulaştırılarak yerine getirilmesi gerekmekteydi. Bunun için "tarafsız" bir kuruma ihtiyaç vardı. Bu da "sosyal diyalog" adı altında tarafların oluşturdukları, "bilim" sıfatını taşıyan bir kurum ile yerine getirildi. S. Sabancı bu durumun farkında olarak şunları söylemekten kaçınmamaktadır: "Türkiye'de çalışma/sosyal içerikli bir kanun tasarısı yasalaşmasında, bir ilk yaşanmış, hükümet, işçi ve işveren kesimlerinin, belirledikleri, akademisyenlerden oluşan bir grup tarafından hazırlanan ön tasarı üzerinde uzun bir süre yoğun çalışmalar yapmışlar ve sonuçta ortaya konan bu kanun, çok büyük ağırlıkta belirttiğim kesimlerin eseri olmuştur" (Sabancı, 2003).

Sabancı, bu yasanın işverenlerin değil, akademisyenlerin, çok uzun süreçte uzlaşıcı tavır ve anlayışlarını sürdürüp uyuşmazlığı asgari düzeye indiren İşçi ve İşveren Sendikaları Konfederasyonlarının değerli Başkanları'nın ve TBMM'de milletvekillerinin çıkardığı bir yasa olarak

değerlendirmektedir. Oysa yasaları teknokratlar, "bilim" kurulları değil, zamanın, toplumun güçlü olan tarafı yapar. Bu yasa da göstermektedir ki zamanın güçlü kesimi işverenlerdir, istedikleri yasayı çıkarmışlardır. Üstelik işçi kesiminden de önemli sayılabilecek bir tepki ile bile karşılaşmadan. Bunda şaşılacak bir şey de yoktur. Kendine güvenini yitirmiş, sürekli yarın kaygısı ile yaşayan, işini korumak için her şeye razı olma isteği taşıyan işçilerden başka bir şey de beklenemez.

İş güvencesine sahip olan bir işçi çalışırken bugününden ve geleceğinden kaygı duymaz, güven içinde yaşar. Ne var ki, "küreselleşme" denilen yaşadığımız süreçte çalışanların bugününden ve yarınından emin olmaları istenmez. Çünkü, onlar ne kadar korku ve kaygı içinde iseler o kadar uysallaşıp, her şeye boyun eğen teslimiyetçi bir kimliğe, kişiliğe bürünmüş olacaklardır. Kuşkusuz bu kişiliğin yaşama yansımaları ise oldukça farklı olacaktır. Yeni İş Kanunu'ndaki düzenlemeler, tam da bu türden bir işçi kimliği, kişiliği oluşturmaya çalışmaktadır. Hem İş Güvencesi ile ilgili düzenlemeler hem de iş yasasındaki düzenlemeler çalışanlar için büyük bir gözaltı olup, işyerlerini birer F Tipine dönüştürmüştür.

Yeni düzenlemeler ile işyerleri artık işverenler için daha kolay denetlenebilir, emek gücü hem zaman hem yoğunluk açısından daha kolay değerlendirilme olanağı yaratan büyük birer hapishaneye dönüşmüştür. Birer hapishaneye dönen bu işyerlerinin temel özelliği tıpkı 1791 yılında İngiliz "reformcu" Jeremy Bentham'ın Panoptikon hapishanelerine benzemesidir.[12] Kuşkusuz mekan olarak değil, felsefe olarak. Panoptikon hapishane planında merkezde bir denetleme mekanı çevresinde de hücreler olan bir bina tasarlanır. Hücredekiler gözlenip gözlenmediklerini bilmezler, ancak sürekli olarak gözlendikleri duygusunu yaşarlar. Çünkü hep kendilerini gözleyen birisinin olduğunu düşünürler, ama dışarısını göremedikleri için ne zaman kim taraftan denetlendiklerini, gözetlendiklerini bilmezler. Yaşanması istenen duygu sürekli gözetildikleri ve denetlendikleri yönündedir. Hüc-

[12]) Panoptikon hapishane için bakınız: M. Foucault, 2000.

relerinde ise saklanacak, gizlenecek bir yerleri yoktur. Her şey açıktır. Bu durumda mahkumlara kurallara itaat etmek, "uyum"lu davranmaktan başka bir şey kalmıyordu. Tersini sorgulamak bile anlamsızdı. İşte Türkiye'deki çalışma hayatını düzenleyen yasalar da bunu gerçekleştirmekte, işçilere işverene karşı itaatkar olmak ve uyum içinde emirlerini yerine getirmekten başka bir seçenek bırakmamaktadır. Kısaca bir iki örnek ile bu büyük gözaltıyı ve işyerlerinin birer panoptikon hapishaneye dönüştürülüşünü açıklamakta yarar var. Bir işçi iş güvencesi sağlayan en az 30 işçinin olduğu yerde çalışma ve altı aylık kıdeme sahip olma gibi koşulu yerine getirse de iş güvencesine sahip olamamakta, sürekli olarak iş güvencesi olanaklarından yararlanamadan işten atılma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Çünkü, işveren bir işçiyi her an işçinin yetersizliği ve davranışları nedeni ile işten çıkarabilir. Çalışma temposunu ve üretkenliği bir işçinin fiziksel ve zihinsel gücünün üzerinde belirleyen bir işveren için bir işçiyi her zaman işten çıkarmak mümkündür. Örneğin en çalışkan işçinin bile günde 85 gömlek üretebileceği bir yerde işçinin yeterliliği günde 100 gömlek üzerinden belirlendiğinde işçi için geriye sadece tek bir seçenek kalmaktadır: işten atılmamak için, ustabaşının, şefin denetimine bile gerek kalmadan "gönüllü" olarak konulan hedefe yaklaşmak için yoğun bir çaba göstermek, diğer işçilerden daha az gömlek üretmemek. Bu yöntem, bu otodenetim işçinin verimliliğini artırırken, onu yoğun bir çalışma temposuna zorlarken, işverenin karlarına kar katmaktadır.

İş güvencesi ile ilgili yasal düzenlemeler panoptikon hapishane ile bir denetim ve itaate sağlar da iş yasası bundan geri kalır mı? Hayır. İş Yasası yeni değişikliklerle bu büyük gözaltıyı daha da pekiştirir. İş Yasası'nın 2. Maddesindeki "asıl işveren-alt işveren" olarak adlandırılan taşeronluk bunun en önemli araçlarından biri olup, işçilerin kimlik ve kişilik aşınmasında önemli rol oynayan bir düzenlemedir. Başlangıçta güçlü sendikaları etkisizleştirmek için hayata geçirilen bu uygulama, artık düşük ücretli işçi çalıştırmanın, iş güvencesinden yoksun bırakmanın, kazanılmış hakları vermemenin, kamu kesiminde

özelleştirmenin aracı olmuştur. İşsizliğin yüksek olduğu Türkiye'de asgari ücretin altında bile çalışmaya razı olanların var olduğu biz zamanda taşeron işçileri birikmiş ücretlerini bile istemekten çekinmektedir. Düzenli bir gelir elde etmeden yoksun kalan işçiler ekonomik yaşam kadar işverene koşulsuz itaat nedeniyle sosyal yaşamlarında da önemli sıkıntılarla karşı karşıya kalmaktadır. Eve düzenli gelir getirememe, yoğun çalışma, her an işsiz kalma gerilimi yaşayan işçiler yoğun bir stres baskısı altında kalmakta, adeta bir hapishanede yaşamaktadırlar. Uygunsuz davranışları ile her cezalandırılacakları bir hapishanede. Bunun sonuçları ise oldukça ağır olmaktadır. Sürekli itaatin yarattığı gerilimin sonuçları oldukça ağır olmaktadır. Öfke örgütlü ve sağlıklı bir mücadele yerine, ilkel ve sağlıksız bir tepkiye dönüşmekte, ailesine, sınıfına, topluma yabancılaşma sürecini hızlandırmaktadır. Yasa bu sürecin gerçekleşmesini sağlayacak önemli düzenlemeler içermektedir. Sosyal politika önlemleri ile yüz yıl boyunca sömürüsü zaman ve yoğunluk bakımından azaltılmaya başlanmış olan emek gücü, bu yasa ile sanayileşmenin ilk dönemlerindeki gibi hem emek gücünü yeniden zaman ve yoğunluk bakımından acımasız bir sömürüye tabi tutmakta, hem de sermaye birikiminde, artık değerin, sömürünün oranını artırarak emek gücünün katkısını daha da artırmaktadır. Yasanın temel amacı da bunu sağlamaktan başka bir şey değildir. Bu tam bir kapatmadır, emek gücünün, emekçinin kapatılması. Kuşkusuz panoptonik felsefeye uygun olarak. Kapatan, her yerde mevcut ve görünür hale gelen iktidardır. Bu iktidar sürekli yeni çarklar icat etmekte, işçilere atomize etmekte, hareketsiz, tepkisiz kılmakta. Panoptik yasa işçi sınıfının gündelik yaşamına girerek, hayatının her anında varlığını duyurmaktadır. Bu nedenle panoptik iş yasası Türkiye burjuvazisi için bir devrim, işçi sınıfı için bir yıkımdır. Artık, hayatın her alanı işverenin iktidarınca gözetlenen, işçinin kendisince denetlenen bir hapishane hücresidir. Çalışma "hakkı" yaşam hakkına galip gelmiştir.

1980'li yıllardan itibaren kapitalizmin yeniden restore edildiği Türkiye'de sosyal politika ve onun önemli konularından biri olan çalışma yasaları da sermaye birikiminin

önündeki engellerin kaldırılması, kar oranlarının artırılması, sömürü oranının yükseltilmesi için yeniden düzenlenmiştir. Kısacası emek ile sermaye arasındaki bölüşüm ilişkileri sermaye lehine düzenlenirken, çalışma yasalarından biri olan 4857 sayılı İş Kanunu bunun en önemli araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Kuşkusuz bu bir başlangıçtır. İşçi sınıfının güçlü bir karşı koyuşu olmadığı sürece bu türden düzenlemeler devam edecek, bölüşümdeki sermaye lehine dönüşüm daha fazla yoksul ve daha fazla işsiz yaratarak sistemi bir kez daha sorunlu kılacaktır. Bu da kendisini restore ederek aslına rücu eden kapitalizmin kaçınılmaz bir sonucudur.

KAYNAKÇA

1. Baydur, R. (2003), "Yeni İş Kanunu: Ciddi Bir Başlangıç", İşveren, Cilt: 41, Sayı: 9.
2. Buğra-Ç. Keyder, (2003)Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İçin Hazırlanan Proje Raporu.
3. Erdoğan, N., (Editör), (2002), Yoksulluk Halleri (Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri), Demokrasi Kitaplığı, İstanbul.
4. Foucault, M., (2000), Hapishanenin Doğuşu, (Çeviren: M.A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara.
5. Foucault, M., (2003), Seçme Yazılar 4: İktidarın Gözü, (Çeviren: I. Ergüden), Ayrıntı Yayınları,İstanbul.
6. Gülmez, M., (1991) Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi), 2. Bası, Ankara: TODAİE Yayını.
7. Gülmez, M., (2000), Uluslar arası Sosyal Politika, Ankara: TODAİE Yayını.
8. Koray, M., (2000), Sosyal Politika, Bursa: Ezgi Kitabevi.
9. Marie-Therese Join -Lambert, (1994), Politiques Sociales, Paris:Dalloz.
10. Marx, K., (1986), Kapital, (Çeviri: A. Bilgi), Birinci Cilt, Ankara: Sol Yayınları.
11. Polanyi, K., (2000), Büyük Dönüşüm, (Çev. A. Buğra), Ankara: İletişim.
12. Sabancı, S., (2003), "Yeni İş Kanunu'nun Çalışma Hayatı ve Ekonomimize Etkileri", İşveren, Cilt: 41, Sayı: 9.
13. Talas, C., (1992), Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Ankara: Bilgi Yayınevi.

14. TİSK, (1995), XIX. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu, 16-17 Aralık 1995, Ankara.
15. TİSK, (1998), XX. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu, 5-6 Aralık 1998, Ankara.
16. TİSK, (2001), XXI. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu, 22-23 Aralık 2001, Ankara.
17. TİSK, (2003a), 4857 Sayılı İş Kanunu ve Gerekçesi, Ankara.
18. TİSK, (2003), İş Kanunu Tasarısı ve AB Uygulamaları, Yayın No: 231, Ankara.
19. Tuna, O.-Yalçıntaş, N. (1981), Sosyal Siyaset, İstanbul: Der Yayınları.
20. Türk Harb-İş, (1998) Avrupa'da Sosyal Koruma, Ankara.

EMEĞİN ÖRGÜTLENEMEYİŞİ: TÜRKİYE ÜZERİNE NOTLAR

Ali Murat Özdemir[*]
Gamze Yücesan-Özdemir[**]

Giriş

Türkiye'de işin hukuku alanındaki dönüşümlerin yoğunlaştığı bir dönemde, emek-sermaye ilişkilerinin normatif düzenlemelerinin üretim ilişkileri içerisindeki yerini ve bu düzenlemelerin emek-sermaye ilişkisi üzerine geri dönerek sosyal işbölümü ve teknik işbölümü üzerinde yapabileceği etkileri tartışmak önem arz etmektedir. Alanda çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte siyaset bilimi-ekonomi politik perspektifinden konuya yaklaşımların yok denecek kadar az olduğunu belirtmek mümkündür. Bu çalışma, kolektif emeğin kurucu potansiyellerini mümkün kılan ve aynı zamanda kısıtlayan yapıların normatif ifadelerinin siyaset bilimi perspektifinden analizini yapma gayesini gütmektedir. Bu bağlamda sosyal işbölümü alanı esas olmak üzere emek-sermaye ilişkilerinin çeşitli boyutlarında devletin sermayenin işgücünü kontrol "hakkını" garanti altına alış biçimi, normatif izdüşümlerinin üretim süreci içerisindeki yerleri üzerinden, incelenecektir. Bir başka değişle, emeğe tanınan haklar kapitalist devletin emek-sermaye ilişkileri alanındaki esas işlevi ekseninden değerlendirilecektir.

Bu maksada erişmek için, ilk olarak, Marksist perspektif içerisinden belirli bir yaklaşımın "devlet iktidarı" ta-

* Öğretim Görevlisi Dr., Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
** Yard. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF

nımlamasını ve emek-sermaye ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin normların bu yaklaşım içerisinden nasıl değerlendirilebileceğini tartışacağız. Ardından, toplumun hukuksal kuruluşunun ve kurgulanışının bir uzantısı olarak mevzuattaki dönüşümünün, neo-liberal stratejiler ve bunun içerdiği sınıfsal ilişkiler ile bağlantısını kurmaya ve iş hukukunun temel bölümleri ve sosyal ve teknik işbölümü arasındaki ilişkiyi bu perspektiften değerlendirmeye çalışacağız. Bu çalışma, işbölümü kavramı üzerinden yürütülen analizin çağrıştırdıkları üzerine bir değerlendirmeyle - ki bu değerlendirme kaçınılmaz olarak iktidarın hukuki düzenlenişi ile toplumsal yapılanışı arasındaki maddi bağlantı üzerine yorumlar içerecek- son bulacaktır.

Normlar ve Devlet İktidarı

İş hukukunun temel bölümleri ve sosyal ve teknik işbölümü arasındaki ilişkiyi incelemeden önce genel olarak normları ve bu normların –en azından normlar hiyerarşisi içerisindeki teorik- kaynağını oluşturan en temel normu, anayasayı, devlet iktidarı ile ilişkisi içerisinde incelemek gerekmektedir. Marksist teoride devlete farklı yaklaşımlar bulunmaktadır; bu yazıdaki devlet tanımı ise yapısalcı/ilişkiselci yaklaşım ve onların günümüzdeki türevlerine referansla oluşturulacaktır. Devlet, kendisi içerisinde temsil bulan çeşitli sınıfların güçlerinin kesiştiği noktada iktidarını kullanabilen (Jessop, 1990) bir yapılaşmış ilişkiler setidir (Althusser, 2003). Bu ilişkilerin yapısal bir belirlenime tabi olduklarını varsaydığımız noktada, devletin biçiminin kendisini oluşturan ilişkiler üzerindeki etkisini dikkate almak durumunda kalırız. Bu durumda, biçim belirlenimli bir ilişkiler seti ile karşı karşıya bulunmakta olduğumuzu saptayabiliriz (Jessop, 2002). Anılan biçim belirlenimli ilişkiler setinin sosyal işbölümü alanı esas olmak üzere emek-sermaye ilişkilerinin çeşitli boyutlarında sermayenin işgücünü kontrol "hakkını" garanti altına almaya yönelik sonuçları eğilimsel olarak doğuracağını söyleyebiliriz.

Sosyal bir ilişki olarak devlet belirli kalıpları barındırsa da bu kalıpların, sosyal ilişkileri her zaman aynı şekilde biçimlendirmesi beklenemez (Poulantzas, 1979).

Bir başka değişle, devletin biçiminin onu oluşturan ilişki setleri üzerindeki etkisini ya da toplumsal sınıfların devlet içerisinde temsilini mümkün kılan yapıların ortaya çıkardığı eşitsizlikleri mutlak olarak kavramsallaştırmamak/kabul etmemek gerekmektedir. Aksi halde, kavramsallaştırmalarımızın gönderme yaptığı sistem kapalı bir sistem haline dönüşür ve determinizm tuzağına düşülebilir. Bunun neticesinde de teorik alanda bile siyasi ve ideolojik mücadeleye ve müdahalelere yer kalmayacaktır. Anılan sebeplerle sosyal işbölümü alanı esas olmak üzere emek-sermaye ilişkilerinin çeşitli boyutlarında sermayenin işgücünü kontrol "hakkını" garanti altına almak için, devlet iktidarı dolayımı ile geliştirilen biçimlerin her seferinde aynı sonuçları doğuracağını da bekleyemeyiz. Diğer yandan, yapıların sistem içerisinde kendi öznelliklerini oluşturan ajanlar üzerindeki etkilerini de ihmal etmemek gerekmektedir. Bu gerilimler, Marksist teori içerisinde anti-hümanist/yapısalcı izlekten gelen akımları ilişkiselci bir yaklaşım içerisinde toplanmaya götürmektedir. Bir başka değişle, mevcut kurumsal formasyonu içerisinde, devletin, kapitalist devlet iktidarı dolayımı ile biçimlenen yapılarının, verili sınırlar içerisinde, sürekli bir sınıf mücadelesine tabi olduğunu iddia etmek mümkün olacaktır. Bu mücadele içerisinde katılımcıların karşılıklı ilişki içerisinde geliştirdikleri stratejiler, bir yandan kapitalist devletin verili toplumdaki biçimini ve meşruiyetini yeniden üretirlerken; diğer yandan karşı hegemonya olasılıklarını sürekli olarak barındıracaklar, ve bu nedenle de devleti oluşturan çeşitli örgütler salt aktüel politikaları ile değil bizatihi biçimleri ve katılımcıların bu biçimler dolayımı ile algılanan hakları üzerinden sürekli bir mücadeleye sahne olacaklardır.

Bu perspektiften bakıldığında anayasa, toplumsal kuvvetlerin biçim belirli yoğunlaşmasının normatif ifadesi haline dönüşmektedir. Buna ek olarak anayasa üzerinden hukuki meşruiyet kazanan kurumlar ve örgütler de anayasal tanımlarını korumak ya da dönüştürmek durumunda kaldıkları sürece ya da başka konumları etkilemeyi bir strateji olarak kabul ettikleri ölçüde, normatif mücadelenin bir parçasını oluşturacaklardır. Bu tanım içerisinden

anayasa, devlet içerisindeki eşitsiz temsilin sonuçlarını içerdiği ölçüde, toplumsallığı mümkün kılan ilişkilerin baskın toplumsal yapı ile uyumlu olarak yeniden üretiminin sürdürülmesini hedefleyecektir (Althusser, 2003:69-71). Devletin sermayenin emeği kontrol "hakkını" koruması işlevi de ancak böyle bir ilişkisellik içerisinde, dinamik bir yorum üzerinden anlaşılabilecektir. Diğer yandan, aynı sınıfsal doğa nedeni ile üretim ilişkilerinin sürdürülmesini mümkün kılan kalıpların ve bu kalıpların normatif ifadelerinin, anılan ilişkileri her seferinde aynı şekilde tezahür ettirebilmelerinin mümkün olduğu söylenemez. Sınıfsal analizin zorluğunun da burada, aynı sosyal olgunun eşzamanlı olarak statik ve dinamik olarak analiz edilmesinin zorunluluğunda ve imkanında, yattığını söyleyebiliriz (bknz. Ercan, 2004:100). Bu zorunluluğun ve imkanın ardında yatan dinamiğin ise emeğin soyut emek ve canlı emek biçiminde ikili karakterinden çıktığını belirtmek gerekir. Klasik ekonomi politik perspektifinden bakıldığında emek, sosyallik dışı bir süreç olarak, üretimin nihai çıktısı olan ürünle ilişkilidir; emeğin kendisini yeniden üretmesi için gerekli koşullar, "toplumsal" olanla ilişkili değildir. Buradaki haliyle soyut emek kavramı Marksizm tarafından yeniden tanımlanmış ve kavramın üretim ilişkilerine mündemiç olan tahakküm kavramı üzerinden toplumsallıkla ve dolayısı ile ideolojik ve siyasi mücadele ile bağı kurulmuştur. Ancak gerilimin kaynağı emeğin soyut ve canlı hallerinden kaynaklandığı ölçüde, gerilimin çözülebilmesi için canlı emeğin, üretici potansiyelleri içeren ve henüz bir değere dönüşmemiş olan emeğin yaratıcı potansiyellerinin analize dahil edilmesi gerekmektedir. Bir başka değişle, emek, yalnızca üretilmiş olan değerin dağıtılması, paylaştırılması ve tüketilmesi süreci içerisinde değil; yeni yatırımlar ve bunun gerektirdiği denetim mekanizmaları üzerindeki kurucu etkisi ile birlikte düşünülmelidir. Zira, emek onun yeniden bir üretim faktörü olarak gelecekteki faaliyetler için kullanılmasını olası kılan ideolojik, siyasi ve iktisadi mekanizmalarla birlikte düşünüldüğünde üretim ilişkilerinden yola çıkan analizlerin kapsayıcı kavramsallaştırma çabalarını anlamlı kılabilecektir. Marksizm bu haliyle emeği canlı emek

kavramsallaştırması üzerinden analize dahil edebildiği için bütünsel bir yaklaşım sunabilmekte; toplumu toplumsallaşma[1] kavramı üzerinden düşünülebilir kılmaktadır (bknz. Hardt ve Negri, 1994).

Buna göre, anayasa, toplumsal ilişkileri düzenleyerek (düzenleyecek kurumları tesis ederek ve toplumsal ilişkilere giren insanların haklarını belirleyerek) ya da göz ardı ederek, güç ilişkilerine müdahale eden devlet iktidarının yapısını sergiler (Hardt ve Negri, 1994). Bu kapsamda, bu ilişki içerisinde anayasal normlara pasif bir şekilde maddi şartların olgunlaşmasının kaçınılmaz bir neticesi olarak bakmamak kaydıyla (Woodiwiss, 1990); anayasa değişiklikleri de, gelişimin maddi şartlarının olgunlaşması ile ilişki içerisinde okunabilir.

Sorunu bu şekilde ortaya koyduğumuzda, hukuk ve gerçeklik arasında belli tipte bir ilişki kuruyoruz. Bu ilişki, iktidarın hukuki örgütlenişi ve toplumsal yapılanışı arasında tarih içinde ortaya çıkmış bir temas noktasını gösterir/imler (Hardt ve Negri, 1994). Konumuzla sınırlı olarak bu temas noktasını işaret edebilmek için aşağıdaki çerçeveyi kullanabiliriz: Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim süreci içerisinde bir piyasa bağlantısının yapılmasını mümkün kılan temel değişim ilişkilerinin gerektirdiği, bilgi, tavırlar, alışkanlıklar, kurumlar, ekipman ve örgütlenme usulleri -sınıf mücadelesinin ulusal ve uluslararası etkileri ile ilişkili olarak- sürekli bir metalaşma ve şeyleşme sürecine hizmet etmemişlerdir. Kapitalist gelişimin farklı aşamalarında, metalaşma sürecinin askıya alındığı, bununla bağlı olarak emeğin anayasal olarak toplumun kurucu unsurları arasında sayıldığı söylenebilir. Avrupa ve Amerika'da 1945-80 arası dönem (ki 1945-70 dönemi merkez kapitalist ekonomilerde sürekli verimlilik artışının kar oranlarının sürekli düşme eğilimine ters yönde baskı yaptığı, Hobsbawm'ın (1996) *altın çağ* olarak

[1] Bir piyasa bağlantısının yapılmasını mümkün kılan temel değişim ilişkilerinin gelişim süreci/izleği içerisinde, değişime içkin işbölümünün, bilgi, tavırlar, alışkanlıklar, kurumlar, ekipman ve örgütlenme olarak nesnelleşmesini mümkün kılan kompleks karşılıklı bağımlılık ağlarının ortaya çıkması durumuna toplumsallaştırma diyoruz (Marx, 1973; Jessop, 1990; van der Pijl, 1998).

adlandırdığı döneme denk düşmektedir), bu gözlemi haklı kılacak toplumsal düzeneklerin harekete geçirildiği bir dönemdir. Bu ülkelerin sosyal düzenlemelerinden etkilenen ve ithal ikamecilikte de iktisadi temellerini bulan çevre ülkeler uygulamaları da bu yönde gelişmiştir. Emeğin anayasallaşması olgusu bu dönemin ürünüdür. Anayasallaşma kavramı, en dar içeriğiyle, emeğin haklarının anayasal bir meşruiyet içermesi halidir. Ancak daha geniş anlamı ile emeğin anayasallaşması kavramı, emeğin kurucu rolünün hukuki düzenlemeye esas teşkil eden toplum tasavvur ve tahayyülü içerisine "apaçık"[2] bir gerçeklik olarak yerleşmesi durumudur (Hardt ve Negri, 1994:71). Emeğin anayasallaşması durumu kolektif haklar kavramının anayasal düzenlemeye girmesi ile mümkün olabilmiştir. Hak nosyonunun kolektif/sosyal içerik kazanması durumu ise sınıflar adına hareket eden kolektivitelerin bir parçasını oluşturmak iddiasını taşıyan süjelerin taleplerinin toplum adına serbest piyasa düzenine ve ücret sistemine müdahale edebildiği noktada başlar.

1980 sonrası döneme bakıldığında, küresel bir eğilimin parçası olarak, emeğin anayasanın kurucu unsuru olmaktan çıkışı ile beraber ve bu hususla doğrudan bağıntılı olarak, emeğin toplumsal tahayyül içerisindeki kurucu rolünün her alanda göz ardı edilişini saptamak mümkündür. Bu durum, genelde çevre ülkelerde özelde Türkiye'de, toplum adına serbest piyasa düzenine ve ücret sistemine müdahale edilemeyeceğinin toplumsal kabulü olgusu ile uyum içerisindedir. Bu ideolojik ortam içerisinde işçi, kolektif işçi ile bir alakası olmayan, bu nedenle de kolektif sermayenin bir parçasını oluşturan bireysel kapitaliste karşı ancak "bireysel" talepler ileri sürebilen bir birey olarak kabul edilmektedir. Bu sayılanların neticesinde ve kendi içerisinde kolektif hak tanımı içermeyen liberal teorinin tahayyül etme biçiminin baskısı altında, bir dönem toplumsal kabul gören bir kavram, emeğin kolektif hakları kavramı, anlamını yitirmiş, bireysel haklar manzumesine dönüştürülmüş/çevrilmiştir. Bu yeni dil içeri-

[2] "Apaçık" olma halinin geniş bir tanımı için bknz. Althusser (2003).

sinde kolektif hak diye bir şey yoktur. Piyasa terimleri içerisinden ifadesini bulamayacak hiçbir şey yoktur.

Neo-liberal dönem anayasalarına bakıldığında dünya çapında bir hareketten bahsetmek mümkündür.[3] Küresel ölçekte emeğin toplumun kurucu unsuru olmaktan dışlandığı bir dönemin içinden geçilmektedir. Bu dönüşüm salt dünya ölçeğinde sermaye birikiminin dinamiklerinden kaynaklanmayıp; her tarihsel formasyonun kendisine has özellikleri üzerinden çeşitlilik arz eden bir geçiş sürecinin evrensel özelliğidir (Lipietz, 1987; Aglietta, 1987, 1998). Yine aynı dönüşüm, salt siyasi kararın analizi ile anlaşılamaz; dönüşüm, bu kararları alan örgütlenmenin ve daha geri plandaki kurumsal yapının, tarzların ve bu kurumsal yapının hayal ediliş biçiminin yeniden yapılanması ile, bir başka deyişle, toplumun geniş anlamda iktisadi, ideolojik ve siyasi/hukuki kuruluşuyla ilişkilidir.

Hak nosyonunun sosyal içeriğini yitirmesi, herhangi bir hak kategorisinden kaynaklanan taleplerin toplum adına serbest piyasa düzenine ve ücret sistemine müdahale edemeyeceğinin ve toplum adına konuşma yeteneği olan kolektif kimliklerin de ancak egemen sınıfların inisiyatifi ile geliştirilebileceğinin kabulü ile başlar. İşçi kimliği gibi salt kurgusal olmaktan öte de insanın üretim faaliyeti içerisindeki pozisyonu ile bağlantılı ve bu sebeple bir ölçüde nesnel kimlikler,[4] ve onun bir parçasını oluşturduğu "kolektif işçi" toplumun kurucu unsuru olmaktan dışlanır. Dışlayıcı refleksin ortaya çıkması, sistemi etkileyen politik karar alma mekanizmalarını ellerinde bulunduranların ve bu kimselerin kararlarında etkili olanların işçi sınıfını mevcut anayasal düzenek içerisinde denetleyemeyeceklerini -haklı ya da haksız olarak- düşünmeleri (bknz. Clarke, 1991:148; Yalman, 2002:38) ile ilgili olduğu kadar; uluslararası konjonktürde rekabetin değişen gerekliliklerine bağlı olarak işgücü üzerinde denetim kapasitesinin arttırılması; ya da kriz içerisine girmiş olan ithal ikamesinin finansmanını sürdürmenin bir önkoşulu

[3] Daha ayrıntılı bir tartışma için bknz. Hardt ve Negri, 1994.

[4] Günümüz beyaz yakalı çalışanlarının durumunda olduğu gibi işçi olduğunuzu fark etmeseniz de işçisinizdir. Ama hayvansever olmadığınızı düşünüyorsanız, hayvansever değilsinizdir.

olarak uluslararası borçlanmanın koşullarını sağlama gerekliliklerinin yerine getirilmesi ile de ilgilidir.

Ancak hukuk normunu güç ilişkilerinin pasif tezahürüne indirgeyerek, anayasal hükümler başta olmak üzere normların analizini –hiç değilse dünyanın herhangi bir yerinde komünist bir toplumsallık gerçekleşene dek- gereksiz hale getirmemek için, ilgili hukuk normunun ortaya çıkmasına imkan veren düzenlemenin normun salt kendi lafzıyla temellendirilemeyeceği gerçeğinin yanı sıra normun bir kez tezahür ettikten sonra kendisini var eden dinamikleri dönerek etkileyeceği gerçeğini de dikkate almak gerekecektir.

Toplumun Hukuksal Kuruluşu ve Emek-Sermaye İlişkileri

Bu saptamadan hareketle, anayasal normlar hakkında şunları söyleyebiliriz: Anayasal düzenleme, normlar aracılığıyla gerçekleşir. Normlar, sadece, belirli sınıf dengelerinin pasif tezahürleri değildirler. Onlar, aynı zamanda, bir kez hayata geçirildiklerinde, geri dönüp bu dengeleri yeniden değiştiren olanakları da içlerinde barındırırlar (Hunt, 1993). Böylece norm, özellikle anayasal norm, iktidarı ele alanın bir kez değiştirip bir kenara koyabileceği, her somut durumda önceden kestirilebilir sonuçları vermek üzere tasarlanmış bir iktidar kırbacı olarak değil; sınıf ilişkilerinin her gün yeniden tezahür edişi süreci içerisinde etkili bir araç olarak ele alınabilir. Bu haliyle normlar, yapıların getirdikleri sınırlılıklar içerisinde de olsa, eğilimsel olarak bir taraf yararına sonuç veren örneklerle de karşılaşsak, toplumsal ilişki setlerinin düzenlenmesine yönelik, bütün toplumsal gruplar ve sınıflar tarafından ciddiye alınması gereken müdahale araçlarıdır. Böyle bir yorum, insan hakları nosyonunun Marksist stratejiler içerisinde, teorik bir çelişkiye düşmeksizin, bir başka deyişle, liberal teoriye ait bir kavramı eklektik olarak Marksist perspektife dahil etmeksizin, kullanılmasını mümkün kılar. Bununla da kalmaz, liberal tahayyüle sığmayacak ölçüde geniş bir "hak" kategorisini, "kolektif hak"lar kategorisini de Marksist eleştirinin cephanelikleri arasından ve gerilerden ön saflara çıkartır (Fine, 1986).

Başka bir deyişle, insan hakları kavramının sosyal teoriye kazandırdıklarını, liberal teorinin kazandıramayacağı başka bir haklar setinin de yardımıyla genişletir, hatta daha fazlası, koruyarak aşar.

İş hukuku hakkında, devlet iktidarı ve toplumun anayasal kuruluşu üzerine yukarıda yapılan saptamaları göz önüne almak suretiyle ve sermayenin yeniden üretim şemalarının sağladığı yüksek soyutlama düzeyindeki anahtarın yardımı ile, ama daha somuta ulaşmak amacıyla toplumsal dokuyu oluşturan kurumlara referansla, aşağıdaki saptamaları yapmanın mümkün olduğunu düşünüyoruz.

Devletin temel işlevleri arasına sermayenin emeği kontrol "hakkı"nın realize edilmesi işlevini ortaya koyduk. Normların bu işlevin yerine getirilmesi süreci içerisinde her zaman aynı ilişkileri üreten statik ve tek yönlü araçlar olmadıklarını; eşitsiz güç ilişkileri üretmeye temayülleri olsa da emeğin kurucu potansiyelleri doğrultusunda normun her uygulanışının ucu açık bir mücadele olduğunu belirtmeye çalıştık. Bu noktadan sonra, devletin sermayenin emeği kontrol "hakkı"nın realize edilmesi işlevinin gerçekleştirilmesini olası kılan yapıları kendi bütünlükleri içerisine ele almak mümkün olacaktır. Düzenleme okulunun Marksizmi bu yapılar setini sosyo-teknik sistem kavramsallaştırması dolayımı ile ele almaktadır (Boyer, 2002). Buna göre emeğin ürünlerinin başka bir sınıf tarafından temellük edilmesi, dağıtımı, bölüşümü, tüketimi ve aynı üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için gerekli toplumsal düzenleme, anayasal örgütlenme, kurumlar ve örgütler aracılığı ile gerçekleştirilir. Bu üçlü sete toplumsal alışkanlıklar, kanaat ve davranışları da eklemek mümkün olsa da bunların merkezi iktidarla ilişkisi dolayımlı olduğundan bu çalışmanın sınırları içerisinde ele alınmayacaklardır. Anayasal düzenek yukarıda incelendiğinden burada anayasayı, sadece çeşitli yapısal biçimler tarafından üretilen birbiri ile çelişen kısmi rasyonaliteler arasındaki çatışmaları çözümleyebilmek gayesi ile ortaya konulmuş ve eğilimsel olarak devletin sermayenin emeği kontrol hakkını yeniden üreten kural ve kurumları tanımlayan unsur olarak tanımlamakla yetineceğiz.

Toplumsal düzenlemenin anayasadan sonra ikinci unsuru kurumlar olacaktır. Kurumlar, örgütler arası etkileşimleri yapısallaştıran maddi olmayan araçlar olarak ele alınabilir (Boyer, 2002). İş hukuku ile ilgili olarak temel kurumların başında toplu pazarlık ve grev kurumları gelmektedir. Toplumsal düzenlemenin üçüncü unsuru olarak örgütleri ele alabiliriz. Anılan üçlü kavramsal set sırasıyla refah devleti anayasaları ve bunun çevre ekonomilerdeki görünümleri, kolektif pazarlık ve grev kurumu ve sendikalar ve işveren örgütleri gibi entitelere karşılık gelmektedir. Bu temel sosyal biçimlerin bir araya gelme biçimi sosyo-teknik sistemi ve bu sosyo-teknik sistem de, emeğin potansiyellerinin birikmiş/ölü emekle buluşarak üretime dönüştürüldüğü ve ancak bu suretle toplumsallığın düşünülebilir olduğu kontrol/tahakküm (*domination*) zeminini oluşturmaktadır. Buradaki haliyle tahakküm çıplak zordan farklıdır. İçerisinde ideolojik ve siyasi dolayımlarla ve pazarın baskısı ile işgücünün kapitalist toplumsal örgütlenmeye onayının/rızasının alınmasını olası kılan, ama varlığı olmaksızın da emeğin üretim sürecine kapitalist biçimler altında sokulamayacağı güç ilişkilerine tahakküm diyebiliriz (Hunt, 1993). İktisat "ilminin" terminolojisinde bu sistem, emek ve ücretin birbiri ile örtüştüğü bağlantı noktasını verir (Aglietta, 1987).

Yasal ya da idari bütün endüstri ilişkilerine yönelik düzenlemeler, sosyo-teknik sistemin içinde bulunduğu tarihsel bağlamın temel karakterini ve bu bağlama ait temel kontrol problemlerini zorunlu olarak içerirler. Kurumsal ve örgütsel gelişim ve bunun hareket prensipleri arasında bir karşılıklılık saptamak mümkündür. Bunun örneği *altın çağ* olarak adlandırılan dönemde kolektif hakların anayasalara girmesi ve ardından gelen neoliberal dönemin metalaşma döngüsünü yeniden başlatması olgusuyla, bu hakların geri plana itilmesi durumunun anlatıldığı bir önceki bölümde verilmiştir. Bu bağlamda, *altın çağ* boyunca merkezi ülkelerde kolektif pazarlığın sendikalar ve sermaye arasındaki ilişkileri yapılandıran maddi olmayan bir araç (bir kurum) olarak ele alınması mümkündür. Bu durumda kolektif pazarlık hukuku ücret ilişkilerini istikrara kavuşturarak bu ilişkiyi yaratan-

destekleyen bir araç olarak kavramsallaştırılabilir. Bir başka değişle, kolektif pazarlık ilişkisi şirket içi düzenlemelerle işgücünün tümünü düzenleyen kurallar arasında bir bağlantı noktasını oluşturur. Anılan sebeplerle kolektif pazarlığı, öncelikle tek tek şirketlerce temsil edilen bireysel sermayelerin atomize olmuş (rasyonel ve kendi çıkarlarının peşinde koşan) işçileri ile aralarında gerçekleşen basit bir alım-satım akdi olarak değil de; tek tek şirketlerin belirli fraksiyonlarını oluşturduğu kolektif sermaye ile kolektif emek arasında gerçekleştirilen bir bağıt olarak ele almak gerekir. Bu veçhesi ile kolektif pazarlık tek tek şirketlerin içerisinde bulunduğu sosyal işbölümü alanında emek-sermaye ilişkilerinin büyük bir kısmını düzenliyor görünmektedir.

Neo-liberal politikaların kabul gördüğü *altın çağ* sonrası dönemde ise, hem üretim süreçleri hem de işgücünün yapısında meydana gelen değişikliklerle bağlantılı olarak kolektif pazarlık kurumunun ve bunun bir parçası olduğu kolektif iş hukukunun ücret ilişkisinin istikrara kavuşturulması süreçleri içerisinde rollerinin zayıfladığını; bu zayıflama karşısında da, bireysel iş hukukunun, dolayısı ile bireysel iş hukuku tarafından düzenlenen ilişkilerin, sosyal işbölümünü enlemesine kat ederek genişlediğini saptamak mümkündür.

Bireysel iş hukukunun genişlemesi olarak saptadığımız durum emek sürecinin rekabetçi kar stratejilerinin baskısı altında artan karmaşıklığıyla doğrudan ilişkilidir. Dünya ölçeğini hedefleyerek bir tarih verirsek, son yirmibeş senedir, a-merkez ülkelerde verimlilik krizi olarak baş gösteren yapısal bir krize eşlik eden politikalar; b-çevre ülkelerde ithal ikameciliğin krizini aşmak derdiyle hareket eden ve farklı ölçülerde ko-ordine olan çevre ülkelere has politika üretim merkezlerinin uygulamacılarının "keşfettikleri" "farklı" çözümler; emek süreci, emek piyasası ve çalışma ilişkileri alanlarında, kapitalizmin yapısal krizinin aşılmasına yol açmasa da sürdürülmesine olanak tanıyan, yeni üretim normlarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermişlerdir. Bu normlar ister hizmet, ister meta üretimine ilişkin olsun; ilgili üretim sürecinin, işgücünün örgütlenme kapasitesini de içerir bir biçimde, bir önceki

dönemle karşılaştırıldığında, zamansal ve mekansal parçalanmasını içermektedirler.

Bu normlar esnek uzmanlık, yalın üretim, toplam kalite yönetimi gibi adlar altında ortaya çıkan yeni emek-sermaye ilişkilerinin düzenlenmesinde etkin olmaya başlamışlardır. Genel olarak sermayenin soyut emekle kurduğu sömürü ilişkisini düzenleyen normların değişimi, emek süreci ile sınırlı etkiler doğurmakla kalmaz; sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin bütün alanlarını kapsar (Burawoy, 1979). Zira bütün bu sayılanlar, tekil sermayelerin, rekabet baskısı altında, emek sürecindeki dönüşümleri öğrenip uygulamak durumunda kaldığı, dolayısı ile daha üstün üretim normlarını genelleyerek hakim kıldığı bir sürecin parçalarının yanı sıra (Braverman, 1974), bir piyasa bağlantısının yapılmasını mümkün kılan temel değişim ilişkilerinin gelişim süreci/izleği içerisinde, değişime içkin işbölümünün bilgi, tavırlar, alışkanlıklar, kurumlar, ekipman ve örgütlenme olarak nesnelleşmesini mümkün kılan kompleks karşılıklı bağımlılık ağlarının bütününü kapsar, dahası bununla da sınırlı değildir (Jessop, 1990: 7).[5]

Her şeyin alınıp satılabilir nesneler haline geldiği bununla bağlantılı olarak ücretin emekçinin yeniden üretiminin karşılığı olmak yerine yalnızca çalışılan saatin karşılığına dönüştüğü bir süreç içerisinde, sözleşme özgürlüğü kavramı/ilkesi hukuki-etik yaşamın temel belirleyeni haline gelir (Poulantzas, 1979). Bu bağlamda, işçi ve işveren arasındaki bireysel sözleşme, sözleşmelere konu olamayacak toplumsal ilişkilerin ya sözleşmelere konu şeyler haline gelmesine (şeyleşme) ya da günlük hayatın içerisinden dışlanmasına yol açan temel hukuki-etik düzenleme aracı olmasının yanı sıra bir dönem kolektif pazarlık ile ulusal düzlemde sermayenin emek "maliyetine" istikrar kazandıran ilişkilerin yıkılmasına eşlik ederek sosyal işbölümünün bütün alanlarında temel düzenleyici etken haline dönüşür. Bu kapsamda işçi artık kolektif işçinin bir

[5] Bu süreç, toplum halinde yaşamanın olası kıldığı bütün etkileşimlere doğru genişletilebilir. Ancak toplumsallaşma dışına taşan bu genişlemenin takibinin yükümlülüğü Marksizm'e verilemez.

parçası değil; tam da klasik teorinin istediği gibi pazara emek gücü potansiyelini süren müstakil bir satıcıdır. Bir diğer değişle, sözleşme serbestisi ilkesi emeğin yeniden-metalaşma sürecinin hukuki düzenlenişini içerir. Yine, sözleşme serbestisi ilkesi, yeni üretim normlarının emek süreçlerini belirlemesinde, bir başka değişle sermayenin emeği kontrol "hakkı"nın devlet tarafından güvenceye alınması sürecinde, etkin bir müdahale aracı konumuna gelir. Bu hukuki vasıta, artık, iyice parçalanmış emek sürecinin yaşamın her alanında kendisini gösteren, ortaya koyan, maddi varlığına referansla, normlar düzleminde, kolektif işçinin topyekün inkarının vesikasına dönüşmüştür. Anılan koşullar altında, emeğin temsilinin – oluşmasında rolünün- açıkça zayıfladığı devlet iktidarı, yeni düzenlemenin toplumsal ilişkilerin "apaçık" bir unsuru olduğu yargısının yaygınlaşmasında bir köprü görevi görecek, bu yeni gerçeklik kurgusu yalnızca üretilen "yeni" normlarda değil; yargı kararlarında ve idari denetim mercilerinin tatbikatlarında meşru bir zemin bulacaktır.

Türkiye'nin Sosyo-teknik Sistemi üzerine Notlar[6]

İthal ikameciliğe dayalı birikim stratejileri gütmek maksadı ile yola çıkan ve çevresel bir kapitalist formasyon olan Türkiye örneğinde ise, ücret ilişkisinin istikrarı, ya da ulusal pazarda rekabet eden sermayelerin maruz kalacağı ücret maliyetinin ortalama düzeyi, bütünü ile kolektif pazarlık yolu ile ulaşılan uzlaşmalara endekslenmemiştir. Bu 1954-1978 yılları arasındaki dönem için bile böyledir. Dolayısı ile küresel ölçekte bu uzlaşmanın yıkıldığı 1980 sonrası dönemin Türkiye başta olmak üzere çevresel kapitalist formasyonların benzer özellikler gösteren bir kesimi üzerindeki etkisi kendi tarihsel oluşumlarına has dengeler göz önüne alınarak okunmalıdır. Ancak bu güne kıyasla bakıldığında, iç pazarın büyümesine yönelik bir büyüme stratejisinin uygulandığı 1950-1980 arası dönemde ücret ilişkisinin istikrara kavuşturulmasında belirli sektörlerde

[6] 1980'ler sonrası Türkiye'sinde emek üzerine yapılmış oldukça çok sayıda çalışma bulunmaktadır; ancak bu çalışmalar bu yazıda anılmayacaktır zira yazının bu bölümünün amacı, ilk bölümde geliştirilen kavramsallaştırmalar üzerinden Türkiye örneğini incelemektir.

ve coğrafi bölgelerde kolektif pazarlığın bir rolü olduğu da açıktır. Kolektif pazarlık kurumunun yanı sıra sosyoteknik sistemin bir parçasını oluşturan sosyal sigorta sistemi ya da işten çıkarma düzenlemeleri de 1950-1980 arası dönemde, ücret ilişkisinin istikrarına göreli olarak kurumsal bir katkıda bulunmaktaydı. Bütün bunlar ithal ikameciliğe ait üretim normlarının göreli bir istikrara kavuşmasında önemli rol oynamışlardır.

1980'lerden başlayarak bu göreli istikrar bozulmaya başlamıştır. Türkiye'nin uluslararası işbölümündeki yeri ile ilgili olan bu durum burada tartışılmayacaktır. Bu dönüşüm karşısında emek piyasasının bir direnç gösterememesinin ardında, askeri darbenin şiddeti, emek maliyetinin belirleyicileri olarak işçilerin tarımsal kazançlarla olan bağlantısı (ücretin işçinin tek geçim kaynağı olmaması), işgücünün tarımda istihdam edilen kısmının ulusal işgücüne oranının büyüklüğü, yeni emek süreçlerinin tanıtılması, küçük mülkiyetin yaygınlığı ya da mücadele geleneği gibi, siyasi ideolojik ve iktisadi yapılardan kaynaklanan sebepler vardır (Yalman, 1997). Anılan sebeplerle ve bu sebeplerin emek maliyetlerinin düzenlenmesi açısından sınıf etkisi doğuran yapıların Türkiye'ye özgün dağınık pozisyonlarını ifşa ettiği ölçüde, 1980 sonrası emek-sermaye ilişkilerinin düzenlenmesinde, uluslararası eğilimlerle örtüşük biçimde, kolektif pazarlık ve grev kurumlarının etkileri azalmış, bireysel iş hukukunun, ağırlıklı olarak firma içi üretime yönelik düzenleme amacı yanında, sözleşme serbestisi ilkesi ve bunun yaygın kullanımının meşruiyetini sağlayan yeni söylemler üzerinden, sosyal işbölümünün düzenlenmesinde de işlev gördüğü bir ortam belirmeye başlamıştır.

Yukarıdaki bölümde de belirtildiği gibi, uluslararası konjonktürde neoliberal söylemin baskın hale gelmesi kolektif pazarlığın ve diğer refah devleti uygulamalarının Fordist dönemde ücret ilişkisinin istikrarı yolundaki merkezi önemini azaltmıştır. Neoliberal dönem düzenlemelerinin söylemsel olmayan kökenleri arasında işin değişen doğasının ve bunun içerdiği unsurlardan iş ilişkilerindeki yeni kurumsallıkların, emek politikaları üzerinde iş dünyasının artan öneminin ve esnek uzmanlaşmanın bulun-

duğu söylenebilir. Gerek merkezi ekonomilerde, gerekse çevresel ekonomilerde, krize verilen farklı cevapların hepsinin içerdiği bir gerçeklik vardır. Kolektif pazarlık başta olmak üzere, çoğu anayasal düzenlemelerin ve kolektif iş hukukunun düzenleme alanına giren kurumların ücret ilişkisinin istikrarı üzerindeki etkileri belirgin biçimde zayıflamıştır. Merkezi ülkelerdeki eğilim de Türkiye örneğine benzemeye başlamış; bireysel iş hukuku ücret ilişkisinin düzenlemesinde teknik işbölümü kapsamındaki emek-sermaye ilişkilerini aşarak, daha geniş bir toplumsal düzenleyicilik içermeye başlamıştır. Bu durum, toplu iş sözleşmelerinin yerini, bireysel iş hukukunda düzenlemesini bulan iş sözleşmelerinin almasında iyice belirginleşmektedir.

Buraya kadar geliştirdiğimiz düşünceler üzerinden, iş hukukunun ücret ilişkisinin istikrara kavuşturulmasında oynadığı rolü göz önüne alarak, neo-liberal politikaların belirleyici olduğu dönemde, bireysel iş hukukunu bir yere koyabiliriz. Merkezi ve çevresel dünyada bireysel iş hukuku, yapısal düzenleyiciliği açısından ele alındığında, sosyo-teknik sistemin ve üretim normlarının teknik iş bölümü içerisine bir uzantısı olarak kavramsallaştırılabilir. Buna ilaveten, bireysel iş hukuku, kapitalizmin 1970'lerin başından itibaren süren yapısal krizinin derinleşen koşulları altında ve 1980'lerden sonra başat hale gelen neo-liberal düzenlemelerle bağlantılı olarak, ücret ilişkisinin istikrarını sağlayan bir disiplin aracı olarak ek bir işlev daha kazanır. Buna göre, bireysel iş hukuku teknik işbölümünü oluşturan bireysel kapitalist ve kolektif işçinin ilgili işletme ile bağlı olan kısmı arasındaki ilişkiler dünyasından, sosyal işbölümünü oluşturan firmalar arası rekabet alanında, işgücü maliyetleri başta olmak üzere, işten çıkartma maliyetleri, işçinin güvenliğine yönelik harcamalar gibi konuları düzenleyen normlar dünyasına doğru bir genişleme içerisine girer. Diğer yandan, kolektif iş hukuku, kolektif pazarlık ve grev konularının, yukarıdaki satırlarda incelenen dönüşümü/gerilemesi ile bağlı olarak zayıflamış, ancak işgücünün geleceğe ilişkin eylem kapasitesini, örgütlenme özgürlüğünü teminat altına alarak ve aynı zamanda kısıtlayarak, belirlemeye de-

vam etmiştir. Ancak bu husus da sözleşme serbestisinin, bir diğer değişle, bireysel iş akdinin, toplu iş sözleşmesi karşısındaki genişlemesi; emek süreçlerindeki dönüşümlerin kolektif eylemin önüne çıkardığı engeller; ve emeğin kurucu rolünün hukuki düzenlemeye esas teşkil eden toplum tasavvur ve tahayyülü içerisinden dışlanması olguları ile birlikte düşünüldüğünde, ancak emeğin kurucu potansiyellerinin yeniden öne çıkartıldığı stratejiler içerisinde anlam kazanabilecektir.

Sonuç

Sonuç olarak, birinci bölümde ilişkiselci bir perspektif geliştirirken ortaya konulduğu üzere belirtmek gerekir ki; emek yalnızca ölü emek olarak karşımıza çıkmayacağından ve onun örgütlenişi gibi sorunlar salt soyut emek kavramı üzerinden anlaşılamayacağından, emeğin potansiyellerini (normlar aracılığı ile kendilerine tanınan özgürlükler ve kısıtlamalar ya da geçmişin birikiminin getirdiği sınırlar üzerinden) yönlendiren biçimlerin ya da örgütlerin faaliyetlerin sistemin tek yönlü belirlenimine tabi olmadığını bir kez daha belirtmek gerekir. Bir başka değişle, sosyal bir ilişki olarak devlet ve başta sosyo-teknik sistem gibi onu oluşturan sistemler, belirli kalıpları barındırsa da bu kalıpların, sosyal ilişkileri her zaman aynı şekilde biçimlendirmesi beklenemez (Poulantzas, 1979).

Diğer yandan, sınıf mücadelesi verili toplumsal yapı içerisinde gerçekleşir. Bu nedenle, mücadelenin taraflarının girdikleri antagonistik ilişkinin hukuki düzenlemesini takip edebilmek için kavramsal setler önemlidir. Bir başka değişle, iktidarın hukuki örgütlenişi ve toplumsal yapılanışı arasında tarih içinde ortaya çıkmış bir temas noktasını anlamak için yapısal perspektiflerin geliştirilmesi gerekmektedir. Anılan perspektif içerisinden sınıfların devlet içerisinde temsilini mümkün kılan anayasal ve kurumsal düzenlenişin, örgütler ve diğer ajanlar üzerindeki eğilimsel ve sistemik etkilerini ve bu sistemik düzenleme içerisinde iş hukukunun bölümlerinin işlevlerini kavramsallaştırabilmek için bir yol haritası çıkarmak mümkün olabilecektir: bu çalışmada ortaya atılan projenin ilgililer

tarafından önemli ve/veya tutarlı bulunması ve yine onların kolektif emeklerine konu teşkil etmesi kaydıyla.

KAYNAKÇA

1. Aglietta, M. (1987) *A Theory of Capitalist Regulation*, Londra: New Left Books.
2. Aglietta, M. (1998) 'Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change' *New Left Review*, 232, 41-90.
3. Althusser, L. (2003) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (çev. Alp Tümertekin), İstanbul: İthaki Yayınları,
4. *Boyer, R. (2002) 'From Canonical Fordism to Different Modes of Development' Boyer, R. ve Saillard, Y. (der.),* Regulation Theory: The State of the Art *içinde, Londra ve New York: Routledge, 231-238.*
5. Braverman, H. (1974) *Labour and Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press.
6. Burawoy, M. (1979) *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*, University of Chicago Press.
7. *Clarke, S. (1991) 'The State Debate' Clarke, S.(der)* The State Debate *içinde, New York: St. Martin's Press, 1-67.*
8. *Ercan, F. (2004) 'Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1984-2004): Bilgi-kuramsal Bir Çerçeve Denemesi'*, İktisat Dergisi, *452, 98-108.*
9. Fine, B. (1986) *Democracy and the Rule of Law: Liberal Ideas and Marxist Critiques*, London: Pluto Press.
10. Hardt, M. Ve Negri, A. (1994) *Labor of Dionysus: A Critique of the State-Form*, Minnesota: University of Minnesota Press.
11. Hobsbawm, E. (1996) *Kısa Yirminci Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı* (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
12. Hunt, A. (1993) *Explorations in Law and Society: Towards a Constitutive Theory of Law*, London ve New York: Routledge.
13. Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

14. Jessop, B. (2002) *The Future of the Capitalist State*, Cambridge: Polity Press.
15. Lipietz, A. (1987) *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*, Londra: Verso.
16. Marx, K. (1973) *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Harmondsworth: Penguin Books.
17. Poulantzas, N. (1979) *State, Power, Socialism*, New York: Verso.
18. van der Pijl, K. (1998) *Transnational Classes and International Relations*, Londra: Routledge.
19. Woodiwiss, A. (1990) *Social Theory After Postmodernism: Rethinking Production, Law and Class*, Wincester: Pluto Press.
20. *Yalman, O.G. (1997) "Bourgeoisie and the State, Changing Forms of Interest Representation within the Context of Economic Crisis and Structural Adjustment, Turkey during the 1980's"* Yayımlanmamış Doktora Tezi, *University of Manchester, Manchester.*
21. *Yalman, G, (2002) 'The Turkish State and Bourgeoisie in Historical Perspective: A Relativist Paradigm or a Panoply of Hegemonic Strategies?' Balkan, N. ve Sarvan, S. (der.)* The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey *içinde, New York: Nova Science Publishers, 21-54.*

ÇALIŞMA YAŞAMINDA ÖRGÜTSEL ADALET, ÖRGÜT TEMELLİ ÖZSAYGI VE BAZI KİŞİSEL VE ÖRGÜTSEL DEĞİŞKELERİN İŞDOYUMU İLE İLİŞKİSİ

*Fatma Yıldırım**

GİRİŞ

I.1.İŞ DOYUMU

İş doyumu ilk kez 1920'lerde ortaya atılmış, asıl önemi 1930 ve 1940' lı yıllarda anlaşılmıştır. O yıllardan beri endüstri ve örgüt psikolojisinin en fazla çalışılan konusu haline geldiği görülmektedir (Landy,1989:aktaran:Ergin,1997). İş doyumunun bu denli önem kazanmasının çeşitli nedenleri vardır. İlk olarak, insani nedenlerdir. İş doyumu yaşam doyumu ile ilişkilidir ve bunların bireylerin fizik ve ruh sağlıklarını doğrudan etkilediği ileri sürülmektedir (Judge ve Wanatabe, 1993; Ergin,1997; Dikmen,1995). Başka bir neden ise konu işyerleri açısından ele alındığında ortaya çıkmaktadır. İş doyumu ile üretkenlik arasında doğrudan bir ilişki olmamakla birlikte, iş doyumsuzluğunun yarattığı stres ve grup uyumu sorunları gibi dolaylı etkiler konunun önemini ortaya koymaktadır. Endüstri ve örgüt psikolojisinin kuramsal çalışmaları ele alındığında, iş doyumunun iş güdüsü ve iş davranışları ile ilgili çalışmaların temel inceleme birimi olduğu görülmektedir. Bazı araştırmacılar, iş doyumunu işe devam, iş yöntemlerinin geliştirilmesi ve iş ortamındaki işbirliğinin arttırılması gibi alanlarda davranışların bir nedeni olarak görmekte; bazı araştırmacılar

* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ise, iş doyumunu bir sonuç olarak ele almaktadırlar. Diğer bir gurup araştırmacı ise,iş doyumunu bir semptom olarak değerlendirmektedirler; yetersiz iş tasarımı hem iş doyumsuzluğunu hem de olumsuz iş davranışlarını ortaya çıkarmaktadır (Ergin, 1997).

Değişik kuramsal yaklaşımlar benimseyen araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlandığından, üzerinde görüş birliğine varılmış tek bir iş doyumu tanımı bulunmamaktadır. Davis'e (1972) göre iş doyumu; çalışanların işlerinden duydukları hoşnutluk ya da hoşnutsuzluktur. İş doyumu işin özellikleriyle çalışanın istekleri birbirine uyduğu zaman gerçekleşir. Lawer (1976: aktaran: Başaran, 1982) ise iş doyumunun çalışanın yaptığı işi ve çalışma yaşamını değerlendirmesi sonucu ulaşılan haz duygusu olarak tanımlamaktadır. Çalışanın ulaştığı bu haz duygusunun derecesi ne kadar yüksekse işten sağladığı doyum da o kadar yüksek olacaktır.

Eren'e (1984) göre iş doyumu denince, işten elde edilen maddi çıkar, çalışanın birlikte çalışmaktan hoşnut olduğu iş arkadaşları, bir eser meydana getirmenin sağladığı mutluluk akla gelmelidir.

İş doyumunun ne olduğuna ilişkin görüşler gibi, iş doyumunu sağlayan uyarıcıların neler olduğuna ilişkin görüşler de benimsenen kuramsal yaklaşımlara bağlı olarak değişmektedir. Maslow'un (Al. Kay. Sabuncuoğlu 1984) gereksinimler hiyerarşisi yaklaşımı beş aşamalı bir gereksinimler sıralaması yapmaktadır. Bunlar; 1. fizyolojik gereksinimler, 2. güvenlik gereksinimi, 3. ait olma ve sosyal gereksinimler, 4. saygı ve statü gereksinimi, 5. kendini gerçekleştirme gereksinimidir. Maslow'a göre, bu gereksinimlerin tatmini için güdülenme hiyerarşik bir sıra izler. Yani, bireyin hiyerarşinin üst sıralarındaki gereksinimlerini tatmin etmek üzere güdülenebilmesi için hiyerarşinin alt basamaklardaki gereksinimlerinin tatmin edilmiş olması gerekir. Dolayısıyla, iş ortamının önce yaşamı sürdürebilmek için para kazanma, güvenlik, korunma, ait olma, sevgi gibi gereksinimleri karşılaması gerekir. Bunlar sağlandıktan sonra başarı, saygınlık, statü ve prestij gibi gereksinimlerin karşılanması iş doyumunu arttıracaktır.

Herzberg'in "çift faktör" kuramına (Al. Kay. Sencer 1982; Eren,1984) göre, bir işyerinde iş doyumuna ve iş doyumsuzluğuna yol açan etmenlerin birbirinden ayırdedilmesi gerekir. Çünkü, işyerinde bazı etmenlerin yokluğu doyumsuzluğa yol açmakta, ancak bu etmenlerin varlığı iş doyumuna herhangi bir katkıda bulunmamaktadır. Herzberg iş doyumu ile ilgili temel etmenleri ilerleme olanaklarına sahip olma, tanınma ve takdir edilme, sorumluluk, gelişme ve işin kendisi olarak belirlemiştir. İş güvenliğinin yetersizliği, uygun olmayan çalışma koşulları, yönetici ve diğer çalışanlarla yaşanan çatışmalar, ücret yetersizliği gibi etmenler ise iş doyumsuzluğu ile ilgilidir.

Locke (1969:aktaran:Dikmen, 1995) beklenti kuramından da yararlanarak iş doyumunu, kişilerin işten bekledikleri ile aldıklarını algılayış biçimleri arasındaki ilişki olarak tanımlamıştır. Buna göre, iş doyumu işten beklenenlerin işin nesnel koşullarının ve bireyin bu koşulları algılayış biçiminin bir işlevi olmaktadır.

Uygunluk (consistency) yaklaşımında ise, iş doyumu kişilerin kendileri için seçtikleri imajla ilişkilendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre, kişiler kendi imajlarına uygun gördükleri işleri yapmaktan daha fazla doyum sağlamakta ve bu tip işlere daha fazla güdülenmektedirler (Dikmen, 1995).

I.2.Örgütsel Adalet

Sosyal bilimciler, uzun süredir, çalışanların kişisel doyumunun ve etkin örgütsel fonksiyonlar için temel bir gereklilik olarak adalet fikrinin önemli olduğunu belirtmektedir Daha yakın dönemlerde konuyla ilgili çeşitli araştırmalar yapılmış ve örgütsel fonksiyonlara uygun olan konulara ve değişkenlere daha duyarlı kavramsal modeller geliştirilmiştir. Sonuç olarak gelişmiş bir literatür oluşturulmuş; işyerlerinde, çalışma ortamında adaletin rolünü tanımlamak için "örgütsel adalet" olarak adlandırılan yeni bir kavram kullanılmaya başlanmıştır (Greenberg, 1990; 1987a).

Ödüllerin ve kaynakların dağıtımı, küçük gruplardan tüm topluma kadar her tür büyüklükteki sosyal sistemlerde oluşan evrensel bir olgudur. Gruplar, örgütler ve top-

lumların tümü ödül, ceza ve kaynakların dağıtımı sorunuyla ilgilidir. Bu bağlamda sosyal sistemler bu konuyla ilgili üyelerini memnun etme ve etkin bir dağıtım yapma konusuna büyük önem verir. Bu nedenle, pek çok disiplinden gelen sosyal bilimcilerin -siyaset bilimciler, iktisatçılar, sosyologlar ve psikologlar- dağıtım problemiyle ilgilenmesi şaşırtıcı değildir (Leventhal, 1980).

Örgütlerde bir sorun olarak adaletin önemini kabul eden bu araştırmacılar örgütlerdeki davranışları sosyal ve kişilerarası adalet kuramları (örneğin Adil Dağıtım Kuramı, Hakkaniyet Kuramı, Göreli Yoksunluk Kuramı) yoluyla açıklamaya çalışmışlardır (Greenberg, 1990). Ancak, örgüte uygulanan ilk sosyal adalet kuramları, özel olarak örgütlerde değil, daha çok genel sosyal etkileşimlerde adalet ilkelerini test etmeye çalışmışlardır. Öte yandan, örgütsel davranışın pek çok yönünü açıklamak için bu kuramlardan yararlanıldığında başarıları sınırlı kalmaktadır (Greenberg, 1987a).

Örgütlerde adalet, ortaya çıkan ödül ve cezaların nasıl yönetileceğine-dağıtılacağına dair kurallar ve sosyal normlardır. Bu kurallar ve sosyal normlar ise, ödül ve cezaların nasıl dağıtılacağını, bazı dağıtım kararlarının (diğer kararlarda olduğu gibi) nasıl alındığını gösteren işleme ve kişilerarası uygulamalara ilişkin kurallar ve normlardır (Folger ve Cronpanzano, 1998).

Örgütsel adaletin iki kaynağından söz edilmektedir: adil dağıtım ve adil işlem (adil işlemin bir boyutu olarak adil etkileşim). Adil dağıtım (disributive justice), çalışanların elde ettikleri sonuçların adil olmasını, herkese hakkının verilmesini ifade eder. Adil işlem (formal procedur), elde edilenleri belirlemek için bir karar verilirken kullanılan işlemin adil olmasını ifade eder. Adil etkileşim (intercational justice) işlemlerle ilişkili kişilerarası iletişimin adil olarak algılanmasını ifade eder. Bu üç adalet biçimi de birbirleriyle ilişkili olmasına rağmen genel adalet yapısının birbirinden farklı olduğu ileri sürülmektedir (Moorman, 1991; Erdoğan, Kraimer ve Liden, 2001).

I.2.1.Adil Dağıtım

Adil dağıtım, bir bireyin ulaştığı, aldığı sonuçları ya da ona ayrılan payı hakça algılamasıdır. Hakça olmadığına

dair algı, çalışanların daha düşük iş performansı göstermelerine (Greenberg, 1988; Pfeffer ve Langton, 1993), geri çekilmelerine (Schwarzwald ve arkadaşları, 1992), çalışma arkadaşlarıyla daha az işbirliği yapmalarına ve stres yaşamalarına (Greenberg, 1990; Folger ve Cropanzano, 1998) yol açabilir.

İnsanlar adil dağıtımı değerlendirirken, sonuçların moral, etik olarak uygun olup olmadığını dikkate alırlar. Bu değerlendirme, göründüğünden daha fazla tuzak içermektedir. Çünkü, nesnel doğruluk payı çok azdır. Adil dağıtım, referans standartlarla değerlendirilir ve iş doyumu vb. hakkındaki karara ulaşılır. Kişi karşılaştırma standartlarına göre değerlendirmeksizin, kendi aldıklarının ne olduğunu belirleyemez. Örneğin, bir araştırmada (Sweeney, McFarlin ve Inderrieden, 1990), çalışanların aldıkları ücretten iş doyumu yordanmıştır. Bu araştırmanın sonucuna göre, ücret tek başına önemli bir yordayıcı değildir. Fakat, referans kişinin ücreti doyumda ek bir değişken olarak ele alınmaktadır.

İnsanlar bazı şeylerin hakça olduğuna karar verirlerse, referans çerçevelerini genelleştirebilirler. Referanslar çeşitli olabilir, ama en çok dikkati sosyal karşılaştırmalar çeker. Örneğin, bir çalışan kendi payının adil olup olmadığına karar verme ihtiyacını hissederse, benzer bir işte çalışan bir kişiyle ücret düzeylerini karşılaştırabilir. Eğer iki ücret eşitse burada hakça olmayan bir durum yoktur; sonuç olarak kişi durumundan hoşnut olur. Referans kişisine göre yüksek ücret aldığını farkeden kişi ise suçluluk duygusuna kapılabilir. Ancak, eğer eşitsizlik kendi yararına ise, daha az üzüntü duyma eğiliminde olacaktır. Diğer yandan, daha düşük ücret alındığında, daha fazla sıkıntı, rahatsızlık yaşanır. İnsanlar aldıkları ödüllerin, karşılaştırma yaptıkları kişilerin ödüllerinden daha az değerli olduğunu düşündüklerinde olumsuz tepki gösterebilirler (Greenberg, 1988; Folger ve Cropanzano, 1998).

Aynı sonuçları elde eden iki kişi, eğer aynı referansı kullanmıyorlarsa farklı hakçalık-adalet düzeyi algılayabilirler. Bununla ilişkili olarak, Stepina ve Perreve (1991) yaptıkları boylamsal bir araştırmada bireylerin referanslarının standartlarını değiştirerek doyumlarını arttırabile-

ceklerini, böylelikle hoşnutsuzluklarının geçeceğini ortaya koymuşlardır. Daha az başarılı biriyle karşılaştırma yapıldığında başarı duygusu artmaktadır.

I.2.2.Adil İşlem

Örgütlerde adalet konusunda geleneksel yaklaşım, temel olarak, sonuçlara ya da adil dağıtıma yoğunlaşmıştır. Thibaut ve Walker'ın (1975; 1978: aktaran: Singer, 1993) çalışmasından sonra, örgütlerle ilgili araştırmacılar adil işlem konusuna giderek artan bir ilgi göstermişlerdir.

Folger ve Greenberg (1985: aktaran Folger ve Cropanzano, 1998) çalışma ortamında adil işlemi ilk uygulayan araştırmacılardır. Onların araştırmalarından bugüne kadar konuyla ilgili pek çok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli pratik doğurguları olmuştur. Bugün kanıtlar göstermektedir ki, insanlar karar verme süreçlerinin adil olmadığına inandıklarında, işverenlerine daha az bağlı olmaktadır, daha fazla hırsızlık yapmaktadır, iş değiştirme isteği daha fazla olmaktadır, daha az performans göstermektedir ve daha az yardımsever olmaktadır. İnsanlar kendilerine nasıl davranıldığına dikkat etmektedir ve bu, adil işlem algılarını, işverenleriyle olan ilişkilerini düzenlemektedir (Folger ve Cropanzano, 1998).

Thibaut ve Walker, süreç kontrolünün önemini vurgularken, Leventhal ve arkadaşları (Leventhal, 1980; Leventhal, Karuza ve Fry, 1980: aktaran Greenberg, 1990) Dağıtım Tercihi Kuramında (Allocation Preference Theory) adalete ulaşmak için insanların kullanacağı işlemlerin ne olacağını belirlemeye çalışmışlardır (Greenberg, 1987a). Buna göre bir işlemin adil olarak düşünülmesi için birtakım özellikler taşıması gerekir. Bunlar, işlemin, (a) tutarlı, (b) yanlılıktan uzak, (c) tamdoğru, (d) hatalı bir durum olduğunda düzeltilebilir, (e) ilgili tüm kişileri temsil ediyor ve (f) etik standartlar temeline dayanıyor olması gerekir (Folger ve Corpanzano, 1998; Greenberg, 1990a; Greenberg, 1987a). Son yıllarda yapılan örgütsel adalet araştırmalarında, çeşitli pratik durumlarda Leventhal'ın bu kuramının uygulamaları yer almaktadır. Örneğin Gilliland (1993), kuramda sözü edi-

len özellikleri personel seçimine uygulamış, daha adil değerlendirme sistemleri için rehber olarak yararlanmıştır. İşlemler adil olduğunda, bireylerin sorumluluklarını kabul etme olasılıkları, adil olmadığı durumlara göre daha yüksektir.

Adil dağıtım ve adil işlem ayrımı görgül olarak yapılandırılmıştır. Çok sayıdaki görgül çalışma, adil dağıtım ve adil işlemin örgütsel sonuçlarını yordamaya yöneliktir. Bu çalışmalarda adil dağıtım ve adil işlemin farklı tutumları yordadığı iddia edilmektedir. Genel olarak, adil dağıtım, ücret doyumu gibi daha çok kişisel sonuçların önemli bir yordayıcısı olarak ortaya çıkmaktadır (Mc Farlin ve Sweeney, 1992). Adil işlemin örgüte bağlılık, yönetime güven gibi kurumsal ya da otoriteye ilişkin tutumlar üzerinde etkili olduğu ileri sürülmektedir (Mc Farlin ve Sweeney, 1992; Folger ve Konovsky, 1989).

I.2.3.Adil Etkileşim

Adil etkileşim (interactional justice), örgütsel işlemler hayata geçirilirken, çalışanların maruz kaldıkları kişilerarası uygulamaların niteliğine ilişkin algılar olarak ifade edilebilir (Bies, 1986:aktaran: Scarlicki ve Folger, 1997). Adil etkileşim, yöneticilerin çalışanlara saygılı davranmasını, değer vermesini (örneğin, astlarını ilgiyle dinlemesi, kararlar için yeterli açıklamaları vermesi, başkalarının kötü durumlarına empati göstermesi gibi) ve sosyal olarak duyarlı davranmasını gerektirmektedir (Skarlicki ve Folger, 1997). Adil etkileşim, kişinin maruz kaldığı kişilerarası uygulamaların niteliği ile ilişkili olduğundan, uygulamanın belirli biçimleri adil olarak algılanırken, diğerleri adil olarak algılanmaz.

Adil etkileşim, başlangıçta adil işlem ve adil dağıtımdan ayrı üçüncü tip hakçalık olarak ele alınıyordu. Adil etkileşim son zamanlarda adil işlemin bir yönü ya da bir boyutu (unsuru) olarak sıkça ele alınmaktadır. Kimi sınıflandırmalarda adil işlemin iki yönü vardır. Birincisi, yapısal ve biçimsel boyutu (formal procedure); ikincisi, sosyal boyutu (interactional justice) ifade etmektedir (Folger, Cropanzano, 1998). Bu araştırmada da bu sınıflandırma esas alınmaktadır.

Bağımsız ya da bir sürecin parçası olarak ele alınmasına bağlı olarak, adil etkileşimin kendisinin de en az iki unsuru olduğu düşünülebilir. İlk alt bölüm, kişilerarası duyarlılıktır. Hakça uygulama, nazik ve saygılı olmalıdır. Duyarsız uygulamaya maruz kalanlar daha düşük performansa, çalışmaya yönelik olumsuz tutumlara eğilimlidir. İkinci alt bölüm, açıklamalar ya da sosyal değerlendirmedir. Açıklama, davranışa maruz kalanlara niçin bazı şeylerden yoksun kaldıklarının anlatılmasını ifade eder. Bireylerin yeterince adil bir durum sağlandığında, kendi yararlarına olmayan bir duruma karşı daha fazla toleransları vardır (Bies, Shapiro, 1988; Shapiro, Buttner, 1994).

İşyerindeki adalet pek çok araştırmaya konu olmuş (Greenberg, 1990a) ve çok sayıda olumlu iş sonucuyla ilişkili olabilecek örgütsel bir değişken olduğu ileri sürülmüştür (Niehoff ve Moorman, 1993). Çalışma ortamı ve çalışma koşulları bireylerin kendilerine karşı adil ya da adil olmayan (unfair) şekilde davranıldığını algılamalarına yol açmaktadır. Adalet algısı çalışanlar için önemli bir güdüleyicidir. İnsanlar, kendilerine hakça davranılmadığını hissettiklerinde, çalıştıkları örgüte yönelik olumsuz tutumlar geliştirirler.moralleri bozulur, işlerini terketme olasılıkları artar. Çalışanların hoşnutsuzluk duygusu, örgüte ve örgüt çevresine karşı iyi niyetlerini yitirmelerine yol açabilir, bunun da bazı sonuçları vardır: Potansiyel müşterilere şirketin mal ve hizmetinin alımını önermezler, çalıştıkları yere yeni girecek elemanlara işyerini övmezler ve işe girişi özendirmezler, örgüte karşı bir öç alma davranışına bile yönelebilirler. Hakça uygulamalar, davranışlar örgüte bağlılığı ve işte kalma niyetini artırır, güçlendirir. Kısaca, adalet, insanları birarada tutar; adaletsizlik ise insanların birbirlerinden ayrılmalarına neden olabilir (Folger ve Cronpanzano, 1998).

Bazı çalışmalarda, işe başvuranların işe alımdaki seçim sürecine ve tekniklerine ilişkin tepkileri ölçülmüştür. Adil olmayan işe alma pratiklerinin örgütler hakkındaki olumsuz tutumla ilişkili olduğu saptanmıştır (Smither ve arkadaşları, 1993). Çalışanlar da işe başvuranlara benzer tepkiler göstermektedir. İş ortamını adil olarak düşünme-

diklerinde, çalışanların işe yönelik olumsuz tutuma sahip oldukları, iş doyumlarının ve örgüte bağlılıklarının azaldığı gözlenmiştir (Konovsky ve Cropanzano, 1991). Örneğin, kimi araştırmalarda (Behr ve Taber, 1993; Bobocel ve Farrell, 1996) terfinin adil olmadığını düşündüklerinde çalışanların daha çok hastalandıkları ortaya konmuştur.

Bir sağlık merkezi çalışanlarıyla yapılan araştırmada adil dağıtım ve adil işlemin , çalışanlar açısından önemine işaret edilerek; yöneticilerin, yanlarında çalışan kişilerin adil işlem ve adil dağıtım algıları üzerindeki kontrolleri yoluyla, çalışanların doyumunu ve örgüte bağlılıklarını etkileyebilecekleri iddia edilmektedir (Li-Ping Tang ve Sarsfield-Boldvin, 1996). Banka çalışanlarıyla yapılan bir araştırmada, diğer araştırmalarla da ortaya konduğu gibi, adil işlem ve adil dağıtımın örgütsel sonuçları açısından önemli bir yordayıcı olduğu görülmüştür (Greenberg, 1987 a,b).

Örgütsel süreçlere ilişkin bilgiye sahip olma ve iş doyumu arasında ilişki olduğu yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur. İş doyumunun çok boyutlu bir yapısı vardır ve çalışanların hem içsel hem de dışsal iş unsurları hakkındaki duygularını yansıtmaktadır. Diğer dışsal iş unsurlarında (örneğin ücret, terfi olanakları, iş koşulları vb) olduğu gibi, örgütsel süreçler hakkında çalışanların edindiği bilgi, çalışanlar açısında önemli bir yere sahip olacaktır. Süreçlere ilişkin bilgi, bireysel gereksinimleri gideren iş çevresinin bir unsuru olduğu kadar iş doyumunun da önemli bir belirleyicisi olabilir. Tersine örgütsel politikalara ve süreçlere ilişkin beklenen ve istenilen bilginin eksikliği, çalışanları doyumsuzluğa itebilir.

İş doyumu literatüründe bu önermeyi destekleyen kanıtlar mevcuttur. Örneğin, satış görevlileri ile yapılan bir araştırmada kendilerinin ve diğer çalışanların ücretlerinin miktarı ve türü hakkında bilginin çalışanları olumlu şekilde etkileyerek iş doyumunu arttırıcı rol oynadığı belirlenmiştir (Futrell ve Jenkins1978:aktaran:Shcappe,1996). Otel çalışanlarıyla yapılan başka bir araştırmada, işe yönelik çeşitli tutumları, özellikle iş doyumunun ödüllere ilişkin örgütsel politika ve süreçler hakkında çalışanların bilgilendirilmesi ile

iş doyumu arasında güçlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır (Kinicki ve diğerleri, 1992:akataran.Schappe, 1996).

Sigorta şirketi çalışanlarıyla yapılan bir çalışmada adil dağıtım, adil işlem ve adil etkileşim ile iş doyumu ilişkisi incelenmiş; araştırma bulgularına göre, yapılan hiyerarşik regresyon analizine göre her bir adalet algısının iş doyumunu tek başına yordadığı, üçü bir arada değerlendirildiğinde ise, adil dağıtım algısının iş doyumunun en güçlü yordayıcısı olduğu saptanmıştır. McFarlin ve Sweeney 'in (1992) çalışmasında adil dağıtım algısının iş doyumunun önemli bir yordayıcısı olduğu belirlenmiştir. Literatür incelendiğinde, bazı çalışmalarda adil işlem algısına göre, adil dağıtım algısı ile iş doyumu arasında daha güçlü bir ilişki olduğu belirtilirken (Konovsky ve Cropanzano,1991;Lind ve Tyler,1988); diğer çalışmalarda ise, sürecin adilliğinin çeşitli ölçümleri ile (adil işlem-adil etkileşim) iş doyumu arasında daha güçlü bir ilişkinin olduğu ifade edilmektedir (Moorman, 1991; Konovsky ve Cropanzano, 1991; Alexander ve Ruderman,1987: aktaran:Schappe,1998)..

I.3.Örgüt Temelli Özsaygı

Literatür incelendiğinde, örgütlerde özsaygının rolünün araştırılmasına önem verildiği görülmektedir (Hui, 2000; Brutus ve diğerleri, 2000). Korman (1976), kişilerin yaşam deneyimlerine tepki göstermelerinin özsaygı düzeylerinin bir fonksiyonu olduğunu ileri sürmekte, çalışanların özsaygı düzeylerindeki farklılıklar nedeniyle kendilerini yetkin, doyum ihtiyacı olan bireyler olarak algılamaları konusunda farklılık gösterdiklerini iddia etmektedir. Korman'a göre özsaygıyla ilgili kuramsal bir ilke şudur: Bireyler tutum ve davranışlarını özsaygı düzeylerini sürdürecek biçimde geliştirirler. Bu kuramsal ilkeye göre, çalışma ortamında yüksek özsaygıya sahip bireylerin iş doyumları da iş verimleri de yüksektir. Çünkü, bu tutum ve davranışlar, tutarlılık sergilemektedir. Diğer yandan, düşük özsaygılı bireyler, işe yönelik olumsuz tutum sergilemekte ve verimsiz iş davranışlarında bulunmakta; bu da, kişilerin düşük özsaygı düzeylerine ilişkin tutumlarıyla bir tutarlılık sergilemektedir.

Hollenbek ve Brief (1987), özsaygısı yüksek bireylerin, özsaygısı düşük bireylere göre, performans hedeflerine ulaşmaya daha çok önem verdiklerini iler sürmektedir.

Pierce ve diğerlerine (1989) göre, örgüt temelli özsaygı (organization-based self esteem), çalışanların bir örgüt üyesi olarak, bir örgütsel bağlamda çeşitli roller alarak, kendi ihtiyaçlarını (örgüt üyesi olarak kendisini önemli, değerli bulma gibi) karşıladıklarına olan inanç derecesidir. Örgüt temelli özsaygısı yüksek olan çalışanlar, bir örgüt üyesi olarak kişisel yeterlilik duygusuna ve geçmişte örgütsel rollerden kaynaklanan gereksinimlerin (önemli bir iş yapmak, çevre tarafında takdir edilme, yararlı olma gibi) doyduğu duygusuna sahiptir. Böylece, örgüt temelli özsaygı, bireylerin bir örgütsel bağlam içinde hareket eden üyeler olarak kendilerini algılama biçimlerini yansıtır. Sonuç olarak, yüksek örgüt temelli özsaygıya sahip olan çalışanlar, kendilerini çalıştıkları örgütte önemli, anlamlı, etkili ve değerli olarak algılarlar.

Örgüt temelli özsaygı, işgücü devir hızı, örgüt iklimi, örgüte bağlılık, örgütsel yurttaşlık gibi kimi örgütsel paradigmalarda geleneksel olarak yer alan birçok yapıyla, örgüt içindeki tüm rollerle ilişkilidir.

Korman'ın (1970; 1971; 1976; Pierce ve diğerleri, 1989) Benlik Tutarlılığına Güdülenme Hipotezi (Self-Consistency Motivational Hypothesis), örgüt temelli özsaygının yapısı için kuramsal bir temel sağlamıştır. Korman, özsaygının yaşantılarla şekil aldığını, çalışanın güdülenmesi, tutumları ve davranışlarını açıklamakta merkezi bir role sahip olduğunu ifade etmektedir. Başka bir deyişle, bir örgüt içindeki yaşantılar, örgüte ilişkin tutum ve davranışları etkileyecek olan örgüt temelli özsaygıyı şekillendirir. Ayrıca, zaman içinde yığılan ve çeşitli bağlamlardan toplanan yaşantılardan genel özsaygı ortaya çıkar. Fakat, bir boyuttan elde edilen benlik değeri, başka bir boyuttan elde edilenlerle de bağlantılı olabileceğinden, örgüt temelli özsaygının genel özsaygı ile ilişkili olması beklenir.

Genel özsaygı gibi örgüt temelli özsaygı da bireyin temel inanç sisteminin bir parçasıdır. Bu inanç sistemi kişiliğin bir parçası olarak yapılanır, görece istikrarlıdır,

özellikle yeni yaşantıları artıracak büyük bir çevresel değişiklik olmazsa görece sabit hale gelir (Pierce ve diğerleri, 1989).

Korman (1971; Gardner ve Pierce ve, 1998) hem başkalarının beklentilerinin hem de duruma özgü koşulların belirleyici rol oynadığı özsaygının çevresel öncüllerinin olduğunu ileri sürmekte, özsaygının toplumsal olarak belirlendiğini ifade etmektedir. Başkalarının insanlara ve görev biçimlerine yönelik yorumları onların değerleri hakkındaki düşüncelerine ilişkin mesajları taşır. Eğer önemsenen diğer kişiler bir kimsenin değerli bir örgüt üyesi olduğunu düşünüyorsa ve onların yorum ve davranışları bu inançlarını yansıtıyorsa, örgüt temelli özsaygının artması (yükselmesi) beklenebilir.

Korman (1971) çalışmasında, mekanik olarak düzenlenen sosyal sistemde (süreçler, kontrol, biçimselliğin ve hiyerarşinin vurgulandığı bir sosyal sistem), insanların düşük bir özsaygı düzeyi geliştireceklerini ileri sürmektedir. Korman'a göre mekanik örgütler, katı bir hiyerarşi, merkezileştirme, standardizasyon ve biçimselleştirme yoluyla sistemi üst düzeylerde kontrol etmeyi başarır. Kurallar, işlemler, süreçler ve yönetim faaliyetleri, bir örgütte çalışanların davranışlarını büyük ölçüde kontrol eder.

Korman (1971), çalışanların katı bir biçimde kontrol edildiği sistemlerde, insanların temel güvensizlik ve takdir eksikliğiyle tutarlı bir inanç sistemi geliştireceklerini öngörmektedir. Programlanmış faaliyetler ve üst düzeyde özelleştirilmiş kurallar geliştirmenin çalışanlarda, yeteneklerine güvensizliğe ve başkaları tarafından kontrol edilmeden ve yönlendirilmeden kendi başlarına görevlerini-işlerini tamamlamada isteksizliğe yol açacağını iddia etmektedir. Bunun tersine, organik sosyal sistemler (yani çalışanlara daha duyarlı ve daha demokratik, hiyerarşinin, resmiliğin ve kontrolün daha az olduğu) çalışanları yetkin, değerli, katkısı olan bireyler olarak gördüğünden ve doğal bir şekilde güven duyulan iş ortamı yaratıldığından daha yüksek düzeyde özsaygıya yol açarlar (Korman, 1971; Pierce ve diğerleri, 1989).

Benlik Tutarlılığına Güdülenme Hipotezine (Korman, 1971) göre, insanların kendi benlik kavramlarıyla tutarlı olan sonuçları başarmak için güdülendiklerini ileri sürer. Bu yaklaşıma göre, örgüt temelli özsaygısı yüksek olan çalışanlar –yani kendilerini bir örgüt üyesi olarak değerli, önemli ve anlamlı olarak algılayan çalışanlar– örgüt içinde kendilerini takdir edilen davranışlara güdülendirirler. Kişisel yetkinlik gösteren, örgüte katkı sağlayan bu davranışlar, özsaygılarını pekiştirir, içsel güdülenmeye neden olur. Bu davranışlar nedeniyle oluşan başarılı sonuçlar, örgüt temelli özsaygıyı pekiştirir ve düşük düzeyde örgüt temelli özsaygıyı engeller. Böylece bilişsel tutarlılık devam ederek, yüksek düzeyde örgüt temelli özsaygı çalışanları yüksek düzeyde performansa güdüler ve gerçekten performansları yüksek olur. Örgüt hakkında istenir (yararlı) tutumlara sahip olurlar ve örgütün yararına olacak şekilde örgütle ilişkili diğer davranışlara yönelirler. Öngörülebileceği gibi bu süreç, örgüt temelli özsaygısı düşük olan çalışanlarda tersine işler; işteki çabalarını azaltarak mevcut özsaygı düzeylerini devam ettirirler (Pierce ve diğerleri, 1989;Gardner ve Pierce, 1998).

Örgüt temelli özsaygı çalışanların iş doyumu ve örgüte bağlılık gibi tutumlarının yordayıcısı olarak ortaya çıkar (Covin ve diğerleri, 1992- Matheson, Sterns, 1991: aktaran: Gardner ve Pierce, 1998; Pierce ve diğerleri, 1989). Pierce ve diğerlerine göre (1989)örgüt temelli özsaygısı yüksek çalışanlar, örgütsel referans çerçevesi içinde yetenekleri hakkında pozitif tutumlara ve aynı zamanda örgütsel faktörler hakkında olumlu-istenir tutumlara sahip olurlar. Bu durum da olumlu benlik algılarını artırır.

Örgüt temelli özsaygısı yüksek olan çalışanlar, örgüte karşı olumlu tutumları aracılığıyla örgütün kendi amaçlarının gerçekleştirilmesini sağlar (Li-Ping Tang ve Gilbert, 1994).

I.4.Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, iş doyumu ile örgütsel adalet (adil dağıtım, adil işlem, adil etkileşim), örgüt temelli özsaygı, yaş, medeni durum, eğitim, işyerindeki çalışma süresi, unvan, yapılan işin eğitime uygunluğu, yapılan işin yete-

neğe uygunluğu, bu işyerinde çalışmayı isteyerek seçip seçmeme, iş yerinde kendilerine haksızlık yapılıp yapılmadığı, iş yerinde başkalarına haksızlık yapılıp yapılmadığı, işe alınma sırasında kendilerine adil davranılıp davranılmadığı ve işe alınma sırasında başkalarına adil davranılıp davranılmadığı değişkenleriyle arasındaki ilişkinin incelenmesidir.

YÖNTEM

II.1. Denekler

Araştırma Mersin'deki bir cam fabrikasında gerçekleştirilmiştir. Bilgi toplama araçları mesai saatleri içinde, yemek molalarında ve vardiya değişimi sırasında araştırmacı tarafından tek tek açıklama yapılarak elden dağıtılmıştır (n=237; yaş ortalaması: X=35, SS=7.32 min=22, max=54).

Fabrikada araştırmanın sürdürüldüğü günler, sendikanın fabrikada toplu iş sözleşmesi ön görüşmeleri yaptığı döneme rastlamaktadır. Araştırmada yararlanılan ölçeklerdeki soruların içerikleri, yaptıkları iş, yöneticiler ve işyeri vb. hakkındaki düşüncelerini içermektedir. Bu durum, çalışanlar arasında bu sorulara verdikleri yanıtların yönetim tarafından görülebileceği, dolayısıyla toplu iş sözleşmeleri pazarlıkları sırasında aleyhlerine kullanılabileceği düşüncesine yol açmıştır. (Ayrıca bu araştırmanın kendileri açısından olumlu anlamda getirisinin ne olacağı, çalışma şartlarının ve ücretlerinin iyileşmesi anlamında ne gibi bir katkısı olacağı vb. benzeri sorulara maruz kalınmıştır). Bu kaygı gözlendikten sonra, deneklerle yapılan küçük grup toplantıları ve ikili görüşmeler yoluyla, bu araştırmanın bilimsel bir amaçla yapılmakta olup çalıştıkları işyeri yönetimi ile herhangi bir ilgisinin olmayacağı, istenirse araştırma sonuçları değerlendirildiğinde kendilerine bilgi verilebileceği anlatılmıştır.

Deneklerin unvan, cinsiyet, medeni durum, eğitimlerine göre dağılımı aşağıda tablolar halinde verilmiştir.

Tablo 1. Deneklerin Unvanlarına Göre Dağılımı

UNVAN	Frekans	%
İşçi	127	56,2
Memur	43	19,0
Ustabaşı	12	5,3
Başmemur	6	2,7
Teknisyen	10	4,4
Şef-Amir Yardımcısı	2	,9
Şef	14	6,2
Mühendis	12	5,3
Toplam	226	100,0
Yanıtsız	11	
	237	

Tablo 2. Deneklerin Medeni Durum Ve Cinsiyete Göre Dağılımı

	MEDENİ DURUM		
CİNSİYET	Bekar	Evli	Toplam
KADIN	6	11	17
	35,3%	64,7%	100,0%
ERKEK	24	195	219
	11,0%	89,0%	100,0%
TOPLAM	30	206	236
	12,7%	87,3%	100,0%

Tablo 3. Deneklerin Eğitim Durumu Ve Cinsiyete Göre Dağılımı

	EĞİTİM DURUMU				
CİNSİYET	İlkokul	Ortaokul	Lise	Meslek yüksek okulu-Üniversite	Master Doktora
KADIN	1		4	12	
	5,9%		23,5%	70,6%	
ERKEK	6	5	136	64	8
	2,7%	2,3%	62,1%	29,2%	3,7%
TOPLAM	7	5	140	76	8
	3,0%	2,1%	59,3%	32,2%	3,4%

II.2. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmada veri toplama aracı olarak Minnessota Doyum Ölçeği (Minnessota Satisfaction Questionnaire), Örgütsel Adalet Ölçeği (Justice Scale), Örgüt Temelli Özsaygı Ölçeği (Organizational Based Self Esteem) ile denek bilgi toplama formundan yararlanılmıştır. Bu formda deneklerin cinsiyeti, yaşı, medeni durumu, eğitimi, işyerindeki çalışma süresi, unvanı, yaptığı işin eğitimine uyup uymadığı vb. konularda bilgi toplama amacıyla kullanılmıştır.

İş doyumunu ölçmek üzere, Weiss, Davis England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen ve Oran (1989) tarafından Türkçeye uyarlanan Minnessota Doyum Ölçeği'nden (Minnessota Satisfaction Questionnaire) yararlanılmıştır.. Ölçeğin orijinalinin katsayısı (Cronbach Alpha) .83' tür (Moorman,1993). Türkiye'deki güvenirlik çalışması Yıldırım (1996) tarafından yapılmış, test-tekrar test güvenirlik katsayısı .76, iç Cronbach Alpha .90 olarak bulunmuştur.

Örgütsel Adaleti ölçmek üzere, Niehoff ve Moorman (1993) tarafından geliştirilen Örgütsel Adalet Ölçeği'nden (Justice Scale) yararlanılmıştır. Örgütsel Adalet Ölçeği, adil dağıtım algısını (Distributive Justice), ölçmek üzere Adil Dağıtım Ölçeğinden; adil işlem (Procedural Justice) algısını ölçmek üzere Adil İşlem Ölçeği (Formal Procedur) Adil Etkileşim Ölçeği (İnteractional Justice) oluşmaktadır. Örgütsel Adalet Ölçeğinin alt boyutlarının Türkçe formunun Cronbach Alpha katsayıları, Adil Dağıtım.81 ve Adil İşlem .89; Adil Etkileşim ve .95'tir. Ölçeğin orijinal formu için Cronbach Alpha güvenirlik katsayılarının Adil Dağıtım .74; Adil İşlem .85; Adil Etkileşim .92 olduğu bildirilmektedir (Niehoff ve Moorman, 1993). Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin test-tekrar test güvenirlik katsayıları şu şekildedir: Adil Dağıtım .44 ; Adil İşlem .65 ; Adil Etkileşim .73'tür. Geçerlik çalışması için Minnessota Doyum Ölçeği yardımıyla iş doyumuyla örgütsel adalet arasındaki ilişki incelendiğinde ölçeğin alt boyutlarına ilişkin korelasyon katsayılarının Adil Dağıtım için .38; Adil İşlem için .62; Adil Etkileşim için .68 olduğu saptanmıştır (Yıldırım,2002,2003).

Örgüt temelli özsaygıyı ölçmek üzere, Pierce, Gardner ve diğerleri (1989) tarafından geliştirilen Örgüt Temelli Özsaygı Ölçeğinden (Organizational Based Self Esteem) yararlanılmıştır. Örgüt Temelli Özsaygı Ölçeğinin Türkçe formunun Cronbach Alpha katsayısı .84'dür. Ölçeğin orijinal formu için yapılan çalışmalarda da katsayının .86 ile .96 arasında değiştiği bildirilmektedir (Pierce, Gardner ve diğerleri, 1989). Test-tekrar test güvenirlik katsayısı .54'tür; ölçeğin orijinal çalışmasında katsayı .75 olarak hesaplanmıştır (Pierce, Gardner ve diğerleri, 1989). Geçerlik çalışması için Minnessota Doyum Ölçeği yardımıyla iş doyumuyla örgüt temelli özsaygı arasındaki ilişki incelendiğinde, Korelasyon katsayısının .39'dur olduğu saptanmıştır (Yıldırım, 2002;2003).

2.3.İŞLEM

Araştırmada veri toplama araçları olarak kullanılan denek bilgi formu ile üç ölçek birlikte araştırmacı tarafından uygulanmıştır. Bilgi toplama formu daima ilk sırada verilmiş, ölçeklerin veriliş sırası ise bir denekten diğerine değiştirilmiştir. Güven sağlamak amacıyla formlar bir zarf içinde verilmiş, deneklere isimlerinin istenmediği bildirilmiş ve formlar doldurulduktan sonra zarfın kapatılması istenmiştir. Formlar (zarflar) araştırmacı tarafından dağıtılıp geri toplanmıştır. Formları doldurulması ortalama 20-30 dakika almaktadır.Uygulama mesai saatleri içerisinde gönüllü deneklerle, deneklerin işyerlerinde gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplanması toplam bir ay sürmüştür.

BULGULAR

İş doyumu ile araştırmada ele alınan değişkenlerin ilişkisine bakmak için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon analizi yapılmıştır. Araştırmada ele alınan değişkenlerin iş doyumunu ne ölçüde yordadıklarını belirlemek amacıyla aşamalı regresyon analizi yapılmıştır

Tablo 4'ten izlenebileceği gibi, iş doyumu, eğitim dışındaki değişkenlerle anlamlı ilişkiler göstermektedir

Adil dağıtım ile iş doyumu arasında pozitif bir ilişki vardır. Yani çalışanların adil dağıtım algıları arttıkça iş doyumlarının da arttığı ileri sürülebilir.

Adil işlem ve iş doyumu arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir. Yani çalışanların adil işlem algıları arttıkça iş doyumlarının da arttığı söylenebilir.

Adil etkileşim ile iş doyumu arasındaki ilişkinin pozitif yönde olduğu belirlenmiştir. Buna göre çalışanların adil etkileşim algıları arttıkça iş doyumlarının da arttığı ileri sürülebilir.

Örgüt temelli özsaygı ile iş doyumu arasındaki pozitif bir ilişki saptanmıştır. Buna göre çalışanların örgüt temelli özsaygı düzeyleri yükseldikçe iş doyumları da artmaktadır.

Yaş ile iş doyumu arasındaki ilişkinin pozitif olduğu belirlenmiştir. Yani, yaş ilerledikçe iş doyumu artmaktadır.

Çalışma yılı ile iş doyumu arasında pozitif bir ilişki saptanmıştır. Buna göre, örgütteki çalışma yılı arttıkça iş doyumu da artmaktadır.

Yapılan işin yeteneğe uygunluğu ile iş doyumu arasındaki pozitif bir ilişki vardır. Çalışanların yeteneklerine uygun iş yaptıklarını düşünme düzeyleri arttıkça iş doyumları da artmaktadır.

Örgütte kendilerine haksızlık yapıldığı algısı ile iş doyumu arasında negatif bir ilişki belirlenmiştir. Çalışanların örgütte kendilerine haksızlık yapıldığına ilişkin algıları arttıkça iş doyumları azalmaktadır.

Örgütte başkalarına haksızlık yapıldığı algısı ile iş doyumu arasında negatif bir ilişki belirlenmiştir. Yani, çalışanların örgütte başkalarına haksızlık yapıldığına ilişkin algıları arttıkça, iş doyumu düzeyleri azalmaktadır.

Tablo 4: İş Doyumu İle Araştırmada Yer Alan Değişkenlerin Korelasyon Tablosu

	İş doyumu
İş doyumu	1.00
Adil dağıtım	.57**
Adil işlem	.55**
Adil etkileşim	.67 **
Örgüt Temelli Özsaygı	.42**
Yaş	.20**
Eğitim	-.05
Unvan	.22**
Çalışma Yılı	.21**
Yapılan İşin Eğitime Uygunluğu	.43**
Yapılan İşin Yeteneklere Uygunluğu	.37**
Haksızlık (Kendilerine)	-.41**
Haksızlık (Başkalarına)	-.40**
İşe Alınma Sırasında Adil Davranılması (Kendilerine)	.24**
İşe Alınma Sırasında Adil Davranılması (Başkalarına)	.22**

*p< .05, ** p< .01

İşe alınma sırasında kendilerine adil davranıldığını düşünme ile iş doyumu arasında pozitif bir ilişki vardır. Buna göre, çalışanların işe alınmaları sırasında kendilerine adil davranıldığını düşünme düzeyleri arttıkça iş doyumlarının da artma eğiliminde olduğu söylenebilir.

İşe alınma sırasında başkalarına adil davranıldığını düşünme ile iş doyumu arasında pozitif bir ilişki vardır. Buna göre, çalışanların işe alınma sırasında başkalarına adil davranıldığını düşünme düzeyleri arttıkça iş doyumları artmaktadır.

Yapılan aşamalı regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgulara göre, araştırmada ele alınan değişkenlerden, adil etkileşim, adil dağıtım, yapılan işin eğitimlerine uygunluğu ve örgüt temelli özsaygı, eğitim ve işyerinde başkalarına haksızlık yapıldığı algısının iş doyumunu yordamaya anlamlı katkıları olduğu belirlenmiştir

Tablo 5'den de izleneceği gibi, ilgili R^2 değerine göre yordamaya anlamlı katkıda bulunan değişkenlerin iş doyumu puanlarında gözlenen toplam varyansı açıklamadaki ortak katkıları %57.4'tür.

Tablo 5:İş Doyumunun Yordanmasına İlişkin Aşamalı Regresyon Analizi Sonuçları

Analiz Aşaması	Yordayıcı Değişken	R^2	R^2'deki Artış	F	Beta	T
1	Adil etkileşim	.455	.455	195.901*	.674	13,996 *
2	Adil dağıtım	.511	.057	27.065*	.283	5,202 *
3	Yapılan işin eğitime uygunluğu	.545	.034	17.497 *	.198	4,183 *
4	Örgüt Temelli Özsaygı	.560	.014	7.5731*	.133	2.752 *
5	Eğitim	.567	.007	3,935 *	-.087	-1.984 *
6	Haksızlık (Başkalarına)	.574	.007	3,946 *	-.096	-1.987 *

*p< .05

İş doyumunu yordamaya anlamlı katkıda bulunan değişkenler sırasıyla şöyledir:

1. aşamada adil etkileşim toplam varyansın %' 45.5'ini açıklamaktadır. Adil etkileşim ve iş doyumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda Pearson korelasyon katsayısının (r=.57; p<.01, bakınız Tablo 4) anlamlı olduğu ve pozitif bir ilişkinin bulunduğu saptanmıştır. Buna göre, adil etkileşim algısı yükseldikçe iş doyumunun arttığı söylenebilir.

2. aşamada adil dağıtım toplam varyansın %5.7'ini açıklamaktadır. Adil dağıtım ve iş doyumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda Pearson korelasyon katsayısının (r=.55; p<.01; bakınız Tablo 4) anlamlı olduğu ve pozitif bir ilişkinin bulunduğu gözlenmiştir. Buna göre, örgütte adil dağıtım algısı yükseldikçe iş doyumunun arttığı ileri sürülebilir.

3. aşamada yapılan işin eğitime uygunluğu toplam varyansın %3.4'ünü açıklamaktadır. Çalışanların yaptıkları işin yeteneklerine uygunluğu ile iş doyumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda Pearson korelasyon katsayısının (r=.43; p<.01; bakınız Tablo 4) anlamlı olduğu ve pozitif bir ilişkinin bulunduğu saptanmıştır. Buna göre, çalışanların yaptıkları işin eğitimlerine uygun olduğu düşüncesi arttıkça,iş doyumu düzeyi de yükselmektedir.

4. aşamada örgüt temelli özsaygı toplam varyansın %1.4'ünü açıklamaktadır. Örgüt temelli özsaygı ile iş doyumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda Pearson korelasyon katsayısının ($r=.42$; $p<.01$; bakınız Tablo 4) anlamlı olduğu ve pozitif bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Buna göre, çalışanların örgüt temelli özsaygı düzeyleri yükseldikçe iş doyumlarının da arttığını söylemek mümkündür.

5. aşamada eğitim toplam varyansın %0.7'sini açıklamaktadır. Yordamaya anlamlı katkıda bulunan eğitim ile iş doyumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda Pearson korelasyon katsayısının ($r= -.05$; ; bakınız Tablo 4) anlamsız olduğu saptanmıştır.

6. aşamada işyerinde başkalarına haksızlık yapılması değişkeni toplam varyansın %0.7'ünü açıklamaktadır. Yordamaya anlamlı katkıda bulunan işyerinde başkalarına haksızlık yapıldığı değişkeni ile iş doyumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda Pearson korelasyon katsayısının ($r= -.40$; $p<.01$; bakınız Tablo 4) anlamlı ve negatif olduğu saptanmıştır. Buna göre, çalışanların işyerinde başkalarına haksızlık yapıldığı düşüncesi arttıkça, iş doyumunda azalma eğilimi olduğu ileri sürülebilir

TARTIŞMA

Yapılan regresyon analizi sonucunda, iş doyumunu yordamada kişisel değişkenlerden çok örgütsel değişkenlerin önemli katkılarının olduğu belirlenmiştir.

İş doyumunu yordayan en güçlü değişkenin adil etkileşim olduğu belirlenmiştir ve toplam varyansın %45.5 ini açıklamaktadır. Çalışanların örgütsel adalet algıları açısından değerlendirildiğinde, adil dağıtım adil işlem ve adil etkileşimin her birinin iş doyumuyla pozitif yönlü ilişkili olduğu; ancak, adil etkileşimin daha güçlü açıklama gücüne sahip olduğu gözlenmektedir.

Çalışanlar örgütsel süreçlerin adilliğini değerlendirirken kararların alınma biçiminden çok, alınan kararların nasıl uygulandığına daha fazla önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Sürecin yapısal ve biçimsel boyutundan (adil işlem) çok sosyal boyutuna (adil etkileşim) önem verildiği

saptanmıştır. Bu bulgu literatür ile tutarlıdır. (Schappe, 1998).Adil etkileşim örgütsel işlemler hayata geçirilirken, çalışanların maruz kaldıkları kişilerarası uygulamaların niteliğine ilişkin algılar olarak ifade edilmektedir (Bies, 1986: aktaran Scarlicki ve Folger, 1997).. Schappe 'nin (1998) yaptığı araştırmanın bulgularına göre, adil etkileşim, adil işlem algısına göre iş doyumunu daha güçlü bir şekilde yordamaktadır. Bu durum Grup Değeri Modeliyle açıklanabilir. Bu modele göre, insanlar grup üyeliklerine önem verirler; kararlar uygulanırken kişilerin duygularına ve grup üyeliklerine önem verilmelidir. Adil işlem göreli olarak daha durağan ve nesnel iken; adil etkileşim yani, kararların uygulanması aşamasında kişilerarası uygulamalar boyunca sosyal etkileşimler, insanlara grup içindeki statüleri hakkında bilgi verir. Örneğin bir uygulama–davranış nazik ve duyarlı-dikkatli ise bu uygulamaya maruz kalan kişinin grup içindeki statüsünün yüksek olduğuna; bunun tersine özensiz ve nazik olmayan davranış –uygulama kişinin grup içindeki statüsünün düşük olduğuna işaret edebilir. Çalışanlar kendisine adil davranıldığı algısı çalışanın örgüte yönelik duygusal tepkilerini etkileyebilir. Çalışanlar, kendilerine haksız davranıldığını hissettiklerinde, çalıştıkları örgüte yönelik olumsuz tutumlar geliştirirler. Çalışanların hoşnutsuzluk duyguları örgüte ve örgüt çevrelerine karşı iyi niyetlerini yitirmelerine yol açar (Smither ve arkadaşları, 1993).

Örgütte karar vericiler alınan kararların uygulanış biçimine önem vermelidirler. Duyarsız uygulamaya maruz kalanlar daha düşük performansa, çalışmaya yönelik olumsuz tutumlara eğilimlidir. Bu durum hem kişisel hem de örgüt açısından olumsuz sonuçlar doğurur.

Adil dağıtım, bir bireyin ulaştığı, elde ettiği sonuçları ya da ona ayrılan payı hakça algılaması kendilerine düşen payın adil olup olmamasına ilişkin algısı olarak ifade edilmektedir (Greenberg, 1988, 1990). Yapılan analizler sonucunda adil dağıtımın, iş doyumunu yordayan değişkenlerden biri olduğu ve aralarında pozitif bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir. Adil dağıtım algısı arttıkça iş doyumu da artmaktadır. Bulgu literatürle tutarlıdır.

İş doyumunu yordayan diğer bir değişken örgüt temelli özsaygı ile iş doyumu arasında pozitif bir ilişki vardır. Bulgu literatürle tutarlıdır. Bir örgüt içindeki yaşantılar örgüte ilişkin tutum ve davranışları etkileyecek olan örgüt temelli özsaygıyı şekillendirir (Korman, 1971; 1976). Yüksek örgüt temelli özsaygıya sahip olan çalışanlar, kendilerini çalıştıkları örgütte önemli, anlamlı, etkili ve değerli olarak algılarlar. Örgüt temelli özsaygısı yüksek olan çalışanlar örgüte yönelik olumlu tutumlar geliştirirler, bu da onların iş doyumlarını artmasını sağlayabilir.

Yapılan regresyon analizinde iş doyumunu yordayan değişkenlerden sonuncusu olan örgütte başkalarına haksızlık yapıldığı algısı ile iş doyumu arasında negatif yönlü ilişki belirlenmiştir. Her insanın gereksinimleri doğrultusunda beklentileri vardır. Dolayısıyla çalışanın da işe girerken işle ve örgütle ilgili beklentilerinin olması doğaldır. İş doyumu, çalışanların bu beklentilerinin karşılanma düzeyi ile ilgili algısını ifade eder (Savcı,1999). Çalışan ve örgüt arasındaki psikolojik anlaşma kavramı (Schein, 1980) bireyin örgütten, örgütün de bireyden bir şeyler beklediği gerçeğine dayanır. Bu, hem işin getireceği ücret ve iş miktarı ile ilgili hem de çalışan ve örgüt arasındaki bütün hakları, ayrıcalıkları ve yükümlülükleri içeren bir mübadele ilişkisidir. Dolayısıyla, çalışan, örgütte kendisine ve başkalarına karşı haksızlık yapılmayacağını düşünür. Oysa örgütte başkalarına haksızlık yapıldığını gören bir çalışanın örgüte yönelik güven duygusu zedelenebilir ve örgüte yönelik olumsuz tutumlar geliştirebilir. Bu da çalışanın iş doyumunu olumsuz yönde etkilenmesine yol açabilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yapılan bu araştırmada, ele alınan değişkenlerin iş doyumu ile ilişkisi ve sözkonusu değişkenlerin iş doyumunu açıklama düzeyi incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda, iş doyumumuyla sözkonusu değişkenlerin ilişkili olduğu örgütsel adalet, örgüt temelli özsaygı yapılan eğitime uygunluğu ve eğitim değişkenlerinin iş doyumunu yordadığı saptanmıştır.

Örgütsel adalet ve örgüt temelli özsaygının, hem çalışanlar hem de örgütler açısından önemli birer değişken olduğunu söylemek mümkündür. Adalet algısı çalışanlar için önemli bir güdüleyicidir. Çalışanların örgüt içinde kendilerini anlamlı ve önemli görmeleri, takdir edilmeleri, çalışanların iş doyumlarını arttırıcı bir etki yapmaktadır. Adil bir çalışma ortamı içerisinde bulunan ve örgüt temelli özsaygısı yüksek olan çalışanlar, örgüte karşı olumlu tutumları aracılığıyla örgütün kendi amaçlarının gerçekleştirilmesini sağlar (Li-Ping Tang ve Gilbert, 1994).

İş doyumlarının artması çalışanların genel yaşam doyumlarının olumlu yönde katkıda bulunurken, işlerine ve örgütlerine yönelik olumlu-istenir tutumlar geliştirmelerini sağlar.

KAYNAKÇA

1. Başaran, İ. E.(1982).Örgütsel Davranış. Ankara : Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No : 108 .
2. Behr, T.A., Taber, T.D. (1993). Perceived intra-organizational mobility: Reliable versus exceptional performance as means to getting ahead. Journal of Organizational Behavior. 14, 579-594.
3. Bies, R.J., Shapiro, D.L. (1988). Voice and justification: Their influence on procedural fairness judgments, Academy of Management Journal. 31(3), 676-685.
4. Bobocel, D.R., Farrell, A.C. (1996). Sex-based promotion decisions and interactional fairness: Investigeting the influence of manegerial accounnts. Journal of Applied Psychology. 81(1), 22-35.
5. Brutus, S., Ruderman, M., Ohlott, P. (2000). Developing from job experiences: The role organization based self esteem. Human Resource Development Quarterly. 11(4).
6. Cropanzano, R., Folger, R. (1989). Referent cognitions and task decision autonomy: Beyond equity theory. Journal of Applied Psychology. 74, 293-299.
7. Davıs , K.(1982).İşletmede İnsan Davranışı (Örgütsel Davranış)_. [1957] (Çev. Kemal Tosun, F. Aykar, C. Baysal, Ö.Sadullah,S. Yalçın) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın No : 3028.

8. Dikmen, A.A.(1995). Kamu Çalışanlarında İş Doyumu Ve Yaşam Doyumu. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi.
9. Erdoğan, B., Kraimer, M.L., Liden, R.C. (2001). Procedural justice as a two-dimensional construct: An examination in the performance apprisal context. The Journal of Applied Behavioral Science. 37(2), 205-222.
10. Eren, E.(1984).Yönetim Psikolojisi . İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yayını : 3182 .
11. Ergin,C.(1997).Bir iş doyumu ölçümü olarak "İş Betimlemesi Ölçeği":Uyarlama, geçerlik ve güvenirlik çalışması.Türk Psikoloji Dergisi,12(39),25-36.
12. Folger, R., Cropanzano, R. (1998). Organizational Justice and Human Resource Management. London, SAGE Publications.
13. Folger, R., Konovsky, M.A. (1989). Effects of procedural and distributive justice on reactions to pay raise decisions. Academy of Managemenr Journal. 32(1), 115-130.
14. Gardner, D.G., Pierce, J.L. (1998). Self-esteem and self-efficacy within the organizational context. Group and Organization Management. 23(1), 48-71.
15. Gilliland, S.W. (1993). The perceived fairness of selection systems: An organizational justice perspective. Academy of Management Review. 18 (4), 694-734.
16. Greenberg, J. (1987a). A taxonomy of organizational justice theories. Academy of Management Rewiew. 12(1), 9-22.
17. Greenberg, J. (1987b). Reactions to procedural injustice in payment distributions: Do the means justify the ends? Journal of Applied Psychology. 72(1), 55-61.
18. Greenberg, J. (1988). Equity and workplace status: A field experiment. Journal of Applied Psycholojy. 73(4), 606-613.
19. Greenberg, J. (1990). Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow. Journal of Management. 16(2), 399-432.
20. Greenberg, J. (1990a). Employee theft as a reaction to underpayment inefuity: The hidden cost of pay cuts. Journal of Applied Psychology. 75(5), 561-568.
21. Hui, Chun (2000). Moderating effects of organizational based self esteem on organizational uncertainty: Employee response relationships. Journal of Managament. March.

22. Journal of Applied Psychology.78(6).939-948.
23. Judge, T.A.;Wanatabe,S.(1993).Another look at the job satisfaction lifesatisfaction relationship. Journal of Applied Psychology.78(6).,939-948.
24. Konovsky, M.A., Cropanzano, R. (1991). The perceived fairness of employee drug testing as a predictor of employee attitudes and job performance. Journal of Applied Psychology. 76, 698-707.
25. Korman, A.K. (1970). Toward an hypothesis of work behavior. Journal of Applied Psychology. 54(1), 31-41.
26. Korman, A.K. (1971). Organizational achievement, aggression and creativity: Some suggestions toward on theory on integrated theory. Organizational Behavior and Human Performance. 6, 593-613.
27. Korman, A.K. (1976). Hypothesis of work behavior revisited and an extension. Academy of Management Review. 1(1), 50-63.
28. Leventhal, G.S. (1976). In Thibaut, J.W., Spence, J.T., Carson, R.C. (eds.). Contemporary Topics in Social Psychology. 211-240. Morristown, NJ: General Learning Press.
29. Leventhal, G.S. (1976). The distribution of rewards and organizations. In L. Berkowitz and E. Walster (eds.). Advances in Experimental Social Psychology. 91-131. New York: Academic Press.
30. Leventhal, G.S. (1980). What should be done wity equity theory?. In Gergen, K.J., Greenberg, M.S., Willis, R.H. (eds.). Social Exchanges: Advances in theory and Research. 27-55. New York: Plenum.
31. Li-Ping Tang, T., Gilbert, P.R. (1994). Organization-based self-esteem among mental health Workers: A replication and extention. Public Pesonnel Management. 23(1), 127-135.
32. Li-Ping Tang, T., Sarsfield-Baldwin, L. J. (1996). Distributive and procedural justice as related to satisfaction and commitment. Sam Advanced Management Journal. 6(3),
33. McFarlin, D.B., Sweeney, P.D. (1992). Distributive and procedural justice as predictors of satisfaction with personal and organizational outcomes. Academy of Management Journal. 35(3), 626-637.
34. Moorman, R.H. (1991). Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: Do fairness perceptions influence employee

citizeship?. Journal of Applied Psychology. 76(6), 845-855.
35. Moorman, R.H. (1993). The influence of cognitive and affective based job satisfaction measures on the relationship between satisfaction and organizational citizenship behavior. Human Relations. 46(6), 759-776.
36. Niehoff, B.P., Moorman, R.H. (1993). Justice as a mediator of the relationship between methods of monitoring and organizational citizenship behavior. Academy of Management Journal. 36(3), 527-556.
37. Pfeffer, J., Langton, N. (1993). The effect of wage dispersion on satisfaction, productivity and working collabaratively: Evidence fromcollege and university faculty. Administrative Science Quarterly. 38, 382-407.
38. Pierce, J.L., Gardner, D.G., Cummings, L. L., Dunham, R. B. (1989). Organization-based self-esteem: Construct definition, measurement and validation. Academy of Management Journal. 32(3), 622-648.
39. Sabuncuoğlu, Z.(1984). Çalışma Psikolojisi . Bursa : Uludağ Üniversitesi Yayını.
40. Savcı,İ.(1999). Örgüt ve Birey. Ankara:72 Tasarım.
41. Schappe, S.P. (1996). Bridging the gap between procedural knowledge and positive employee attitudes. Group and Organization Management. 21(3), 337-365.
42. Schappe,S.P.(1998). Understanding employee job satisfaction:The importance of procedural and distributive justice.Journal of Business and Psychology.12(4), 493-503.
43. Schein, E.H. (1980). Örgütsel Psikoloji. A. Sağtürk-Ş. Öz-Alp (Çev.), 3. baskı Eskişehir: İşitme Özürlü Çocuklar Eğitim ve Araştırma Vakfı Yayını No: 2.
44. Schwarzwald, J., Koslowsky, M., Shalit, B. (1992). A field study of employee's attitudes and behaviors after promotion decisions. Journal of Applied Psychology. 4, 511-514.
45. Sencer, M.(1982).Kamu Görevlilerinde İş Doyumu Ve Moral. Amme İdaresi Dergisi, 15(1), 3-48.
46. Shapiro, D.R., Buttner, E.H. (1994). Explanation: What factor enhance their perceived adequacy. Organizational Behavior and Human Decision Precesses. 58, 346-368.
47. Singer, M. (1993). Fairness in Personel Selection. Ashgate Publishing Ltd., England.

48. Skarlicki, D.P., Folger, R. (1997). Retaliation in the workplace: The roles of distributive, procedural and interactional justice. Journal of Applied Psychology. 82(3), 434-443.
49. Smither, J.W., Reily, R.R., Millsap, R.E., Pearlman, K., Stoffey, R.W. (1993). Aplplicant reactions to selection procedures. Personnel Psychology. 46, 49-76.
50. Sweeney, P.D., McFarlin, D.B., Inderrieden, E. J. (1990). Using relative deprivation theory to explain satisfaction with income and pay level: Amultistudy examination. Academy of Management Journal. 33(2), 423-436.
51. Thibaut, J., Walker, L. (1975). Procedural Justice: A Psychological Analysis. New Jersey: Lavrence Erlbaum Associates, Publishers.
52. Weiss, D.J.R., Davis, R.V., England, G.E., Lofquıst, L.H. (1967). Manual for the Minnesota Satisfaction Questionnaire, ، Minnesota Studies in Vocational Rehabilitation 22. Work Adjustment Project Industrial Relations Center. University of Minnesota.
53. Yıldırım, F. (1996). Banka Çalışanlarında Algılanan Rol Çatışması ve Belirsizliği ve İş Doyumu İle Tükenmişlik Arasındaki İlişki. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
54. Yıldırım, F.(2002).Çalışma Yaşamında Örgüte Bağlılık ve Örgütsel Adalet İlişkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
55. Yıldırım, F.(2003).Çalışma yaşamında örgüte bağlılık ile örgütsel adalet, örgüt temelli özsaygı ve bazı kişisel ve örgütsel değişkenlerin ilişkisi.Mülkiye, XXVII (239), 371-402.

BULGARİSTAN GÖÇMENİ KADINLARIN ÇALIŞMA YAŞAMINA BAKIŞ AÇILARI *

M.Meryem Kurtulmuş Kıroğlu **

GİRİŞ

Bu çalışma Bulgaristan göçmeni kadınların çalışma yaşamına bakış açılarını saptama ve bu bakış açısının nedenlerini ortaya koyma amacını taşımaktadır. Çalışmanın çıkış noktası ise Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden kadınların, çalışma yaşamına bakış açılarının, Türkiye'deki genel "kadın" profilinin bakış açısından farklı olduğu yönündeki düşüncedir. Bu düşünce Türkiye'de kadınların işgücü piyasasında sınırlı yer almaları ve bunun nedenleri ile ilgili yapılan tespitlerin bir kısmının, Bulgaristan göçmeni kadınlar için geçerli olmadığı gözleminden kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de kadınlar işgücüne oldukça düşük oranda katılmaktadır. Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Hanehalkı İşgücü Anketleri 2003 rakamlarına göre %26.6'dir. Kentlerde bu oran daha da düşmektedir (%18.5). Kentte kadınların işgücüne katılım oranı son yıllarda %16-18 arasında seyretmektedir. Aslında kadınların istatistiklerde yer alan oranlardan daha yüksek oranda işgücüne katıldığı, marji-

---

* Bu yazı 2001 yılında tamamlanmış olan "Bulgaristan Göçmeni Kadınların İş yaşamına İlişkin Tutum ve Davranışları" adlı yayınlanmamış Yüksek Lisans tezine dayanılarak hazırlanmıştır. Tez yazım süreci, Danışman Hocam Sayın Doç.Dr. Gülay Toksöz'ün gösterdiği anlayış ve yaptığı yönlendirmeler sayesinde tamamlanabilmiştir. Kendisine teşekkürü borç biliyorum.

** Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Araştırma Görevlisi.

nal işlerde çalıştıkları, ancak kendilerini çalışıyor kabul etmemeleri nedeniyle istatistiklerde ev kadını olarak yer aldıkları da belirtilmektedir (Çınar, 1994; Ecevit, 1997; Lordoğlu, 1990; Özbay, 1994). Ancak enformel sektörde çalışan kadınların da dikkate alınması durumunda sonuç değişmemekte, kentlerde kadınların işgücüne katılım oranının oldukça düşük olduğu saptaması geçerliliğini korumaktadır[1].

Türkiye'de kadınların çalışma yaşamında sınırlı yer almalarının nedenleri pek çok çalışmaya konu olmuştur (Çınar, 1994; Çitçi, 1986; Ecevit, 1997; Eyüboğlu, 2000; Özar, 1994; Özbay, 1994). Ataerkil zihniyet yapısından kaynaklanan sınırlamalar (koca ya da baba engeli, çocuk bakımı ve ev işleri), eğitim düzeylerinin düşük olması ve olumsuz çalışma koşulları (uygun iş bulamama, temiz işyeri arayışları, cinsel taciz) vb. nedenlerle kadınların çalışma yaşamında sınırlı yer aldıkları belirtilmektedir. Sanayileşme ve kırdan kente göç olguları sonucunda, göçün yarattığı işgücü arzını karşılayacak oranda yeni işlerin yaratılamaması ve kadınların yaratılan yeni işlere uygun nitelikleri taşımamaları da kırdan kente göç sonrası işgücü dışında kalmalarına neden olmuştur.

Kadınların hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde işgücüne katılım oranı düşüktür. Kadınların işgücü piyasası dışında kalmalarının temel nedeni olarak ataerkil toplumsal ilişkilerden kaynaklanan cinsiyete dayalı işbölümü gösterilmektedir. Kadının işgücü piyasası dışında kalması önceleri feminist hareket tarafından kadının ezilmesinin temel nedeni olarak görülmüştür. Ancak kadınların işgücü piyasasında görece daha fazla yer alır hale gelmesiyle toplumsal üretime katılmanın da kadınların "kurtuluşunu" sağlamadığına dikkat çekilmiştir (Ecevit, 2000). Ataerkil toplumsal yapıdan kaynaklanan cinsiyetçi iş bölümü işgücü piyasasında da işlemektedir (Ecevit, 2000; Walby, 1992). Üstelik kadının işgücü piyasasına girişi evdeki yeniden üretim süreciyle de birleşince ikili bir yük altında kalmasına neden olmaktadır. Kadınların

[1] Özbay formel sektörde çalışan kadın sayısı kadar enformel işler yapan kadın olduğu tahminini yürütmektedir (Özbay, 1994).

ezilmesinin maddi temeli nedir? Bu süreçte karşımıza ataerkillik ve kapitalizm tartışmaları çıkmaktadır[1]. Bu tartışmalardan çıkarılan sonuç bu iki sistemin bağımsız olmakla birlikte kadınların ezilmesi konusunda işbirliği içinde olmalarıdır (Hartman, 1992; Walby, 1989).

Eski Sosyalist ülkelerde de kadınların "kurtuluşunun" çalışma yaşamına girişle gerçekleştirildiği düşüncesi hakimdi (Meulenbelt, 1986: 66-71). Gerçekten de araştırmanın konusu olan Bulgaristan'da ve diğer eski sosyalist ülkelerde 1989 öncesinde kadınların işgücüne katılım oranı yüksekti (Ardittis, 1993). Dijkstra bunu Sosyalist ideolojinin cinsler arası "eşitliği" ve kadın istihdamını da içeren "tam istihdam"ı destekleyici politikasıyla açıklamaktadır (Dijkstra, 1997: 118). Ayrıca çocuk bakımı için kreşler ve yuvalar oluşturulmuş, kadınlar ve erkekler meslek eğitimine yönlendirilerek yarı nitelikli ve nitelikli işçiler olarak yetiştirilmişlerdi. Ancak eski sosyalist ülkelerde kadınların kurtuluşunun sağlanmadığını belirten yazarlar da vardır (Scot, 1976: 209). Bunlara göre kadınların çoğunluğu işgücü piyasasına girmişti ama erkek işi olarak görülen alanlara girebilseler de hala kadın işlerinde, kadınların evde yaptıkları işlerin uzantıları sayılabilecek mesleklerde yoğunlaşmışlardı (Meluenbelt, 1986: 70). Cinsiyete dayalı iş bölümü Batı'dakine yakındı (Dijkstra, 1997: 119; Rosenberg, 1990: 12). Kadınların toplumsal üretime katılımları oldukça yüksek oranlara ulaştığı ve kadınlar geleneksel erkek işleri olarak bilinen alanlarda bile kendilerini gösterdikleri halde aile içindeki cinsiyetçi iş bölümünde herhangi bir değişiklik gözlenmemişti. Toplumsal üretim içindeki konumları ne olursa olsun kadınlar ev işlerinin ve çocuk bakımının esas sorumluları olmaya devam etmişlerdi (Savran, 1998: 120). Böylece kadının çalışması ikili bir iş yüküne katlanmasıyla beraber yürümekteydi. Bu kanıt kadınların ezilmesinin köklerinin sınıflı toplumda değil, erkeklerle kadınlar arasındaki ataerkil türden ilişkilerde yattığı şeklindeki daha temel bir ilkeyi kuvvetlendirmektedir (Rosenberg, 1990: 5). Ataer-

[1] Kapitalizm ve ataerkillik tartışmalarının ayrıntıları için bakınız (Kıroğlu, 2001:18-23)

killiğin kapitalizmin bir ürünü olmadığı ve değişik üretim tarzlarıyla eklemlenerek varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ancak ataerkilliğin bu bağımsız varoluşu toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kapitalizmle birlikte değişime uğrayarak daha yoğun olarak işletildiği görüşüne bir engel oluşturmaz.

Bu tartışmalar 1989 yılında, sosyalist bir rejimle yönetilen Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden kadınların çalışma yaşamına bakış açılarını saptama ve nedenlerini ortaya koymada kuramsal çerçeveyi oluşturmaktadır. Bu çerçevede Ankara Pursaklar'da göçmen 15 kadınla mülakatlar yapılarak bu yolla göçmen kadınların çalışma yaşamına bakış açıları saptanmaya çalışılmıştır. Bulgaristan'da Türk azınlıklara uygulanan baskı ve şiddet politikaları ile Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç nedenleri ile ilgili yapılmış çalışmalar vardır. 1989'da göç edenlere ilişkin resmi veriler de bulunmaktadır. Ancak göç sonrasında göçmenlerin Türkiye'deki durumları belirsizdir. Bu belirsizlik, göçmen kadınların çalışma yaşamına bakış açılarının anlaşılması amacını gerçekleştirebilmek için yüz yüze görüşme ve gözlem tekniklerinin kullanılmasını zorunlu kılmıştır.

Ankara'da Pursaklar'da bulunan göçmen konutlarının (Yıldız Evleri) seçilmesinin nedeni ise araştırmacının göçmen olmasından kaynaklanan bağlantılarının burada olmasıdır. Bu araştırmacıya görüşülecek kadınlara ulaşma konusunda kolaylık sağlamıştır. Tanıdık göçmen kadınlar aracığıyla başka göçmen kadınlara ulaşılmış ve böylece kartopu örneklem yöntemiyle 15 göçmen kadına ulaşılarak, bu kadınlarla yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerde, değerlendirilecek yanıtların birbiriyle kıyaslanmasına imkan tanıması amacıyla, yapılandırılmış bir mülakat yönergesi kullanılmıştır. Yapılan okumaların da katkısıyla göçmen kadınların çalışma yaşamına bakış açıları yapılan yüz yüze görüşmeler ile gözlemlerden elde edilen bulguların değerlendirilmesiyle saptanmaya ve bu bakış açısının nedenleri anlaşılmaya çalışılmıştır.

1989 GÖÇMENLERİNE İLİŞKİN VERİLER

Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçlerin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının yenilgiyle sonuçlanması, 14. yüzyıldan beri bu topraklarda yaşayan Türklerin göç serüveninin başlamasına neden olmuştur ve Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler aralıklarla günümüze kadar devam etmiştir (Kocacık, 1997:137, Şimşir, 1986:198; Turan, 1998:306)[2]. 1989'da sosyalist rejimlerin çökmeye başlaması ile birlikte Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden Batıya, ekonomik ve etnik çatışmalara bağlı yoğun göçler yaşanmıştır. Mayıs 1989'dan Mayıs 1990 tarihine kadar Bulgaristan'dan Türkiye'ye 345.960 etnik Türk göç etmiştir. Zorunlu göçün başladığı Haziran 1989'dan Mayıs 1990'a kadar geriye dönenlerin sayısı 133.272'dir[3]. Geri dönüşten sonra Türkiye'de kalan göçmelerin sayısı 212.688'dir (Doğan, 1990; DPT, 1990). 1990 Mayıs ayından 1992 başlarına kadar 60.000 göçmen daha gelmiştir ve Türkiye'de kalan göçmenlerin sayısı 250.000'e ulaşmıştır (Balkan Türkleri ve Dayanışma Derneği)[4].

Göçmenlerin nüfus yapılarına bakıldığında %49.2' sinin erkek, %50.8'inin kadın olduğu görülmektedir[5]. Göçmenlerin %26'sı 0-15, %45'i 15-40 yaş aralığında ve %29'u 40 yaşın üzerindedir (Doğan, 1990; DPT, 1990)[6].

---

[2] Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçün tarihsel gelişimi için bakınız (Kıroğlu, 2001:33-42)

[3] Türkiye'ye gelen bazı göçmenler parçalanmış aileler sorunu, Bulgaristan'daki mal varlıklarını ve kazanmış oldukları sosyal güvenlik haklarını kaybetme endişesi, Türkiye'de iş bulmada karşılaşılan zorluklar, yerleşim sorunları gibi nedenlerle geri dönmüşlerdir. Sosyalist rejimin değişmesi ve Türklerin sosyal haklarının, isimlerinin, mal mülk ve paralarının 6 ay içinde geri döndükleri takdirde geri verileceği vaadi de geri dönüşte etkili olmuştur.

[4] Dışişlerinin rakamlarına göre 310.000 etnik Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmiş ve 139.747'si geri dönmüş, 172.728'Türkiye'de kalmıştır (Kirişçi, 1991: 548).

[5] Burada ve daha sonra kullanılacak istatistiklerde geri dönüş sonrası Türkiye'de kalanlar dikkate alınmıştır.

[6] 1950-51 göçmenlerinden farklı olarak çalışma çağındaki nüfusun fazlalığı göze çarpmaktadır. 1950-1951 göçünde daha çok yaşlı ve çocuklar gelmişlerdir (Geray, 1962:12).

Bulgaristan göçmenlerinin eğitim düzeylerinin görece yüksek olduğu görülmektedir. Genellikle ortaokul-lise düzeyine yoğunlaştıkları, özellikle 15-40 yaş arasında kadın ve erkeklerin önemli bir kısmının eğitim düzeylerinin lise ve üstü olduğu görülmektedir. Bunun Bulgaristan'da sosyalist sisteme geçildikten sonra uygulanan zorunlu eğitim politikasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Lise ve ön lisans düzeyinde mesleki teknik eğitim yaygındır. 15-40 yaş grubunda erkeklerle kadınlar arasında eğitim farkının çok az olduğu görülmektedir. 40 yaşın üzerindeki kadınlarda hiç eğitim almayanlar ile ilk okul mezunu olanların toplamı bu yaş grubundaki kadınların yarısından fazlasını oluşturmaktadır. 40 yaşın üzerindeki kadınlarda lise ve yüksek okul mezunu sayısının azlığı çarpıcıdır.

Bulgaristan'da uygulanan zorunlu eğitim politikası, her ne kadar Etnik Türklerin anadilinde eğitim görmeleri engellenmiş olsa da, özellikle kadınların eğitim olanağına kavuşmasını sağlamıştır. Diğer eski Doğu Bloğu ülkelerinde olduğu gibi (Dijkstra, 1997:124) meslek eğitimi Bulgaristan'da da yaygın olduğundan Etnik Türk kadınların mesleki eğitim görerek daha nitelikli işlerde çalışmaları sözkonusu olmuştur.

Göçmenlerin meslekleri ile ilgili olarak uluslararası sınıflandırmaya uygun bilgiler bulunmamaktadır. Ancak kendi beyanlarına göre statüleri saptanmıştır. Geri dönüş sonrası Türkiye'de kalanların %31.7'si işçi olduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin oranı %24.2 iken emeklilerin oranı %4.4'dür (Doğan, 1990; DPT, 1990). Bu durum 1950 yılında gelen göçmenlerle karşılaştırıldığında, o tarihte gelenlerin %82.6'sının çiftçi, ormancı, avcı, ve balıkçılıkla uğraştıkları görülmektedir (Geray, 1962:24). 1945 sonrası Bulgaristan'da uygulanan sanayileşmeye yönelik yeni ekonomik politikalar sonucunca etnik Türklerin istihdamın tarımdan sanayie bir kayış olduğu gözlenmektedir.

Etnik Türklerin Bulgar ekonomik hayatında alt seviyede teknik işgücünü oluşturdukları görülmektedir. Çoğu fabrikalarda ve hizmet sektöründe işçi ve çeşitli teknik eleman olarak istihdam edilmektedir. Özellikle kız çocukları fabrika ve daha çok sanayi iş alanlarına kaydırılmış

ve hemşirelik ve çocuk bakımı gibi alanlara yönlendirilmiştir.

Göçmenlerin büyük kısmı daha önce göç etmiş akraba veya yakınlarının yanına giderek yerleşmişler ve yakınlarının yardımıyla kiralık evler bulmuşlardır. Sonradan devlet kira yardımı yapmıştır. Yakınlarının yardımı veya kendi girişimiyle konut sorununu çözemeyen göçmenler okullar yurtlar ve çadır kamplarında kalmıştır. Daha sonra göçmenlerin konut sorununa çözüm olarak kalıcı konutlar yaptırılmıştır (Doğan, 1990: 83-90). Bu kalıcı konutlardan bir tanesi de araştırmanın konusu olan Ankara Pusaklar'da bulunan "Yıldız Evleri"dir.

BULGARİSTAN GÖÇMENİ KADINLARIN ÇALIŞMA YAŞAMINA BAKIŞ AÇILARI: ALAN ARAŞTIRMASI BULGULARI

Alan araştırmasından elde edilen bulgular, göçmen kadınların çalışma yaşamına bakış açısının anlaşılmasını kolaylaştıracak beş temel kategoride sınıflandırılmıştır. İlk kategori "göç süreci"dir. 1989 göçü ekonomik nedenli değil etnik azınlığa uygulanan baskı ve şiddetten kaynaklanan zorunlu bir göç hareketidir. Göçün bu özelliği, göçmenlerin Türkiye'de iş yaşamına yönelik tutumlarını belirleyici bir rol oynamaktadır. Bulgaristan göçmeni kadınların "eğitim durumu" ikinci kategoriyi oluşturmaktadır. Eğitim düzeyi yükseldikçe kadınların işgücü piyasasına katılım oranlarının da yükseldiği pek çok araştırmacı tarafından belirtilmektedir. Üçüncü kategori "iş yaşamı"dır. Göçmen kadınların çalıştıkları işler, çalışma koşulları, iş arama yolları, ücret düzeyleri, sigortalı olma durumları ve çalışmaya devam hakkında görüşleri bu kategoride sınıflandırılmıştır. Ataerkil toplumsal ilişkiler tarafından belirlenen yeniden üretimdeki görevleri, kadınların işgücü piyasasına girişlerindeki engellerin başında gelmektedir. Kadınların toplumsal üretime katılmaları ise ancak ikili bir iş yükü üstlenerek gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla üretim ve yeniden üretim alanları birbiriyle bağlantılıdır. Bu nedenle "aile ve yeniden üretim" dördüncü kategori olarak belirlenmiştir. Son olarak Bulgaristan göçmeni kadınların, Türkiyeli kadınların çalışma-

sıyla ilgili görüşleri, kendilerinin çalışma yaşamına ilişkin tutumlarını ortaya koyabileceği düşüncesiyle beşinci kategoride değerlendirilmiştir.

a) Göç Süreci

Görüşme yapılan kadınlardan çoğu 1989 ve 1990 yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir. Bir kadın 1994'de, bir diğeri ise 1997'de gelmiştir[7]. 1989-1990 yıllarında gelenler göçten sonra ilk olarak ya devletin gösterdiği okul ve yurtlarda kalmışlar ya da akrabalarının bulunduğu il ve semtlerde akrabalarının tutuğu kiralık evlere yerleşmişlerdir. 1993'de göçmen konutlarına yerleşinceye kadar buralarda kirada oturmuşlardır. 1994 ve 1997 yıllarında gelen kadınlar daha önce göçmen evlerine yerleşen akrabalarının aracılığıyla buraya gelip yerleşmişlerdir. Göçmen kadınlar bütün birikimlerini Bulgaristan'da bırakarak Türkiye'ye göç etmişlerdir. İki bavulla gelenlerin yanında yanlarında yatak döşek gibi az sayıda da olsa birkaç parça eşya getirebilenler de vardır.

"Bir şeyimiz yoktu, arabayla geldik. Sadece giyim eşyasıyla, para yoktu, eşya yoktu. Sincan'a geldik. Eşimin orada akrabaları vardı, onlarla kaldık. Sonra bize kira buldular yerleştik, eşya verdiler, öyle hayat başladı."(43 yaşında, 1 çocuk, ortaokul, gündelikçi)

Geldiklerinde çevre ile sorun yaşamadıklarını belirtenlerin yanı sıra ilk geldiğinde tutucu bir mahallede oturan bir kadının anlattığı gibi birtakım sorunlar yaşayanlar da olmuştur.

"Benim oturduğum yer kapalıydı. Dışarı çıktığın zaman senin de kapanman gerekiyordu. Komşularım hep yaşlıydı olmuyordu. Dışarı çıkarken başımı kapatıyordum, eteğimi

[7] 1994 ve 1997 yıllarında gelen iki göçmen kadın turist vizesiyle Türkiye'ye gelmiş ve oturma izni almıştır. İzin süresi bittikçe yenilemektedirler. Çalışma izinleri olmamasına karşın kaçak çalışmaktadırlar. Vatandaşlık için başvurmuş fakat henüz sonuç alamamışlardır. 1989'daki yoğun göçten sonra Bulgaristan'daki ekonomik darboğaz nedeniyle Bulgaristan'dan göçler devam etmektedir. Son yıllarda göç edenlerin oldukça fazla olduğu gözlenmiştir. Ancak bu göçler araştırmanın konusu dışındadır ve başlı başına bir araştırma konusudur.

toparlıyordum." (34 yaşında, 2, çocuk, meslek lisesi, Bir ailenin yanında yardımcı olarak çalışıyor.)

İlk oturdukları semtlerin özellikleri de çevre ile ilgili görüşlerin farklılaşmasına neden olmuştur. Çevre ile sorun yaşanıp yaşanmaması gelenlerin ilk nereye yerleştikleri ile ilgili olduğu kadar gelenlerin köy ya da kentten gelmeleri ve yaşlarıyla da bağlantılıdır. Yaşları daha ileri olanlar sorun yaşamadıkları belirtmektedir. Bunun yanı sıra işyerinde elbise giymesi nedeniyle tacize uğradığını ve bu nedenle pantolon giymeye başladığını belirten bir kadın da vardır[8].

".....bir oturuyorum vay efendim senin dizin görünüyor. Eee elbisem var elbette ki dizim görünecek. Bunlar benim çok zoruma gidiyordu. Yaklaşık 8 ay boyunca babam iş bulamadı, eşim yaklaşık bir buçuk sene işsiz gezdi, evin kirası var, iki öğrenci var (kardeşleri), oğlum rahatsızdı o dönemde bir tek ben çalışıyordum. Bu tür zorluklarla karşılaşınca pantolon giymeye başladım ve bu iş yerine başlayıncaya kadar etek giymeyi unutmuştum."(33 yaşında, 1 çocuk, meslek lisesi, daha önce 7 sene konfeksiyonda çalışmış, şimdi yabancı dil uzmanı olarak çalışıyor.)

Genellikle geri dönmeyi düşünmemişlerdir. Ancak kötü çalışma koşulları ve iş bulamama gibi nedenlerle geri dönmeyi düşünmüş olanlar da vardır. Bulgaristan'da hala çoğunun akrabası bulunmaktadır. Yakın akrabaları olanlar Bulgaristan'a gidip gelmektedir Son dönemlerde tatil amacıyla gidenler de vardır. Pursaklar'da oturmaktan genelde hoşnut oldukları anlaşılmakta ve özellikle daha önce kenar mahallelerde kirada oturanlar bu hoşnutluğu dile getirmektedir.

b) Eğitim Durumu

Görüşülen kadınların büyük çoğunluğu meslek lisesi mezunudur. Eski Doğu Bloğu ülkelerinde meslek eğitiminin yaygın olduğu bilinmektedir (Dijkstra, 1997). Bulga-

[8] Kümbetoğlu'nun araştırmasına göre bir çok göçmen kadının Bursa'da fabrikaların gece ve gündüz vardiyalarında çalışmaya başlaması, yerli kişilerce garip tutumlarla karşılanmış, bazı yerli erkekler tarafından tacizlerin bile sözkonusu olduğu belirtilmiştir (Kümbetoğlu, 1997).

ristan'dan gelen göçmenlere ilişkin resmi veriler ve göçmenlere ilişkin daha önce yapılmış çalışmalar da eğitimlerin görece yüksek olduğunu doğrulamaktadır. Evlilik Göçmen kadınların eğitimlerine devam etmelerine engel olmamıştır. Görüşülen kadınların ikisi, liseyi evlendikten sonra bitirdiklerini belirtiyor. Göçmen kadınların eğitim düzeylerinin görece yüksek olmasına karşın fırsat olsaydı eğitimlerine devam etmek isteği belirgindir. Kadınların çoğu Bulgaristan'da liseden sonra hemen işe girebildikleri için daha fazla okumayı düşünmemişlerdir. Göçmen kadınlardan sadece biri okumak isteyip de engellendiğini belirtmektedir. Ancak bu kadın da evlendikten sonra liseyi bitirmiştir. Ancak Türkiye'ye göç sonrasında iş bulmada zorluklar ve niteliksiz işlerdeki olumsuz çalışma koşulları *"göç edeceğimizi bilseydim okurdum"* ifadesinden de anlaşılacağı gibi kadınlarda eğitimlerine devam etmemeleri konusunda bir pişmanlık duygusu yaratmıştır. Kadınlardan biri Türkiye'ye geldikten sonra eğitimine devam etmiş ve bu sene üniversiteyi kazandığını söylemiştir. Türkiye'ye geldikten sonra eğitime devam etmek ve bu yolla işte yükselme isteği dikkat çekicidir. Göçmen kadınlar eğitime önem vermekte özellikle kız çocuklarının iyi eğitim görerek meslek sahibi olmalarını istemektedirler. Görüşme yapılan kadınlardan hepsinin çocukları ya herhangi bir düzeyde eğitimine devam ediyor ya lise mezunu ya da üniversiteye gitmektedir. Göçmen kadınların çoğunluğu çocuklarını meslek liselerine göndermekte, çocukları küçük olanlar ise meslek liselerine gönderme isteğini ifade etmektedirler.

c) Çalışma yaşamı

Tablo 1'de kadınların halen çalıştıkları işlere bakıldığında görüşülen kadınlardan birinin kendi hesabına çalıştığı, 3 kadının günlük temizliğe gittiği, diğerlerinin ise ücretli ya da maaşlı çalıştığı görülmektedir. Kadınların çoğunun çalıştıkları işler evde kadına atfedilen rollerin devamıdır; çocuk bakıcılığı, çocuk eğiticiliği, ev temizliği, aşçılık ve çaycılık gibi.

Tablo 1: Görüşülen Göçmen Kadınların Yaş, Eğitim, Sosyal Sigortalı Olma Durumu ve İş Tarihçesi

Yaş	Eğitim Durumu	Sosyal Sigorta	Halen Çalıştıkları İşler	Daha Önce Yaptıkları İşler	
				Türkiye'de	Bulgaristan'da
42[1]	Meslek Lisesi	Yok	-Halk ekmek satıyor	-Temizlik -Çocuk Bakıcılığı -Garsonluk (2)[2] - Çaycılık (1.5)	-Konfeksiyon
35	Meslek Lisesi	Emekli Sandığı	-Çaycı (1ay)	-Sekreterlik (4) -Kasiyerlik (1) -Çiçekçilik	-Staj yapmış
33	Meslek Lisesi	Emekli sandığı	-Yabancı Dil Uzmanı (4)	-Konfeksiyon(7)	-Konfeksiyon (2)
42	Meslek Lisesi	SSK	-Mobilya Dikiş Atölyesinde Çalışıyor (12)	-	-Konfeksiyon -Tarım işçisi
27[3]	Meslek Lisesi	Yok	-Gündelikçi(3.5)	Temizlik (2.5)	-Dikiş dikmiş (1)
32	Üniversite	Emekli Sandığı	-Anaokulu öğretmeni (11)	Halı Fabrikasında işçi (1)	-
54	İlkokul	SSK	-Aşçı (2)	-Yardımcı (6) -Temizlik -Çaycı -Anaokulunda Yardımcı (3)	-Dikiş (13) -Süpürge Fabrikasında İşçi -Tarım İşçisi
44	Meslek Lisesi	Yok	-Çocuk Bakıcısı	-	-Emekli Sandığında Memur (12)
46	Ön Lisans[4]	Emekli Sandığı	-Sosyal Hizmetlerde Çocuk Eğiticisi (8)	-Aşçı, çaycı -Temizlik	-Kreşte Bakıcı Anne
44	Ortaokul	SSK	-Gündelikçi	-Otelde garson (1.5) -Cam Fabrikasında İşçi (3) -Konfeksiyon	-Şoför muavini -Tarım işçisi (1)
52	Lise	Emekli Sandığı	-Memur (10)	-	Muhasebecide (16), Tarım işçisi,
35	Meslek Lisesi	SSK	-Yardımcı[5] (12)	-	Dokuma Fabrikasında işçi (3)
39	Ortaokul	SSK	-Aşçı	Çocuk Bakıcılığı (7)	Fabrika işçisi (12)
34	Meslek Lisesi	SSK	-Yardımcı[6]	Sekreter (2)	Veteriner teknikeri (1.5)
43	Ortaokul	Yok	-Gündelikçi	Gündelikçi	-Aşçı (13) -Terzi

1994'de göç etmiş.

Parantez içinde belirtilen rakamlar kaç yıl çalıştığını göstermektedir. 1997'de göç etmiş. Açık Öğretimde 4 yıllık çocuk gelişimi bölümünde öğrenci. 12 senedir aynı ailenin yanında yardımcı olarak çalışıyor. Yemek, temizlik, sekreterlik gibi çalıştığı evin kadınının her işini yapıyor.

Kadınların çoğu geldikten hemen sonra iş bulabilmiştir (10 kadın). Bu ilk işlerini genellikle daha önce Türkiye'ye göç etmiş akrabalarının ve tanıdıklarının vasıtalarıyla bulmuşlardır. Akrabalar ve tanıkdıklar daha sonraki işlerde de iş bulmada en çok kullanılan kanaldır. Diğer iş arama kanallarından gazete ilanı veya İş Kurumu gibi yollara pek başvurmadıkları görülmektedir.Geldikten sonra hemen işe girmediğini söyleyen üç kadın ise çocukları çok küçük olduğundan onlara bakmak amacıyla çalışmadıklarını belirtirtmektedir. Hemen işe başlayanlar arasında da çocukları küçük olanlar bulunmasına karşın bu kadınlar çocuklarına anneanne veya babaanne baktığı için çalışmaya başlayabilmişlerdir.

"ben gelince çocuklar küçük diye çalışmadım zaten 4 sene çocuklara baktım, sonra 3.5 sene başkasının çocuklarına baktım. Şimdi yemekhanede çalışıyorum."

(39 yaşında, 2 çocuk, ortaokul mezunu, Bulgaristan'da 12 yıl fabrikada çalışmış, aşçı)

Göçmen kadınlardan 13'ü (birkaçı çok kısa süre de olsa) Bulgaristan'da çalışmaya başlamış, biri staj yapmıştır. Kadınlardan biri Türkiye'de çalışmaya başlamıştır. Tablo 1'de de görüleceği gibi kadınların Bulgaristan'da yaptıkları işler eğitimleri doğrultusunda "kadın işleri" olarak bilinen işlerdir. Dijkstra Doğu Avrupa ülkelerinde sosyalist dönemde cinsiyete dayalı mesleksel ayrımın Batıdakine yakın olduğunu ve kadınların, "kadın işleri" olarak bilinen alanlarda, cinsiyete dayalı iş bölümüne bağlı olarak evde yaptıkları işlerin devamı sayılabilecek işlerde yoğunlaştıklarını belirtmektedir (Dijkstra, 1997).

Türkiye'ye geldikten sonra kadınların çoğu, birçok iş değiştirmiştir. Çalıştıkları işler düşük nitelikli işlerdir (Tablo 1). Kadınlardan sadece ikisi göçten sonra ilk girdikleri işe devam etmektedir. İş değiştirme nedenleri anlaşıldığı kadarıyla ücret yetersizliği, ücretin düzenli ol-

maması, işverenin sigorta yapmamasıdır. Bir kadın sendikalı oldukları için işten çıkarıldıklarını belirtmektedir. Çoğunluğu meslek lisesi mezunu olduğu halde meslekleine uygun işlerde çalışmadıkları görülmektedir. Çocuk bakıcılığı, ev temizliği gibi niteliksiz işlerde çalışmaktadırlar.

"Ben işsiz kalmadım çünkü bulduğumla yetiniyordum. Temizlik yaptım, çaycılık yaptım boş kaldığım zaman oldu ama 5-10 gün daha fazla olmadı."

(46 yaşında, 1 çocuk, ön lisans, sosyal hizmetlerde çocuk eğiticisi)

Göçmen kadınlar sigortalı işi tercih ediyorlar. Görüşülen kadınlardan beşi emekli sandığına bağlı, altı kadın SSK'lı, dört kadının ise sigortası yoktur. Üçünün hiç sigortası olmamış, birinin daha önce evinde çalıştığı kadınlardan biri sigorta yapmış ancak devam etmemektedir.

Yaptıkları işten memnun olup olmamaları genellikle ücret düzeyi ve sigortası olup olmamasıyla bağlantılıdır. Ücret düzeyi görece yüksek ve sigortası olan işlerde çalışan kadınlar işlerinden memnun olduklarını söylemektedirler. Aldıkları ücretler 200-300 milyon arasındadır.

"...işimden memnunum sigortası var, 250 milyon alıyorum, yol parası da veriyorlar. Yarın öbürgün ne yapıcaz emekli olunca çocuklardan istemek zorunda kalmıcaz."

(34 yaşında, 2 çocuk, meslek lisesi, Türkiye'ye gelince 8 sene çalışmamış. Sonra aşçılık, sekreterlik, çocuk bakımı, temizlik işlerinde çalışmış. Şu anda bir ailenin yanında yardımcı olarak çalışıyor.)

Çalışmalarının asıl nedeninin para ve çocuklarının daha iyi eğitim alması olduğunu belirtmektedirler. Fakat "yeterli geliriniz olsa çalışmaya devam eder misiniz?" sorusuna kadınların çoğu "evet" demektedir.

"İşimden memnunum, en ileri maddiyat geliyor. Tabi evde de oturamıyoruz zaten gençliğimizden öyle çalışmaya alışkınız annelerimizden öyle gördük. Herkes öyle çevrede yetiştik."

(39 yaşında, 2 çocuk, ortaokul, aynı ailenin yanında 1989'dan beri yardımcı olarak çalışıyor.)

"Yeterli gelirim olsa çalışırdım ama bir oyuncakçı ya da çiçekçi dükkanın da çalışmak isterdim. Ev kadını olmak istemezdim."

(27 yaşında, 1 çocuk, meslek lisesi dikiş, evlere temizliğe gidiyor.)

Çocuğu Türkiye'de doğan bir kadın çocuk bakımı ile ilgili yaşadığı sorunlar nedeniyle "yeterli geliriniz olsa çalışmaya devam eder misiniz?" sorusuna şu şekilde cevap vermektedir:

"Yeterli gelirim olsa kesinlikle çalışmayı bırakırdım...Çocuğuma daha iyi bakabilmek için en azından 3 yaşına gelene kadar bir kreşe gidebilecek yaşa gelene kadar yanında kalmak isterdim.

(32 yaşında, 1 çocuk, üniversite, ilk geldiğinde halı fabrikasında çalışmış, ataması yapılınca ana okul öğretmenliğine başlamış.)

Görüşme yapılan göçmen kadınlar Türkiye'de çalışma saatlerinin çok uzun olduğunu çalışma koşullarının kötü olduğu dile getirmektedirler.

"Burda 16 saat çalıştırıyorlar biz böyle birşey görmedik. 8 saat çalışıyorduk, bitiyordu." (42 yaşında, 2 çocuk, meslek lisesi (konfeksiyon), halk ekmek satıyor.)

"Bu *atölye dedikleri yerler giriş katlarında karanlık, sağlık açısından uygun değil çalışma şartları, yemekleri hiç konuşmuyorum zaten yaptıkları yer tuvaletle içiçe bulaşıklar tuvalette yıkanıyor. Bunlar bana o kadar ters geldi."*(33 yaşında, 1 çocuk, meslek lisesi stilist-modelist, 7 sene konfeksiyonda çalışmış, şimdi yabancı dil uzmanı olarak çalışıyor.)

Görüşülen kadınların tamamı Bulgaristan'da iken doğum izinleri dışında çalışmaya ara vermemiştir. Eski Doğu Bloğu ülkelerinde tam istihdam gözeten devlet politikası zaten çalışma zorunluluğu getirmekteydi (Dijkstra, 1997). Türkiye'ye geldikten sonra ise, çocukları küçük olan ve annelerinin Bulgaristan'da olması nedeniyle çocuklara bakacak birisi olmadığından çocukları okul çağına gelene kadar çalışmaya ara veren iki kadın dışında, çalışmaya ara veren olmamıştır.

Göçmenlerin Bulgaristan'da iyi örgütlenmiş üretim sürecinden kaynaklanan bir takım alışkanlıkları vardır.

İlk geldiklerinde bu alışkanlıkları devam ettirmiş ve bütün birikimlerini Bulgaristan'da bırakmış olmanın da etkisiyle düşük nitelikli ve kötü çalışma koşullarında olsa da yoğun bir şekilde çalışmaya başlamışlardır.

Yapılan görüşmeler ve gözlemler sonucunda Bulgaristan göçmeni kadınların Bulgaristan'da aldıkları eğitim ve alışkanlıkları doğrultusunda çalışmayı içselleştirdikleri, göç sonrası yaşam koşullarının zorlaması nedeniyle iş seçmedikleri sonucuna varılabilir.

d) Aile ve Yeniden Üretim Süreci

Görüşülen göçmen kadınların evlenme yaşı ortalaması 19-20'dir. Genellikle bir ya da iki çocukları vardır. Planladıkları kadar çocuk sahibi olduklarını söylemektedirler.

" Çocuk yapmak birşey değil ki, onun geleceğini de düşünecen." (54 yaşında, 2 çocuk, ilkokul, aşçı)

Çocuklar doğduğunda Bulgaristan'da yasal olarak 2 yıl ücretli, 1 yıl ücretsiz izin hakları olduğunu belirten göçmen kadınların çoğu ücretli izin süresinin bir yada iki yılını kullanmışlardır. Ücretsiz izin kullanan kadın yoktur. Daha sonra kadınların büyük çoğunluğu çocuklarını kreşe vermiş, bir kısmı da babaanne ya da anneanneye bırakmıştır. Evlilik nedeni ile de işi bırakan kadın yoktur ancak bu biraz da sistemin çalışma zorunluluğu getirmesiyle ilgilidir. Ancak bu zorunluluk ortadan kalktığında kadınlar, Türkiye'de de çalışmaya devam etmişlerdir. Bu bir ölçüde göçün zorlayıcı koşullarıyla açıklanabilirse de, kadınların çalışma yaşamı ile ilgili ifadelerinde de anlaşılacağı gibi kadınların çalışmasının hem erkekler hem de kadınlar tarafından içselleştirildiği saptaması yapılabilir.

Kadınların çoğu eşlerinin çocuk bakımına yardımcı olduklarını söylemektedir (sadece bir kadın kocasının yardımcı olmadığını söylüyor). Yardımcı oldu diyenlerin çoğunluğu bebeği yatırma, uyutma, karnını doyurma vs gibi işleri paylaştıklarını belirtmektedirler. Kadının dışarıda çalışmasının doğurduğu bir sonuç olarak kadının evde bulunmadığı zamanlarda erkekler çocukların bakımıyla ilgilenmektedir. Kadınlardan birinin ifadesiyle "elinden geldiğince" erkekler çocuk bakımına yardımcı

olmuşlardır ancak Bulgaristan göçmeni ailelerde de ev işi ve çocuk bakımı asıl kadının görevidir. Bulgaristan'da çok sayıda kreşin varlığı, çocuk bakımı işinin devletin kurumlarınca üstlenilmesi kadının yükünü bir ölçüde azaltmıştır.

Görüşülen göçmen kadınların çoğu ev işlerine de kocalarının yardım ettiklerini söylemektedir. Erkeklerin kadınlarla eşit olarak ev işlerini paylaştıkları söylenemez ancak erkekler genellikle elektrikli süpürge gibi ev aletlerini kullanarak yapılacak işleri ya da alışveriş gibi dışarı ile bağlantılı işleri yapmaktadırlar. Bu kadının dışarıda çalıştığı kentli ailelerde görülen bir özelliktir.

Göçmen kadınlar iş yaşamına girişin çocuk bakımı ve ev işlerini aksatmayacağını belirtmektedirler. Ancak göçmen kadınların çoğu çocuklarını Bulgaristan'da doğurmuş ve çocuklarının küçük ve en çok bakıma ihtiyaçları olduğu dönemleri Bulgaristan'da geçirmiştir. Bulgaristan'da iki sene doğum izni olması ve kreşlerin yaygın oluşu kadınların yükünü biraz hafifletmiştir, bir ya da iki sene doğum izni kullanarak çocuklarına bakmışlar ve daha sonra kreşe vererek iş yaşamına geri dönmüşlerdir. Ancak görülmektedir ki Türkiye'ye geldiklerinde çocukları küçük olan ve bakacak kimsesi olmayan kadınlar, çalışmayarak çocuklarını büyütmüş sonra işe başlamışlardır.

Göçmen kadınlar, kadınlardan birinin tabiriyle "daha derli toplu olarak" yani hem çocuğun bakımıyla ilgilenip hem ev işlerini yaparak çalışmayı sürdürmüşlerdir Ev işleri ve çocuk bakımının kadının sorumluğu olduğu yönündeki ataerkil düşünceler hakim olmaya devam etmektedir. Kadının ikili yükü devam etmektedir ancak ataerkil yapının biraz dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Kadınlar eğitim ve çalışma konusunda engellenmemekte, erkekler "ellerinde geldiğince" ve kadının evde olmadığı zamanlarda çocuk bakımı ve ev işlerine yardım etmekte ancak bu işler kadının asli görevi olmaya devam etmektedir.

e) Türkiyeli Kadınlarla İlgili Görüşler

Göçmen kadınlar Türkiyeli kadınların çoğunun çalışmadığını gözlemlemiştir. Göçmen kadınların, Türkiyeli kadınların neden çalışmadıklarına ilişkin verdikleri ce-

yaplar, kendilerinin çalışma yaşamına ilişkin tutumlarını ortaya çıkarmaktadır. Bir kadın, Türkiye'deki kadınların çoğunun çalışmamasını "alışkanlık" olamaması ile açıklamaktadır, bir diğeri ise "alışkanlığın" adını koyarak ataerkil zihniyet yapısından kaynaklanan "kadınlara atfedilen rolü" tanımlamaktadır.

"Türkiye'deki kadınların çoğu çalışmıyor bence, durumları iyi değil de alışkın olmadıkları için." (43 yaşında, 1 çocuk, ortaokul, gündelikçi.)

"Eğitimsizlikten, sen kızsın çalışmayacaksın ev hanımı olacaksın bu şekilde yetiştirilmişler, bilinçlerine o kazınmış ondan dolayı çalışmıyorlar. Aslında şimdi artık onlar da çalışmak istiyorlar, ekonomik özgürlüklerinin olmasını istiyorlar." (32 yaşında, 1 çocuk, üniversite, anasınıfında öğretmen)

Türkiye'deki kadınların kocalarının izin vermemesi nedeniyle çalışmadıklarını düşünenler de vardır. Bu görüş Türkiye'de kadınların iş yaşamına girişte birinci engelin koca ya da baba engeli olduğu saptamasını yapan pek çok araştırmaya uymaktadır.

"Çevrede kimse çalışmıyorsa diğerinin de kocası çalıştırmaz karıyı çevre çok önemli buradaki (Göçmen Evleri) çevre bayanlar da erkekler de çalıştığı için yani ister ki herkes çalışsın." (34 yaşında, 2 çocuk, meslek lisesi, ailenin yanında yardımcı, ilk geldiğinde kapalı bir çevrede oturmuş, dışarı çıkarken başını örtmüş)

Eğitim düzeyinin çalışma- çalışmamayı etkilediğini düşünenler de vardır. Eğitim düzeyi düşük olanların çalışmadığı, eğitim düzeyi yüksek olan Türkiyeli kadınların ise çalıştığını belirtiyorlar. Eğitim düzeyi ile çalışma arasında kurulan bu bağlantı ve göçmen kadınların kız çocuklarının eğitimine verdikleri önem, kızlarının bir meslek sahibi olup iş yaşamına girmeleri isteğini göstermektedir.

"semtten semte değişiyor mesela bizim Pursaklar (Göçmen evlerinin içinde bulunduğu semt) semtinde çalışmıyorlar ama Çankaya Bahçelievler'e gidersen hemen farkediyorsun. Bütün kadınlar çalışıyor. Arabaların çoğunu kadınlar sürüyor. Kültürel fark var arada onlar daha eğitimli bunlar eğitim konusunda biraz zayıf kalıyor. Çalış-

mak istemiyorlar, çalışanlara da böyle şey gözüyle bakıyorlar. Otobüse bindiğimiz zaman dikkatimizi çekiyor çoğu erkek, zaten bazen tek kadın oluyorum sabah erken gidince. Bilmiyorum neden çalışmıyorlar o kadar ekonomik kriz var, geçim zor, 4-5 çocukları var bilmiyorum neden çalışmıyorlar. Bulgaristan'da hepimiz çalışıyorduk. Burda(Göçmen Evleri) da evde çok az kadın var Bizim daha çok yaşlılarımız evde." (44 yaşında, 2 çocuk, meslek lisesi, çocuk bakıcısı)

Son yıllarda Türkiyeli kadınların daha çok iş yaşamına girdiğini gözlemlediklerini belirten göçmen kadınlar bunu maddi ihtiyaçların artması ve/veya kadınların artık kadınların, özellikle genç kızların özgürleşmeyi istemesi ile açıklamaktadırlar. Özgürlük ile iş yaşamına giriş arasında bağlantı kurulmaktadır. Eski sosyalist ülkelerde hakim olan emek piyasasına girişin kadınların özgürleştireceği görüşü göçmen kadınlarca paylaşılmaktadır.

Sonuç

Bulgaristan göçmeni kadınlar sosyalist bir ülkede sosyalleşmiş, eğitim görmüş ve çalışma yaşamına girmişlerdir. Bulgaristan'da uygulanan sosyalist ilkeler doğrultusundaki, "tam istihdam" yaratma ve "eşitlikçi" eğitim politikası gibi kamusal politikalarla kadınlar işgücü piyasasına çekilmiş, kreşler açılarak kadınların yeniden üretimdeki çocuk bakımı yükü bir ölçüde hafifletilmiştir. Ancak kapitalist üretim sistemi kadın sorunlarının altında yatan tek neden olmadığından her ne kadar kadınlar işgücü piyasasına çekilseler de işgücü piyasasında erkeklerle eşit yer almamışlardır. Kadınlar işgücü piyasasında evdeki görevlerinin devamı sayılabilecek işlerde yoğunlaşmış, düşük nitelikli ve düşük ücretli işlerde çalışmışlardır. Çocuk bakımı yükü Bulgaristan'da kreşler aracılığıyla devlet tarafından paylaşılmış ancak kadınlar çocuk bakımı ve ev işlerinin asıl sorumluları olmaya devam etmişlerdir.

Alan araştırması bulguları, göçmen kadınların Türkiye'ye göç ettikten sonra, hayatlarını yeniden kurmak amacıyla yoğun bir şekilde çalışma yaşamına girdiklerini, eğitimlerine uygun olmayan düşük nitelikli işlerde çalış-

tıklarını göstermektedir. Kötü çalışma koşulları, ücret düşüklüğü ve işverenin sigorta yapmaması nedeniyle pek çok kez iş değiştirmiş ancak çalışmayı bırakmayı düşünmemişlerdir. Bulgaristan'da edindikleri çalışma alışkanlıklarını devam ettirdikleri ve çalışmayı içselleştirdikleri söylenebilir. Bulgaristan'da uygulanan kamusal politikalar ataerkil toplumsal yapıyı bir ölçüde dönüştürmüş, kadınların işgücü piyasasına girişindeki engellerden biri olmaktan çıkarmıştır. Ancak göçmen kadınların yeniden üretim alanında çocuk bakımı ve ev işlerini asıl sorumlusu olamaya devam ettikleri ve iş yaşamına girişlerinin ikili bir yük üstlenerek gerçekleştiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Ardittis, S., (1994), "East-West Migration: An Overwiev of Trends and Issues", S. Ardittis (ed.), The Politics of East-West Migration, New York: ST. Martin's Press, s.3-46.
2. Çınar, M., (1994), " Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Home working Women in İstanbul, Turkey", World Development, cilt 22, sayı 3., 369-380.
3. Çitçi, O., (1979), "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler", Türk Toplumunda Kadın, (der.) Nermin Abadan-Unat, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, s.241-270.
4. Dijkstra, A.G., (1997), "Women in Central and Eastern Europe: A Labour Market in Transition", in Gender and Economics: A European Perspective, ed. by A.G. Dijkstra and J. Plantenya, London and New York: Routledge, s.118-135.
5. Doğan K., (1990), Büyük Göç ve Anavatan, Ankara.
6. DPT, (1990), Bulgaristan'dan Türk Göçleri, Ankara: Sosyal Planlama Başkanlığı.
7. Ecevit, F.Y., (1997), "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri.", Şirin Tekeli (der.) içinde, s. 117-128.
8. Ecevit, F.Y., (1998), "Küreselleşme Yapısal Uyum Ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler", Küresel Pazarlar Açısından Kadın Emeği Ve İstihdamındaki Değişimler Türkiye Örneği, (der.) Ferhunde Özbay, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, s. 31-77.

9. Ecevit, F.Y., (2000), "Türkiye'de Ücretli Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi", 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler içinde, Türkiye İş Bankası Yayınları.
10. Employment Observatory, (1992), Central and Eastern Europe Employment Trends and Developments, European Commission, no.1
11. Eyüboğlu, A., Ş. Özar ve H.T. Tanrıöver, (2000), Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.
12. Geray, C., (1962), Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı (1923-1961), Ankara: SBF yayınları.
13. Hartmann, H., (1992), "Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği", G. Savran, N. Tura (der.) içinde, s.128-170.
14. Kalaycıoğlu, S. ve H. Rittersberger, (1998), "İş İlişkilerine Kadınca Bir Bakış: Ev Hizmetinde Çalışan Kadınlar", 75 Yılda Kadın ve Erkekler, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 225-235.
15. Kalaycıoğlu, S. ve H. Rittersberger Tılıç, (2001), Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar, Ankara: Su Yayınları.
16. Kandiyoti, D., (1995), "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar", Şirin Tekeli der. İçinde, 367-382.
17. Kandiyoti, D., (1997), "Cinsiyet Rolleri ve Toplumsal Değişim: Türkiyeli Kadınlara İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme" , Cariyeler Bacılar Yurttaşlar, İstanbul: Metis, s. 21-48.
18. Kıroğlu, M.Meryem, (2001), "Bulgaristan Göçmeni Kadınların İş Yaşamına İlişkin Tutum ve Davranışları", (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
19. Kirişçi, K., (1991), "Refugee Movements and Turkey", International Migration Review, v.29, no.4, s. 545-559.
20. Kocacık, F., (1997), "1878-1900 Yılları Arasında Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçlerin Anadolu'daki Sürekli Yerleşme Yerleri ve Toplumsal Yapıya Etkileri", Toplum ve Göç, II. Ulusal Sosyoloji

Kongresi, 20-21-22 Kasım 1996, Ankara: DİE, s.137-144.

21. Kümbetoğlu, B., (1997), "Göçmen ve Sığınmacı Gruplardan Bir Kesit; Bulgaristan Göçmenleri ve Bosnalı Sığınmacılar", Yeni Balkanlar ve Eski Sorunlar, (der.) K. Saybaşılı, G. Özcan, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 227-259
22. Lordoğlu, K., (1990), Eve İş verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayınları.
23. Lordoğlu, K., T. Minibaş, (1999), Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.
24. Meulenbelt, A., (1987), Feminizm ve Sosyalizm, İstanbul:Yazın yayıncılık.
25. Molyneux, M., (1992), "Ev Emeği Tartışması ve Ötesi", G. Savran, N. Tura (der.) içinde, s.92-127.
26. Özar, Ş., (1994), "Some Observations on Position of Women in The Labor Market in Development Process of Turkey", Boğaziçi Journel, vol. 8, no. 1-2, s.21-43.
27. Özar, Ş., (1996), "Kentsel Kayıt-Dışı Kesimde İstihdam Sorununa Yaklaşımlar ve Bir Ön Saha Çalışması", ODTÜ Gelişme Dergisi, 23 (4), s.509-534.
28. Özbay, F., (1994), "Female Labor in Rural and Urban Turkey", Boğaziçi Journal, vol.8, no.1-2, s.5-19.
29. Özbay, F., (1995), "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", Şirin Tekeli (der.) içinde, s.129-158.
30. Özbay, F., (1998), "Türkiye'de Kadın Emeği Ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi", Küresel Pazarlar Açısından Kadın Emeği Ve İstihdamındaki Değişimler Türkiye Örneği, (der.) Ferhunde Özbay, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, s.147-171.
31. Rosenberg, C., (1990), Kadınlar ve Perestroyka, İstanbul: Pencere Yayınları.
32. Sassen, S., (1988), The Mobility of Labour and Capital, Cambridge: Cambridge University Press.
33. Savran, G., (1986), "Sosyalist Feminizm Olanaklı mı?", Onbirinci Tez, sayı 1, ikinci baskı..
34. Savran, G., (1998), "Manifesto'nun Kör Noktası", Sınıf Bilinci, sayı 21.

35. Savran, G., N. Tura(der.), (1992), Kadının Görünmeyen Emeği Maddeci Bir Feminizm Üzerine, İstanbul: Kardelen Yayınları.
36. Scott, H., (1974), Does Socialism Liberate Women: Experiences From Eastern Europe, Boston: Beacon Press.
37. Şimşir, B., (1986), Bulgaristan Türkleri, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
38. Tekeli, Ş (der.)., (1995), Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiyesinde Kadınlar, İstanbul: İletişim Yayınları.
39. Turan, Ö., (1998), The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908), Ankara: TTK VII. Dizi, Sayı 165.
40. Vasileva, D., (1994), "Bulgarian Turkish Emigration and Return", International Migration Review, volume xxvı, no.2, s.342-352
41. Walby, S., (1989), "Theorizing Patriarchy", Sociology,vol.23, s.213-234
42. Walby, S., (1992), Theorizing Patriarchy, Oxford: Blacwell Publishers.

ÇALIŞAN ÖĞRENCİLERİN EĞİTİM PROFİLİ: ANKARA İSKİTLER ENDÜSTRİ VE MESLEK LİSESİ'NDEN ÖRNEK BİR ÇALIŞMA

Dilek Kayaalp

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, okumak ve aynı zamanda çalışmak zorunda olan çocukların hayatlarında eğitim kurumunun rolünü anlamaktır. Bu öğrencilerin eğitim profilini araştırırken, onların aile, okul ve iş deneyimleri incelenmiştir. Anne-babanın eğitim düzeyi ve mesleki pozisyonu, öğrencilerin çalışmalarına neden olan faktörler ve onların okuldan beklentileri bu çalışmanın ana konularıdır.

İskitler Endüstri ve Meslek Lisesi öğretmen ve öğrencilerin sayısı açısından oldukça kalabalık bir okul. 2001 yılı istatistiğine göre 1790 öğrenciye ve 160 öğretmene sahip. Okul, otomotiv sanayi merkezlerinden biri ve aynı zamanda gecekondu bölgesi olan Büyük Sanayinin içinde yeralmaktadır. Okulun mekansal problemlerine ek olarak, öğrencilerin okula, arkadaşlarına ve öğretmenlerine yönelik zaman zaman olumsuz tavırları ile karşılaşılmakta, öğrenciler arasındaki varolan gerilim ve hatta şiddet problem yaratabilmektedir. Öğrencilerin çoğu fakir ailelerden gelmekte ve bir iş yerinde çalışmaktadır. Bir başka dikkate değer durum ise, öğrencilerin bölümlerine göre değişen davranış ve tutumlarıdır. Örneğin, okul kurallarına ve öğretmenlere yaklaşım veya düzgün, temiz bir dış görünüm elektrik ve metal bölümündeki öğrenciler arasında farklılık göstermektedir.

Okul, aile ve iş bu öğrencilerin hayatlarındaki en önemli unsurlardır. Dolayısıyla çalışmamın alt yapısını oluşturan sorular bu okul, aile ve iş üçgenini anlamaya yönelik konulara göre şekillendi: Bu öğrencilerin ailelerinin sosyo-ekonomik altyapısı nasıldır? (Annesinin, babasının eğitimi, mesleği nedir?); Neden çalışmak zorundalar?; Bunun arkasındaki faktörler neler olabilir?; Bu öğrenciler için eğitim ne ifade etmektedir?; Okuldan beklentileri nedir?; Herhangibir lise yerine neden meslek lisesini tercih etmektedirler?; Meslek liseleri çalışma hayatlarıyla okuma hayatları arasında köprü görevi mi görmektedir?; Meslek liselerinin eğitim sistemi içindeki yeri nedir?; Çalışan ve çalışmayan öğrencilerin okula yaklaşımları farklılık göstermekte midir?; Çalışma hayatı onların kimliklerini nasıl etkilemektedir?; Çalışma hayatı öğrenciler arasındaki şiddeti ve gerilimi arttırmakta mıdır?

Bu soruların ışığı altında şekillenmiş araştırmanın amacını kısaca, emek pazarında yeralan ve aynı zamanda okuyan şehirli çocukların eğitim profilini anlamaya çalışmaktır diye özetlemek mümkündür.

Bu çalışma her ne kadar Türkiye'deki meslek liselerine özgü bir çalışma olarak nitelendirilebilirse de, eğitim, sosyal eşitsizlik ve çocuk işçiliği konuları hakkındaki teorik tartışmalardan bağımsız düşünülemez. Bunun sonucunda çalışan öğrencilerin eğitim profiliyle bağlantılı üç boyutlu bir kavramsal yapı oluşur.

Argumanıma göre her ne kadar eğitim sosyal hareketlilik sağlasa da, toplumdaki sosyal eşitsizliğin bir kaynağı olarak görülebilir. Giddens'ın da belirttiği gibi eğitim sosyal hareketlilikteki farklılığın belirleyicisidir (1981: 169). Bu düşünce sisteminden hareketle eğitimi, sosyal eşitsizlik çerçevesi içinde incelemek gerektiğini düşünüyorum.

Eğitimdeki eşitsizlikler, sosyal eşitsizlikler gibi, sınıf, statü, prestij, otorite ve güç kavramlarından oluşan bir teorik yapı içinde tartışılmalıdır. Öte yandan farklı teorik düşüncelerin bu kavramlara yaklaşımları farklıdır. Örneğin Marx "sınıf" kavramını sosyal eşitsizliğin temeli olarak görür ve eğitim sisteminin varolan sınıfsal yapıyı tekrar ürettiğini tartışır. Weber ise, sınıf kavramına ek olarak

"statü" ve "güç" kavramlarını getirir. Eğitimdeki ihtisaslaşmayı kapitalizmin rasyonelliğinin ve bürokrasinin sonucu olarak yorumlar. Öte yandan Durkheim, eşitsizliği kaçınılmaz bulurken, eğitimin, sosyal sistemin korunmasında ahlaki görev üstlendiğini savunur.

Sosyal ve eğitim eşitsizliklerine yaklaşımlar ne kadar çeşitli ve farklı olsa da, değişmeyen gerçek bu eşitsizliklerin temel dayanak noktaları olan sınıf, statü, güç gibi kavramların ve aynı zamanda eğitim kavramının yansız olmadığıdır. Bu kavramlar ve eğitim kazanımları arasında korelasyon vardır. "Güce" sahip olmak, eğitim ve sosyal eşitsizliği de beraberinde getirir. Dolayısıyla eğitimde fırsat eşitliğine giden yol herkese açık değildir. Bu yüzden Ballantine'in de belirttiği gibi üzerinde durulması gereken nokta eğitimin daha iyi bir iş ve ücret sağlayıp sağlamadığı değil, kimin daha iyi bir eğitim imkanına sahip olacağıdır (Ballantine, 1989: 66).

Sonuç olarak, toplum tarafından onaylanan birinci kalitedeki eğitimi kimin alacağı sorusu diğer sorguları da beraberinde getirmektedir: Meslek liselerinin bu sistemdeki yeri nedir? Meslek lisesinde okuyan fakir aile çocuklarının yeri neresi olacaktır? Mezun olduktan sonra ne tür işlerde, nasıl, ne kadar ücretle çalışacaklardır? Bu soruların cevabı sınıflı bir toplumda eğitim kurumunun rolünü belirleyecektir.

ÖĞRENCİLERİN EĞİTİM KAZANIMLARI

Eğitim Kazanımlarını Etkileyen Faktörler

Eğitim kazanımlarını etkileyen faktörlerin daha önce belirttiğim sosyal eşitsizlik kavramıyla ilintili olarak bireyin kontrolunun dışında, yani doğuştan gelen *–ascribed-* faktörler olduğunu düşünmekteyim.

Bu unsurlardan pek çoğuna kimileri zaten sahipken, kimileri ise bu aksese hiçbir zaman sahip olamamaktadır. Willis'in "kimileri yarışa çoktan başlamışken geri kalanların eşitliği ne olacak"? (Willis, 1981: 204) sorusu bu anlamda önemlidir. Bu yüzden de bütün bu eğitim kazanımlarını etkileyen faktörlerin eşitsizlik çerçevesinde incelenmesi gereklidir.

Ailenin sosyo-ekonomik altyapısı bu anlamda bireyin toplumdaki pozisyonunu belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Anne-babanın eğitimi, işi, geliri, sosyal güç aksesi örneğin ana dile vakıf olma derecesi ve kültürel kimliği gibi unsurları sosyo-ekonomik faktörler olarak saymamız mümkündür. Bourdieu'ya göre ailenin ekonomik ve kültürel sermayesi -eğitim, meslek ve gelirle ilintili olarak- bireyin eğitimsel başarısını direk etkileyen faktörlerdir. Bir öğrencinin başarısı ya da başarısızlığı onun doğuştan sahip olduğu sosyal konumundan kaynaklanmaktadır. Kültürel kapital farklı sınıflarda yeralan bireylerde eşit değildir (Bourdieu ve Passeron, 1990). Benzer olarak Ulufer'e ve Çelik'e göre ise, ailenin sosyo-ekonomik alt yapısı sadece onun eğitimsel kazanımlarını değil, aynı zamanda onun yaşama koşullarını da belirler. Kültürel birikiminden, kişisel mutluluğuna ve mesleki seçimine kadar çok geniş bir yelpazedir sözü edilen (Ulufer, 1998; Çelik, 2001).

Bechhofer ise "sınıf"lara yönelik yanlılığın eşitsizliği artırdığını tartışmakta ve üst sınıftan ve işçi sınıfından gelen öğrencilerin eşit olmayan bir ilişkiye maruz kaldığını, işçi ailesinden gelen öğrencilerin başarısının görmezden gelindiğini, üst sınıftan gelenlerinse akademik başarılarının abartıldığını savunmaktadır (Bechhofer, 1987).

Hindistan'daki kast sistemi, eğitim eşitsizliğinin sınıf farklılıklarına göre işlemesinin açık göstergesidir. Bu örnekte eğitim, sınıfsal farklılıkların devamını sağlayan bir kurum olarak varolmaktadır. Willis'e göreyse sadece eğitim değil bilgi de yanlıdır. Ve sınıflar arasındaki eşitsizliği artırır (Willis, 1981: 128).

Bernstein dilin kullanımıyla eğitimdeki başarı arasında pozitif ilişki olduğunu tartışır. İşçi sınıfından gelen öğrencilerin okuldaki başarıları dili kullanma biçimleri yüzünden sınırlıdır (Bernstein, 1990: 13). Aynı konu Gündüz-Hoşgör ve Smits tarafından tartışılmakta, Türkçe'yi etkin konuşamayan kadınların kaynaklara ve pozisyonlara geçişlerinin sınırlılığı argumanını savunmaktadırlar (Gündüz-Hoşgör ve Smits, 2001).

Öte yandan seçilen rol modelleri -anne, baba, arkadaş, akrabalar- çocuğun eğitim kazanımlarını doğrudan etki-

leyecektir. Bu anlamda Akşit'in yaptığı araştırmaya göre annelerin eğitim seviyesinin çocuğun eğitim kazanımını doğrudan etkilediği, eğitimleri düşük annelerin çocularının okulu bırakma oranlarının yüksek olduğu belirtilmiştir (Akşit et al., 2000).

Bütün bunlara ek olarak, ekonomik yetersizliklerin eğitimde fırsat eşitsizliğini artırdığını hem Türkiye'de hem de uluslararası alanda yapılan pek çok araştırmanın sonuçlarından çıkarabiliriz (Akşit et al., 2000; Çelik, 2001; Williams et al., 1997; Buchmann, 2000; Sorensen, 1994; Sahni, 1999). Ekonomik olarak zengin aileler çocuklarını "saygın" özel okullara gönderirken ve özel hocalar tutarken, fakir aileler devlet okullarını tercih etmekte ve en kısa zamanda mezun olup aileye katkıda bulunmalarını ümit etmektedirler. Bu anlamda Türkiye'deki meslek liseleri, meslek edinerek para kazanmaya yönelik kısa süreli çözüm yolu olarak görülmektedir. Yüksek statülü iş için yüksek statülü okulların bitirilmesi gerektiği gerçeği gözönünde bulundurulursa (Lees, 1994), bu öğrencilerin eğitim kurumunun alt kademelerinden yarışa başladıkları ve hatta yarışa başlamak için bile şanslarının olmadığı iddia edilebilir. Meslek liselerindeki öğrenciler iş bulma kaygısıyla staj programlarına giderken, "saygın" özel liselerdeki öğrenciler üniversiteye hazırlanmaktadırlar.

Farklı okullarda okutulan müfredatın neden olduğu eğitimsel eşitsizlik ise işin bir başka boyutudur. Özel okul/devlet okulu, köy/kent okulları arasındaki ikilem, öğretmenlerin nitelikleri arasındaki farklar, kısıtlayıcı ve sıkıcı derslerin yolaçtığı problemler ve hatta çifte standard tartışmaya açık konulardır.

Şu ana kadar eğitimsel kazanımın bireyin kontrolu dışında pek çok faktöre bağlı olduğunu açıklamaya çalıştım. Bu yüzden de, sınflı bir toplumda akademik başarı asla nötr bir kavram olamaz. Eğitim eşitsizliği, devlet politikaları, kurumlar, bireyin sosyo-ekonomik alt yapısı ve diğer dış faktörlerle –medya- kendini tekrar üretir. Sosyal eşitsizlikler eğitim eşitsizliğine neden olur. Eğitim eşitsizliği ise sosyal eşitsizliği tekrar üretir. Burada neden-sonuç ilişkisinden bahsedebiliriz.

Öte yandan eğitim kazanımı ile bireyin kişisel özellikleri -ilgisi ve motivasyonu gibi- arasındaki ilişkiyi gözardı edemeyiz. Ancak eğitimde başarıyı etkileyen kişisel faktörler sosyal unsurlardan bağımsız düşünülemez. Çalışan öğrencinin derse konsantrasyonu ve motivasyonu onun çalışma koşullarından ve deneyimlerinden etkilenecektir. Örneğin gece geç saatlere kadar çalışan öğrenci ertesi gün gerekli olan ilgiyi derse veremez.

Çocuk İşçiliği Ve Eğitimsel Kazanım

Bu konuyu detaylarıyla tartışmadan önce ILO'nun tanımına değinmekte fayda olduğunu düşünüyorum. 13 yaşını tamamlamış çocukların eğitimlerini, fiziksel ve sosyal gelişimlerini engellemeyen hafif işlerin sakıncalı olmadığı belirtilmekte ve yapılan her işin çocuğun emeğinin sömürüsüne neden olmadığının altı çizilmektedir (ILO, 1999).

Ancak ne yazık ki benim örneklemimdeki öğrenciler yukarıdaki tanımın dışında yeralmaktadırlar. Çoğu çalışmaya 13 yaşından daha küçük yaşta başlamış ve en ağır koşullarda çalışmış ve halen çalışmakta olan çocuklardır: " 11 yaşından beri çalışmaktayım. Önce sitelerde mobilyacıda çalıştım. Patronum ve benden büyük işçiler taşıyamayacağım çok ağır mobilyaları taşımam için beni zorlarlardı. Kazayla düşürdüğümde bana bağırırlardı. Çok korkardım". Bir öğrenciden yapılan bu alıntı çocukların hangi koşullarda çalıştıklarına dair fikir vermesi açısından yararlıdır. Araştırma bulgularına göre, öğrenciler marjinal işlerde yani devlet tarafından kontrol edilemeyen ve korunamayan işlerde çalışmakta, sosyal güvenceleri veya düzenli ücretleri olmamaktadır.

Öte yandan çocukların çalışma hayatına dair düşünceleri içinde bulundukları durumla çelişmektedir. Ailelerine ekonomik yönden destek olabilmek için "bazı çocukların çalışmaları" gerektiğini savunmaktadırlar. Fakirlik bu anlamda çocuk işçiliğinin en önemli nedenlerinden biridir (Levine, 1999; Ranjan, 1999; Ahmed, 1999). Ayrıca, çocuğun çalışması ailedeki güç dengelerini etkilemekte ve çocuk daha çok söz sahibi olabilmektedir. Kadının emek pazarından dışlanması da özellikle erkek çocuğun okul

yerine işe gitmesine neden olabilmektedir. Okul ve iş arasında yapılan seçim çocuk işçiliği kavramının kırılma noktasıdır (Akşit et al., 2000; Çelik, 2001). Bütün bu faktörler çalışan öğrencinin sosyal ve eğitim eşitsizliği nedeniyle içinde bulunduğu dezavantajlı konumu açıklamaktadır.

Çocuk işçiliği ve eğitim kazanımı konusunda tartışırken devletin bu konudaki politikaları gözardı edilemez. Özellikle çalışan öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına hitap etmeyen okul müfredatının uygulanması, yanlış eğitim politikalarının uygulanması çocuk işçilerin eğitim sistemi içindeki eşitsiz konumlarını artıran faktörlerdir. Uygulanması gereken ise onların "özel" konumlarından dolayı özel düzenlemelerin ve politikaların getirilmesi gerektiğidir (White, 1994). Ancak ne yazık ki formal eğitim müfredatı bu çocukların konumlarına uygun değildir. Ayrıca sıkı okul kuralları bu öğrencilerin okuldan sıkılmalarına ve nihayet ayrılmalarına neden olmaktadır (ILO).

UNICEF'in raporunda da görülebileceği gibi hangi bilgilerin öğretildiği kadar nasıl öğretildiği de çok önemlidir. Eğitimdeki niteliksizlik fırsat eşitliği olsa bile eğitimi engelleyen en önemli etmenlerdendir (ILO, 1998).

Brezilya'da 1964-84 yılları arasında askeri rejimin yolaçtığı eğitim alanındaki başarısızlık bunun açık örneğidir. Niteliksiz ve otoriter eğitim sistemi öğrenci ve öğretmenlerin ihtiyaçlarını gözardı etmiş ve bir çok öğrencinin okulu terk ederek sokakları tercih etmesine neden olmuştur (Filho ve Neder, 2001). Dolayısıyla, başarısız eğitim politikalarının sonucunun başarısız akademik sonuçlar doğuracağı unutulmamalı ve öğrencilerin eğitim profillerinden yola çıkarak ilgilerine odaklanmalıdır.

Eğitim kurumunun farklılığı ortadan kaldırıp, aynılaştırma politikası, baskın ve ikincil olan kültür arasındaki çatışmayı artırmakta ve kutuplaşmaya neden olmaktadır. Jordan bunu "kurumsal ırkçılık" olarak tanımlamaktadır (Jordan, 2001). Eğitim sistemimizde örnekleri varolan çatışmalar özellikle, köy/kent ikileminde çocuk işçilik kavramında kendini gösterir. Ertürk'e göre kırsalda yeralan çocuk işçiliği gizlidir, tanımlanmaz. Aile bağları

içinde yeralır. Ayrıca, köydeki çocuk için eğitim hakkı şehirdekine göre daha fazla sınırlıdır (Ertürk, 1994).

Bütün bu tartışmaların ışığı altında eğitimdeki eşitsizliğin, "ayrıştırıcılığın" toplumdaki sosyal eşitsizlikle birlikte yürüdüğünü, farklı sınıfların farklı eğitim statülerine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bunun tam tersi de aynı şekilde geçerlidir. Bütün bunların sonucu olarak gruplar arasında çatışma, dışlama ve kutuplaşma ise üzerinde durulması gereken bir başka kritik noktadır.

Dışlama/dışlanma okulda ve ailedeki şiddet eylemiyle birleştiğinde çocukların seçimi sokaklar ve kanunsuz işler olabilmektedir. Çocuklar sokaklardan ziyade evlerini ve okullarını şiddetin ve çatışmanın merkezi olarak görebilirler (Rafaelli et al., 2001: 397).

Çalışan çocukların, özellikle de sokakda çalışan çocukların resmi kuruluşlarla ve disiplin kuralları ile ilgili kötü deneyimleri vardır. Baskıcı kurumları reddetmek ve kaçmak çoğunlukla gösterilen tepkilerdendir (Ennew, 1998: 94). Ayrıca, bilgi alış-verişi bir çeşit sosyal kontrol olarak kullanıldığında reddetme, savunma mekanizması olarak ortaya çıkmakta, çocuklar umursamaz ve hatta saldırgan olabilmektedirler (Willis, 1981). Konsantrasyon süreleri sınırlı olduğu için yer ve zaman konusunda esnek ve yaratıcı olunmalı, sıkıldıkları zaman programın bitirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Eğitim sisteminin bu öğrencileri tanımlayışı "problemli" olmaktadır. Öğretmenler bu öğrencileri kayıp ve eğitilemez bireyler olarak görürken, öğrenciler bunu kabullenme ve kendini değersiz ve başarısız hissetme ve okuldan vazgeçmeye kadar giden tutumları sergileyebilmektedirler.

Kısaca çalışan öğrencilerin aeğitim başarısızlığına neden olan pek çok faktör sıralanabilir. Ailenin sosyoekonomik yetersizliğinden, devlet politikalarından, ülkenin ekonomik krizlerine kadar uzayan bir liste.

Örneklemdeki Öğrencilerin Sosyal ve Eğitim Profilleri

İskitler Endüstri ve Meslek Lisesin'deki hedef grubumdaki öğrencilerin çalışma koşulları ve deneyimleri sokakta çalışan çocuklarla pek çok benzerlik taşımaktadır. Okul kurallarına ve uygun olmayan müfredat prog-

ramına yaklaşımları genelde olumsuz olmakta ve bu durum onları okuldan uzaklaştırmaktadır. Zaten çoğunun daha önce sokakta çalışmış olmaları -ayakkabı boyamak, simit satmak gibi- sokak çocukları ile aynı deneyimleri az ya da çok paylaşmış olmaları ihtimalini güçlendirmektedir.

Sokağa bu kadar yakın bu çocukların eğitim sistemindeki dezavantajlı konumlarına rağmen hala okumak istemeleri bize bu çocukların okuldan beklentilerinin ne olabileceği sorusunu sordurtmaktadır.

2000 yılına ait ÖSYS sonuçlarına göre, herhangibir yüksek öğretim programına girememiş ve başarısız olmuş adaylar % 63 ile meslek ve teknik lise mezunu öğrencileridir (National Education At the Beginning of 2001, 2000). Ancak daha önce sözü edilen Bourdieu'nun kültürel ve ekonomik kapital kavramlarını hatırladığımızda sonuç şaşırtıcı değildir (Bourdieu ve Passeron, 1990). Alkan'ın da belirttiği gibi meslek liseleri öğrencileri çoğunlukla dar gelirli, meslek ve eğitim açısından da statüsü zayıf iş ve eğitim düzeyine sahip ailelerden gelmektedirler (Alkan, 1969). Alkan'ın meslek liselerinde yürüttüğü bu çalışmanın 1969' da yapıldığı düşünülürse meslek liselerinde okuyan öğrenci profilinde o günden bu güne çok büyük bir değişiklik olmadığı üzerinde durulması gereken bir noktadır.

Örneklemdeki öğrenciler okula, gelecekte düzenli bir iş bulabilme umuduyla devam ederken, meslek lisesini iş garantisi olarak görmekte ve normal liselere göre tercih etmektedirler. "Meslek sahibi olabilmek" onlar için "ekmek parası" kazanabilmek yani hayatlarını idame ettirebilmek anlamına gelmektedir. Bu öğrencilerin 14-15 yaşlarında "ekmek parası" derdine düşmüş olmaları üniversite okumak isteyen yaşıtlarından kendilerini farklı tutmakta ve içinde bulundukları dezavantajlı konumu bir kez daha vurgulamaktadır. Gelecekle ilgili beklentileri irdelendiğinde ise, sonuç iyi bir iş ve iyi bir eştir. Çok büyük bir çoğunluğu için üniversiteye girmek geçerli bir hayal değildir. Öte yandan kimileri daha da ümitsiz görünmekte ve başka bir ülkeye göç etmenin kendileri için tek "kurtuluş yolu" olduğunu belirtmektedirler.

Araştırma bulgularıma göre, öğrencilerin büyük çoğunluğu çalışma koşullarını çok ağır bulmakta ve okulu işe tercih etmektedirler. İş yerindeki hiyerarşi ve şiddet ortamı, iş koşullarının ağırlığı bu çocukları daha şimdiden yorgun düşürmüş ve mutsuz etmiştir.

Öte yandan kimileri iş ve okul arasında uygulanan şiddet açısından –dayak, küfür, aşağılama- pek fark olmadığını, hayatlarının her kesiminde şiddete maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin evde yedikleri dayak ise içinde bulunulan durumun bir başka boyutudur. Bu yüzden evden kaçma olayları yaşanmakta ve sokakta tehlikelere maruz kalmaktadırlar.

Çalıştıkları işte ise en çok korktukları şey ne dayak ne aşağılanma ne de baskıdır. Yanlış yapmak ve işten atılma korkusu bu öğrencileri en çok rahatsız eden durumdur. Buna rağmen kendilerinin çalışması gerektiğini, ailelerine yardımın şart olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmanın sorumluluk olarak algılanması, çocuk işçiliğini meşrulaştırmakta ve önlenmesini güçleştirmektedir. Zaten ailelerde çocuklarının çalışmasını desteklemektedirler.

SONUÇ

Araştırmamda sosyal eşitsizlik ve eğitim eşitsizliği arasındaki ilişkiyi ve çocuk işçiliğinin bu ilişki içindeki yerini anlamaya ve sorgulamaya çalıştım. Bu konuyu incelerken özellikle Marx ve Weber'in düşünce sisteminden yararlandım. Marx'ın sınıflar üzerine teorik tartışmasının yanında, Weber'in statü, güç, prestij kavramları, sosyal ve eğitimsel eşitsizlik tartışmamda teorik yapının sınırlarını çizmemde rehberlik ettiler. Argümanıma göre bu kavramlar sosyal eşitsizliğin belirleyici unsurlarıdır. Çünkü bireylerin sahip oldukları güç, statü ve prestijlerine göre sosyal sistemde farklı ve eşitsiz pozisyonları olacaktır. Bunun sonucunda da bu eşitsiz sistem içinde bireylerin kurumlara farklı geçişleri olacaktır. Eğitim kurumu da bu anlamda bir istisna değildir.

Sistemde geçerli soru yüksek statülü bir iş ve gelir anlamına gelen kaliteli eğitime kimin sahip olacağıdır. Bu anlamda, İskitler Endüstri ve Meslek Lisesi'nde okuyan ve aynı zamanda da çalışan öğrenciler, özel kollejlerde oku-

yan öğrencilere göre dezavantajlı konumdadırlar. Sonuç bireyler arasındaki sosyal ve eğitimsel eşitsizliktir.

Hangi kriterlere göre dezavantajlıdır sorusuna ise onların çalışma deneyimleri ve şartları önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca bulgulara göre, bu öğrenciler düşük ücretli meslek gruplarından olan ailelerden gelmekte ve ailelerine ekonomik olarak yardım etmek zorundadırlar. Ekonomik sorunlara ek olarak hayatın herkesiminde şiddete maruz kalmaktadırlar. Çocuklar evde başlayan, arkadaş çevresinde, okulda ve işte devam eden şiddetle çevrilmekte ve sonuçta onu yeniden üretmektedirler. Ayrıca okulun mekansal problemleri kötü arkadaşlıklarla birleştiğinde durum korkutucu görünmektedir. Odak grup çalışmasında yapılan mülakatta çocuklar bali çektiklerini reddetselerde, hepsininde bali ya da benzeri maddeler kullanan arkadaşlara sahip olduklarını algıladım. Hepside balinin fiyatı, çekildikten sonra nasıl hissedildiği konusunda detaylı bilgiye sahiptirler. Bazıları yaralama olaylarına bile şahit olmuşlardır. Bu olgu çalışan öğrencilerin okul ve sokak arasında kalmışlığının önemli bir göstergesidir.

Hayatlarındaki bütün bu sorunlara karşılık bu öğrenciler okula devam etmek istemekte ve ona değer vermektedirler. Her ne kadar derslere ve öğretmenlere karşı bir takım şüpheleri ve karşı koyan davranışları olsa da bu öğrenciler "yoldan çıkmış", okul karşıtı bireyler olarak nitelendirilemezler. Türkiye'de çalışan öğrencilere yönelik gereksiz ve ilgisiz eğitim politkalarının varlığı gözönünde bulundurulduğunda bu öğrencilerin hala okula devam etmek ve bir diplomaya sahip olmak istemeleri şaşırtıcı olarak nitelendirilebilir.

Öğrencilerin eğitim profilini ve derslere yaklaşımlarını anlamak için 2001 yılında düzenlenen "Avrupa Dilleri Yılı" konulu kompozisyon anlamlıdır. Sonuçlara göre, öğrencilerin büyük çoğunluğu İngilizce öğrenmenin gerekliliğine inandıklarını fakat okuldaki teknik yetersizlikler nedeniyle bu dile vakıf olamayacaklarını belirtmişlerdir. Öte yandan kimileri, İngilizce'nin günlük hayatlarındaki yerini ve bu dilin gerçekten onlar için ne kadar önemli olduğunu sorgulamışlardır.

Ayrıca çalışmam boyunca bu çocukların öğrenci ve işçi kimliklerinin altını çizmeye çalıştım. Eğitim politikaları onların bu "özel" konumlarını gözönüne almalıdır. Çünkü bu çocuklar çok kolaylıkla çalışma hayatına ve hatta sokaklara geri dönebilirler. İşte bu yüzden bu öğrencilerin amacı mezun olmak ve alanlarında uzmanlaşmış nitelikli birer eleman olmak ise bu durumda bazı derslerin örneğin coğrafyanın, kimyanın detaylarına girerek okutulması onlar için çok önem ifade etmemektedir. Nitekim, araştırma sonuçları da bunu doğrulamaktadır. Ayrıca, çok uzun ders saatleri, sıkı okul kuralları ve disiplin bu öğrencileri sıkabilir ve hatta okulu bırakmalarına neden olabilir. Her okulda çalışan öğrencilerle ilgili bir takım istatistiki verilerin olması, ne tür işlerde, nasıl koşullarda çalıştıklarının belirlenmesi çalışan çocuklara dair uygun politikaların üretilebilmesi açısından gereklidir. Başka bir kritik nokta da, onların okuldan ve hayattan beklentileri ile ilgilidir. Araştırmaya göre, bu öğrenciler toplumdaki sınırlı ve dezavantajlı pozisyonlarının farkındadırlar. Beklentileri, onların yaşadıkları hayatın gerçekleriyle tanımlanmıştır. İçlerinden birinin "bu şartlarda hayal kurmak çok zor" ifadesi bu gerçeği vurgulamaktadır. Araştırmam ışığında şunu söyleyebilirim ki, bu çocukların beklentileri mevcut ancak hayalleri kayıptır.

Sonuç olarak, bu öğrenciler aldıkları eğitim sayesinde endüstride yüksek maaşlı kalifiye elemanlar/işçiler olabilirler ancak bir şirkette üst düzey yönetici ya da mühendis olabilme şansına sahip değillerdir. Bu nokta, yani çocukların sosyal hiyerarşide gelecekteki pozisyonları ile ilgili olan yargı, acımasız ve değişmez gibi gözükse de bunun nedenleri daha önce açıklamaya çalıştığım sosyal ve eğitim eşitsizliği arasındaki ilişkide mevcuttur. Willis'in işçi sınıfı çocukları için sözünü ettiği şu cümle bu konuyu çok iyi özetleyecektir. "İşçi sınıfı çocukları yarışa başlamak için sahip oldukları "yanlış" sınıfın ve "yanlış" eğitim kodlarının üstesinden gelmek zorundadırlar (Willis, 1981: 128).

KAYNAKÇA

1. Ahmed, Iftikhar, 1999. "Getting Rid of Child Labor" Economic and Political Weekly 80.
2. Akşit, B., Karancı, N., Gündüz-Hoşgör, A., eds. Working Street Children in Turkey: A
3. Rapid Assessment in Three Metropolitan Cities. Ankara: METU Press, 2000.
4. Alkan, O. C., 1969. A Proposed Cooperative Vocational Education Program For Trade and Industrial Occupations in Turkey. Michigan: The Ohio State University.
5. Ballantine, J. H., 1989. The Sociology of Education. A Systematic Analysis. New Jersey: Prentice Hall.
6. Bechhofer, F., Brown, R., Jefferys, M., McIntosh, M., Newby, H., Rex, J., Sharrock, W., Young, J., Young, M., 1987. The New Introducing Sociology. ed. by Worsley, P. New York: Penguin Books.
7. Bernstein, Basil, 1990. The Structuring of Pedagogic Discourse. London: Routledge.
8. Bourdieu, Pierre and Passeron, J. C., 1990. Reproduction in Education, Society and Culture. London: Sage Publications.
9. Buchmann, Claudia. "Family Structure, Parental Perceptions, and Child Labor in Kenya:
10. Social Forces 78, 2000. What Factors Determine Who is Enrolled in School?"
11. ILO Office, 1998. Child Labor, Children's Rights and Education. Switzerland.
12. Çelik, Zehra, 2001. The Evolution of the Value Of Child In Turkey: Questionning the Roles of the State and the Family. Ankara: METU Press..
13. Ennew, J., 1998. Sokak Çocukları ve Çalışan Çocuklar: Planlama İçin Bir Rehber. Ankara: Pelin Ofset.
14. Ertürk, Yakın, 1994. Rural Transformation and Patterns of Child Labor in Turkey. Ankara: ILO Office.
15. Filho, G. C., & Neder, G., 2001. "Social and Historical Approaches Regarding Street Children in Rio de Janeiro (Brazil) In the Context of the Transition to Democracy." Childhood 8.
16. Giddens, Anthony, 1981. The Class Structure of the Advanced Societies. Great Britain: Hutchinson and Co. Ltd.

17. Gündüz, H. A., & Smits J., 2001. "Linguistic Capital: Language As A Socio-Economic Resource Among Ethnic Women in Turkey." ISA Research Committee, Germany. 26- 28 April 2001. ILO. Switzerland
18. Jordan, Elizabeth, 2001. "From Interdependence to Dependence and Independence: Home and School Learning for Traveler Children" Childhood 8.
19. Lees, L. H., 1994. "Educational Inequality and Academic Achievement in England and France." Comparative Education Review 38.
20. Levine, Susan, 1999. "Bittersweet Harvest: Children, Work and the Global March Against Child Labor in the Post-Apartheid State." Critique of Anthropology 19
21. Ministry of National Education, 2000. National Education At The Beginning of 2001. Ankara:
22. Raffaelli, M., Koller, S., Reppold, C. T., Kuschick, M. B., Krum, F. M.B. & Bandeira, D. R., 2001. "How do the Brazilian Youth Experience 'the street'? Analysis of Sentence Completion Task. Chilhood A Global Journal of Childhood Research 8.
23. Ranjan, Priya, 1999. "An Economic Analysis of Child Labor. Economics Letters 64.
24. Sahni, Urvashi, 1999. "Postcards from India." Journal of Adolescent and Adult Literacy 43.
25. Sorensen, C. W., 1994. "Success and Education in South Korea." Comparative Education Review 38.
26. ILO, 1999. Special Provisions Related To Working Children. Ankara.
27. Ulufer, Betül, 1998. A Sociological Anaysis of the Attitudes and Value Judgments of Two High Schools' Students inAnkara. Ankara: METU Press.
28. *White, Ben, 1994. "Children, Work and 'Child Labor': Changing Responses to the Employment of Children. Development and Change 25.*
29. Williams, L., 1997. Archavanitkul, K., Havanon, N. "Which Children Will Go to Secondary School? Factors Affecting Parents' Decisions in Rural Thailand. Rural Sociology 62.
30. Willis, Paul, 1981. Learning to Labor: How Working Class Kids Get Working Class Jobs. int. by Aronowitz, S. New York: Columbia University Press.

YOKSULLAŞMA TARTIŞMALARI EKSENİNDE KÜÇÜK SANAYİ İŞÇİLERİNİN YAŞAM VE ÇALIŞMA KOŞULLARI:ANKARA-HÜSEYİNGAZİ MAHALLESİ'NDE OTURAN SİTELER İŞÇİLERİ ÖRNEĞİ

M. Berkay Aydın

GİRİŞ

Türkiye'de ve dünyadaki son yıllardaki değişimlerle gündeme daha da oturan 'ölçeklerin' ufalması aslında yalnızca üretim süreci içinde geçerli değil. Kimi düşünürlere göre hemen her şekilde bir ufalma dikkatleri çekmekte.

Araştırmanın konusu küçük sanayi sitelerinde çalışan işçilerin yaşam ve çalışma koşullarının incelenmesidir. Bunun için Ankara-Siteler bölgesi seçilmiş, aynı zamanda işçilerin %80'ine yakınının ikamet ettiği Siteler-üstü yerleşim bölgesinde yapılan gözlem ve incelemeler sonucu, üç ayrı bölge üzerinden bu belirlenen bölgelerde oturan işçilerle görüşülmüştür. Düşünür Ronaldo Munck'un belirttiği şekliyle "...şimdi artık kapitalizmi az çok desantralize ve bölümlere ayrılmış olarak, sınıf süreçlerini ise daha fazla çeşitlilik barındıran eşitsiz gelişmiş halleriyle" (2003: 98) tanımlamanın daha da mümkün hale geldiği bir dönemde, küçük sanayi işçileri gibi sınıf çalışmalarında dahi yeterli ilgiyi görememiş bir kesimin irdelenmesinin önemli olacağı düşünülmüştür. Ayrıca bu kesimi yalnız çalışma alanında değil, yaşam alanlarında da gözlemleyip bu kesimi anlama çabasına girilmiştir. Yaşam alanları ve çalışma alanlarının birlikte alınması ise küçük sanayi işçilerinin hem işçi hem de yaşamlarını sür-

dürdükleri mekan temelinde 'yoksul' kimlikleri ele alınmaya çalışılmıştır. Bunun için seçilen Siteler sanayi bölgesi işçilerin hem yaşam hem de çalışma alanlarındaki ilişkileri yansıtabilmek için görece uygun bir bölge olarak göze çarpmaktadır. Çalışmada ana amaç olarak, temsilleri neredeyse hiç olmayan ve genel olarak üretim sürecinin en ücra köşelerinden birinde bulunan bu kesimlerin kolektif hareket imkanları ve şekilleri dikkate alınmıştır. Yapılacak tanımlamalarda ve ilişkilerde ana olarak bu nokta sorgulanmaya çalışılacaktır. Araştırmada Siteler'de mobilya imalatında çalışan işçilerle görüşmeler yapılmıştır.

Araştırma betimleyici bir tarzda örülmeye çalışılmıştır. Araştırma esnasında gözlem, katılımcı gözlem ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çoğu yapılandırılmış 142 sorudan oluşan anket formu aracılığıyla 105 işçi ile yüz yüze görüşmeler yapılmış, bunun yanında 35 işçi ile de derinlemesine mülakat yapılabilmesi imkanı bulunmuştur. Görüşülen işçiler yalnızca Siteler'de mobilya imalatıyla uğraşan işletmelerde çalışan işçilerdir. 35 işçi ile yapılan görüşmelerde bir yapılandırılmış form kullanılmamış, bunun yerine yarı-yapılandırılmış bir form aracılığıyla bir kısım temel sorun üzerine işçi ile görüşülmüştür. Nicel ve nitel teknikler beraber kullanılmaya çalışılmıştır. Araştırmada tüm Siteler işçisinin profiline ulaşılabilecek sayıda örnekleme ulaşılamamıştır. Kayıt-dışı çalışmanın yoğun olduğu bölgede net bir işçi sayısına ulaşabilmek mümkün olamamakla beraber, özellikle Siteler'deki Esnaf Odaları ile yapılan görüşmelerde yetkililerin ortalama 150 bin ila 200 bin işçiden bahsettiklerini belirtmek mümkündür. Sayının bu yüksekliğine karşın yüz işçi ile gerçekleştirilmeye çalışılan çalışmada işçilerin yaşadıkları mahalle ve çevresiyle sınırlama yapmak mümkündür.

Görüşmeler önceden tespit edilen üç bölge temelinde gerçekleştirilmiştir. Bu üç bölgenin seçiminde gelinen bölge, mezhepsel ve kültürel farklılıklar önde tutulmuştur. Özellikle 'Alevi' olmak ve 'Sunni' olmak temeline dikkat edilmiştir. Bölgeye yapılan ziyaretlerde özellikle bölge ve mezhep farklılığının ilişkilerde ve yerleşkelerdeki önemi dikkat çekmiştir. Buna göre farklı mezhepsel köklere göre

iki ayrı bölge belirlenmiş, üçüncü bir bölge olarak da görece yeni oluşmakta olan ve 'karma' denilebilecek bir bölge tespit edilmiştir. Türkiye'de kimi zaman siyasetin anlaşılmasında farklı mezhepten olmanın tercihlerinin ortaya konmasında fayda olabileceği belirtilmektedir. Aleviler sol ile genelde sunni kesim ise sağ ile özdeşleştirilmişlerdir (Aringberg-Laanatza, 2003: 201-203). Alevilerin ve sunni kökenli yurttaşların genel olarak farklı yönelimleri olabildiği bunlarında aslında temelde olmayan farklılıkları yeniden ürettikleri ve birbirlerini besledikleri de belirtilmektedir (Çakır, 2003:82-83). Ankara'da daha önce gerçekleştirilmiş bir alan araştırmasında yine alevi ve sunni olmak değişkenler olarak alınmış ve aleviler de daha kapalı ve "akraba konsantrasyonu yüksek olan" bir grup olarak dikkat çekmişlerdir (Ayata, 1993: 292). Bölgede edinilen gözlemlerde bu mezhepsel kimliğin görece etkisini koruduğu dikkat çekmiştir. Seçilen ilk iki bölgede farklı mezhepten olanlar görece homojenleşmiş olarak ikamet etmektedirler. Araştırmanın şekillenişinden itibaren göz önünde tutulmaya çalışılan işçilerin göç ettikleri bölge ve mezhepsel durumlarının, gözlemler sonucu en azından 'sosyal ortamın inşası' sürecinde hayli etkin olduğu belirlenmiştir. Önceden belirlenen mahallelerin tespit edilmesinde de göç edilen bölgenin önemi vardır. Bir anlamıyla, aynı bölgelerden göç eden insanların oluşturdukları topluluklar, kimi mahalleleri 'memleket mahallelerine' çevirebilmektedir. Son yıllarda bunun değişmekte olduğu işçiler tarafından belirtilmiş ve gözlemler sonucu doğrulanmıştır. Fakat bu sürecin oldukça yavaş seyrettiği de belirtilmesi gereken bir nokta olarak ortaya çıkmaktadır. İşçi sınıfı mahallelerinde 'hemşeriliğin' önemi çok sık vurgulanan bir durumdur. Bu yalnızca Türkiye'de yapılan çalışmalarla sınırlı bir olgu olarak da görülmemelidir. İşçi sınıfının tarihine ve kültürüne dair çalışmalarıyla bilinen A. Kidd İngiliz işçi sınıfına ilişkin dayanışma ile ilgili çalışmasında hemşerilik, akrabalık ve arkadaşlık ilişkilerinin önemini belirtmektedir (Kidd, 1999: 112). Yine İngiliz işçi sınıfının tarihçisi E.P. Thompson hemşerilik ve akrabalığın özellikle yani göç etmiş işçiler için önemli bir güvence olduğunu belirtmek-

tedir. Önemli kavramlarından birisi olan 'kitlelerin (halkın) ahlaksal ekonomisi'nin tanımlanmasında yine bu ilişkilerin önemli olduğunu belirtmek mümkün gözükmektedir. Geleneksel inançlar ve değerlerin toplumsal değişme karşısında 'yeni ve yeniden' uyarlanması ile halkın tarihsel süreç içerisinde oluşturduğu 'meşruiyet' ile ilgili olan kavram, Thompson'un bakış açısıyla özellikle 'pazar ilişkileri' ve 'serbest piyasa' ile ilişkilendirilmiştir (1993: 202). Bir anlamıyla çalışan ve yoksul kitlelerin piyasa gelişimine karşı 'eleştirel ve karşı' reflekslerini tanımlayan 'halkın ahlaksal ekonomisi'nin gücünü aldığı alanlardan birisi olarak akrabalık ve köken ilişkileri öne çıkmaktadır (1993: 259-352).

Görece kapalı ilişkilerin olduğunu söyleyebileceğimiz iki mahallenin dışında, son dönemde bir nevi 'karma' oluşan üçüncü bölgenin daha farklı bir özellikte olduğunu söyleyebilmek mümkün gözükmektedir. Tablo 1'de işçilerin göç ettikleri bölgeler görülmektedir.

Tablo 1: İşçilerin Göç Ettikleri Bölge ve Yerleşim Alanları.

Yerleşim Alanı/ Geldiği bölge	1. Bölge S. %	2. Bölge S. %	3 .Bölge S. %	Toplam S. %
Yozgat	1 2.7	23 63.9	4 12.5	28 26.7
Gerede	18 48.6	0 0.0	0 0.0	18 17.1
Çamlıdere/Ankara çevresi	17 45.9	0 0.0	5 15.6	22 21.0
Çorum	0 0.0	9 25.0	4 12.5	13 12.4
Kırıkkale	1 2.7	4 11.1	0 0.0	5 4.8
Çankırı	0 0.0	0 0.0	8 25.0	8 7.6
Doğu-G.Doğu	0 0.0	0 0.0	3 9.4	3 2.9
Diğer	0 0.0	0 0.0	8 25.0	8 7.6
Toplam	37 100.0	36 100.0	32 100.0	105 100.0

X^2: 138.625 sd: 14 p< 0.05 (0.00)

Araştırmada Feagin ve Feagin'in eleştirel güç-çatışma kuramlarından yararlanılmaya çalışılmıştır (1997). Eleştirel güç-çatışması yaklaşımını benimseyen sosyal bilimciler güç, zenginlik ve kaynak eşitsizliği ile sınıf, ırk, cinsiyet eşitsizliği ve bu eşitsizliklerin toplumsal problemleri nasıl şekillendirdiği üzerinde durmuşlardır. Bu çerçevede sosyal bilimciler, baskın ve bağlı grupların nasıl kurulduğu, varlığını nasıl sürdürdüğü ve yenilendiği üzerine

odaklanır (Feagin ve Feagin; 1997:17). Ayrıca E.P. Thompson'un sınıfın kategorik olarak değil, hareket ve mücadele çerçevesinde tanımlanabileceğine ilişkin görüşü kabul edilmiş; ayrıca bu yaklaşımda çok önemli yeri olan 'deneyim'in üzerinde durulmuştur. Fakat burada deneyim kavramı çok geniş bütünlükler ve yığınlarla birlikte 'mikro' ölçekte yani bireyin yaşamında da önemlidir. Thompson'un 'deneyimini' toplumsal varoluş ile ilişkilendirmek yanıltıcı olmayacaktır. İşçi sınıfının topluluk kalıplarının oluşması ve işçi sınıfının hissetme yapısının ortaya çıkması (Mısır,2001:131) deneyim için önemlidir. Bu anlamda bunların ortaya çıkışında üretim dışında kalan 'yeniden üretim alanlarının' önemi artmaktadır. E.P. Thompson deneyim için şunları söylemektedir (1994:264):

"bulduğumuz şey...,unutulan bir terimdedir: "insan deneyimi"....bu terimle, erkekler ve kadınlar, özneler olarak geri dönerler-özerk özneler, "özgür bireyler" olarak değil, kendilerinin belirli üretici koşullarını ve ilişkilerini gereksinmeler, çıkarlar ve uzlaşmazlıklar olarak yaşayan ve sonra en karmaşık biçimlerde ...bilinç ve kültürleriyle bu deneyimi ele alan ve sonra kendi belirli koşulları üzerinde etkide bulunan kişiler olarak."

Çalışma sürdürülürken üzerinde önemle durulan bir diğer kavram olarak Bourdieu'nun 'habitus' kavramı dikkatleri çeker. Habitus kavramı, "esnek bir algılar,yargılar ve eylemler matrisi" olarak tanımlanmaktadır. Tarih tarafından üretilen habitus, kişisel ve kolektif pratiklerin üretilmesinde etkilidir (Bourdieu,1999:109). Üzerine pek bir çalışma olmayan Siteler işçilerini anlamaya dönük ve onların gündelik yaşamlarını da ele almaya çalışan bir çalışmada kavramın önemli olduğu düşünülmüştür.

AĞAÇ MOBİLYA İMALATI VE SİTELER

Siteler Türkiye'nin en büyük mobilya imalat merkezlerinin başında gelmektedir. Mobilya imalatının, en azından Türkiye'de hakim olduğu şekliyle, çok ileri bir teknoloji gerektirmediği bilinmektedir. Mobilya üretiminin ülkelerarası farklılaşması, sanayileşme süreçlerinin eşitsiz gelişmesinin yanı sıra, kültürel boyutla bağlantılı anlamda

yaşam biçimleriyle de ilgilidir (Özoğlu, 2002:475). Bu anlamıyla sosyal süreçlerle etkinin önemi ortaya çıkmaktadır. Kent yaşamı ve değişen yaşam tarzlarının üretimin boyutunda ve niteliğinde etkili olduğunu belirtmek mümkün gözükmektedir. Mobilya kullanımı açısından etkili ve hatta belirleyici olanın gelişen "yeni yaşam biçimleri, yerelliklerin bu kapitalistleşme ve sanayileşme sürecini nasıl yaşadıklarına bağlı olarak değişmektedir" (Özoğlu, 2002:475).

Mobilya sanayinin, imalat açısından taşıdığı önemin pek de büyük olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Bunun aynı zamanda doğrudan bu alana yönelik çalışmaların kısıtlılığının nedenlerinden birisi olduğunu belirtmek mümkün gözükmektedir. Türkiye'de mobilya imalatında kamunun hiç payı olmamakla beraber, tamamı 'özel' olan mobilya sanayi işletmelerinin %99'unda 1-9 işçi çalıştığı bilinmektedir (DİE, 2003). Neredeyse tamamına yakını küçük işletmeler olarak örgütlenmiş mobilya sanayinin 1-9 arası işletmelerinin Türkiye çapında 2000 yılı verileri ile 50.276 olduğu belirtilmektedir (DİE, 2003). Bunların 30.000'den fazlasının Ankara-Siteler'de olduğu belirtilmektedir (Ercan, 1999; Akt. Özoğlu, 2002: 480). 2001 krizinden en fazla etkilenen sektörlerden biri olarak dikkat çeken mobilya sanayi için krizin yıkıcı sonuçları araştırma sürecinde de işçiler tarafından sıklıkla vurgulanmıştır. Ankara Mobilyacılar ve Lakeciler Odası'ndan bir yetkili ile görüşüldüğünde de yetkili özellikle bu sürece vurgu yapmıştır:

" Bizim sektör böyle krizlere karşı en hassas sektörlerden biri belki de en hassası, esnafımız diğer sektörlere göre daha güçsüz. Bu krizde ne kadar işyeri kapandığı ile net sayılarımız yok ama 7000 ila 8000 olarak bir sayı vermem mümkün..."

Kimi basın organlarında belirtilenler ise bundan daha farklı bir noktaya işaret etmemektedir (Cumhuriyet ,2001). İşletme sahipleri, ücretsiz çalışanlar ve işçiler hep beraber ele alındığında 250.000 ila 300.000 kişinin çalıştığı düşünülen Siteler'e (Ercan, 1999; Akt. Özoğlu, 2002: 480) ilişkin bu verilere Ankara Mobilyacılar ve Lakeciler Odası'nın görüşme yapılan yetkilisinin de katıldığını be-

hirtmek gerekmektedir. ILO'nun 'web' sitesinde 'mobilya döşemeciliği' ve 'mobilya marangozluğu' olarak ayrılan sektörün dünyanın çoğu ülkesinde " enformal sektörde, enformal ilişkilerin hakim olduğu şekilde" gerçekleştirilmekte olduğu belirtilmektedir (ILO, 2003). Yapılan çalışmada da işçilerin %70'e yakınının sigortasız olarak istihdam edildiği düşünüldüğünde ise Türkiye için de bunun geçerli olduğunu belirtmek mümkün gözükmektedir. Çalışma süresine göre sigortalılık oranında bir ilişki bulunmasına karşın çok uzun süre çalışmış birçok işçinin de sigortasız oluşu dikkat çekmektedir. Türkiye geneli için bakıldığında sigortasız çalışmanın ciddi bir sorun teşkil ettiği görülmektedir (bkz. Petrol-İş, 2000).

Siteler'in kuruluşu 1950'lere dayanmaktadır. Bahsedilen yıllar aynı zamanda Türkiye'deki iç-göç hareketlerinin yoğunlaştığı yıllar olarak dikkat çekmektedir. Genel olarak bu tarih, bir tarım ülkesi olan bir ülkede, Türkiye'de, tarımda önemli yapısal değişimlerin başlatıldığı tarih olarak dikkat çekmektedir. Bu tarihten sonra kentsel merkezlere göç hızlanmış, bir yandan da bu yeni kent sakini göçmenlerin istihdam problemi, bir anlamda 'emilebilmesi' gündeme gelmiştir (Kıray, 1998:68). Siteler bir yandan kentin artan nüfusuna ve doğal olarak artarak oluşan 'yaşam biçimlerine' uygun olarak mobilya üretiminde gelişirken, bir yandan da özellikle diğer büyük şehirlerden 'gecekondu' oranıyla ayrılan Ankara'nın 'yeni sakinlerinden' işgücünü sağlamıştır. Kıray'ın belirttiğine göre 1970'li yılların başında Ankara nüfusunun % 61'i 'gecekondu semtlerinde' oturmaktadır. Aynı dönemde bu oran, İstanbul'da % 45 ve İzmir'de % 41 olarak belirtilmektedir (Kıray, 1998:91). 1970'li yıllar aynı zamanda Siteler'in de gelişim yılları olarak ortaya çıkmaktadır. Ankara ili zaten genel olarak 'küçük işletme temelli istihdamla' anılmakla beraber (Türel, 1987), Siteler Ankara'da yine bu özelliğiyle 'önemli bir mobilya yapımcılığı' merkezi olarak gözükmektedir (Tekeli, 1991: 58). Bunun yanında sektörde ve Siteler'de çalışanların çok büyük bir yüzdesinin erkek olduğunu söyleyebilmek mümkün gözükmektedir. Sektörde üretimde çalışanların genel oranı içinde % 92 erkek işçi göze çarpmaktadır. Çalışmada gö-

rüşülen işçilerin tamamının da erkek olduğu düşünüldüğünde Siteler'in erkek emeğinin hakim olduğu bir bölge olarak tanımlanması mümkün gözükmektedir. Siteler'deki gözlemlerde de bu erkek işçi hakimiyetinin yarattığı sosyal ortam göze batmaktadır. Hobsbawn'ın Britanya sanayi kollarından kimilerine 'eril' vurgusu yapmasına benzer bir şekilde bir erillikten bahsetmek mümkündür. Hobsbawn'ın değinilerinden sektörün İngiltere'de de görece eril bir nitelik taşıdığı görülebilir (bkz. Hobsbawn, 2002:125-147). Fransa emek ve emekçileri üzerine çalışmış Pierre Brizon'un kadın işçiliğin 19. yüzyıl sonlarındaki durumuna ilişkin aktardığı rakamlarda kimi sektörlerin kadın ağırlığına karşın, mobilyacılık öne çıkarılmamaktadır. Örneğin, 19. yüzyıl sonlarında gıda, tekstil gibi kimi sektörlerde % 60'ların üzerinde seyreden kadın emeği oranına karşın mobilyacılıkla ilgili bir gönderme yoktur. Buna karşın 'döşemecilikte'(araba) ise % 8 civarı bir ağırlık söz konusudur (Brizon, 1977: 458-459). Benzeri veriler de dikkate alındığında sektörün erkek emeği ağırlıklı yönü öne çıkacaktır.

Orman ürünleri sanayinin hemen hiçbir dönemde ülkenin sanayileşme dinamikleri açısından belirleyici bir rol oynamadığı belirtilmektedir. Sektörün en büyük sorunu olarak ise 'talep yetersizliği'ne dikkat çekilmektedir. Özellikle % 50'ler seviyesinde bir kapasite oranıyla faaliyet yürüten küçük ölçekli işletmelerde 'talep yetersizliğinin' daha da öne çıkması söz konusudur (Kurtoğlu vd., 1999). Siteler'de görüşülen kimi işletme sahipleri yanında işçiler de bu duruma dikkat çekmektedirler. Devlet İstatistik Enstitüsü rakamlarına göre, 'orman ürünleri ve mobilya sanayinde 1 ila 9 işçi çalıştıran küçük ölçekli işletmelerin sayısı 2000 yılı verilerine göre 50.276'dır. Bu 50.276 işyerinde ise 'ücretle çalışanların yıllık ortalama sayısı' 54.245 olarak verilmektedir. Ücretle çalışanların yıllık ortalama sayısına, ortaklar ve ücretsiz çalışan aile fertlerinin ilave edilmesi ile ortaya konulan 'çalışanların yıllık ortalama sayısı ise 112.706 olarak verilmektedir (DİE, 2002: 16). Orman ürünleri ve mobilya sanayinin alt sanayileri olarak ise; ağaç ve mantar ürünleri sanayii(mobilya hariç), kereste ve parke sanayi, ambalaj sanayi, diğer ağaç

ve mantar ürünleri sanayi, ağaç mobilya döşeme sanayi ayrımları yapılmıştır (DİE, 2002: XXIII). Sektörde ağırlığın küçük işletmelerde olması Türkiye'nin genel sanayi üretimiyle paralel gözükmektedir. Küçük işletmelerin, büyük ölçekli işletmelere oranla en önemli dezavantajlarının 'verimli' çalışma olduğu belirtilmektedir (Eser, 1993: 106). Orman, gıda, dokuma ve metal eşya sektörlerinin üretimin ve istihdamın 2/3'ünü oluşturduğu küçük sanayide (Eser, 1993: 117), Cumhuriyet Türkiye'sinin her dönemi için büyük ölçekli işletmelerle karşılaştırıldığında daha düşük katma değer ve işçi ücretleriyle karşılaşmak mümkün gözükmektedir (Şenses, 1989: 34-47). Buna karşın küçük sanayi kolları arasında da ücret açısından farklılıklara rastlamak mümkün gözükmektedir. Tablo-1'de 'orman ve mobilya sanayi' kategorilerinin toplam istihdam ve ücretli işçilik açısından dağılımını görmek mümkündür:

Tablo 2: Ağaç Sanayinde çalışanlara ve işyerlerine ilişkin oranlar.

	Ücretle çalışanların yıllık ortalaması	Çalışanların yıllık ortalaması	Birim ücret	İşyeri sayısı
Ağaçve Mantar Ürünleri Sanayi (mobilya hariç)	23.889	56.154	1287,9	25.765
Ağaç Mobilya Döşeme Sanayi	30.356	56.552	1223,3	24.511
Toplam	54.245	112.706	1251,7	50.276

Kaynak: Küçük Ölçekli İmalat Sanayi İstatistikleri 2000, DİE (2002), Ankara.

Tablo 2'de, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 2002 yılında yayınlanan ve küçük sanayide 2000 yılı verilerini ortaya koyan yayınından, 'ücretle çalışanlara yapılan yıllık ödemeler' verilerinin 'ücretle çalışanların yıllık ortalama sayısına' bölümüyle birim ücret de hesaplanabilmiştir. Buna göre sektörün temel iki alanında birim ücretlerde bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Çalışmada incelenmeye çalışılan işçi havzasının yaratıcı olan Siteler'de her iki faaliyet kolunda da üretimi sürdüren işletmelere rastlamak mümkündür. Tablo 2'de ise küçük sanayide Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 'Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması 2. Revizyonu'na göre (USSS, 2.Rev) tanımladığı tüm faaliyet alanlarında, 'ücretle çalışanlara yapılan yıllık ödemeler' verilerinin 'ücretle çalışanların yıllık ortalama sayısına' bölünmesiyle oluşturulan birim ücretleri görebilmek mümkündür:

Tablo 3: Küçük sanayide faaliyet alanları ve birim ücretler.

Faaliyet Alanı	**Kodu**	**Birim Ücret**
Gıda İçki ve Tütün Sanayi	31	1392,0
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi	32	1367,8
Kağıt- Kağıt Ürünleri ve Basım Sanayi	34	1419,9
Kimya-Petrol,Kömür, Kauçuk ve Plastik Ürünleri Sanayi	35	1493,5
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	36	1270,1
Metal Ana Sanayi	37	1568,1
Metal Eşya- Makine, Teçhizat,Ulaşım Aracı vb. Sanayi	38	1492,6
Diğer İmalat Sanayi	39	1428,4
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi	***33***	***1251,7***

Kaynak: Küçük Ölçekli İmalat Sanayi İstatistikleri 2000, DIE (2002), Ankara.

Tablo 3'de ilk göze çarpan noktanın küçük ölçekli imalat sanayinde en düşük ortalama ücretin 'orman ürünleri ve mobilya sanayi' ekonomik faaliyet kolunda olmasıdır. Değerler incelendiğinde hiç de azımsanmayacak bir ortalama değer farkıyla 'orman ürünleri ve mobilya sanayi'nin en geride kaldığı görülmektedir. En yüksek ortalama ücret 'metal ana sanayi'nde ortaya çıkarken tüm faaliyet alanlarının birim ücret ortalamasının ise '1409,3' ol-

duğu göze çarpmaktadır ki, orman ürünleri ve mobilya sanayindeki düşük ücret değerinin düşüklüğünün ne kadar düşük olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu en düşük ücret ortalamasının oluşmasında ilk akla gelebilecek nokta ise elbette araştırmacıların ölçekler temelindeki farklılıkları açıklamakta kullandıkları ' katma değer' üretimidir. Katma değer üretimi açısından da orman ürünleri ve mobilya sanayinin yine en düşük değer yaratn ekonomik faaliyet kollarından biri olduğu dikkat çekmektedir (bkz. DİE, 2002: 24-52). Emek üretkenliği anlamında ölçekler anlamında ciddi farklılıklar olduğu söylenmektedir. Örneğin, 50'nin üzerinde işçi çalıştıran işletmelerde işçi başına değer üretimini 100 olarak alınması durumunda, 10 ila 49 işçi çalıştıran işletmelerde bu 100 değerinin 41'e, 1 ila 9 işçi çalıştıran işletmelerde ise 24'e düşeceği belirtilmiştir (Bulmuş-Oktay-Töruner, 1990: 54). İşyeri sayısı açısından ise en büyük yüzdeyi % 26 ile 'Metal Eşya- Makine, Teçhizat,Ulaşım Aracı , İlmi ve Mesleki Ölçme Aletleri Sanayi' oluşturmakta hemen ardından % 25 ile 'Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi' ve %23 ile 'Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi'nin geldiği gözlemlenmektedir (DİE, 2002: 15). Çalışan sayısında ise toplam yüzde içerisinde mobilya sanayinin payının %21'e gerilediği gözükmektedir. Buna karşın 'Gıda İçki ve Tütün Sanayi'nin payının %22 seviyesine çıkışı dikkat çekicidir. 'Metal Eşya- Makine, Teçhizat,Ulaşım Aracı , İlmi ve Mesleki Ölçme Aletleri Sanayi' ise toplam çalışanların %27'lik dilimini oluşturarak en büyük yüzdeyi temsil etmektedir. Buradan çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan birisi olarak orman ürünleri ve mobilya sektöründe daha küçük ölçeklerde imalat yapılmasıdır. Daha çok 2-3 kişilik bir işletme çalışanı ortalamasıyla dikkat çeken sektörün 'katma değer' payı ise, işyeri sayısındaki ve çalışanların yıllık ortalama sayısındaki büyük yüzdelerinin aksine % 14'e gerilemektedir. Bu gösterge ise yine ortalama çalışan oranının altındaki bir orana işaret etse de dikkat edilmesi gereken önemli nokta olarak 'sektörel özelliği' de akıllara getirmektedir. Ankara ili için verilen sektörel bazda istihdam oranlarında ise en yüksek payın %32 ile 'Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi'nde olduğu gözükmekte, yine

ikinci sırayı ise 'Metal Eşya- Makine, Teçhizat,Ulaşım Aracı , İlmi ve Mesleki Ölçme Aletleri Sanayi'nin aldığı gözükmektedir (Koçak & Başmanav, 1997: 30). Bu faaliyet kolunun istihdam payı %28 olarak görünmekle beraber, Ankara ili için diğer herhangi bir küçük imalat sanayi ekonomik faaliyet kolunun %12-13'lük bir istihdam payı çizgisinin üzerine çıkamadığı gözükmektedir. Bu oranlar aslında bir anlamda Siteler ve OSTİM'in Ankara ili sanayi üretimi için önemini bir kez daha hatırlatmaktadır. KOSGEB verilerine göre (2000) ise istihdam payı temelindeki bu liderlik, katma değer üretimine gelince çok farklılaşmaktadır. % 44 katma değer payıyla 'Metal Eşya-Makine, Teçhizat,Ulaşım Aracı , İlmi ve Mesleki Ölçme Aletleri Sanayi' Ankara ili için çok belirleyici bir faaliyet alanı olarak dikkat çekerken, orman ürünleri mobilya sanayi katma değer payında sahip olduğu yüzde ile tanımlanan 9 alan içerisinde 6. sırada yer alabilmekte, yüzde payı ise yalnızca %5'i bulmaktadır (Koçak & Başmanav, 1997: 31). İşyeri toplam sayısının ise %40'ının orman ve mobilya sanayi faaliyet kolunda olduğu belirtilmektedir (1997: 26-27).

Üzerine yapılmış çok sınırlı çalışmanın olması ve gelişimiyle ilgili olmamaları Siteler'in tarihsel gelişimini detaylı bir şekilde ele almayı engellemektedir. Bir anlamda sektör ve bölge olarak 'gelişiminin ve geçmişinin' yani tarihinin açıklanması ise bugün ulaşılabilen Sitelilere kalmakta ve 'sözlü tarih'in çalışma açısından önemini artırıcı bir etken olarak dikkat çekmektedir. 35 yıllık Siteler emekçisi Sefa Usta Siteler'i şöyle anlatmakta:

" Benim başladığım yıllar 60'ların sonu. O zamanlar buralarda daha az işyeri vardı. Bizde asıl yükselme 70'lerde oldu. Eskiye baktığımda ama, pek de farklılık var diyemeyeceğim. O zamanlar çok mu iyi kazanıyoduk, iş kazası mı olmuyodu? Yooo. Bugün asıl onu düşünmeli. Niye bunlar değişmiyor? Buraya ilk gelenlerin Çamlıdere'liler, Gerede'liler olduğu söylenir. Ama yedi milletten adam vardır buralarda. İlk gelenler kolay iş açmış, işçi de daha azmış o zamanlar.Küçük atölyede çoluğu çocuğuyla çalışma çokmuş diye biliriz...Site ne kadar büyümüş bizim buralarda işte böyle büyümüş. Şimdilerde o kadar yok ama, eskiden

buralarda Site'de çalışmayanı zor bulurdun. Bugün iş azaldı gibi, ama daha da kalabalıklaştı buralar"

Anlatılanlardan ilk dönemlerdeki işletmelerin daha kolay açılabilen ve daha az işçi istihdam eden işletmeler olduğunu düşünmek mümkün gözükmektedir. Geçmiş dönemlerde Siteler'e yakın yerlerde oturanların daha fazla oranda Siteler'de çalıyor olmalarının, bölgedeki istihdam yoğunluğuyla ilişkisinin kurulması düşünülebilecektir. Kimi kaynaklardan Siteler'in kuruluşu ve gelişimini en iyi bilen kişilerden biri olduğu öğrenilen, meslekte 50. yılına gireceğini belirten Ankara Siteler Doğramacılar Odası Başkanı ve Ağaç İşleri Federasyonu Genel Başkanvekili Bilal Akgün Siteler'in oluşumunu şöyle anlatmaktadır:

" 1945 sonrası dönemde gelişen marangozculuk ve kerestecilik, 1957-1958'lerde özellikle yoğunlaşarak İstanbul Caddesi ve Rüzgarlı Sokak civarında hayli ilkel çalışmaktaydılar. Kentin çok içinde kalması ve genelde ahşap yapıların seller ve yangınlardan çok etkilenmesi sorun oluşturuyordu. 'Marangozlar Derneği' Kooperatifi bunun için arsa almıştır. Dönemin iktidarı Demokrat Parti de buna yardımcı olmuştur. Arsada 50'lerin sonunda ciddi altyapı faaliyetleri D.P. tarafından yapılmıştır. İlk zamanlarda mobilyacılar yoktur.1960-61'de buralarda faaliyet başladığında 560 marangoz dükkanı ve 300 dükkan civarında keresteciler, yani 800-900 işletme vardı.Eskiler genelde Gerede ve şimdi o kadar bulunmayan Arhavililerden oluşmaktaydı

Mesleksel farklılıklar da vardı. Gerede ve Arhavililer maran-gozlukla, Kızılcahamam ve Çamlıdereliler ise kerestecilikle da-ha çok uğraşırlardı."

Kendisi de Gerede'li olan Akgün'ün dikkat çektiği bölgesel uzmanlaşma, bugüne tam olarak yansımasa da hala kısmi olarak etkisini sürdürmektedir. Denizli'ye bağlı iki 'dokumacı' kasabası, Babadağ ve Buldan, üzerinde duran Özuğurlu kasabalara mal olan üretimdeki farklı anlayışların üzerinde durmakta, bu tip 'uzmanlık temsillerinin', " maddi yaşam koşullarının tarihten süzülen özellikleriyle" açıklanabileceğini belirtmektedir (2002: 427). Akgün'ün belirttiği şekliyle, ilk kuruluş sürecinde Demokrat Parti'nin konuya yaklaşımının ileriki süreçlerde siyasal an-

lamda Siteler'de Demokrat Parti lehine bir atmosferin oluşmasına neden olduğundan söz etmek mümkün gözükmektedir. Marangozların ve kerestecilerin Siteler'e taşınmasını daha çok felaketler ve koşulların olumsuzluğuyla açıklayan Akgün 'kentin içinde kalmaktan' da bahsetmektedir. Fakat ilk kuruluş döneminde ulaşımın kısıtlarından dolayı kent merkezinde bulunması daha makul olarak kabul edilebilecek işletmelerin taşınmasına ilişkin 35 seneyi aşkındır Siteler'de işçi olarak çalışan İsmail Usta şunları belirtmektedir:

"Ben yoktum ilk kurulduğunda ama burası 60'da falan başlamış. Demokratların son dönemlerinde bir gün Menderes bakmış, şehrin tam ortasında gürültü, toz toprak falan. Demiş ' buradan yabancısı geçiyor, elçisi geçiyor; kötü intiba bırakıyor bunlar, gönderelim bunları'. Onun üstüne uzaklarda arsa vermişler,yani işte buralar. Demişler artık burada çalışın. Görüntüden de sesten de kurtulmuşlar. Buralara ben geldi-ğimde, 65 falan, bunun onda biri atölye yoktu. Eserdi buralar, dağ başıydı, sel götürürdü kimi zaman..."

İsmail Usta'nın ve Bilal Akgün'ün tarihsel değinilerinde paralellikler bulunmakla beraber, vurguların farklı noktalara yapılmasının söz konusu olduğunu düşünmek mümkündür. Hala işçi olarak hayatını kazanan kişinin vurgu yaptığı noktanın çalışma ortamının 'olumsuz şartları'nı daha çok içermektedir. Aynı şartları bugün işletme sahibi olarak yaşayan bir kişinin süreç içerisinde vurgularının farklılaşmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Sınıfların üyelerinin bilinç, geçmiş ve geleceği değerlendirmeleri 'deneyim' ile birlikte şekillenmektedir (Thompson ,1994). Bu şekillenme kolektif unsurlar içerebilmesine karşın, bireysel deneyimlerin bu süreçten bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Gerçekliklerin farklı koşullar ekseninde farklı değerlendirilebilmesi vurgusu ve Scott'ın değindiği şekliyle farklı toplumsal koşullara göre vurguların değişebilmesi (1995:23-42) üzerinde durulması gereken bir noktadır. Buna göre kendi benliği ve sosyalleşmesinde işçi için önemli yer tutan 'çalışma koşullarının zorluğu', işçi için vurgunun bu yöne çekilmesinin bir anlamda nedeni olmaktadır.

ÇALIŞMA KOŞULLARI

Çalışmanın gerçekleştirildiği Siteler bölgesi daha önce de belirtildiği şekilde çok büyük oranda küçük hatta kimi kaynaklarda 'mikro' ölçek denebilecek şekilde üretim yapan mobilya atölyelerinden oluşmaktadır. Küçük işletmeler arasındaki 'sinerjinin' yol açtığı 'kolektif verimlilik' olarak yaratılan karşılıklı faydalanma sürecinden işçilerin faydalanamadığını öne süren Pınarcıoğlu (2000:309)'nun bahsettiği gibi işçilerin çalışma şartlarının olumsuz koşullara denk düşmesi beklenebilecek bir şeydir.

Emek piyasasının homojen bir yapıda olmadığı ve ciddi farklılıkları barındırdığı ileri sürülmektedir. İşçi sınıfının bu anlamıyla tamamen bileşik ve yekpare olmadığı bir anlamıyla parçalanmış bir işçi sınıfından bahsedilebileceğini ileri süren Lever-Tracy ve Quinlan (1988), daha güvenli olan, yani iyi olan, daha güvensiz olan, yani kötü olan, işgücü piyasalarından bahsetmektedirler (1988: 11-13). Buna göre birincil denilebilecek piyasalar, görece daha iyi çalışma şartlarına sahip, daha yerleşmiş işlerle uğraşan ve görece kolektif hareket araçları var olan işçilerden oluşmaktadır. Emek piyasası tartışmalarında, genel olarak azgelişmiş ülkelerde, görece daha iyi şartlara sahip olan ve formal olarak da anılan kesimin dikkate alındığı; buna karşın büyük işçi kitlelerini barındıran 'enformal' kesimin işçilerinin dikkate alınmadığı belirtilmektedir. Buna karşın bu işçilerin gelişmekte olan/azgelişmiş ülkelerde bu kesimin genel olarak ekonomiye ve sosyal hayata büyük etkisinin olduğu belirtilmektedir (Ansal;Küçükçiftçi vd., 2000:10). Castells ve Portes ise enformal sektörü tanımlarken önemli olanın ürünün bitmiş hali olmadığını, daha çok işçilerin/emekçilerin konum, koşul ve nasıl yönetildiğinin irdelenmesi gerektiğini belirtirler (1989: 14-15).Özellikle dünyanın hemen tüm azgelişmiş bölgelerinde enformal sektör çalışanlarının çok olumsuz koşullarda çalıştıkları ve ücretlerinin de genel olarak 'formal' sektörlerdeki eş işlerden daha düşük olduğu belirtilmektedir (Carr & Chen, 2002:4). Sethuraman, kentsel enformal sektör ve kentsel yoksulluğun birlikteliğine dikkat çekmiştir. Buna göre geniş anlamıyla, kapsamı geniş tutularak kavram ele alın-

dığında, belirtilen kesim 'kent yoksulları' ile örtüşmektedir (Sethuraman, 1997: Bölüm 4). Sethuraman, kendi işinde çalışanları, işsizleri ve ücretlileri hatırlatarak alanın genişliği üzerinde durmaktadır. Bu geniş alan içerisinde ücretli olarak enformel kentsel işletmelerde çalışan işçiler ciddi bir orana sahiptirler. Çalışmada üzerinde durulan kesim de bu kesim olmuştur. Sethuraman'ın belirttikleri çerçevesinde ise enformel sektörde istihdam ve kent yoksulluğu birbirleriyle ilişkili olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Birchall, enformal ve formal sektörler arası farklara dikkat çekmiştir. Buna göre, enformal sektörde, düşük ücret, emek-yoğun üretim, okul-dışı sağlanan beceriler, düzensiz ve yoğun rekabetli bir piyasa vardır. Diğer taraftan, formal sektör, görece yüksek ücret sermaye-yoğun üretim, okulla sağlanan beceriler, korunan bir piyasa ile şekillen-mektedir (2001: 13).

Enformel terimi çok geniş anlamları olan bir terim olarak göze çarpar. terim kendi işini yaptığı belirtilen seyyar satıcılardan, küçük üretim birimlerine kadar geniş bir alanda ele alınabilir. İlk defa J.K. Hart tarafından 1971'de kullanılan 'enformel sektör' kavramı (Selçuk,2002:23), "kötü çalışma koşulları, genellikle güvencesizlik, düzensiz geliri" ile tan-ımlanmaktadır (ILO, 2000: Bölüm 1). Modern-geleneksel sektör ikiliğine dayanılarak kullanıldığı belirtilen kavramın (Selçuk, 2002:23), ILO tarafından "küçük-ölçekli gelir getirici faaliyetler, düzenli olmayan gelir" gibi niteliklerle tanımlanarak kabaca beş ayrı kesim ile ele alındığı görünmektedir. Bunlar, (a) kendi işini yapanlar (self-employed), (b) sokak satıcıları, (c) ücretli işçiler, (d) ücretsiz işçiler(genelde aile emeği), (e) ev-işçileri (evde sipariş usulü çalışanlar) olarak belirtilmektedir (ILO, 2000: Bölüm 1.3).Fakat kavramın kullanımı daraltılabilmekte, daha çeşitli anlamlarda da kullanılabilmek-tedir. Şenyapılı'nın belirttiği gibi (1998) kavramın daha marjinal kesimler için kullanılması da mümkün olmakla beraber yukarıda tanımlanan 'çevre işgücü' ile yakınlık taşımaktadır. Özar, kavramı tanımlarken hareket noktası olarak "devlet denetleme ve düzenlenmesinin kıyısında ya da dışında kalma durumunun" önemine dikkat çekmektedir (Özar,1998:185). Buna göre enformel

faaliyetlerin ortak özelliği, "korunmayan/-denetlenmeyen ve dolayısıyla sözleşmeli işgücünden daha ucuza mal olan işgücüyle gerçekleştirilmesi" olarak belirtilmektedir (1998:185). Emek açısından önemli olan bu noktaya, birçok örnek bulmak mümkündür. Örneğin, Pagan ve Tijerina-Guajardo, 1987-1993 yılları arasında Meksika kentsel informel sektöründeki ve formel sektördeki ücretleri inceleyen çalışmalarında enformel sektör ve formel sektör ücretlerinin artışlarında ciddi farklılıklar bulmuşlardır (2000: 343-347). Bu gelişmenin aslında azgelişmiş ülkeler bakımından 'ihracata dayalı gelişme' modeli anlayışıyla ilişkili olduğunu da söylemek mümkün gözükmektedir. Araştırmaya konu edilen kesimin enformal ve çevre işgücü şeklinde sınıflandırılabilir özellikleri bulunmaktadır.

Araştırmada görüşülen işçilerin % 40'dan fazlası 25-35 yaş aralığında bulunmakta, %30'a yakını 18-25 yaş aralığında bulunmakta, %15'i 35-50 diliminde ve %5'i ise 50 yaş üzerindedir. %10'a yakınlık bir kesim ise 18 yaş altındaki işçilerden oluşmaktadır. İşçilerin yaşları daha önce yapılmış kimi çalışmalarla benzerlikler göstermektedir. Örneğin, Kasapgil'in 1996'da yapmış olduğu alan çalışmada Sitelerli görüşülen işçilerin yoğunlaştığı yaş grubu 16-25'dir. İşçilerin %43'ü bu dilimdeyken, %40'ı ise 26-35 yaş aralığındadır. Bu çalışmada %15 olarak beliren 35-50 diliminde Kasapgil'in çalışmasında işçilerin %11.2'si bulunmaktadır (Kasapgil, 1996: 42). Konya'da küçük sanayi üzerine gerçekleştirilen bir çalışmada ise en büyük yoğunluk 20-29 yaş diliminde %27 ile görülmektedir. 30-39 dilimi ise onu %25 ile izlemekte, 20 yaşından küçük işçiler ise %21 oranında belirmektedir (Mutioğlu, 1993:306). Yine benzer çalışmalarda benzer sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Akçay, 1996; Yıldız, 1996). Geniş'in Ostim üzerine yaptığı kapsamlı ve ilginç çalışmada ise işçilerin yaş ortalaması 29 çıkmakta, genel olarak genç bir işçi profili dikkat çekmektedir (Geniş, 2002:51). Genel olarak bu çalışmada çıkan sonucun da genç-orta yaşa ait olduğunu söylemek mümkündür. Fakat özellikle 7-8 sene önce yapılan çalışmalara göre çok küçük yaştaki işçilerin daha düşük

çıkması sekiz yıllık öğretim gibi nedenlerle açıklanabilecektir.

İşçilerin işletme ölçeğinin, işçinin çalışma evreninin belki de en önemli parçasını oluşturma anlamında oldukça önemli bir yeri vardır. Genelde küçük işletmelerden oluşan bir yapı sergileyen Siteler'de görüşülen işçilerin işletme ölçeklerine ait oranlar Tablo 4'de verilmiştir:

Tablo 4: İşçilerin yaşları.

Ölçek	Kişi	Oran
1-5	47	44.8
5-10	45	42.9
10-25	11	10.5
25-50	2	1.9
Toplam	105	100

Ölçeklerin sayılar temelinde ayrılmasında hemen her ülkede veya ülke gruplarında farklı kriterler uygulanmaktadır. Buna göre herhangi bir ülkedeki işletme büyüklüğünün referans ettiği işletme büyüklüğü başka bir ülkede ayrı bir dilime referans edebilmektedir. Örneğin Avrupa Birliği'nde 'küçük ve orta ölçekli işletmeler'(KOBİ) sınıfına en fazla 250 işçi çalıştıran, yıllık toplam satışları 27 milyon euro'nun altında olan işletmeler dahil edilmektedir (Müslümov, 2002: 5). Türkiye'de KOSGEB 51 işçinin altında olan, DİE 50 işçinin altında olan, ASO ise 30 işçinin altında işçi çalıştıran işletmeleri KOBİ sınıfına sokmaktadır (TMMOB,1999: 48). Bu farklı rakamların çevreye ve kurumların işlevlerine/hedeflerine göre farklılıklar gösterdiğini belirtmek mümkündür. İmalat sanayindeki istihdamın % 61.1'i Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmelerinde yer almaktadır (www.kosgeb.gov.tr, 2003). Toplam olarak bu oran ne kadar büyük bir işçi kesiminin bu alan tarafından kapsandığını göstermektedir. Müslümov, özel kesim imalat sanayi yatırımlarının alt sektörler itibariyle indeks sayılarına bakıldığında, hemen her dönem için 1977-1989 arasında en düşük indeks rakamlarının orman ürünleri ve mobilyacılığa ait olduğunu belirtmektedir (Müslümov, 2002: 121).

Görüşülen işçiler arasında sendikalı işçiye rastlanmazken, herhangi bir sendikanın bölgede etkili olduğuna da şahit olunmamıştır. Ayrıca işçilerin herhangi bir dernek, birlik vb. gibi bir örgütlenmeleri de söz konusu değildir. Görüşülen işçilerin %19'unun sigortalı olduğu belirlenmiştir. Geriye kalan %81'lik kesim ise sigortalı değildir. Akçay'ın İzmir İli'nde tekstil sektöründeki küçük ve orta ölçekli işletmeler üzerine yaptığı çalışmada işçilerin %67'sinin sigortalı olduğu belirtilmiştir (1996:132). İşçilerin sigortasızlığı konusunda çıkan oran gerçekten yüksek görülmelidir. Tablo 5'de işçilerin sigortalılıkları ile işyeri sahibiyle akrabalık ilişkileri verilmektedir.

Tablo 5: İşçilerin işletme sahipleriyle akrabalığı ve sigortalılık durumları.

	Akrabam Değil		Akrabam		
Sigorta var mı?	Sayı	%	Sayı	Yüzde	Toplam
Evet, SSK'lıyım.	13	14,6	6	37.5	%18.1
Hayır, sigortam yok.	75	84,3	9	56.3	%80.0
Yakınımın sigortasından.	1	1,1	0	0	% 1.0
Diğer	0	0	1	6.3	% 1.0
Toplam	89	100	16	100	% 100

X2:11.001 sd:3 p<0.05 (0.012)

Tablo 4'deki ilişkinin nedeni, akrabası olan işverenin yanında çalışan işçilerin daha yüksek oranda sigortaya sahip olmaları durumudur. Buna göre akrabasının yanında çalışan işçilerin %37.5'i sigortalı iken, akraba yanında çalışmayıp sigortalı olanların oranı %15'ler civarındadır. Bunun da anlamı işletme sahiplerinin akrabası olan çalışanlara sigorta konusunda daha farklı davranma tutumudur. Fakat buradan ilginç bir sonuca ulaşmak mümkündür ki, o da akraba yanında çalışan işçi sayısının düşük olmasıdır. Geniş'in çalışmasında (2002) belirttiği şekliyle, küçük sanayi işçilerine atfedilen özelliklerin tartışılması noktasında öne çıkan bu veri, küçük sanayi bölgelerinde ve işçilerin yapısında ortaya çıkan değişimi göstermektedir. Rakamlara karşın, akraba yanında çalışmış ama si-

gortası yapılmamış işçilerle görüşmek mümkün olmuştur. Bunların bir kısmı bir süre de olsa akraba yanında çalıştıklarını fakat kendilerine takınılan tavrın lehte bir farklılık arz etmediğini belirtmişlerdir. 31 yaşındaki bir ustanın bu konuda ifade ettikleri ilginç gözükmektedir:

"Bir ara bizim bir akrabanın yanında da çalıştım. Bence akraba yanı daha kötü.Adamın sana tutumu daha bir batıyor. Sana sözü daha bir geçiyor. Diğeri 5 yapıyosa sen 10 yapıyosun. Hiçbir faydası da yok yani..."

Sigortasız olarak çalışan işçi, geçmiş deneyimlerinden bunu çıkarmıştır. 19 yaşındaki Fatih ise yine benzer şekilde sigortasız olarak çalışan bir işçi olarak, hemen hemen aynı vurguları yapmakta:

"...akraba yanında çalışmak iş değil yani. Ben babamın kaynında çalıştım,ilk orada ezildim valla. Para desen, akrabayız oluyor, sigorta desen ses yok. Ben de çıktım oradan, şimdi daha mı iyi, yooo, ama en azından akrabama sövmüyorum."

Aktarılan iki veri dışında birçok işçiden benzer vurguları duymak mümkün olmuştur. Buna göre üzerinde durulması gereken nokta, işçinin akrabalık derecesi ve yoğunluğu olarak gözükmektedir. Bu nokta ilişkinin anlaşılması açısından önemli gözükmektedir. Ayrıca son yıllarda oturulan mahalle anlamında da ciddi farklılıklar ortaya çıktığı belirtilmekte ve durumunu iyileştiren önemli sayıda iş sahibinin ayrı mahallelere taşındığından bahsetmek mümkündür. Akrabalık oranındaki bu düşük oran dikkat çekici görünmektedir. Çünkü benzer bir alan olan Dudulu Organize Sanayi Bölgesi'nde Güler-Müftüoğlu'nun çalışmasında, makine aksamı üretimine dayanan bölgede işletme sahiplerinin %51'lik bir kısmı işletmesinde akrabası olduğunu belirtmiştir (2002: 357). Siteler gibi bir bölgede bu oranın ortaya çıkmasında işçilerin yakın hissetmedikleri işletme sahiplerini akraba olarak adlandırmadıklarını da düşünmek mümkün gözükmektedir. Kimi işçiler işletme sahibinin uzaktan akrabası olduklarını fakat buna karşın aralarında bir yakınlık olmadığını belirtmişlerdir.

İşçilerin,işlerinden memnuniyetleri ve işletme sahipleri tarafından kendilerine takınılan tavırları açıkladıkla-

rında ilginç sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmektedir. İşçilerin %54'ü çeşitli yoğunluklarda "patronun davranışlarından genel olarak rahatsızım" ifadesine katılmaktadırlar. Fakat aynı işçilerin sadece %40'ı patronun tutumunu "olumsuz" veya "çok olumsuz" bulmaktadırlar. Buradan çıkarılabilecek sonuç, işletme sahiplerinin doğrudan işçilere olumsuz ve şiddet içeren tavırlar takınmadığı fakat, karşılaşılan durumlarda işçinin içten içe biriktirdiği süreçler olduğudur. J.S. Scott'ın belirttiği şekliyle belki yıllar süren bir 'saklama' süreci düşünülebilir (1995). İşçilerin genel anlam dünyalarında veya bir başka deyişle onların habitus'larında, 'olumsuz' davranışın çok daha 'ekstrem' bir kavram olarak bahsedilebileceği, mahallelerdeki izlenimler sırasında edinilmiştir. 'Olumsuz' davranış, bir anlamıyla patronun işçisine karşı takındığı 'kaldırılamayacak' şekildeki sosyal saldırıdır. Bunun yanında Siteler'de 'olumlu' davranan bir işletme sahibi ünvanını işçilerin nazarında almak da hiç zor gözükmemektedir. Birçok işçinin verdiği basit örnekler bunu açıklar niteliktedir. Örneğin, işletme sahibinin, "cuma günleri tatlı alması", "fazla mesaiye kalındığında yemek ısmarlanması", " ufak tefek gecikmelere/kaytarmalara" ses çıkarılmaması gibi eylemler işçilerin gözünde oldukça önemli davranışlardır.

İşçilerin %90'ından fazlası 'işçi güvenliği ve iş sağlığına' ilişkin denetimlerin yeterince yapılmadığından bahsetmektedirler. Neredeyse denetimlerin tam olarak yapılmadığını söyleyen işçilerin tamamı müfettişlerin ve işyeri sahibinin usulsüzlüklerinden bahsetmektedirler. İşyeri sahiplerinin müfettişlerle 'çok iyi anlaştıklarını, kendilerinin haberi bile olmadan işlerin hallolduğunu, denetimlerin adeta 'göstere göstere' yapıldığını belirten işçilerin %25'i ise bu denetimlerin artırılması durumunda dahi değişen bir şey olmayacağı inancındadırlar. İşçilerin ücret durumları Tablo 6'da verilmiştir:

Tablo 6: İşçilerin ücret durumları.

Ücret Durumu	Oran
Haftalık	%71
Yevmiye	%1
Ücrts. Aile İşç.	%1
İşe göre para	%21
Diğer	%5
Toplam	%100

Aile içi ücretsiz emek seçeneğinin bu kadar düşük çıkmasının iki temel nedeninden bahsetmek mümkündür. Bunlardan bir tanesi Türkiye'de ve özellikle de tarım sektöründe bu kategoriye girenlerin 'kadın' olması ve bunun aynı zamanda enformal üretim sektöründe de hakim olmasıdır (Ansal; Küçükçiftçi vd., 2000). Dolayısıyla 'kadın emeğinin neredeyse sıfıra yakın bir işkolu ve bölge olması itibariyle oran bu yüzden düşüktür denilebilir. Bir diğer ve daha önemli görünen seçenek ise çalışmanın mahalleler temelinde yürütülmüş olmasıdır. Mahallelerde işyeri sahibi oranı oldukça düşüktür ve kimi bölgelerde neredeyse sıfırdır. Bu anlamda işletmenin sahibi olacak bir hane reisi ve ona ücretsiz çalışacak kişiler bulmak zordur. Bunun yanında Siteler'deki genel bir eğilim olarak işletme sahiplerinin özellikle yakın çevresini bu işe sokmamak istemesidir. Görüşülen birçok esnaf/işletme sahibi çocuklarının burada işletmeyi çalıştırmasına güvenceli bir şekilde işçi veya memur olmalarını desteklemektedir.

İşçilerin hane ve kişisel gelirleri Tablo 7'de belirtilmiştir:

Tablo 7: İşçilerin kişisel ve hane gelirleri.

Gelir	Kişisel Gelir	Hane Geliri
0-300 mil.	% 69.5	% 41.9
300-500 mil	% 30.5	% 41.9
500-800 mil.	------	% 15.2
800-1 milyar	------	% 1.0
Toplam	% 100	% 100

Tablo 6'da görüldüğü üzere görüşülen işçilerin hiçbirisinin tek başlarına kazançları 500 milyon TL.'yi geçmemektedir. Bu, aynı zamanda Siteler'deki düşük ücretlerin bir göstergesidir. Fakat diğer yandan 'hane gelirlerindeki' artış dikkat çekicidir. Bu noktada akla gelebilecek olan

'kadın emeğinin' piyasaya sürülmesi denilebilir ki, bu kesim için pek de önem arz eden bir düzeyde değildir. Çok kısmi olarak da olsa genç kuşak kadınların çalıştığı göze çarpmaktadır. Fakat genel olarak işçilerin 'kadın çalışmasına' soğuk baktıklarını belirtmek mümkündür. Haneye gelen diğer gelirler çoğunlukla hanenin diğer erkek üyeleri tarafından kazandırılmaktadır.

Çalışma koşullarının önemli bir noktasını da çalışılan alanın özgüllüğü ve fiziksel olarak vücuda kazınan izleri gelmektedir. Gündelik hayat düşünürü De Certau (Akt. Erdoğan, 2002:42), "bedene kazınmayan yasanın olmayacağını" belirtmektedir. Erdoğan'a göre "yoksul bedeni tahakkümü ve sömürünün şiddetinin asıl nesnesidir. Yoksulların-madunların, toplumsal sınıflandırma ile kendilerine biçilen rolü hissettiklerini belirten Erdoğan'ın (2002: 44) belirttiği gibi Siteler işçilerinin ve özellikle de genç işçilerin 'şehre gittiklerinde' hissettikleri bir 'öteki' olmanın nedeni vücutlarındaki izleridir. Kasapgil'in yaptığı çalışmada ağaç işkolunda Siteler ve büyük ölçekli bir fabrika verilerinden, meydana gelen iş kazalarının sonuçları izlendiğinde, işkolunda %32 ile 'sıyrık', %30 ile 'kesilme' başta gelmektedir (Kasapgil, 1996: 53). Özellikle 'el'de meydana gelen bu yaralar bir anlamıyla 24 yaşındaki işçi Ali'nin dediği gibi "Site işçisi olmanın kanıtı" olarak görülmektedir. İşçilerin görüşmelerde hemen ilk başvurdukları adresin 'el' olduğunu belirtmek, bu 'organ'ın Site işçisi için önemini göstermektedir aynı zamanda. Yalnızca ciddi kesikler değil, uğraşılan hammaddeden dolayı yıpranma oranı yüksek olan 'el'ler kimi zaman 'saklanacak' organlardır, Site işçileri için:

" Bak,..., sen hiç böyle el gördün mü? Bu ancak bizde olur. Kimileyin şehre giderim insanlar otobüste anlarlar sanırım. Ellerimi saklamak istiyorum öyle zamanlar.Utanıyor insan. Bir gün birisi korkmuştu valla.... İşte bizim çilemiz de böyle"

Açıklamanın alındığı genç Site işçisi için 'el'leri her iki anlama da gelebilmekte; hem duyduğu onuru, hem de üzüntüsü, utancı. Mobilyacılığın 'cilacılık ve polyestercilik' alanı ise başlı başına farklı sorunları işçilerin başına sarmaktadır. Deriden çıkmayan boyaların kullanıldığını

belirten işçilerin ellerindeki renge göre bu alanda çalışıp çalışmadıklarını anlamak mümkün olmaktadır. Koyu rengi ve deriden çıkmayan özelliğiyle bu boyalar işçilerin hoşlanmadıkları bir Siteler 'unsuru'dur. Tablo 8'de Sitelerde farklı sektörlerde çalışan 'işin sıkıcı ve monoton olduğu'na dair ifadeye karşın tutumları verilmiştir:

Tablo 8: İşçilere göre işin sıkıcılığı ve çalıştığı alan.

İş sıkıcı	MobilyacılıkS Ayı Oran	Doğramacılık Sayı Oran	Cila,poly. SayıOran	Döşeme SayıOran	Diğer S. O.	Toplam S. O.
Hiç Katıl.	25 39.7	- -	3 23.1	4 23.5	- -	32 30. 5
Katılmıyor	25 39.7	4 40	3 23.1	4 23.5	2 100	38 36.2
Katılıyor	12 19.0	1 10	5 38.5	8 47.1	- -	26 24.8
Tam Kat.	1 1.6	5 50	2 15.4	1 5.9	- -	9 8.6
Toplam	63 100	10 100	13 100	17 100	2 100	105 100

X2:41.018 sd:12 p<0.05 (0.0000)

Tablodan da görüldüğü üzere farklı alanda çalışan işçilerin işe bakışları farklı olmaktadır. Tablodan istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç çıkmıştır. Buna göre, daha yaratıcı ve bireyin etkinliğini daha çok gösterebileceği bir alan olan 'mobilyacılık' işçilerin geneli tarafından 'sıkıcı' olarak değerlendirilmemiştir. Fakat diğer alanlarda işçilerin görüşleri tam tersi yönde gözükmektedir. Örneğin döşemede çalışan işçilerin %50'den fazlası bu ifadeye katılmışlardır.

Siteler işçilerinin 'mobilya sektöründe' olmaktan dolayı, ilginç bir gelir kapıları oluşabilmektedir, özellikle ev eşyası üreten atölyelerde uzmanlaşan kimi işçiler, 'sipariş usulü' bağımsız işleri kısmen de yapabilmektedirler. Mobilya ustası olan Zafer bu konuda şunları iletmektedir:

"Şimdi bizde bazen 'patron öldürme' olur. Yani avanta! Bir yerlerden bulursun ufak bir iş, bir şekilde yaparsın, parayı alırsın...kimileyin patrona sorarsın 'tatillerde burada yapabilir miyim?' diye, izin verirse, akşamları, pazarları falan onun makinelerle yaparsın. Yok olmadı mı, bir yer bulursun mutlaka yapacak. Ama çoğunluk, patron kabul

der bunu, ne olacak sanki malzemeyi de biz alıyoruz...hem işlerine de gelir zaten.

Ama her işin raconu var tabi, adamın gözünün önünde iş kovalamayacan, durmasını koşmasını bilecen"

Bu ilginç 'gelir yaratma' tarzı bir anlamıyla işçilerin önemli bir kısmının 'stratejisi' haline gelmiş durumdadır. Buna kimi zaman 'avanta', kimi zaman 'özel iş', kimi zaman 'ikramiye', kimi zaman 'harçlık', kimi zaman da 'patron öldürme' diyen işçiler; bu konuda kimi zaman patronlarına 'yalan söylediklerini' de belirtmektedirler. Yalanın ve hilenin alt sınıflar için çok önemli olduğunu belirten Scott, bunların koşullardan kaynaklı direniş stratejileri olduğunu belirtir. Scott'a göre, " efsanevi bir düzenbaz figürü olmayan bir köylü, köle ya da serf toplumu bulmanın zor olacağını" belirtmektedir (1995: 223). De Certau, "ellerindekiyle yetinmek zorunda olanların", hile sanatını gerçekleştirmeye bir anlamda zorunlu olduklarını belirtir (1984: 18-19). İşçilerin patronlarla aralarındaki gündelik çatışmalarda başvurdukları yöntemler de basit hilelere dayanmaktadır. Görüşmelerden edinilen bilgilere göre işçiler, 'çalışma saatlerinde dışarıda olmak', 'malzemenin yanlışlıkla dökülmesine vs. şahit olmak', 'işi hızlı yapamamak', 'işletme sahibi hakkında dışarıya ilginç bilgiler vermek', 'kötü iş yapmak', 'çeşitli zararlar' vermek gibi gündelik direnişler uygulayabilmektedirler. İşi bulmada yararlanılan en önemli mekanizma arkadaş ve akraba ilişkileri olarak göze çarpmaktadır. Özuğurlu'nun Denizli'de gerçekleştirdiği çalışmasındakine benzer bir sonuç olarak göze çarpmaktadır(2002:409). Özuğurlu'nun araştırmayı gerçekleştirdiği ufak yerleşim birimlerine karşın, Ankara'da böyle bir sonucun çıkması yine Türkiye kentleşmesi ile ilişkilendirilmesi gereken bir durum olarak gözükmektedir.

YAŞAM KOŞULLARI

Görüşülen işçilerin %43'ünün evin sahibi olduğu, %16.2'sinin ailesiyle (büyükleri) beraber kaldığı, %38'inin ise kiralık olarak oturduğu gözükmektedir. Işık ve Pınarcıoğlu'nun İstanbul-Sultanbeyli'de yürüttükleri kapsamlı çalışmada erken gelmek ve ev sahibi olmak arasında ciddi bir korelasyon tespit edilmiştir. Buna göre, 1978

öncesi göç edip bölgeye yerleşenlerde kiracıya rastlanmazken, 1994-98 arası göçenlerde %51 oranında kiracı tespit edilmiştir (2001:297). Bu çalışmada da benzer bir sonuca rastlanmıştır. 25 seneden uzun bir süredir Ankara'da bulunan toplamda neredeyse %70'i kendi evinde oturmaktadır. Tespit edilen üçüncü, yani mezhepsel ve bölgesel olarak görece heterojen olan alanda ev sahipliğinin daha düşük olduğu gözlenmiştir.

İşçiler arasında mahallesinden hiç memnun olmayanların oranı %4.8 olarak belirmektedir. Genel olarak bölgede oturmaktan rahatsız olmayan işçiler, aynı zamanda "yaşam koşulları açısından" mahallelilerinin haksızlığa uğradığını %95 oranıyla ileri sürmektedirler. Burada ortaya çıkan sonuç bir anlamıyla mahalleli işçilerin şartlara duyduğu tepki ve bölgeden buna karşı gitmek istememeleridir. Erder'in Ümraniye'deki çalışmasına benzer bir şekilde 'hizmetler için birleşen' bir coğrafyanın (Erder, 1996) oluşabilmesi orta ve uzun vadede en azından imkansız değildir. Hatta kimi konularda farklı bileşenlerden oluşan mahallelerin muhtarları,belediye başkanlarına karşı birliği tesis etmiş olduklarını belirtmektedirler. Ankara'daki gecekondu nüfusunun diğer metropollere oranla 'daha yaşlı' olduğu bilinmektedir. Buna göre Ankara'da 1993'de yapılan bir araştırmaya göre 15 senedir uzun zamandır bulunanların oranı %80 civarındadır (Özer, 1993:132). Çalışmada da buna yakın bir sonucun çıkması ilgi çekmektedir.

Yoksulluğun aslında mutlak veya göreli ele alınıp alınmaması noktasında tartışmalar olmuştur ve halihazırda da olmaktadır. Fakat Marx'ın açıklaması (1999:36-37) bu noktada özel ve önemli bir yere sahiptir:

"Bir ev, büyük ya da küçük olabilir, çevresindeki evler de aynı ölçüde küçük oldukları sürece, bu ev, bir konuta olan bütün toplumsal talepleri karşılar. Ama küçük evin yanında bir saray yükseliverirse, küçük ev bir kulübe derekesine düşer. O zaman bu küçük ev, sahibinin güç beğenir bir kişi olmadığının da ancak alçakgönüllü istekleri olabileceğinin tanıtı olur. Ama, uygarlığın ilerleyişi, küçük ev ne denli büyürse büyüsün, eğer komşu saray da aynı hızla ya da daha büyük ölçüde büyürse, göreli olarak küçük evde

oturan kişi, kendi dört duvarı arasında, kendini, gitgide daha rahatsız, daha hoşnutsuz, daha darda hissedecektir"

Marx'ın çok etkili bir şekilde belirttiği gibi 'yoksulluk' sürecinde 'göreliliğin etkisi büyüktür. İnsel'in tartıştığı şekliyle bugün göreli yoksulluk özellikle Batı ülkelerinde, mutlak yoksulluk ise azgelişmiş ülkeler bağlamında tartışılmaktadır. Fakat bunların ikisinin birden dikkate alınması da mümkündür ve gözden kaçırılmamalıdır.

Her ne olursa olsun, 'öznel yoksulluk' çizgisi, bireyin kendisini tanımlaması önemli gözükmektedir. Şenses (2002:106), yoksulluk ölçümünün her aşamada öznel değerlendirmeler gerektireceğini belirtmektedir. Öznel yoksulluk çizgisine göre, tepeden eşikler belirlemek yerine insanların kendi değerlendirmelerine başvurulur. Tablo 8'de yaş ve 'kendini yoksul olarak tanımlama' ifadesi arasındaki ilişki bulunmaktadır:

Tablo 9: İşçilerin kendilerini yoksul hissetme durumları ve yaşları.

Yoksul musun?	12-18 S. O.	18-25 S. O.	25-35 S. O.	35-50 S. O.	50+ S. O.	Toplam S. O.
Hayır	0 -	6 20	6 14.0	5 29.4	2 40	19 18.1
Kısmen	1 10	9 30	16 37.2	7 41.2	3 60	36 34.2
Evet	9 90	15 50	21 48.8	5 29.4	- -	50 47.7
Toplam	10 100	30 100	43 100	17 100	5 100	105 100

X2:15.380 sd: 8 p>0.05 (0.052)

Tablo 9'da belirtildiği şekliyle tam bir istatistiksel değer yani ilişki bulunamamış olsa da değerler birbirine çok yakındır. Buna göre söylenebilecek nokta, 'gençlerin' kendilerini 'yoksul' olarak değerlendirmelerinde ileri yaştakilere göre daha istekli olmalarıdır. Tabloya dikkatle bakıldığında gençlerden uzaklaştıkça 'yoksul' olarak hissetme oranı düşmektedir. Bu sonuçları ileri yaştaki işçilerin daha çok para kazanmasıyla açıklamak ve yıllar ilerledikçe daha iyi yaşam şartlarına kavuştuklarını iddia etmekle açıklamak mümkün gözükmemektedir. Yeni zamanların bir anlamda 'tüketim köleliği'nin de müjdecisi olduğunu söyleyen I.Ilıch (2002), aslında çok daha geniş anlamda ve manevi olana da taşan bir kavramdan bah-

setmektedir. Tüketim köleliği, yeni dönem kapitalizmi için insanların 'kavuşması' gereken mertebedir bir anlamda. Bauman'ın (1999), insanların artık merkezi olarak 'üretim sürecindeki konumlarından değil, 'tüketme yeteneklerine göre'/ 'kapasitelerine göre' tanımlandığını belirtmekle, belki ilk kısımda problem yaşamakla beraber 'tüketim merkezli' bir dönemin açıklanabilmesi için önemli araçlar sağlamaktadır. Yoksulların belirleyici niteliğinin 'arızalı bir tüketici olmak' (Bauman,1999: 63) olduğu belirtilmektedir. Bu sürekli yayılan ve 'aşağıdakileri' geçmişten çok daha fazla 'kanalla' etkileyebilmekte, süreçten gençlerin daha da konu hakkında daha fazla 'tanım sahibi' çıkmalarını sağlayabilmektedir. Özellikle genç işçilerin kendilerine referans grubu olarak 'öğrenim görebilen' yaşıtlarını aldıklarını söylemek mümkündür. Gecekondu çalışmalarında araştırılan kitlenin aldığı referans grubu her zaman çok önemlidir (bkz, Işık& Pınarcıoğlu, 2001; Kıray,1998 vd.).

Üçüncü dünya ülkelerinde iktidar ile ilgili tartışmalarda, 'yoksulluk' üzerine farklı vurgulardan bahsetmek mümkün gözükmektedir. Bu konuda farklı kabuller olduğunu belirtmek mümkündür. Örneğin, Aynur Özuğurlu, "Üçüncü Dünya'da iktidar talebinin politik öznesi olarak" yoksulları tanımlarken (2002: 176), bir anlamıyla onlara dönüştürücü bir güç kimliği yüklerken, kimi kaynaklar farklı bir şekilde konuya yaklaşmaktadır. Balcı, Demşek ve Ertuna'ya göre, yoksullar, "İran'da şahın devrilmesinde önemli rol oynamaları ve Nikaragua'da Sandinist gerillaları desteklemeleri dışında" genel olarak devrimci bir pratik içerisinde" yer almamışlardır (2002:71). 'Yoksulların' etkisizliğine ilişkin bu vurgunun, hem 20. y.y.'ın köklü değişimleriyle, hem de son yıllarda Latin Amerika'nın kimi ülkelerinde yaşanan mücadeleler çerçevesinde yanlışlandığından bahsetmek mümkün gözükmektedir. Pasif oldukları vurgusuna inat emekçi kimliğinden soyutlanamayacak yoksullar, günümüzde Latin Amerika'dan dünyanın çatısına Batı Afrika'dan Doğu Asya'ya çeşitli pratiklerin içindedirler. Fakat burada aslolan kimi özellikleriyle 'yeni' olan bu yoksul-emekçi kesimlerin dinamiklerinin anlaşılabilmesidir. Buna ilişkin özel bir çaba

harcanmayıp, işçi sınıfının küresel anlamda değişen çehresi üzerine düşünülmediğinde, bahsedilen 'yoksul' ve kısıtlı bir çerçevede tanımlanan 'işçi' kimliği arasında kalın hatlar çekilmekte ve bu kimlikler ilişkilendirilmemektedir. Oysa, günümüzde bu kimlikler gün geçtikçe daha da iç içe geçmekte dolayısıyla yeni bir sınıf hareketinin anlaşılabilmesi ve oluşturulabilmesindeki dinamiklerde değişmektedir. Karşıt bir yaklaşımın ne Brezilya'daki topraksız kır işçileri hareketini ne Arjantin'deki işsiz işçiler hareketini ne de dünyanın farklı coğrafyalarındaki özgün hareketleri kavrayabilmesi mümkün gözükmemektedir.

İşçilerin geneli (%71) zenginlerin 'haksızlıkla zengin olduğunu' belirtmektedirler. %10'u zenginlerin çalışarak, %15'i ise şans kaderle zengin olabildiğini belirtmişlerdir. Bu bir anlamıyla 'üst-sınıfların' zenginliğinin, varlığının 'meşruiyet' problemi olduğunu göstermektedir.

İşçilerin boş zaman faaliyetleri arasında kahvehanelere gitmek ve bu ortamda sosyalleşmek önemli bir yer tutmaktadır. İşçiler arasında %10'luk bir kısım haricinde kahvehaneye gitmek yaygın bir boş zaman faaliyetidir. Hemen her işçinin gittiği belli başlı bir kahvehane ve orada oluşturmuş olduğu sosyal ortamı vardır. En etkin kamusal alan olarak kahvehaneler bölge için oldukça önemlidirler. Kahvehanenin modernleştirici etkilerinden bahseden Carlier, kahvehanelerin "yeni toplumsal grupların özerkleşmesini ve yeni toplumsal, kültürel etkinliklerin yaygınlaşmasını sağladığını" belirtmektedir (1999:218). Araştırma yürütülen bölgede de 15'in üzerinde kahvehane bulunması dikkat çekici bir noktadır. İşçilerin haberleşme merkezi olan bu alanların yanında Pazar günleri açılan 'köy dernekleri' de bu işlevi görmektedir. Köy derneklerinin kahvelerinde daha fazla olmakla birlikte, hemen her sosyal ortam kendisini yeniden üretebileceği bir alan bulmaktadır. Siteler işçilerinin %70'den fazlası içki içmeye zaman ayırdığını belirtmektedir. Bu oran bölgelere göre farklılık göstermektedir. Alevi işçilerin yoğunlukta olduğu ikinci bölgede %80'e çıkan oran, Gerede ve Çamlıdereli'lerin bulunduğu birinci bölgede bu oran %55'lere inmektedir. Yaşa göre de anlamlı sonuçlar bulmak müm-

kündür. Buna göre hangi bölgeden olursa olsun, 'genç işçilerin' en büyük eğlencelerinden birisi olarak içki içmek göze çarpmaktadır. Örneğin, 12-18 gibi bir yaş grubunda bu etkinliği yapmayan yoktur. Gerede'lilerin bulunduğu bölgeden de bu şekilde sonuçların çıkması önümüzdeki dönemler için muhafazakarlıktaki dönüşümün habercisi olacağa benzemektedir. Siyasal İslam'ın etkisinin hayli yaygın olduğu Gerede'lilerin ciddi bir kuşak ve kültür çatışmasıyla karşı karşıya olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca bölgede işçilerin, sayıca hayli az ama birbirlerine çok bağlı arkadaş grupları oluşturduklarını belirtmek mümkündür. Bu arkadaş grupları Kidd'in 18. ve 19. y.y. başını bulan işçi sınıfının 'arkadaşlık temelli' dayanışma gruplarını andırmaktadır. Kidd'e göre, bu gruplar, "işçi sınıfının içerisinden çoğunluğu tarafından ekonomik güvencesizliğe karşı yükselen bir reaksiyondu" (1999:112). Bu arkadaşlık biçimini önemli ölçüde belirleyen ise endüstriyel işler ve kentleşme olmuştur. 'Güvencesizlik', farklı bir coğrafyada ve farklı bir yüzyılda işçilerin eylemlerinde en temel aldıkları problemlerden biridir. Oluşturulan arkadaş gruplarının içsel mesajları hemen her zaman 'güvene' ilişkindir.

SONUÇ

Enformel sektör ve kuralsız çalışma Çulhaoğlu'nun da belirttiği gibi " kapitalist üretim tarzına yabancı, geçici ve eğreti değildir" (2002:319). Geçmişten beri gelmektedir. Kapitalizmin aynı zamanda kölelikle iç içe geçmiş olduğu dönemler de akıllardan çıkarılmamalıdır. Daha çok üzerinde durulması gereken formel ve enformelin bir şekilde eklemlenmesi durumudur. Araştırmanın yürütüldüğü Siteler bölgesi bir anlamda Pınarcıoğlu'nun endüstriyel bölgelerin temel olarak incelenebileceği tanımlar alınırsa, 'geleneksel olarak uzmanlaşılan sektörlerin' içinde değerlendirilebilecektir. Pınarcıoğlu, ayrıca 'teknoloji yoğun' bölgeleri de tanımlamaktadır (2000:305).

Bu tip bir çalışmanın sonunda dikkat çekilebilecek bir nokta, anlatılmaya çalışılan kesimlerin hem kendileri hem de sınıfın diğer bileşenlerinin yararına 'kendi araçlarını' yaratmaları gerekliliğidir. Bu gereklilik çok yönlüdür.

Fakat bu aşamada sınıf kavramının tanımlanması problemi ciddi bir sorun olarak durmaktadır. Hem işçi sınıfını tanımlamak ve hem de onu anlamak için birçok yaklaşım geliştirilmeye çalışılmıştır. Üçüncü dünyanın/azgelişmişlerin 'gerçek üreticilerini' anlamada klasik olarak kabul edilebilecek bir yaklaşım Lloyd'a aittir. Yazar, proletaryayı çok geniş bir bütünlük içerinde tanımlar ve ona geniş potansiyeller yükler (Lloyd, 1982). Diğer yandan günümüz için hem teorik hem de pratik sağlama potansiyeline sahip bir yaklaşım olarak Kazneltson'un yaklaşımı dikkat çeker. Sınıf formasyonunun iki aşamalı tecrübeyle ilgi olduğunu belirten yazar, bunların 'dünyanın tecrübesi ve onunla eylem/baş etme, onla olma' olduğunu bildirir (1993: 204). Kazneltson, emekçilerin yalnızca yapısal ve mekansal olarak iş dünyasında değil, "ikametgahın alanında yani ev ve topluluk yaşamında da mekansal ayrımı (spatially segragated) yaşadığını" belirtmektedir (1993: 259). Doğal olarak kendi kültürünü yaratan işçi sınıfı bu mekanlar üzerinden de birlikte olabilme formlarını yakalayabilir demek yanlış olmayacaktır. Kendisinin sınıfın anlaşılabilinip, tanımlanmasına ilişkin dört aşamalı bir önerisi vardır. Birincisi, klasik anlamda üretimde bulunduğu konuma göre tanımlama; ikincisi yaşam örüntüleri ve sosyal ilişkilerle, aktif kitlenin yaşam anlayışına göre (hem işte, hem iş dışında/at work and off-work); üçüncü olarak habitus kavramı hatırlatılarak, bilişsel ve linguistik olarak eğilimi, yani yaşam tecrübesine dayanma ve en son olarak da kolektif hareket etme (1993:208-209). Kazneltson'un bahsettiği tanımlama küçük sanayi işçilerini anlama noktasında işe yarayabilecek bir tanımlamadır. Genelde sınıf tartışmalarında boş bırakılan (özellikle 2. ve 3. aşamalar için) alanlar üzerine düşünmeyi mümkün kılan yönü gözden kaçırılmamalıdır.

Farklı bölgelerde yürütülen araştırma sonucunda genel yaşam ve çalışma koşulları açısından anlamlı bir farklılıkla karşılaşmak mümkün olmamıştır. Fakat bu gruplar arasında 3. grup olarak belirlenen Doğantepe 8. Cadde civarı ve Cinderesi olarak anılan bölgedeki işçilerin çalışma koşulları ve yaşam koşulları biraz daha olumsuz özellikler göstermektedir. Burada bu bölgenin daha son-

radan kurulmuş bir alan olmasının etkisi olduğu söylenilebilir. Ayrıca, Alevi topluluğunun (Battalgazi Mah.'den başlayan bir hat üzerinden Alibey olarak anılan bölgeye uzanan bir şerit içerisinden seçilmiştir), görece kapalı özellik gösterdiğini belirtmek mümkündür. Örneğin "aynı mezhepten patronu, farklı mezhepten işçiye" yeğlerim ifadesine en çok destek Alevi yurttaşların yoğun bulunduğu mahalleden gelmiştir. Bu bir anlamıyla mezhepsel alanın siyasal alana oturtulmasının tespitlerde problem yaratacağını ortaya çıkarmaktadır. Solla özdeşleştirilen Alevi'lerin bu soruda farklı yoğunlaşmaları düşündürücüdür. Etnik ve mezhepsel kimliklerle üretim koşullarındaki konumdan kaynaklanan kimliğin etkililikleri için işçilere "aynı mezhepten veya etnik kökenden olduğum bir işvereni, farklı mezhep veya etnik kökenden olan benimle aynı koşullara sahip bir işçiden daha fazla kendime yakın hissederim" ifadesine karşı düşünceleri sorulmuştur. Farklı mahallelerde oturma, dolayısıyla farklı bir sosyal çevreye sahip olmanın ifadeye yaklaşımlarında işçileri ne şekilde etkilediği sorgulanmaya çalışılmıştır.

Tablo 10: Etnik veya mezhep kimliği ile sınıf kimliği arasındaki ilişki.

Yerleşim Alanı/ İfadeye Tutum	1. Bölge S. %	2. Bölge S. %	3 .Bölge S. %	Toplam S. %
Hiç katılmıyor	14 38.9	22 62.9	23 74.2	59 57.8
Katılmıyor	14 38.9	7 20.0	6 19.4	27 26.5
Katılıyor	8 22.2	6 17.1	2 6.5	16 15.7
Toplam	36 100.0	35 100.0	31 100.0	102 100.0

X^2: 9.778 sd: 4 $p < 0.05$ (0.044)

Tablo 10'un istatistiksel olarak anlamlı çıktığını belirtmek mümkündür. Fakat bu anlamlılık derecesinin çok fazla yüksek olmadığını belirtmek mümkün gözükmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde birinci ve ikinci bölgeden farklı olarak 'etnik veya mezhepsel kimliğin' daha az baskın olduğunu belirtmek mümkündür. Bu sonucun ortaya çıkmasında üçüncü bölge olarak araştırmaya konu edilen Doğantepe 8. Cadde dolaylarındaki etnik ve mezhepsel olarak karmaşık yerleşim ve bölgenin daha sonra oluşturulmuş olmasının etkisi olduğunu belirtmek mümkün gözükmektedir. Bu bölgede ikamet eden işçiler diğer

bölgelerde yerleşik olan işçilere oranla sosyal hayatlarında, köken olarak daha 'heterojen' bir kesimle görüşmektedirler. Mezhebin ve hemşeriliğin baskınlığı birinci ve ikinci bölgelerde üçüncü bölgeye oranla daha fazla gözükmektedir. Alevi işçilerin yoğunlaştığı ikinci bölgede işçilerin % 80'i civarındaki bir oranın ifadeye katılmaması ilginç bir durum yaratmaktadır. Çünkü, çeşitli çalışmalarda Alevilerin mahalle ilişkilerinin ve bu ilişkilerin gücünün etkililiğinden bahsedilmektedir. Ayata, gecekondu bölgelerindeki Alevi yurttaşları tartıştığı bir çalışmasında, bu kesimin 'topluluk içi güveninin yüksek olduğuna' dikkat çekmektedir (1993: 292). Bu çalışmada ortaya çıkan sonuca göre, Alevi işçilerin yoğunlaştığı bölgenin genel tutumunun, Sünni işçilerin bulunduğu bölge ve görece heterojen olan üçüncü bölge arasında bir yerde bulunduğu belirtilmelidir. Fakat yine de sayılara yansımayan ve gözlemlerle, diyaloglarla edinilebilen bilgiler, farklı bir gerçekliği de ortaya koymaktadır. Buna göre bölgeler arasında bu tür bir kimlikten dolayı oluşmuş ayrımlar aşılabilmiş gözükmemektedir. Aynı zamanda etkisi azaldığı söylense de bu farklılıklar, kimi zaman dilde kendisini ifade edebilmektedir. Battalgazi Halkevi'nin, küçük sanayi işçisi mahalle sakinlerinin sınıf bilincinin oluşumunda kısmi yararlarından söz edebilmek mümkün gözükmektedir. Görüşülen işçilerin bir kısmında, etnik ve mezhepsel merkezli kimliğe karşı 'toplumsal koşullar ağırlıklı' bir tanımlama yapma durumlarında Halkevi'nin etkilerinin görülebilmesi mümkün olmuştur. Halkevi kısıtlı gücüyle etnik ve mezhepsel farklılık etkilerine karşı, toplumsal koşullardan kaynaklı bütünlük vurgusuyla faaliyet yürütmeye çalışmaktadır. Buna karşın, Halkevi'nin etkisinin neredeyse tamamının Alevi bölgesinde olması bir sınırlılığa işaret etmektedir.

TÜSES'in gecekondu araştırmasında kullandığı 'sınıfsal sol' ve 'kitlesel sol' ayrımları bir başka ifade ile, 'toplumsal sol' ve 'siyasal sol' ifadesi gecekondulara ve sınıfa bakışta dikkatle üzerinde durulması gereken bir noktadır (TÜSES,1995,Akt. Çulhaoğlu, 2002:345-350). Bir tanımın işaret ettiği Lodziak'ın da belirterek eleştirdiği gibi (2003) ideolojik ve söylem merkezli bir yaklaşım olarak göze

batmaktadır. Bu aynı zamanda Türkiye'de kendine has bir kültür inşa ederek hem kendisini geliştirmekte, hem de bir anlamıyla geniş toplum kesimlerine kapanmaktadır. Diğeri ise geniş kitlelerin ifadelerinden oluşur. Burada kitleler kendilerini ne kadar 'sağ'da tanımlarlarsa tanımlasınlar; temel talepleri çerçevesinde çok büyük bir kesimi buraya yerleştirmek olasıdır. Örneğin, parasız sağlık talebi, halkın genel adalet anlayışı olarak "yağmurun yoksulun tarlasına, zenginin ocağına yağmasını" savunmak, "sistemin/dünyanın adaletsiz" olduğunu belirtip, 'eşitlik vurgusunu önc çıkarmak hep bu başlık altında değerlendirilebilecek kitleyi tanımlar. Bobbio'nun belirttiği gibi (1999) 'sol' ve 'sağ'ı ayıran temel nokta eşitlik vurgusudur.

Dünyadaki değişim, genel olarak emekçi sınıfların çalışma ve yaşam koşullarını bahsedilen kesime benzeteceği yönündedir. Kimi yazarlar, bu dönemi kapitalizmin ilkel birikim dönemlerine benzetmektedirler (Öngen,1995). Bu benzerliklerin kısmen de olsa var olduğu bir gerçektir. Küreselleşme muhalifi N.Klein'ın eserinde üzerinde durulan ve özellikle Filipinler örnekleriyle desteklenen görüşler dikkat çekicidir (2002:236-250). Dünya'da genel olarak 'organize sanayi' niteliğindeki bölgelere yönelim vardır ve bu yönelim, daha fazla sayıda işçiyi olumsuz koşulların beklediğinin bir nevi habercisidir.

Genel olarak 'klasik sendikacılık' olarak anılan işkoluna dayalı ve formel takıntıları olan sendikaların yeni dönemden güçlenerek hatta güçlerini koruyarak çıkabilmeleri pek mümkün gözükmemektedir. Küçük sanayi işçilerinin sendikalar tarafından dikkate alınması ve bu kesimin hem politikada, hem emek piyasasında yarattığı etki gücü dikkate alınmalıdır. Bu kesimin kayda değer bir kısmının birlikte hareketinin sağlanması, sınıf hareketine ciddi bir güç katacaktır. Bu sürece 'bir lüks' olarak bakmaktansa, bir 'gereklilik olarak bakmak yerinde olacaktır. Bunun kimi görülebilir sebepleri ortadadır. Bunlar, geleneksel sendikacılığın dayandığı zeminin zaten kaymakta olması ve özellikle küçük sanayi işçilerinin emek eksenli bir birliktelik etrafına toplandırılmadıklarında bu kesimlerin egemen sınıfların 'çalışanlar ve yoksullar karşıtı

politikalarının' kolaylıkla destekçisi olabilecekleridir. Sürece bir anlamıyla 'hegemonik' ilişkiler bağlamından bakılabilmelidir. Fakat bununla ilgilenebilmek için, tartışmak ve yeni dönemler üzerine daha çok düşünmek gerekmektedir. Özellikle dernek, birlik ve sandık gibi oluşturulacak ilksel yapılar işçiler için hayati gözükmektedir. İhtiyacın bunlarla tanımlanması da bir anlamıyla kapitalizmin ön dönemlerini akla getirmektedir. Mezhepsel ve etnik farklılaşmanın da süreç içerisinde ancak bu yollarla aşındırılabileceği unutulmamalıdır.

Bourdieu'nun belirttiği gibi, "gerçekte sınıfların varlığı, herkesin deneyim aracılığıyla bildiği gibi, bir mücadelenin hedefidir" (1995:27) . %90'ın üzerinde bir onayla tanımsal olarak kendilerini işçi sınıfı içerinde hissettiğini belirten işçiler, Freire'nin çok önemli bir şekilde belirttiği gibi 'çelişik' zihinsel yapılarıyla dikkat çeker. Freire ezilenlerin "içinde ezildikleri gerçekliğe gömülmüşlükleriyle örselendiklerini", bu düzeyde kendilerini, ezenlerin karşıtları olarak görmeyeceklerini, "kutuplardan birinin özgürleşme ile uğraşırken diğerinin aksi yönde olacağını" belirtmektedir (Freire, 1998:26). Freire'nin vurguları bir anlamıyla 'deneyim'in ve sürece girme durumunun bir tanımıdır. Ezilenin yalnızca kişisel olarak bu deneyimi yaşamadığının yanı sıra, kendisiyle aynı koşullarda olanlarla beraberliği onun özgürleşme pratiğini belirleyebilecektir. Bu Siteler işçileri için de oldukça geçerli bir durumdur.

Son olarak Harvey ve Reed'in yaptıkları O. Lewis yorumuyla beraber düşünmek yararlı olacaktır. Harvey ve Reed ünlü düşünürün, kimi zamanlar 'sağ'a malolan modelinin politik anlamının "yoksulların savunmaları ve onların yaratıcı kabiliyetleri" olduğunu belirtmektedirler (1996: 467). Yoksulluk kültürü için bahsettikleri tarihsel kontekste, para ekonomisi, yüksek işsizlik ve yoğun niteliksiz emek istihdamı, düşük ücretler, sosyal politik ve ekonomik örgütlenme sağlamaktaki başarısızlıkları sıralamaktadırlar (1996:478). Bunların genel olarak Site işçilerinin yerleşkelerinde bulunduğunu fakat tam anlamıyla bir 'yoksulluk kültürünün' oluşmamış olduğunu belirtmek mümkündür. Özellikle tepkisizlik, yüksek suçla hatırlaya-

bileceğimiz kavrama karşın genelde böyle bir durum göze çarpmamaktadır. Fakat, gençlerin gelecekte kuracağı ilişkiler için aynısı söylemek mümkün değildir. Yaşam alanlarında çok kolayca ulaşılan her türlü keyif verici ve 'ucuz' madde ile artan suç ile gençlerin nasıl bir gelecek oluşturacakları belirsizdir. Yoksulluk ve sınıfın beraber ele alınabilmesi veya bir başka deyimle 'yoksulluğa sınıf-temelli' bakışın oluşturulabilmesi(class-based) hem teorik hem de pratik açısından önemli sonuçlar doğurabilecektir. Bugün bu kesimlerin beraber hareket edebilme potansiyellerini tartışırken Kidd'in emek tarihi içerisinde gölgede kaldığını belirttiği, sendika üyeliğinin 'arkadaşlık yararlarını'(friendly) deyimini (1999: 126) unutmadan tartışılmalıdır. Alanın özgüllüğü ve halihazırda beraberliğe katkı yapıcı unsurlar, noktalar unutulmamalıdır.[1]

KAYNAKÇA

1. Ansal, H.; Küçükçiftçi, S. ; Onaran, Ö.; Orbay, B.Z. (2000) Türkiye'de Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
2. Aringberg-Laanatza (2003) " Türkiye Alevileri- Suriye Alevileri: Benzerlikler ve Farklılıklar", Alevi Kimliği(içinde), der: Olsson,O.; Özdalga, E.; Raudvere,C., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
3. Ayata, A.G. (1993) "Geleneksel ve Modern Dayanışma", Gecekondularda Ailelerarası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü, der. Gökçe, B., Acar, F., Ayata, A., Kasapoğlu, A. vd., Ankara: T.C. Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı..
4. Balcı, E., Deşmek, S., Ertuna, C. (2002) "Yoksulluk olgusunun Değerlendirilmesi", Kente Göç Ve Yoksulluk: Diyarbakır Örneği(içinde), der: Ersoy, M.,

[1] Yeni döneme ilişkin faaliyetler açısından, Halkevleri'nin çeşitli bölgelerde oluşturduğu Emek Çalışmaları Merkezleri incelenmesi gereken oluşumlar olarak dikkat çekmektedirler. Kimi kentlerde merkezi faaliyet olarak oluşturulan merkezler, aynı zamanda çeşitli 'işçi havzalarında' merkezleri açıp özellikle güvencesiz işçilere çeşitli olanaklar sunmaktadır. 'Alo İşçi Hakları' olarak oluşturulan işçi destek hattı, çalışmaların ilginç bir örneğidir. Daha fazla bilgi için bkz. www.halkevleri.org.tr , www.sendika.org .

Şengül, T., Ankara: ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı.

5. Bauman, Z. (1999) Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar, İstanbul:Sarmal.
6. Birchall, J. (2001) " A Strategy For Trade Union-Cooperative Action", Coop Working Paper 01-1, Genova: ILO.
7. Bourdieu, P. (1995) Pratik Nedenler, İstanbul: Kesit.
8. Bourdieu, P. (1999) " Structures, Habitus, Practices", Contemporary Social Theory (içinde), edt. Elliott, A., Oxford: Blackwell.
9. Carr, C.; Chen M.A. (2002) " Globalization And The Informal Economy: How Global Trade And Investment On The Working Poor" , Decent Work And The Economy, Genova: ILO.
10. Castells, M.; Portes, A. (1989) " World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy", ed. Portes, A., Castells, M., Benton, L., Baltimore: J.H. University.
11. Çulhaoğlu, M. (2002) "Varoşlar ve Kent Yoksulluğu: Sınıf Mücadelesinde Mekan ve Bütünlük Sorunları", Doğruda Durmanın Felsefesi 1. Cilt(içinde), İstanbul: YGS.
12. De Certau, M. (1984) The Practice Of Everyday Life, Berkeley: University Of California.
13. DİE (2002) Küçük Ölçekli İmalat Sanayi İstatistikleri, Ankara: DİE.
14. DİE (2003) www.die.gov.tr
15. Eser, Uğur (1993) Türkiye'de Sanayileşme, Ankara: İmge.
16. Feagin J.R.; Feagin,C.B (1997) Social Problems A Critical Power-Conflict Perspective, New Jersey: Prentice Hall.
17. Freire, P. (1998) Ezilenlerin Pedagojisi, İstanbul:Ayrıntı.
18. Geniş, A. (2002) Workers İn The Small Industry: Employment, Social Space And Patterns Of Class Formation, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: ODTÜ.
19. Güler-Müftüoğlu, B. (2002) " Dudulu Organize Sanayi Bölgesi'nde Makine İmalat Sanayinde Alan Araştırması", TMMOB Sanayi Kongresi 2001, Küreselleşme ve Sanayileşme, Ankara: MMO.

20. Harvey, D.; Reed, M.H. (1996) " The Culture Of Poverty: An Ideological Analysis",Sociological Perspectives, Vol 19, No: 4., 455-495.
21. Hobsbawm, E. (2002) Sıradışı İnsan, İstanbul: Bulut.
22. ILO (2000) Trade Unions and Enformal Sector: Towards A Comprehensive Strategy, www.ilo.org.
23. !LO (2003) www.ilo.org
24. Işık, O.; Pınarcıoğlu, M. (2001) Nöbetleşe Yoksulluk, İstanbul: İletişim.
25. Illich, I. (2002) Tüketim Köleliği, İstanbul: Pınar.
26. Kasapgil, S. (1996) Ankara'da Ağaç İş Kolunda, Küçük Orta ve Büyük Ölçekli İşletmelerde Çalışanlar ve İşyerlerine İlişkin Özelliklerin Karşılaştırılmalı Olark İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
27. Katznelson, I. (1993) Marxism And The City, Oxford: Clarendon.
28. Klein, N. (2002) No Logo, İstanbul: Bilgi.
29. Koçak S. & Başmanav, S. (1997) İç Anadolu Bölgesi'nde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili, Ankara: KOSGEB Yayını.
30. Lever-Tracy, Quinlan (1988) A Divided Working Class, London: Routledge and K. Paul.
31. Lloyd, P. (1982) A Third World Proletariat,Allen&Unwin:London.
32. Munck, R. (2003) Marx@2000, İstanbul: Kitap.
33. Mutioğlu, H. (1993) Sanayileşme-Şehirleşma Açısından Küçük Sanayi İşçisinin Sosyo-Ekonomik Profili: Konya Örneği, İ.Ü. S.B.E. Sosyal yapı/Değişme Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
34. Müslümov, A. (2002) 21.y.y.'da Türkiye'de KOBİ'ler, İstanbul: Literatür.

Türkiye Siyasal Yaşam

YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER VE DEMOKRASİ TEORİLERİ

Mustafa Kemal Coşkun[*]

GİRİŞ

Klasik sosyoloji teorileri açısından bakıldığında, toplumsal hareketler ekonomik problemlere, yapısal sorunlara, modernleşmeye bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır. Bu hareketler sosyal refah, siyasal konum ve toplumsal olanaklardan yararlanma mücadeleleri olarak değerlendirilmiştir. Buna karşılık, özellikle 20. yy'ın ikinci yarısından sonra gelişen toplumsal hareketlerin ekonomik bir temelde gelişmediği ve dolayısıyla bu hareketlerin toplumun sosyo-ekonomik yapısıyla açıklanamayacağı ileri sürülmekte ve onun yerine, bu hareketlerin aktörlerinin ekonomik bir temeli olmadan ve siyasal bir iktidar hedefi taşımadan, sadece kendi kimliğini rahatça ifade edebilme, sivil haklar elde edebilme gibi kültürel alanda faaliyet gösterdiği iddia edilmektedir. Barış hareketleri, çevrecilik hareketleri, anti-nükleer hareketler, kadın hareketleri, eşcinsel hareketler gibi toplumsal hareketlerin örnek gösterilebileceği bu gelişmeler, "yeni toplumsal hareketler siyaseti" olarak adlandırılmakta ve "dağıtım meseleleri"nden "yaşam biçimlerinin grameri"yle ilgilenmeye geçişin habercisi olarak yorumlanmaktadır. Bu anlamda, yeni toplumsal hareketlerin özellikle kimlik/farklılık politikalarına yönelik olarak ortaya çıktığı ve varolan sistemin devrimci dönüşümü gibi bir sorunla uğraşmadıkları ileri sürülmektedir.

[*] Ankara Üniversitesi, DTCF, Sosyoloji Bölümü

Diğer taraftan, liberal demokrasinin şimdilerde yaşamış olduğu "meşruiyet" krizini aşmaya yönelik bazı demokrasi kavrayışları geliştirilmiştir. Habermas ve takipçilerinin "müzakereci demokrasi" anlayışı ile Laclau&Mouffe ve takipçilerinin "agonistik demokrasi" anlayışları bu krizi aşmaya yönelik çabalardan ikisidir. Bu demokrasi teorilerinin, ekonomik problemler ya da yapısal sorunlara bir tepki olarak ortaya çıktığı varsayılan, hiyerarşik olarak yapılanmış "eski" sınıf temelli hareketler için değil, kimlik ve sivil haklar temelinde örgütlenmiş, yapılaşmamış "yeni" hareketleri anlama çabasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Nitekim Habermas'a göre bu yeni hareketler, meşruiyet ve motivasyon krizlerine işaret ederler ve bu krizlere karşı bir tepkiyi ifade eder.

Bu çalışmada, ilk olarak, son yıllarda yeni toplumsal hareketler ve demokrasinin gelişimi hakkında, biri Jürgen Habermas ve Şeyla Benhabib tarafından diğeri Ernesto Laclau ve Chantall Mouffe tarafından ileri sürülen, sırasıyla "müzakereci demokrasi" ve "radikal demokrasi" teorileri ele alınacak, ikinci olarak, bu teorilerin yeni toplumsal hareketlere yaklaşımları değerlendirilecek ve son olarak bu teorilerin Türkiye'deki "yeni toplumsal hareketleri" ne dereceye kadar açıklayabildiği, sınırlılıkları/sorunları üzerine bir tartışma yapılmaya çalışılacaktır.

II. RADİKAL DEMOKRASİ TEORİLERİ

A. İletişimsel Eylem Ve Müzakereci Demokrasi

Habermas'ın iletişimsel eylem kuramının, söylem teorisi gibi kavramlar aracılığıyla anlatılabilecek olan siyasal kuramının, en genel anlamda bir yandan Kantçı biçimselci/yöntemci (prosedürel)[1] özellikleri korurken, diğer yandan Hegelci anlamda normatif/belirli bir zaman aralığın-

[1] Buradaki, prosedürellik, bir yandan ahlak ilkelerine ilişkin tözsel bir içeriğin var olamayacağını anlatırken, dolayısıyla tözselcilik karşısında bir biçimselciliğe işaret ederken, diğer yandan da, bu ilkelerin özneler arası iletişim süreçleri sonucu ortaya çıktığını, dolayısıyla yöntemsel yanını vurgular.

da varlığı süren bir topluma özgü etik[2] kuralları da içeren, dikkate alan bir kuram olduğu söylenebilir. Habermas'a göre, iletişimsel eylem kuramının temelini oluşturan söylem teorisi, Hegel ve Kant'ın soyut evrensel ahlak anlayışına yönelttiği -yani bu evrensel ahlak anlayışının salt biçimselci, soyut bir şekilde evrenselci, yapılması gerekeni gösterirken onu zorunlu kılamayan bir anlayış olduğu yönündeki- eleştirilere, Hegel'in de vurgu yaptığı toplumlara özgü etik anlayışları, Kantçı bir biçimselcilik içerisinde kapsayarak güncel bir yanıt oluşturur. Söylem teorisinin bunu gerçekleştirebilmesi ise, Kant'ın *kategorik imperatif*'inin yerine, bir tartışma yöntemi koyarak, bir yandan etik normların soyut ve evrensel bir alandan kişiler arası bir alana taşınması ile –çünkü bir karar ya da kuraldan etkilenen herkesin bu karar veya ilkelerin oluşturulmasında söz sahibi olduğu düşünülür-, diğer yandan karşılıklı iletişime giren bireylerin, önceden varsaydığı koşulların, sözü geçen ilkelere bir de normatif içerik vermesi ile mümkün olur (Habermas, 1995: 195-198). Habermas'ın her iletişim eylemine içkin olduğunu varsaydığı normlar; her konuşmacının;

a. söylediği şeylerin anlamlı ve akıl yoluyla kavranabilir olması,
b. söylediklerinin ifadelerin savladıkları anlamında doğru olması,
c. her konuşmacının hakiki niyetini ortaya koyarak konuşması,
d. söylediklerinin akıl yoluyla gerekçelendirilebilir olmasıdır. (Habermas, 1973:16-18)

Habermas'ın ortaya attığı müzakereci demokrasi modeli, onun "ideal konuşma durumu" dediği duruma uygun olarak gelişebilir. Benhabib'e göre, Habermas'ın "ideal konuşma durumu" dediği şey, şu türden güçlü etik varsayımları içermektedir: (1) Evrensel ahlaki saygı ilkesi: Ahlaki söylemin katılımcısı olma hakkı. (2) Eşitlikçi karşılıklılık: Söyleşinin katılımcısı olan her kişinin çeşitli söz

[2] Habermas'a göre, ahlak anlayışı, evrensel ahlak kurallarına ilişkin iken, etik, belirli bir zaman ve uzamda yer alan belirli bir topluluğun pratik yaşamına ilişkin kurallara ve kabullere gönderme yapar.

edimlerini icra etme hakkı (Benhabib, 1999a: 53-54). Bu iki temel ilke, Benhabib'in müzakereci demokrasi modelinin temelinde yer alırlar.

Habermas'a göre toplumsal eylem ya iletişimsel ya da stratejiktir. Bu ayrım, bireysel sosyal eylemlerin nasıl etkileşim içine girdikleri temel alınarak yapılır. Birinciler, birlikte yürütülen bir yorumlama sonucu varılan bir anlamayı hedeflerken, ikinciler, bencil fayda hesaplarını temsil eder (Habermas, 1984:101). Sözü geçen yorumlama süreci, tabii ki dilin kullanımını içerir, ancak dilin kullanıldığı her etkileşim iletişimsel değildir. Dolayısıyla Habermas'ın hangi konuşma edimlerinin (speech acts) iletişimsel eylemin kurucu öğeleri olduğuna karar vermek ve ulaşılan anlayışın etkileşimi nasıl düzenleyeceğini açıklamak için başvurduğu 'karşılıklı anlayışa ulaşma mekanizmaları', onun 'yaşam dünyası' kavramı açısından çok önemlidir. İletişimsel eylemi diğerlerinden ayırt etmemizi sağlayan birinci ölçüt, konuşmacının bütün "niyetleri"nin açıkça görünebilir olmasıyken, ikinci ölçüt konuşma ediminde dile getirilen iddianın kabul edilebilirlik koşullarına dayanır. İletişimsel eylemde, konuşma edimi normatif bir doğruluk/geçerlilik iddiası (validity claim) taşır. Konuşmacı bu iddiasını akılcı kanıtlar ve argümanlar yoluyla savunmaya hazırdır. Dolayısıyla Habermas, rekabet halindeki doğruluk iddiaları arasındaki tartışmayı akılcı bir oydaşma yoluyla çözümleme olanağının iletişimsel eyleme içkin olduğunu iddia eder. Akılcı gerekçelere ve tezlere açık olma olasılığı iletişimsel eylemin "akılcı potansiyeli"ne işaret eder. (Habermas, 1984:301-305). Bu anlamda, Habermas'a göre, Marks'ın "Araçsal Eylem" tanımı üretici güçler alanında geçerliyken, "İletişimsel Eylem" tanımı üretim ilişkileri alanında geçerlidir (Livesay, 1985:67).

Yaşam dünyasının akılcılaşması, *iletişimsel akılcılaşma*, ya da, 'iletişimsel eylemin akılcı potansiyelinin özgürleşmesi'dir. Kültürel alanda eleştiri ve araştırmanın kurumsallaşması, toplumsal alanda demokratik siyasal kurumların gelişmesi ve kişilik yapılarında da temel eğitimin evrenselleşmesi, bilişsel ve ahlaki yüksek düzeydeki yetilerin önem kazanması anlamına gelir. Her alanda,

yaşam dünyasının akılcılaşması, eleştiri ve akılcı tartışmanın önemine vurgu yapar (Habermas, 1984:220-221). Dolayısıyla, Habermas için ileri kapitalist toplumlardaki sorunun, tek başına/kendinde araçsalcı/teknokratik akıl olmayışıyla birlikte, teknokratik akıl karşısında, iletişim alanındaki toplumsal normların da akılcılaştırılmasının gerçekleşmemesi olduğu söylenebilir. Toplumsal normların akılcılaştırılması ile kastedilen şey, sağlıklı iletişim ve evrensel ve akılcı bir oydaşıma olanak verebilecek olan katılımcı bir demokrasinin kurulmasıdır. Dolayısıyla, modern toplumun tek taraflı bir ussallık (araçsal ussallık) tarafından yönetilmesine karşılık olarak Habermas'ın önerdiği, iletişimsel ussallıktır. Çünkü araçsal ussallık kamusal alanı sömürgeleştiren bir ussallıkken, iletişimsel ussallık kamusal alanı canlandırarak demokratikleşmenin de yolunu açacaktır. Böylece, müzakereci demokrasi açısından kilit nokta, bir yönetim birimindeki yurttaşlar, gruplar, hareketler ve örgütler arasında görüş oluşturma, tartışma, müzakere ve çekişmeden oluşan bir "kamusal alan"ın bulunduğu fikridir (Benhabib, 1999b:121) ve kamusal bir müzakere alanı demokratik kurumların meşruiyeti açısından zorunludur. (Benhabib, 1999b:102). İletişime dayalı demokrasi anlayışı, devlette merkezi bir biçim almış toplumsal bütün anlayışıyla değil, merkezi olmayan bir toplum modeliyle işler. Müzakereci demokrasi modeli; (1) değer çoğulculuğuna rağmen ortak yarara ilişkin kabul edilebilir formülasyonlara ulaşmayı amaçlar; (2) çıkar çatışmalarının varlığına rağmen, insanı ortak işbirliği koşullarının varlığına ikna etmelidr; ve (3) mağdur herkesin kendi bakış açısını dile getirme şansına sahip olacağı bir "birlik oluşturma tarzlarına çoğulculuğuna" öncelik tanır (Benhabib, 1999b:110-111).

Demokratik prosedürde, pratik aklın ideal içeriği, pragmatik bir biçim alır, haklar sisteminin gerçekleştirilmesi, bu içeriğin kurumsallaştığı biçimlere dayanılarak ölçülür. Demokratik yöntem, söylemde ve pazarlık süreçlerinde, bu yöntemle uyum içerisinde ulaşılan bütün sonuçların makul olmasını sağlayacak iletişim biçimlerinin uygulanmasıyla kurumsallaştırılır. Dolayısıyla temel gereksinim, müzakerenin, tartışmanın ve ikna etmenin yön-

temlerini geliştirmektir. Müzakereci siyasetler, meşrulaştırıcı güçlerini, toplumsal bütünleştiricilik işlevini yalnızca yurttaşlar ortaya çıkan sonuçların makul bir nitelik taşımasını beklediği için yerine getirebilen bir düşünce ve irade şekillendirme sürecinin söylemsel yapısından alırlar (Habermas, 1996:304). Habermas'ın yöntemsel olarak "doğru" kararların meşruiyetlerine temel oluşturduğunu söylediği prosedür, bütün toplumsal kurumlar için bir model değil, ayrı, anayasal olarak düzenlenmiş siyasal sistemdeki esas yapıdır (Habermas, 1996:305).

Yeni toplumsal hareketler söz konusu olduğunda Habermas bunların ortaya koyduğu sorunların, genişleyen kişisel tercih bağlamlarını yansıtırken aynı zamanda sistemdeki çatlaklara da işaret ettiklerini söyler. Ancak bu hareketleri, insanın özgürleşmesi/kurtuluşu düşüncesinin tarihsel özneleri olarak değil, ileri kapitalist toplumlardaki meşruiyet ve motivasyon sorunlarına işaret eden unsurlar olarak görür. Bu hareketlerin ortaya çıkısı yaşam dünyalarının kolonileştirilmesi eğilimine karşı tepkinin bir sonucudur (Habermas, 1981:35). Habermas'a göre sosyal problemler, hergünkü yaşamın içine tek yönlü, araçsal akıl tipinin yaygınlaşmasından kaynaklanır ve yeni toplumsal hareketler iletişimsel eylemi hayata geçirmenin önemli bir parçasıdır, çünkü onlar, yeni kültürel ideallerin kamusal söyleme girmesinin araçlarıdır (Tucker, 1993: 7).Bu hareketlerin dikkat çektiği bürokratik ve ekolojik sorunların önemini kabul etse ve bu hareketlerin simgeleştirdiği kültürel karşı çıkışın/meydan okumanın sisteme ilişkin düzenleme gereksinimini ifade ettiğini kabul etse de, Habermas, onların karşı-kurumlar geliştirilmesi ve yaşam dünyalarının içerisinde 'kurtarılmış bölgeler' yaratılması önerilerini gerçekçi bulmaz (Habermas, 1981: 34). Gerekli olan şeyin küresel ölçüde planlanan ve yönetimsel araçlar sayesinde uygulanacak olan ekonomik ve teknik çözümler olduğunu söyler (Habermas, 1981: 35-37). Önceleri yeni toplumsal hareketleri yalnızca "savunmacı" nitelikte gören Habermas, daha sonra Cohen ve Arato'ya göndermede bulunarak, yeni toplumsal hareketleri, bir yandan programları sayesinde siyasal sistemi doğrudan etkileyen, diğer yandan

kendi kimliklerini ve eylem kapasitelerini olduğu kadar, sivil toplumu ve kamusal alanı da canlandıran ve genişleten hareketler olarak görür. Bu hareketler, "saldırgan" anlamda, bütün toplumu ilgilendiren sorunları otaya kovup sorunlara yaklaşım yöntemleri ve olanaklı çözümler önerirler, yeni bilgileri açığa çıkarırken -yani, kamusal düşüncede bir değişikliğe yol açar ve dolayısıyla kurumalara baskı yapabilirlerken - 'savunmacı' anlamda, mevcut örgütlenme ve kamusal etki yaratma kanallarının yapısını sürdürmeye, alt-kültürel karşı-kamular ve kurumlar (subcultural counterpublics and counterinstitutions) oluşturulması, genişletilmiş haklar ve reformdan geçirilmiş kurumlar gibi yeni alanlar kazanmaya çalışırlar (Habermas, 1996:370). Habermas'a göre, sivil toplumda temellenen bir kamusal alan ile, yasama ve yargıda kurumsallaşan düşünce ve irade oluşturma süreçlerinin karşılıklı etkileşimi, müzakereci siyasetleri sosyolojik araçlara dönüştürmenin başlangıç noktasını oluşturabilir. Ancak tam da burada unutulmaması gereken şey, sivil topluma, toplumsal öz-örgütlenmelerin (societal self-organizations) kesiştiği merkezî bir nokta olarak bakmamız gerektiğidir. Sivil toplum ve kamusal alan, kurumsallaşmamış siyasal hareketler ve siyasal ifade biçimleri için sınırlı bir eylem alanı açar. Radikal-demokratik pratiklerin ise aşağıdaki noktalarda kendi kendilerini sınırlayıcı özellikleri vardır:

İlk olarak sağlıklı ve güçlü bir sivil toplum ancak liberal[3] siyasal kültür ve ona denk gelen toplumsallaşma biçimleri ile gerekli ve önemli bir özel alan bağlamında gelişebilir ve zaten akılcılaşmış olan yaşam dünyasında yetkinleşebilir. Aksi taktirde, kapitalist modernizasyon tarafından tehlikeye sokulan bir yaşam dünyasının donmuş geleneklerini körce savunan popülist hareketler ortaya çıkar. İkinci olarak, kamusal alanın sınırları içerisinde, ya da en azından liberal bir kamusal alanda, aktörler, siyasal güce/iktidara değil, ancak etkiye sahip olabilirler. Kamusal etki ancak, kurumsallaşmış demokratik düşünce

[3] Burada kastedilen anayasal yönetim ilkelerine ilişkin olan siyasal liberalizmdir.

ve etki oluşturma prosedürleri yoluyla iletişimsel güce dönüşerek parlamenter müzakere yoluyla meşru yasamaya dahil olur. Kendinde etki değil, iletişimsel güce dönüşebilen etki, siyasal kararları meşrulaştırabilir. Üçüncü olarak ise, siyasette mevcut olan araçlar, işlevsel olarak farklılaşmış toplumlarda sınırlı bir etkililiğe sahiptir. Dolayısıyla, sivil toplumdan kökenlenen demokratik hareketler, kendini-düzenleyen bir topluma ilişkin istemlerini bir yana bırakmalıdır. Sivil toplum ancak kendini doğrudan doğruya dönüştürebilir ve siyasal sistemin kendini dönüştürmesinde olsa olsa dolaylı bir etkisi olabilir (Habermas, 1996:371-72).

Yeni toplumsal hareketleri açıklamak için, Chicago okulu yaklaşımını, kaynak-mobilizasyonu (resource-mobilization) kuramlarını ve Touraine'in kuramını inceleyen Cohen, sonunda, yeni toplumsal hareketlere ilişkin bütün bu analizlerin, hareketlerin farklı yönlerini açıkladığını ve birbirlerini dışlamadan yararlı olabileceklerini söyler. Feminist hareketten ekolojist harekete değin, günümüzün bütün toplumsal hareketleri, kişisel ve toplumsal kimlik sorunlarını gündeme taşıdıkları, mevcut normları savundukları, normların toplumsal yorumlanışını tartıştıkları, iletişimsel olarak yeni normlar yarattıkları, ve çevre ile ilişki kurmak için alternatif yöntemler önerdikleri sürece, nesnel, öznel ve sosyal dünyaya karşı, özdüşünceli (self-reflective) bir tavır içindedir. Ayrıca, bütün kolektif hareketler, stratejik, araçsal ve norm merkezli eylemlilikler içerisindedir. Dolayısıyla, hareketlerin farklı yönlerini inceleyen analizler bize, bu hareketlerin aynı anda hem sivil toplumun savunulması ve demokratikleştirilmesi için, hem de siyasal topluma kabul edilmek ve siyasal toplumun genişletilmesi için mücadele ettiklerini gösterecektir (Cohen ve Arato, 1992:522-523).

Hareketlerin bu ikili yönünü içeren bir analiz ortaya koyma girişimine Cohen öncelikle yeni toplumsal hareketlerin, toplumsal çelişkiler açısından en önemli sorunu kültürel biçimler, normlar ve sivil toplum kuruluşları olarak gördükleri iddiasını ele alarak başlar ve bu hareketlerin ayrıca ekonomik yapıyı ve devlet politikalarını etkilemek için de çaba gösterdiklerini söyler. Sis-

tem/yaşam dünyası ayrımının sivil ve siyasal toplum kategorileri aracılığıyla yeniden inşası, günümüzdeki hareketlerinin hem 'saldırgan' hem de 'savunmacı' yönlerini açıklayacaktır (Cohen ve Arato, 1992:523-524).

Cohen Habermas'ın *İletişimsel Eylem Kuramı*'nda yer alan üç tezinin yeni toplumsal hareketleri anlamak için önemli olduğunu söyler. Bunlar:

- Kültürel modernleşme projesinin, sosyal, siyasal ve kültürel yaşamın kilit önemdeki yönleri ile geleneksel-ötesi ilişkiler kurulmasını ve bu alanların özerk iletişimsel etkileşim süreçleri yoluyla yeniden düzenlenmesi, yani kültürel modernleşmenin gündelik yaşamda içerilmesi yoluyla yaşam dünyalarının modernleştirilmesi olanağını yaratmış olması,
- 'Seçici kurumsallaşma' (selective institutitona-lization) dolayısıyla, ekonomi ve devletin modernleşme süreçlerinin, yaşam dünyalarının akılcılaştırılmasından ayırt edilebilir olması, yani kapitalist gelişme ve yönetimin ihtiyaçlarının, yaşam dünyası ile ilgili gereksinimleri ve olanakları bastırması, yaşam dünyalarını kolonileştirebilir olması,
- Ancak, toplumsal akılcılaşmanın yalnızca baskının değil, ama aynı zamanda özgürleşmenin de temeli olmasıdır.

Dolayısıyla, ikili toplum kuramı, sivil toplumun temel unsurlarını, -yasallık, kamusallık, sivil kurumlar, kitle kültürü ve aileyi- tartışmanın merkezine koyar (Cohen ve Arato, 1992:524-25). "Modern sivil toplumlar tamamıyla şeyleşmemişse, kurumlar eşitsiz güç ilişkileri tarafından tamamen istila edilmemişlerse," der Cohen, "...o zaman, radikal fakat kendini-sınırlayan siyasalar yoluyla modernitenin olumlu potansiyeli üzerinden düşünmek olanaklı ve anlamlıdır," (Cohen ve Arato, 1992:526). Bunu kabul etmek, sivil toplumun neden toplumsal hareketlerin hem alanı hem de hedefi olduğunu anlamamızı sağlar (Cohen ve Arato, 1992:526).

Habermas'a benzer olarak, John Rawls'un *Political Liberalism* adlı eserinde üzerine odaklandığı temel sorunun, modern demokratik bir toplumda, her biri makul (reasonable) olsa da, birbirinden farklı, kapsamlı öğretileri benimseyen yurttaşlar ve sözü geçen farklı görüşler arasında, kurulması istenen bir çoğulculuğun koşullarını -dayanacağı temelleri ve işleyişi için gerekli araçları-, Kantçı ahlak anlayışı ve toplumsal sözleşme geleneklerine dayanan bir siyasal liberalizm anlayışı çerçevesinde ortaya koymak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. En temel anlamda John Rawls'un siyasal liberalizm anlayışı, toplumlar için en doğru siyasal sisteme, 'iyi yaşam'ın ne olduğu gibi sorulara, tözsel değil yöntemsel (procedural) yanıtlar vermek gerektiğini savunan Kantçı geleneğe dayanır. Habermas'ın iletişimsel eylem kuramı ile kendi siyasal liberalizm anlayışını karşılaştıran Rawls, siyasal liberalizmin, dinî, felsefi ya da ahlaki öğretilerden bağımsız olduğunu, Habermas'ın yaptığı gibi 'anlam'a, hakikate ya da teorik ve pratik geçerlilik ölçütlerine değinmediğini vurgular (Rawls, 1996:376). Habermas'ın 'ideal konuşma durumu' (ideal speech situation) karşısına, kendi 'başlangıç durumu' (original position) kavramını çıkaran Rawls'ın (1996:381) önerdiği düşünsel modelde kişiler, bilgisizlik peçesi (veil of ignorance) arkasında bulunurlar. Başlangıç durumundaki kişiler, bilgisizlik peçesinin varlığı nedeniyle kendileri hakkında hiçbir bilgiye sahip değildirler: Toplumdaki yerlerini, doğal yetiler açısından donanımlarını, yaşamlarındaki 'iyi' anlayışlarını ve yaşam planlarının detaylarını; örneğin ekonomik ve sosyal durumlarını, etnik kökenlerini, dinlerini, cinslerini, zeki ve sağlıklı olup olmadıklarını, yaşamda hangi 'iyi' anlayışını benimsediklerini bilmemektedirler. Adalet ilkelerinin saptanacağı bu varsayıma dayalı başlangıç durumunda ve onu takip eden gerçek kamusal tartışmalarda bütün tözsel kabullerin, metafizik unsurların dışarıda bırakılması gerekir (Rawls, 1996:382). Sivil toplum alanında özgür ve eşit yurttaşlar, anayasal esaslar, siyasal idealler ve değerler hakkında tartışabilirler ve makul bir siyasal adalet anlayışına ulaşabilirler, ancak bu tartışma siyasal olanın sınırlarını aşmamalı, Habermas'ın söylem etiğinde olduğu

gibi, akılcılık ilkesine dayandırılan ahlaki doğrularla temellendirilmemelidir (Rawls, 1996:384-85).

B. Agonistik Çoğulculuk Modeli

Soğuk savaş sonrası dönemde, meşruiyetlerini evrensel bir tarih anlayışınca belirlenmiş bir görevden almayan birçok siyasal kimliğin ortaya çıkışına tanık olduğumuzu söyleyen Laclau'ya göre, evrenselliğin yaşadığı kriz, onu tamamen ortadan kaldırmaz, tam aksine, yokluğunu somut/hissedilebilir bir hâle getirir. Nihai anlamların, 'Mutlak Tin'in varolmadığı bir dünya ise, olumsal, tehlikeli ve sınırlı olanın bilincini açığa çıkarırken, aynı zamanda kimliklerin inşasındaki karmaşık mekanizmalara ilişkin bir farkındalığa da yola açar (Laclau, 1994: 1). Şimdi kriz içinde olan, işçi sınıfının ontolojik merkeziliğine, tamamen bütünleşmiş ve homojen bir kollektif irade gibi yanıltıcı bir beklentiye dayanan bütün bir sosyalizm anlayışıdır (Laclau ve Mouffe, 1985: 8). Özcü evrenselliğin yaşadığı bu kriz, nesnenin kendisinden çok onun ortaya çıkış/olanaklılık koşullarına, bir başka deyişle varoluşun olumsal koşullarına ve inşasının karmaşık süreçlerine dikkat çeker. Bu durum ayrıca, toplumsal olan içerisinde geliştirilebilir stratejileri de genişleterek çeşitlendirir. Geçmişteki kuramsal kategoriler, yapısal biçimlenişlerini oluşturan güç ilişkileri açığa çıkıp bu kategoriler yapısökümüne uğratıldıkça, bunların içerisinden yeni ve daha karmaşık hegemonik-siyasal hamleler olanaklı hâle gelir (Laclau, 1994: 2).

Laclau'ya göre, toplumsal yeniliklerin, toplumsal pratiklerin kendi içlerinde taşıdıkları dönüştürücü bir dinamiğin sonucu olmadığını, fakat bütün tarihsel yeniliklerin köktenci/radikal yenilikler olduğunu, dolayısıyla tarihin toplumsal değişimi açıklamak için herhangi temel bir mantığa ya da aklın kurnazlığına başvuramayacağı sonucuna varılır. Radikal yenilik, radikal kurum/kuruluş demektir ve –toplumsal etkinlikleri oluşturan- bu kurucu boyuta 'siyasal' olan adını verir (Laclau, 1996:4). Ancak eğer, siyasal olan radikal kuru(lu)mu içeriyorsa, ve toplumsal düzende bunun temelini oluşturabilecek herhangi bir şey yoksa, kurma eylemi kendi temelini kendinde bu-

lacaktır ve bu kendini-kurucu nitelik, özdeşleşmedekiyle aynı şeydir. Yani, bütün siyasal kimlikler özdeşleşme eyleminin (kurucu eylemlerin) görünürlüğünü gerektirir. Bu eylemlerin görünürlüğü ise, başka kurulum olanaklarının varlığıyla mümkün olacak, bu farklı projelerle olan antagonistik ilişkilerinde her bir kurulumun olumsallığı ortaya çıkacaktır. Onlara siyasal niteliklerini veren şey de bu olumsallıktır. Dolayısıyla toplumsal olanın kuruluşuna ilişkin ne kadar çok şey sorgulanırsa, toplumsal yeniden üretimi süregelen toplumsal pratikler yerine siyasal müdahaleler ve özdeşleşimler belirleyecek, bu da toplumsal yaşamın daha fazla boyutunun siyasallaşması ve daha çok parçalı / hususi siyasal kimliklerin ortaya çıkışı demek olacaktır (Laclau, 1994:4).

Günümüzde kimliklerle stratejiler arasındaki ilişkinin değiştiğini söyleyen Laclau, yeni toplumsal hareketlerin mücadelelerini yürüttüğü koşulların her zaman var olan bir şeyi, yani stratejilerin kimlikleri yarattığını ve bunun tersinin geçerli olmadığını ortaya koyduğunu iddia eder. Kimlik ve strateji arasındaki ilişki hakkındaki geleneksel varsayımlar, kimliklerin sürecin başından beri verilmiş ve sabit olduğu; ve toplumsal öznelerin bu kimlikler temelinde kendilerine dışsal olan bir çevre ile stratejik hesap ilişkilerine girişebilecekleridir. Bu anlayışın karşısında Laclau ve Mouffe'nin *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*'de geliştirdikleri hegemonya yaklaşımı, kimliklerin hegemonya mücadelesi içerisinde oluşturulduklarını ve toplumsal öznelere yeni bir kimlik verilirken onların aynı zamanda 'kolektif iradeler' olarak kurulduklarını öne sürer. Bu çerçevede toplumsal özneler ve onların stratejileri arasındaki ilişkiler dışsal ilişkiler değildir. Bugün artık kimliklerin oluşturulması süreçleri daha fazla görünür hâle gelmiştir. Dahası bu süreçler kurulmaları, içerisine koyuldukları söylemsel-stratejik alana dayanan ilişkisel kimliklerle, sanki öznelerin bireyselliklerine ve bu alanla kurulan dışsal bir ilişkiye dayanıyormuş gibi sunulmaktadır. Oysa bu hareket ve kimliklerin kuruluşunu incelerken, onları oluşturan belirli dil oyunlarına ve stratejilere yönelmek ve bunları incelemek gerekir (Laclau, 1990:234).

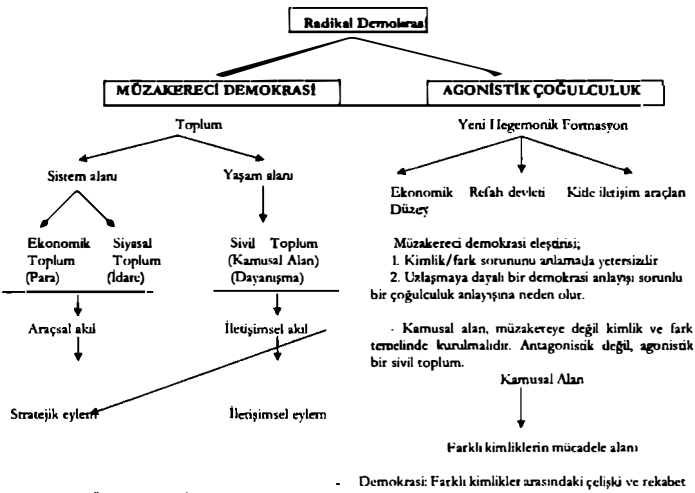
Buradan yola çıkarak Laclau ve Mouffe, modern toplumun ve liberal demokrasinin yaşadığı krize karşılık "tartışmacı demokrasi" (agonistic) anlayışını ön plana çıkarırlar. Tartışımcı demokrasi, kimliğin hayat açısından gerekliliğini olumlayan, onun dogma haline getirilmesine karşı çıkan ve insan yaşamının çok biçimli çeşitliliğini koruma kaygısını kimlik ve farklılık arasındaki karşılıklı bağımlılık ve mücadeleyle birleştiren siyasal demokrasi anlayışıdır (Connolly, 1995:11). Dolayısıyla böylesi bir demokrasi anlayışı, postmodern felsefeyi kendine reber edinmiş olarak Aydınlanmanın soyut evrenselciliğini ve özcü bir toplumsal totalite anlayışını reddeder. Demokrasinin Habermas'cı "rasyonel konsensus" modelinin gerçekleşmesinin doğuracağı olumsuz sonuçları olacağını ileri süren Mouffe, Habermas'cı müzakereci demokrasi modelini reddederek, antagonizmanın sökülüp atılamaz karakteri olduğunu ileri sürer (Mouffe, 2002). Bu nedenle demokrasi de, hiçbir çatışmanın olmadığı bir ahenk ve bütünlük ortamı değildir. Tersine, agonistik demokrasi anlayışı, çatışma ve antagonizmaların var olduğu, ancak bunların birbirlerini dışlamadan bir arada var olabileceği bir ortam yaratma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla, demokratik politikanın amacı, çatışmaların, kendilerini düşmanlar arasında bir antagonistik mücadele olarak açığa vurmaları yerine, hasımlar arasındaki bir çekişmeci çatışma biçimini alabildiği çerçevenin sağlanması olmalıdır (Mouffe, 2002:119).

Yeni toplumsal hareketlere ilişkin olarak Laclau ve Mouffe'nin söyledikleri en iyi biçimde, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*'den hareket ederek anlaşılabilir. Bu kitapta Laclau ve Mouffe, söylem teorisi çerçevesinden Marksizm sonrası bir bakış açısı ile günümüz toplumlarında siyasetin ve yürütülecek hegemonya mücadelelerinin niteliğine ilişkin tezlerini geliştirirler. En temelde bu proje, özselciliği reddeden ve siyasal mücadelelerin hedefini ve alanını söylemsel stratejiler yoluyla eklemlenen özne konumlarından yürütülecek hegemonya mücadeleleri olarak tanımlayan bir projedir.

Dolayısıyla yeni toplumsal hareketler, toplumsal hayatın metalaşmasına, bürokratikleşmesine ve homojenleşti-

rilmesine karşı direnişin ifadesi olarak ortaya çıkmıştır (Laclau ve Mouffe, 1992: 201; Bertram, 1995: 89). Bu hareketlerin iktidarı ele geçirmek gibi bir amaçları yoktur. Daha çok, sivil toplumda özerklik ve eşitsizliklerin giderilmesi türünden kültürel bir takım talepleri dillendirmektedirler. Bu anlamda yeni toplumsal hareketler, yukarıda bahsettiğimiz yeni tabiyet biçimlerini sorgulamaktadırlar ve onlara yeni olma özelliğini veren şey de budur (Laclau ve Mouffe, 1992: 196). Ama asıl önemlisi, bu hareketlerin herhangi bir ideolojiyle eklemlenme biçimleridir. Çünkü bu eklemlenme sayesinde herhangi bir hareket, muhafazakar, otoriteryan, özgürlükçü, sosyalist vb. bir kimliğe bürünebilir. Ne var ki, yeni toplumsal hareketler toplumu bir bütün olarak dönüştürebilme anlamında ayrıcalıklı bir konuma sahip değildir. Daha doğrusu, toplumda böyle bir konuma sahip olan bir hareketten ya da özneden bahsedilemez (Laclau ve Mouffe, 1992: 206-208).

Yeni toplumsal hareketlere ve demokrasi krizine ilişkin bu iki yaklaşımı aşağıdaki gibi karşılaştırmak olanaklıdır.

- Demokrasi: Özgür tartışma/konuşma ortamı aracılığıyla bireylerin karar alma süreçlerine katıldığı kamusal iktidar pratiği.
- Yeni Toplumsal Hareketler: Sistem alanının yaşam alanını kolonileştirmesine tepkiler.
- Dönüştürücü özne: Artık işçi sınıfı değil, fakat bütün yaşam alanıdır.
- Demokrasi: Farklı kimlikler arasındaki çelişki ve rekabet
- Yeni Toplumsal Hareketler: Toplumsal ilişkilerin metalaşmasına, bürokratikleşmesine ve homojenleşmesine karşı bir tepki.
- Dönüştürücü özne: Tek bir özneden bahsetmek olanaklı değildir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu noktada, Türkiye'deki yeni toplumsal hareketlerin demokrasinin gelişimine olabilecek olası katkılarını tartışmaya geçebiliriz.

Türkiye'de demokrasi ve sivil toplumun gelişimine ilişkin amprik ve teorik olarak konuya yaklaşan oldukça geniş bir literatürden bahsetmek olanaklıdır (Örneğin, Akşit, vd., 2002; Erdoğan-Tosun, 2000; Göle, 2000 ve 1996; Gülalp, 2001 ve 2003; Keyman ve İçduygu, 2003; Dodd, 1992; Çaha, 2000 ve 1999; Heper, 2000, 1991 ve 1985; Szyliowicz, 1966; Ergil, 2000; Küçükömer, 1994; Sarıbay, 2000; Barkey, 2000; Mahcupyan 1996; İnsel, 2003; Mardin, 1969; Kasaba ve Bozdoğan, 2000; Keyman, 2002; Tekeli, 1999). Örnekleri çoğaltmak mümkün. Ne var ki, yeni toplumsal hareketler söz konusu olduğunda, bu derece geniş bir literatürden bahsetmek olanaklı değil (bir kaç örnek vermek gerekirse şu ili çalışmadan bahsedilebilir, Savran, 1992; Şimşek, 2004; Önder, 2003).

Diğer taraftan, sivil toplum örgütleri kavramıyla kast edilen şey ile yeni toplumsal hareketler kavramıyla kast edilen arasında önemli bir fark olduğunu belirtmek gerekir. Ülkemizde maalesef böylesi bir ayrım yapılmamaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri, sivil toplumun gelişmesinin doğrudan doğruyayeni toplumsal hareketlerin ve demokrasinin gelişmesini sağlayacağı gibi bir düşünce olsa gerektir. Oysa bunlar arasında böyle bir ilişki olduğundan bahsedilemez. Yeni toplumsal hareketler Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkıda bulunacaksa, bunun için bir kaç özelliğe sahip olmaları gereklidir.

1. Sivil toplum söylemi, sınıfsız, daha doğrusu sınıf çatışmalarına yer vermeyen, sınıfsal çelişkileri her türlü başka çelişkiyle eşitleyen bir toplumsal yapı ve kamu alanı öngörmektedir. Demokrasinin, yurttaşlar arasında her türlü ayrımcılığın ve hiyerarşinin ortadan kalktığı bir kamusal alanı gerektirdiğini söylemek olanaklıyken, burada yapılan, sınıfsal çelişkilerin yokmuş gibi algılanmasıdır. Bu durumun doğal sonucu elbette ki, emek-sermaye çelişkisi ile başka türden diğer çelişkilerin eşitlenmesi, dolayısıyla da, bir emek örgütü ile, diyelim bir çevre örgütünün, kanarya sevenler derneğinin, sokak kedilerini bes-

leme derneğinin vb. denkleştirilmesidir. Buradaki problem, emek-sermaye çelişkisi dışındaki farklılık ve çelişkilere vurgu yapan yeni toplumsal hareketler anlayışının, insanları politikadan uzaklaştırması, daha doğrusu, apolitize etmesidir ki, bu durum demokrasinin gelişmesinin önündeki en önemli engeldir. Çünkü demokrasi, insanların siyasete aktif katılımını gerektirirken, şimdilerde insanları apolitize/depolitize etmek için yoğun bir çaba harcanmaktadır. Bu ülkenin temel sorunu, bireylerin yeterince siyasallaşmaması ise, yeni toplumsal hareketlerin ve sınıf çatışmalarına yer vermeyen sivil toplumcu bir anlayışın bu siyasetsizleştirmede önemli bir işlevi vardır.

2. İkinci bir neden, demokrasinin, sadece devletten ayrı bir özgürlükler alanı/özerklik alanı olarak anlaşılmasıdır ki, bu durumda en temel demokrasi ilkesi olarak toplumsal eşitlik fikri göz ardı edilmektedir. Toplumsal eşitliği içermeyen bir demokrasi mücadelesi olanaklı değildir, çünkü aksi durumda demokrasi, yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, olup bitenlerin üzerini örtmenin, ideolojik bir yanılsama yaratmanın aracı haline dönüşür. Toplumsal eşitliği savunmak ise, pek doğal olarak, üretim ilişkilerini ve mülkiyet sahipliğini sorunsallaştırmak anlamına gelir. Mülkiyet, sömürü ve hakimiyet ilişkilerini yok sayarak demokrasiden bahsetmek olanaklı değildir.

3. Toplumsal hareketler devlet ile ilişkileri açısından düşünüldüğünde Türkiye'de devletin yasalarla destekli olarak uyguladığı baskıcı tutumu ve hareketlerin birbirleriyle ilişkileri göz önüne alınırsa ve diğer taraftan örgüt içi yapılanma ve işleyişi nedeniyle ne Habermas'cı "müzakereci demokrasi" modeli, ne de Laclau ve Mouffe'un geliştirdiği "agonistik çoğulculuk" modeli Türkiye'deki toplumsal hareketlerin birbirleriyle ve devletle ilişkilerini açıklayıcı olmaktan uzak olduğunu söylemek olanaklıdır (bkz. Akşit, vd., 2002; Erdoğan-Tosun, 2000).

4. Toplumsal hareketleri sınıflarken, onların hangisinin "yeni toplumsal hareket" olduğunu anlamak için yeterince tanımlanmış belirleyici bir gösterge yoktur. Örneğin, kimileri çevre, anti-nükleer ve barış hareketlerini yeni toplumsal hareket olarak gösterirken, bazıları buna

bir de feminist hareketi ekler. Aynı zamanda, Avrupalı yazarlar karşı kültürel hareketleri, alternatif ekonomi ve işbirliği hareketlerini, göçmen hareketlerini yeni toplumsal hareket olarak sınıflarken, Amerikalı yazarlar siyah sivil haklar hareketini, gay ve lezbiyen hareketlerini yeni toplumsal hareket olarak nitelendirmektedir. Buradan yola çıkarak, yeni toplumsal hareketlerin bir toplumun özelliğine göre ortaya çıktığını, yani herhangi bir toplumun kendi iç yapısına ve çelişkilerine içkin olduğunu, dolayısıyla bu hareketlerin "konjonktürel" olduğunu ve bu nedenle de bir süreklilik özelliği göstermeyeceğini iddia etmek olanaklıdır. Bu nedenle de, Türkiye'deki yeni toplumsal hareketlerin ayrı bir sınıflamasının yapılması gerekmektedir.

5. Yeni toplumsal hareketlerin gelişiminden postendüstriyel toplum sorumlu olarak gösterilmektedir. Bu durumda, "eski" olarak nitelenen hareketlerde "yeni" karakterlerin, aynı zamanda "yeni" hareketlerde "eski" karakterlerin bulunmaması gerekir. Oysa, hem işçi hareketleri hem de yeni toplumsal hareketlerin karşılaştırmalı bir incelemesi, bu hareketlerin birbirlerinin özelliklerini de taşıdıklarını gösterecektir. Bu durumda, amaçlar, katılımcılar, yapı ve taktikler açısından incelendiğinde yeni toplumsal hareketlerin eski hareketlerde olan özelliklerin bir çoğunu taşıdıkları ileri sürülebilir. Özellikle de Türkiye'deki toplumsal hareketler ele alındığında;

a. "Amaçlar" açısından, her ne kadar işçi hareketleri gibi bir ücret artışı talep etmeseler de ve hareketin amaçları arasında varolan ekonomik düzeni değiştirmek gibi bir amaç olmasa da, hareketin katılımcıları varolan kapitalist ekonomik sistem ile çelişkilerinin farkında olacak, dolayısıyla ideolojik olarak ekonomik düzenin değişmesinden yana olacaklardır.

b. "Katılımcılar" açısından, Türkiye'deki yeni toplumsal hareketler orta ve üst sınıftan bireylerden oluşmaktadır. Bu anlamda, yeni toplumsal hareketlerin sınıfsal bir temeli de vardır. Bu nedenle de, kimlik temelli hareketlerin temel özelliğine bağlı olarak belli temalar etrafında bir araya gelmiş topluluklar lehine hareket ettikleri gibi, aynı zamanda grup gibi davranan sosyoekono-

mik grupların bazı özelliklerini de içerecektir. Aynı zamanda, jenerasyon açısından sadece gençleri değil, farklı yaş gruplarını içereceği söylenebilir.

c. "Yapı" açısından, Türkiye'deki yeni toplumsal hareketler lidersiz bir hareket olmayıp, hiyerarşik ya da lider odaklı bir özellik gösterirler.

d. "Taktikler" açısından, zaman zaman normal siyasal kanalları da kullanmayı amaçlarlar. Bu dört temel özellik temelinde düşünülürse, Türkiye'deki yeni toplumsal hareketlerin hiç de "yeni" olmadığı, eski hareketlerle önemli noktalarda benzerlik gösterdiği daha kolay anlaşılabilir.

Burada ileri sürülen hipotezlerin test edilmeye ihtiyacı olduğunu söylemek gereksizdir. Ne var ki, burada tartışmaya açtığımız, Türkiye'deki yeni toplumsal hareketlerin bir takım yapısal nedenlerden dolayı ne müzakereci ne de agonistik bir demokrasi kavrayışını uygulamada şimdiye kadar başarılı olamadığına ilişkindir. Bunun nedenlerini anlayabilmek için yeni toplumsal hareketlerin kendi aralarındaki ilişkiler, katılımcılarıyla ve devlet kurumlarıyla ilişkileri "eski" olarak adlandırılan hareketlerle karşılaştırmalı olarak ele alınması zorunludur.

KAYNAKÇA

1. Akşit, B.-Tabakoğlu, B.-Sedar, A. (2002). "Ulus-Devlet ve Cemaatçi Kültür Arasında Sıkışan/Gelişen Sivil Toplum: Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Deneyimi", A. A. Dikmen, (der.). *Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme*, 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara: İmaj Yayıncılık.
2. Barkey, H. J. (2000). "The Struggles of a 'Strong' State", *Journal of International Affairs*, 54/1, s. 87-103.
3. Benhabib, S. (1999a). *Modernizm, Evrensellik ve Birey*, (çev. M. Küçük), İstanbul: Ayrıntı.
4. Benhabib, S. (1999b). "Demokratik Moment ve Farklılık Sorunu", *Demokrasi ve Farklılık* içinde, der. Benhabib, S., (çev. Z. Gürata-C. Gürsel), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
5. Bertram, B. (1995). "New Reflections on the 'Revolutionary' Politics of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe", *Boundary 2*, 22/3, s. 81-110.

6. Cohen J. - A. Arato. (1992). *Civil society and political theory*, Oxford.
7. Connolly, W. (1995). *Kimlik ve Farklılık*, (çev. F. Lekesizalın), İstanbul : Ayrıntı Yayınları.
8. Çaha, Ö. (1999). *Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi*, İstanbul: İz Yayıncılık.
9. Çaha, Ö. (2000). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları.
10. Dodd, C. H. (1992). "The Development of Turkish Democracy", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 19/1, s. 16-30.
11. Erdoğan-Tosun, G. (2000). "Sivil Toplum Örgütrleri İçinde Katılım ve Örgüt İçi Demokrasi", *Birikim, 130.*
12. Ergil, D. (2000). "Identity Crises and Political Instability in Turkey", *Journal of International Affairs*, 54/1, s. 43-59.
13. Göle, N. (1996). "Authoritarian Secularism and Islamist Politics: The Case of Turkey", A. R. Norton, (der.), *Civil Society in the Middle East*, cilt 2, Leiden: E. J. Brill.
14. Göle, N. (2000). "80 Sonrası Politik Kültür", E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay, (der.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları.
15. Gülalp, H. (2001). "Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Party", *International Journal of Middle East Studies*, 33, s. 433-448.
16. Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti, Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
17. Habermas J. (1981) "New Social Movements" *Telos*. 33
18. Habermas J. (1984). *Theory of Communicative Action*. Boston:Beacon Press.
19. Habermas J. (1995) "Morality and Ethical Life: Does Hegel's Critique of Kant Apply to Discourse Ethics?" in *Moral Counsciousness and Communicative Action*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
20. Habermas, J. (1973) *Theory and Practice*, Boston: Beacon Press.
21. Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discursive Theory of Law and Democracy*, Cambridge, MA.
22. Heper, M. (1985). "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, 27/1, s. 86-110.

23. Heper, M. (1991). The State, Religion and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18/1, s. 38-51.
24. Heper, M. (2000). "The Ottoman Legacy and Turkish Politics", *Journal of International Affairs*, 54/1, s. 63-80.
25. İnsel, A. (2003). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları.
26. Kasaba, R.-Bozdoğan, S. (2000). "Turkey at a Crossroad", *Journal of International Affairs*, 54/1, s. 1-17.
27. Keyman, F. (2002). "Kamusal Alan ve 'Cumhuriyetçi Liberalizm': Türkiye'de Demokrasi Sorunu", *Doğu-Batı*, 5, s. 57-73.
28. Keyman, F.-İçduygu, A. (2003). "Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses", *Citizenship Studies*, 7/2, s. 219-234.
29. Küçükömer, İ. (1994). *Sivil Toplum Yazıları*, Bütün Eserleri-3, İstanbul: Bağlam Yayınları.
30. Laclau, E. (1990). *New Reflections on the revolution of Our Time*, London; New York: Verso.
31. Laclau, E. (1994). *The Makind of Political Identities*, London: New York: Verso.
32. Laclau, E. (1996). *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme*, (çev. E. Başer), İstanbul: Birikim Yayınları.
33. Laclau, E.-Mouffe, C. (1985). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, İstanbul : Birikim Yayınları.
34. Livesay, J. (1985). "Normative Grounding and Praxis: Habermas, Giddens and a Contradiction Within Critical Theory", *Sociological Theory*, 3/2, s. 66-76.
35. Mahcupyan, E. (1996). *Osmanlı'dan Postmoderniteye*, İstanbul: Patika.
36. Mardin, Ş. (1969). "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11/3, s. 258-281.
37. Mouffe, C. (2002). *Demokratik Paradoks*, (çev. A. C. Aşkın), Ankara: Epos Yayınları.
38. Önder, T. (2003). *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*, Ankara: Odak Yayınları.
39. Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*, New York.
40. Sarıbay, A. Y. (2000). *Kamusal Alan, Diyalojik Demokrasi, Sivil İtiraz*, İstanbul: ALFA.
41. Savran, G. (1992). "Marksizm ve Yeni Toplumsal Hareketler Tartışması", *Sınıf Bilinci, 11*.

42. Szyliowicz, J. S. (1966). "Political Participation and Modernization in Turkey", *The Western Political Quarterly*, 19/2, s. 266-284.
43. Şimşek, S. (2004). "New Social Movements in Turkey Since 1980", *Turkish Studies*, 5/2.
44. Tekeli, İ. (1999). "Yerel Siyaset ve Demokrasi, Çoğulculuk, Sivil Toplum", WALD, (der.), *Sivil Toplum İçin Kent, Yerel Siyaset ve Demokrasi Seminerleri*, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi, İstanbul: WALD Yayınları.
45. Tucker, K. H. (1993). "Aesthetics, Play and Cultural Memory: Giddens and Habermas on the Postmodern Challenge", *Sociological Theory*, 11/2, s. 194-211.

SİYASAL LİDER DENETİMİNDE BASIN YAYIN ORGANLARI: ÖNCÜ GAZETESİ VE BTV TELEVİZYONU

Ayşe Asker

GİRİŞ

Siyasal bir partinin kendi propagandasını yapması için basın-yayın organına sahip olması ya da onu dolaylı yoldan desteklemesi örneklerine iletişim tarihimizde de sıkça rastlarız. Ancak yakın tarihimizde, 1997-2001 yılları arasında yayınlanan *Öncü* gazetesi ile *BTV* televizyonu yayınlarındaki taraflılık nedeniyle kamuoyunda DYP Genel Başkanı olan 'Tansu Çiller ve ailesinin gazete ve televizyonu' olarak algılanması bu alanda bir ilk olma ayrıcalığı taşır. Bu ayrıcalık, *Öncü* ve *BTV* gibi iki basın-yayın organı bağlantısının tarihsel örneklerde olduğu gibi parti olmayıp, bunun yerine siyasal lider ile kurulmasında yatar. Bu yön aynı zamanda yakın siyasal tarihimizde, partilerdeki 'lider sultası'nın da göstergesi olabilir.

Burada, *Öncü* ve *BTV*'yi incelemeden önce Tansu Çiller'in medya ile ilişkilerini ortaya koymak; bu yayınların özellikle hedef aldığı muhalif medyayı anlamlandırmak açısından gereklidir.

Çiller-Medya İlişkilerinde Sıcak Dönem

Tansu Çiller, 20 Ekim(1991) seçimlerinde DYP kontenjanından İstanbul milletvekili seçilerek TBMM'nde yer almıştır. Bu dönemde kurulan DYP-SHP Koalisyon Hükümeti'nde ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı olmuştur.

DYP-SHP Koalisyon Hükümeti'nin kurulmasında kimi gazetecilerin rol oynaması gibi Turgut Özal'ın ölümünden

sonra Cumhurbaşkanı seçilen Süleyman Demirel'in yerine DYP Genel Başkanı olacak kişinin belirlenmesinde de kimi gazeteler ve gazetecilerin rolü olmuştur. Bu gazeteler DYP Genel Başkanı adayı olabilecekler arasında gösterdikleri Tansu Çiller lehinde kampanya başlatmış ve seçilmesinin ardından bunu adeta 'zafer çığlıklarıyla' kamuoyuna duyurmuşlardır. Özellikle *Milliyet* ve *Hürriyet*, DYP Kongresi'ni tüm yazar kadrosu ile izlemiş ve bu yazarlar da Tansu Çiller'i adaylık yarışında destekleyen yazılarla Kongre izlenimlerini kamuoyuna aktarmışlardır.

Bu iki gazetenin –daha çok ileride- Tansu Çiller'i eleştirdiklerinde gündeme getirilecek olan bu tür yayınlar için; *Hürriyet* ve *Milliyet*'in sahiplerinin başka kişiler olduğu gözardı edilecektir. Çünkü sözkonusu tarihlerde bu yayınların sahipleri değişse bile, yazar kadrosu aynı kalmıştır.

DYP'deki adaylık yarışında Tansu Çiller'i destekleyen bir başka gazete ise *Sabah* olmuştur.

Teşviklerle Medyanın Desteklenmesi

Tansu Çiller ile medya arasında esen bu sıcak rüzgarların arkasında ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı olan Tansu Çiller'in teşvik ve krediler yoluyla medya ile ilişkilerini güçlendirilmesi gösterilir. Tansu Çiller, bakanlığı döneminde 'binlerce yeni istihdam' yaratacağı varsayılan basın yatırımlarına 2.6 trilyon liralık teşvik dağıtmıştır. Bu teşvikler içinde en çok payı *Sabah* (699 milyar 263 milyon lira); *Hürriyet* (425 milyar 520 milyon lira); *Milliyet* (334 milyar 683 lira) ve *Türkiye* (229 milyar 646 milyon lira) almışlardır. Gazetelerin aldıkları teşvikler yoluyla Hazine, basın kuruluşlarına, Kalkınma Bankası ve Emlak Bank aracılığı ile 'sıfır ile yüzde 30 arasında değişen faizlerle' çok uygun krediler kullandırmıştır. Basının teşvik belgeli yatırımlarına yüzde yüz de gümrük muafiyeti tanınmıştır. Bu uygulama DYP-SHP Koalisyon Hükümeti'nin politikasıdır ancak Çiller, bu uygulamayı bizzat kendisi yürüterek medya ile ilişkilerini güçlendirmeyi başarmıştır. Bu konuda son bir örnek de Çiller'in, 'Devlet Bakanı' olarak imzaladığı son evrağın, *Sabah* ve *Hürriyet*'e aktarılacak yüzde 30 faizli, 100 milyar liralık 'fon

kaynaklı krediler'in olur'u olduğu öne sürülür(Erel-Bilge, 1994:126).

Tansu Çiller'in Devlet Bakanı ve Başbakan olduğu dönemlerde, kendi siyasi çıkarları için Devlet tarafından verilen kredi ve teşvikleri basın-yayın sektöründe ayrıcalıklı olarak kullandırdığına ilişkin tartışmalar sürekli olarak kamuoyunun gündeminde olmuştur. Öte yandan bu tartışma, TBMM'nde muhalefet ve iktidar partilerinin zaman zaman birbirlerinin medya ile ilişkilerini irdeleme yollarını açmıştır. Hatta Konya milletvekili Mustafa Ünaldı ve arkadaşlarının 'bazı gazete kuruluşlarının amaçları dışında fon kaynaklı kredi kullandıkları iddialarını araştırmak amacıyla Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergesi', 12 Ağustos 1997 günü TBMM'nde kabul edilmiştir. Bu önergenin ön görüşmelerinde, Devlet Bakanı Güneş Taner, 'çoğunlukla Tansu Çiller'in Başbakanlığı döneminde verildiğini vurguladığı fon kaynaklı kredileri *Sabah*, *Milliyet* ve *Hürriyet* için dolar bazında açıklamıştır.

Bu önergenin kabul edilmesi üzerine kurulan 'TBMM Bazı Gazetelerin kullandıkları Kredileri Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı rapor ise, DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'in Devlet Bakanlığı ve Başbakanlığı döneminde bazı gazetelere usullere aykırı olarak fon kaynaklı kredi kullandırdığını ortaya koymuştur(*Cumhuriyet*:9 Temmuz 1998).

Kamuoyunda Tartışmalı Olan Refahyol Dönemi

Tansu Çiller'in Başbakan olduğu DYP-SHP(CHP) Hükümeti ülkeyi 1995 seçimlerine götürmüş ve bu seçimlerde; *Sabah*'ın bağlı olduğu Bilgin Grubu Tansu Çiller ve partisi DYP'yi, *Milliyet*, *Hürriyet*'in bağlı olduğu Doğan Grubu ise Mesut Yılmaz ve partisi ANAP'ı desteklemiştir. Bu konu –ileride- RP tarafından, Tansu Çiller'in kendisini destekleyen Bilgin Grubuna 24 Aralık seçimlerinden 3 hafta önce sadece Halk Bankası'ndan 4.5 trilyon lira kredi verildiği iddiasıyla kamuoyu gündemine taşınmıştır.

Bu seçimlerde hiçbir parti tek başına çoğunluğu sağlayamadığı için bir süre hükümet arayışları sürmüş; bu arayışlarda RP en çok oyu alan parti olduğu halde kamu-

oyu baskısıyla hükümet kurma çalışmalarının dışında tutulmuştur. Sonunda kamuoyunun isteği olan ve DSP'nin de dışardan desteklediği ANAP-DYP Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet Tansu Çiller'in mal varlığı ile ilgili iddiaların gündeme getirilmesi üzerine çok kısa ömürlü olmuş; ancak bu iddiaları önergelerle Meclis gündemine taşıyan RP ile Tansu Çiller, kendisinin de Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev alacağı Refahyol Hükümeti'ni kurmuştur.

Bu hükümetin özellikle RP kanadının kimi davranışları ve buna tepki olarak ülkede gelişen olaylar, kamuoyunda 'rejim karşıtı' bir söylemin gelişerek, bu hükümetin biran önce bitmesi gerektiği görüşünü ortaya çıkarmıştır. RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, bu söyleme sahip medyayı 'bir kısım medya' olarak adlandırırken; Tansu Çiller, 'kartel medyası' olarak adlandırmaktaydı. Bu ortamda daha önce Tansu Çiller'i destekleyen Bilgin Grubu da (*Sabah* vd.,); Doğan Grubu'nun (*Hürriyet*, *Milliyet* vd.,) yanında yer almıştır.

Kamuoyunda, Refahyol Hükümeti'ni bitirmesi için kendisine yapılan baskıların artması üzerine Tansu Çiller, mitingler düzenleyerek kendisine destek aramaya başlar. Örneğin Tansu Çiller'in 'Demokrasi ve Orta Sağı Bütünleştirme' adıyla anılan ve Sultanahmet'te gerçekleştirdiği miting; Tansu Çiller'in medya ile akçalı ilişkilerini (teşvikleri) açıklaması üzerine kamuoyunda geniş yer tutar. Bu mitingde Tansu Çiller'in Bilgin, Doğan ve arkalarında olduğunu vurguladığı Koç Grubu'na verdiği teşvikleri rakam olarak açıklayıp, 1994 yılında basına verilen nakit teşvikleri kaldırdığı için bu grupların tepkisine maruz kaldığını söylemesi üzerine; bu gruplar rakamların abartıldığını, teşvikleri yasalar çerçevesinde (ve özellikle Doğan Grubu en çok Çiller döneminde teşvik aldıklarını belirterek) kullandıklarını ve nakit teşviklerin önce IMF ile yapılan 'Stand By Anlaşması' çerçevesinde bütçe denetimine alınıp sonra ise GATT ve Gümrük Birliği Anlaşmaları'nın gereği olarak kaldırıldığına ilişkin açıklamalarla karşı çıkarlar. Bu miting ertesinde *Hürriyet*, *Sabah* ve *ATV*'ye yapılan saldırılar da, Tansu Çiller'in basın-yayın organlarını hedef göstermesi ile ilişkilendirilir.

Refahyol Hükümeti, koalisyon protokolü gereği Başbakan olma sırasının Tansu Çiller'e gelmesi üzerine Başbakan Necmettin Erbakan'ın istifa etmesiyle sona erer. Fakat Cumhurbaşkanı, kamuoyunu gözönünde bulundurarak yeni hükümeti kurma görevini Tansu Çiller'e değil; ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a verir ve Yılmaz ANAP, DSP, DTP ile birlikte ve CHP'nin dışardan desteğiyle azınlık hükümeti kurar. Böylece muhalefete düşen Tansu Çiller'in, muhalefet ve ona destek olan 'kartel medya' ile savaşını, 1999 genel seçimlerine kadar sürdüreceği bir süreç başlar. Bu süreçte en büyük destekçisi daha Refahyol iktidarının son zamanlarında yayınlanmaya başlayan ve yayınlarıyla yanında yer alan *Öncü* gazetesi olacaktır. *Öncü* gazetesini çıkaran Bays Basın Yayın Ticaret ve Sanayi (Bays AŞ.,) daha sonra *BTV* televizyonunu da yayın hayatına sokarak bu savaşta Tansu Çiller'in basın yayın organı olarak nitelendirilecek yayınlarla yer alacaktır. Şimdi bu yayınları inceleyelim.

ÖNCÜ GAZETESİ

Bu gazete, 30 Mart 1997 tarihinde Ankara'da yayın yaşamına başlar. Künyesinde, BAYS Basın Yayın Ticaret ve Sanayi AŞ. adına sahibi ve Genel Müdürü olarak Bekir Altınok'un adı vardır. Gazetede aynı gün yayınlanan 'Merhaba' başlıklı yazıda, Türkiye'deki basın-yayın kuruluşları için; birbirlerini tekrarlama, tek merkezden yönlendirilen yayın politikasına sahip olma ve Türk toplumunun birkaç 'medya patronu' tarafından yönlendirilmesi gibi tespitlerde bulunurlar. Benzer görüşler, Tansu Çiller'in DYP Genel Başkanı ve Başbakan Yardımcısı sıfatıyla gönderdiği kutlama mesajında da yer alır.

Oysa *Öncü*'nün yayınlandığı sürede (31 Mart 1997-5 Mart 2000); yayınlarında Çiller yanlısı olarak muhalefeti, özellikle Doğan ve Bilgin Grubu yayınlarını hedef alarak 'kartel olmakla suçlayan, bu grupların yayın organlarında çalışan köşe yazarlarını hatta muhabirlerini iftira boyutlarına varan suçlamalar ve karalamalarla haber konusu yaparak sayfalarına taşıdığını söylemek mümkündür. Bu tespitlerimizi çarpıcı örneklerle de vurgulayabiliriz.

Örnek Haberler

Öncü'de daha önce değindiğimiz Çiller'in *'Sultanahmet Mitingi':'Löpçü Medya' sürmanşetiyle; 'kartelci medya devlete olan borçlarını açıklayan Başbakan Yardımcısını (Tansu Çiller) yalancılıkla itham ederek aldığı krediyi geri vermeyeceğinin ilk sinyalini verdi' ve Çiller'in başta Koç Holding olmak üzere Aydın Doğan ve Dinç Bilgin'in ipliğini pazara çıkartması, yeni bir iftira kampanyasına daha maruz kalmasına neden oldu. Tekelci medya televizyonları, gazeteleri ve dergileriyle çamur atmaya devam ediyor...'*(12 Mart 1997) yorumlarıyla yansıtılır.

Bunun ardından ise, *'kartelci medya patronları'* ile çalışanlarının servetlerini konu edinen haberler birbirini izler: *'Dinç'in yatları'* (sürmanşet); *'teşvik adı altında devleti hortumlayanların, tüyü bitmemiş yetimlerin hakkını nerelere kullandıkları yavaş yavaş ortaya çıkıyor*(14 Mayıs 1997). *'İşte Vurgun!...'*(sürmanşet); *'Doğan Grubu Alternatifbank'ı Anadolu Grubu'na satarak havadan 70 milyon dolar kazandı*(15 Mayıs 1997). *'Kalemşörler dünya zengini'*, başlıklı yazıda da Ertuğrul Özkök ve Derya Sazak konu ediliyor(18 Mayıs 1997).

Bunun üzerine *ATV* tarafından *Öncü*'nün haber yapılmak istenmesi ise gazeteye şöyle yansır:*'Öncü'ye korsan görüntüleme', 'Gazetemizin dünkü sayısında yayınlanan...haber Sabah Grubu'nda paniğe yol açtı. Gazetemize gözdağı vermek amacıyla bir ATV ekibi olarak Öncü'nün merkez binasında çekim yaptı. Çekim esnasında gazetemiz görevlileriyle karşılaşan ATV ekibi apar-topar kaçtı'*(15 Mayıs 1997).

Bu gazetede 'kartelci medya' diye adlandırdıkları medya içinde yer alan bazı kişiler özellikle söz konusu edilmişlerdir. Bunları örneklemek konuyu daha da aydınlatacaktır.

Özellikle 'Olumsuz' Konu Edilen Kişiler

Fatih Altaylı:*Öncü*'de en çok yer alan *Hürriyet* yazarlarından biridir. Gazeteye ilk konu edilişi 'tecavüzcü' suçlamasıdır. Bu konu birçok kez Fatih Altaylı'yı nitelemek için kullanılır. Fatih Altaylı'nın sık sık konu edilmesini ise şu haber açık bir şekilde ortaya koyar:'İstenmeyen adam:

Fatih Altaylı'; *'Köşesinde sürekli DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'i seviyesiz bir üslupla eleştiren kartel gazetesi yazarı Fatih Altaylı...'*(13 Kasım 1997).

Emin Çölaşan:Gazetede en çok yer almakla birlikte, hakarete uğrasa da görüşlerine ağırlıklı olarak yer verilen tek yazardır. Bu yüzden de Çölaşan'ın 'dürüst' gazeteci misyonunu yıpratmaya dönük haberler yapılmıştır.

Emin Çölaşan'a gazetenin özel bir yer vermesinin bir başka nedeni de, eski DYP'li ve DYP camiasında önemli bir yeri olan Hüsamettin Cindoruk'la akrabalık ilişkileri dolayısıyladır. Nitekim bu akrabalık ilişkileri söz konusu yapılarak hem Tansu Çiller'in ezeli rakiplerinden olan Hüsamettin Cindoruk hem de Emin Çölaşan'ın yıpratılmaya çalışıldığı haberler yapılmıştır.

Bu gazete için Emin Çölaşan'ın bir başka özelliği de; Çölaşan'ın yazılarında Tansu Çiller ve ailesi yanında *Öncü* ve *BTV*'yi de sık sık konu edinmesidir. Bu özellikler gazetede konu edilen köşe yazarları içinde yalnızca Emin Çölaşan'a cevap niteliğinde *Öncü* imzalı yazılar yayınlanmasına yol açmıştır.

Aydın Doğan: Kartel Medyası'nın 'büyük patronu' hatta imparatoru'dur(27 Haziran 1998). Bu gücüyle 'kartel medyası'nı yönlendiren ve köşe yazarlarını Tansu Çiller aleyhinde yazmaya teşvik edendir. Örneğin Öncü'de (14 Şubat 1999) *"Patron 'saldır' dedi"* başlığını taşıyan; *'Türker Alkan, Emin Çölaşan ve Bekir Coşkun gemi azıya aldı. Üçlü çete Aydın Doğan'ın talimatı ile Tansu Çiller'e saldırırken...'* ifadelerini içeren yazı bunu örnekleyen yazılardan sadece birisidir.

Gazeteye göre Aydın Doğan'ın, ANASOL Hükümeti'nin ANAP kanadıyla sıkı-fıkı ilişkileri vardır. Fakat bu ilişkilerin odak noktasında, Aydın Doğan'ın enerji ihalelerine girebilmek için RTÜK Yasası'nın değiştirilmesi talebi yer alır.

Öncü'de zaman zaman *'Sirkeci'den gelen maskeli'* (1 Kasım 1998), *'sen neymişsin be parçacı'* (23 Temmuz 1998) gibi nitelendirmeler ve gözleri bantlı fotoğrafı ile yer verilen Aydın Doğan için yazılan 'tekzip' de; *'Aydın Doğan onurlu bir işadamıdır'* başlığını taşısa da, alaycı bir

üslupla kaleme alınmış bir yazı oluyordu (7 Ağustos 1998).

Aydın Doğan asıl seçim sürecinde gelişen aşağıdaki olayla gündeme gelir:

Nisan 1999 seçim sürecinde, Aydın Doğan'ın *NTV*'deki 'Gündemdekiler' programında konuk olan Tansu Çiller ile telefonla tartışmaya girmesi, kamuoyunda geniş tepki uyandırır. Bu olayın *Öncü*'deki yansımalarını vermeden önce, konu hakkında biraz bilgi vermek gerekir.

Tansu Çiller'in 6 Nisan 1999 tarihinde Erzurum'da düzenlediği miting, *Milliyet*'te *'Çiller'den din sömürüsü'* başlığıyla ve 'DYP Genel Başkanı Tansu Çiller dünkü Erzurum mitinginde *'İslam dininin kefili olduğunu söyledi'* gibi vurgulamaları da içeren ifadelerle haber yapılır(7 Nisan 1999). *Milliyet*, bu konuyu 9 Nisan 1999 günü ise, *'Çiller'e Savcılık İncelmesi'* başlığı altında; *'Erzurum Cumhuriyet Başsavcılığı DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'in miting meydanlarındaki 'sizin dininizin, diyanetinizin kefili benim', 'Dininizin sahibi benim' içerikli sözleriyle ilgili, 'din istismarı' gerekçesiyle inceleme başlattı'* gibi açıklamalar yanında haber, *'Anayasanın ilgili maddesindeki hükümlerin açık ihlalinin, Siyasi Partiler Yasası'na göre bir parti hakkında kapatma davası açılmasına dayanak olduğuna dikkat çekildi'* gibi uyarılarla sona erer. Bu olay, Doğan Grubu gazeteleri yanında öteki gazetelerde de geniş yer bulur.

NTV'de yayınlanan 'Gündemdekiler' programında Tansu Çiller'in bu konudaki yorumu; *'Milliyet'in önce kendisini Erzurum Cumhuriyet Cumhuriyet Başsavcılığı'na ihbar edip, daha sonra haber yaptığı'* şeklindedir. Bunun üzerine, *Milliyet*'in sahibi Aydın Doğan, canlı yayına telefon bağlantısıyla katılarak; DYP lideri Tansu Çiller'in *Milliyet*'i elinde belge olmadan suçladığını, eğer iddialarını ispatlayamazsa 'müfteri' olacağını ifade eder.

Milliyet'de bu olay daha çok Aydın Doğan'ın açıklamalarını içeren *'Köle olmayacağız'*, *'Çiller'den iftira'* gibi başlıklarla, 10 Nisan (1999) tarihli gazetede yer alır. Bu açıklamalarda dikkat çeken nokta, Tansu Çiller'in bu gazeteye öfke nedeninin, Tansu Çiller'in mal varlığı ile ilgili

haberlerin ilk kez bu gazete tarafından yapılması gösterilmektedir.

Tansu Çiller'in Erzurum Mitingi ile ilgili haberi yapan muhabir ise; *'Erzurum'a gitmediğini, savcıyı sadece telefonla aradığını'* söyler(*Milliyet*:12 Nisan 1999). Doğan Grubu gazeteleri de bu doğrultuda kamuoyuna bu olayı açıklamaya çalışırken; *Akit, Yeni Şafak* gibi gazetelerde, bu olayı Tansu Çiller gibi yorumlayıp aktaran köşe yazarları vardır(Karakaya, Akit, Taşgetiren, *Yeni Şafak*:12 Nisan 1999).

Tansu Çiller'in, Erzurum Mitingi'yle ilgili *Milliyet* iddiasını *Kanal 6*'da tekrarlaması ve Aydın Doğan'ın bu kez de canlı yayına katılarak; *'bizim ihbarda bulunduğumuzu ispat edin kendimi Taksim Meydanı'nda asarım'* sözlerini sarfetmesi ile bu olay kamuoyu gündeminde yerini korur(Ilıcak, *Yeni Şafak*:13 Nisan 1999).

Öte yandan bu olay ilk olarak *Öncü*'de (11 Nisan 1999), *'Hapse Girecek!'* sürmanşetiyle: *'Aydın Doğan'ın panik halinde televizyon ekranlarına çıkıp, Çiller'e saldırmasının altındaki gerçek ortaya çıktı; Milliyet gazetesinin satılma olayında usulsüzlük yapan Aydın Doğan'a hapis yolu gözüktü'* ifadeleriyle yer alır. Bu olay daha sonra *'müfteriler'* (12 Nisan 1999), *'Haydi as kendini'*(13 Nisan 1999), *'İşte belge'*(14 Nisan 1999) ve *'Koç'un emir kulları...'*(15 Nisan 1999) sürmanşetleriyle *Öncü*'de konu edilir. Gazetenin 15 Nisan 1999 tarihli sayısında ise, *'bir medya magandasına karşı nasıl davranmalı?...'* başlıklı ve *Öncü* imzalı bir yazı yer alır.

Tansu Çiller'in, Erzurum Mitingi'yle ilgili olarak *Milliyet* hakkındaki iddiaları ve Doğan Grubu'nun buna karşı çıkışları; bu iki taraf arasındaki 'kavga'dan ötürü kamuoyunda ciddi kuşkulara neden olurken, *Yeni Şafak*'da 14 Nisan'da (1999) yer alan haber belki ide bu tartışmaya son noktayı koyuyordu. Bu habere göre, *Milliyet* muhabirinin telefonları üzerine Cumhuriyet Başsavcılığı harekete geçmişti.

Öte yandan Erzurum DGM Cumhuriyet Başsavcılığı'nın Tansu Çiller'in Erzurum Mitingi'ndeki konuşmasıyla ilgili 'takipsizlik kararı' *Öncü* dışında sadece *Zaman*'da(17 Nisan 1999) yer alır.

Nisan 1999 seçimleri sonrasında *Öncü*'deki yumuşak üsluptan Aydın Doğan da payını almıştır. Gazetede 6 Mayıs 1999 günü yayınlanan *'Lütfen susun Aydın Bey!...'* başlıklı haber buna örnek olarak verilebilir.

Dinç Bilgin:*Öncü*, 'kartel medyası'nın 'küçük patronu' olarak nitelendirdiği 'Dinç Bilgin'i bu alanda 'imparator' ilan ettiği Aydın Doğan'ın yardımcısı olarak gösterir. *Öncü*'de ilk kez Dinç Bilgin, daha önce değindiğimiz Sultanahmet Mitingi sonrasında aldığı teşvikler yanında servetini sorgulayan *'Dinç'in yatları'* haberiyle yer alır. Bundan sonra gazetede Dinç Bilgin, haksız servet edinmiş, yatırımları şaibeli, devlet kaynaklarından yararlanmaya çalışan bir gazete patronu olarak yer alır.

Öte yandan *Öncü*'ye göre; *'Dinç Bilgin, Sabah'ın Genel Yayın Yönetmeni Zafer Mutlu'yu 'iş takipçisi'* olarak kullanmaktadır ve bu yolla Etibank'a sahip olmuştur(10 Ocak 1998). Bu ve buna benzer haberlerin yayınlanmasının nedeni ise, *Öncü*'de 25 Aralık 1997'de de yayınlanan bir haber ortaya koyar. Buna göre; *'yatırımlarının elinden gideceği korkusuna kapılan Bilgin, hükümetten destek alabilmek için Çiller düşmanlığının dozunu artırmaya'* başlamıştır.

Ertuğrul Özkök: *Hürriyet*'in Genel Yayın Yönetmeni de olan Ertuğrul Özkök, hem Tansu Çiller aleyhinde bir yayın politikasının izlenmesini sağladığı hem de köşe yazılarında bunu yansıttığı için *Öncü*'de sık sık konu edilse de, asıl kamuoyu gündeminde uzun süre tartışılacak olan iki olayla bu gazetede onlara özgü habercilik anlayışıyla yer alır. Bu olaylardan biri DYP Genel Başkanı Yardımcısı Meral Akşener'in basın mensuplarına dağıttığı kasetlerde yer alan Ertuğrul Özkök'ün telefonla Devlet Bakanı Güneş Taner'le yaptığı 'kredi pazarlığı'dır.

Ertuğrul Özkök'ün kamuoyunda tartışmalı olacak ikinci olayı ise, Ürdün Kralı'nın cenazesine Cumhurbaşkanı Demirel'in talimatıyla 'devlet protokolüne' alınması ve böylece protokolde yer aldığı cenaze töreninde 'Köşk Fotoğrafçısı'na fotoğraflarını çektirerek Genel Yayın Yönetmeni olduğu *Hürriyet*'de yayınlattırmasıdır(*Kuva-yı Medya*:15 Şubat 1999).

Bu olaylardan ilki *Öncü*'de; *'Rezil Medya'* sürmanşetiyle, *'İş takipçisi Özkök* altbaşlığıyla yer almıştır(16 Aralık 1998). Daha sonra Aralık ayı içinde bu olay aynı üslupla haber yapılmıştır.

Ertuğrul Özkök'ün ikinci olayı ise *Öncü*'de ilk kez, *'Töreh rezaleti'* sürmanşetiyle; *'Cumhurbaşkanı iştakipçisi holding yöneticisine devleti temsil ettirdi', 'Sahip oldukları medya gücünü ticari çıkarları için kullandıkları tescillenen Aydın Doğan-Ertuğrul Özkök ikilisi, Demirel sayesinde bir rezalete daha imza attı. Cumhurbaşkanı siyasi hesaplarına destek veren Ertuğurul Özkök'ü devlet adamı protokolüne aldı'* gibi yorumları içeren ifadelerle verir(10 Şubat 1999). Bu olay da Şubat ortalarına kadar *Öncü*'de yankısını bulur.

Uğur Dündar:*Öncü*, Çiller ve ailesi hakkında yazdığı (ya da yaptığı) her yazı (ya da program) sonrasında özellikle Uğur Dündar ya da yakınlarının malvarlıklarıyla ilgili haber yapar. Ayrıca gazete Uğur Dündar'ı *'Çiller aleyhinde bir tertip içindeymiş'* gibi göstermeye çalışır(24 Mayıs 1997).

Haklarında 'Olumlu' Yayın Yapılanlar

DYP: Tansu Çiller'in Genel Başkanı olduğu DYP, Genel Başkanlarının aleyhinde olan yayınlara tepkilerini çeşitli yollarla gösterirler. Buna örnek olarak *Öncü*'de, *'DYP'li gençlerin Emin Çölaşan'ı faks yağmuruna tutması'*(14 Ocak 1999) haberi gösterilebilir.

Tansu Çiller: Kamuoyunda sürekli olarak Tansu Çiller ve ailesi ile bağlantılandırılan *Öncü*'de, Tansu Çiller'in söyledikleri ve yaptıkları için sürekli 'savunma' nitelikli yayınlar yapılırken; öte yandan Tansu Çiller için 'başarılı' bir lider portresi çizilmeye çalışılmıştır. Örneğin *'Hoş geldin dünya lideri'* sürmanşetiyle verdikleri haber bunlardan sadece biridir(6 Mayıs 1998).

Seçim döneminde(1999) ise Tansu Çiller ve partisi DYP'nin kazanması için kendi üsluplarınca sürekli kamuoyunu ikna etmeye dönük *Öncü* imzalı köşe yazıları yayınlamışlardır.

Seçim ertesinde, *'Koalisyon'* sürmanşetiyle seçim sonuçlarını değerlendiren *Öncü*'de, kamuoyunda Tansu

Çiller'in başarısız olduğu için DYP'nin başından gitmesi gerektiği düşüncesinin ağır basması üzerine *'GİT-ME-YECEK'* sürmanşetinde de ifadesini bulan yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreçte, Tansu Çiller'in Kasım Kongresi'nde yeniden DYP Genel Başkanı seçilmesine kadar, Tansu Çiller muhaliflerine verilen mücadeleyi yansıtan yazılar yer alır. Artık bu süreçte 'kartel medya' yoktur ama onun yerine geçen 'güç odakları' Tansu Çiller'i siyasetten silmek istemektedirler(7 Kasım 1999).

Öncü'nün Tartışma Konusu Olan 'Sahipliği'

Öncü'de, kamuoyunda kendilerinin Tansu Çiller ile bağlantılandırılmasına karşı çıkılmıştır. Bu iddialara çeşitli tarihlerde yayınlanan yazılarla cevap verilmiştir.

Tansu Çiller de bu bağlantıyı *Öncü*'nün kapanmasından sonra şöyle açıklar; *'Seçimde 5 milyon oy almış bir partinin genel başkanına her gün akıl almaz saldırılar yapılıyordu. Öncü ve BTV'nin yaptıklarını, bir partinin sempatizanlarının gösterdiği tepki olarak görüyorum!'* demektedir(*Hürriyet*:9, 11 Nisan 2000). Fakat bu konuda son noktayı, künyede gazetenin (dolayısıyla televizyonun) ilk sahibi olan ve DYP yönetiminde bulunan Bekir Altınok koyar; *'Sayın Çiller... Öncü ve BTV'nin kendisinin talimatlarıyla yayın yaptığını reddediyor. Reddetse de bu kamuoyuna malolmuş bilinen bir gerçek. Bu, o dönem oluşturulmuş Çiller'i savunma politikasıydı. O zaman bunu niye reddetmedi, o zaman 'televizyonum' 'gazetem' diyordu'* demektedir.

Öncü'nün birçok işadamı, politikacı, bürokrat yanında özellikle daha önce örneklediğimiz ve onlar tarafından nitelenen 'kartel medyası' ve yazarları hakkında saldırgan nitelikte yayınlar yapması; kardeş kuruluş olan *BTV*'de de özellikle alt yazıyla bu kişilere yönelik ağır ithamlarda bulunması, beraberinde *Öncü* ve *BTV* aleyhine açılan pek çok tazminat davasını da gündeme getirmiştir. Bu tazminat davaları sonuçlanmaya başlayınca tazminat miktarı 1.5 milyon dolara kadar çıkmıştır(*Milliyet*:12 Mart 2000). *Öncü*'yü de yayınlayan *BAYS AŞ.*, bu tazminatları ödeme güçlüğü içine girince çeşitli yollar denemiştir. Bu yolları, *Öncü*'nün çeşitli tarihlerde künyede yaptığı değişiklikler-

den ve bu konuyla ilgili açıklamalarından çıkarmak mümkündür. Bu yol, aynı zamanda gazete künyesinde yer alan isimlerin DYP dolayısıyla Tansu Çiller bağlantılarını da ortaya koyacaktır.

Öncü'yü yayınlayan şirket, 'Bays Basın Yayın Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi' adıyla ve Hasan Hilmi Yılmazer, Hüseyin Kocabıyık, Selçuk Sezai Dökmeci, Mümtazer Türköne ve Sedat Durgun'dan oluşan kurucularla Ankara'da kurulmuştur (*Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*:19 Kasım 1996). Bunlardan Mümtazer Türköne, ve Hüseyin Kocabıyık 'Analitik' adlı kamuoyu şirketleriyle Tansu Çiller'in siyasi danışmanlığını da üstlenmişlerdir. Özellikle Nisan 99 Seçimlerinde Tansu Çiller'in ve dolayısıyla DYP'nin seçim söylemini FP-MHP arasında bir yere oturtmaya çalışarak etkin olan bu danışmanlar; seçimden Tansu Çiller'in istediği sonucu alamaması üzerine siyasi danışmanlıktan ayrılmak zorunda kalmışlardır (*Hürriyet*:27 Nisan 1999).

Öncü'de bu ekip direkt olarak yer almaz; fakat Analitik şirketi bir kez yer almıştır. Bu da; *'medyaya güven yok'* sürmanşetiyle yapılan haberde, *Öncü*'nün bu şirkete yaptırdığını belirttiği kamuoyu araştırmasının sonuçlarının verilmesi şeklindedir(2 Nisan 1997). Öte yandan bu ekibin hazırladığı Tansu Çiller'in II.Demokrasi Paketi'ni *Öncü* sık sık ek olarak vermiştir(*Hergün*:2 Şubat 1999).

Bays Basın Yayın Ticaret ve Sanayi AŞ., yüklü tazminatlar ödemeye mahkum olunca kamuoyunda, bu şirketin asıl sahibinin Çiller'lere yakınlığı bilinen Sevgi Hastanesi sahibi Orhan Özcanlı olduğu öne sürülür(*Hürriyet*:14 Ekim 1998).

Öncü'nün künyesinde, Bays Basın Yayın Ticaret ve Sanayi AŞ., adına ilk sahibi ve Genel Müdürü görünen Bekir Altınok ise (31 Mart 1997); kamuoyunda 'zimmetine para geçirmekten sabıkalı' olarak yer alır (*Kuva-yı Medya*:15 Eylül 1997). Bununla birlikte Bekir Altınok, DYP'de Genel Sekreter Yardımcılığı da yapmıştır(*Hürriyet*:19 Temmuz 1997). Tansu Çiller'in, Nisan 99 Seçimlerinde de DYP'nin İstanbul milletvekili aday listesine koyduğu Altınok(*Hürriyet*:25 Şubat 1999), milletvekili olamamıştır ama Tansu Çiller sayesinde yeniden DYP Yönetiminde yer

almıştır(*Milliyet*:22 Kasım 1999). Öte yandan *Öncü*'nün künyesinde 16 Eylül 1998'de bir değişiklik olur ve Bekir Altınok bu tarihten itibaren künyede yer almaz. Bu değişiklikle birlikte Bekir Altınok'un *Öncü* (ve *BTV*) ile resmi bir bağlantısı görünmese de, bu yayın organlarının yayınlarına ara vermesinin ardından kamuoyunda yer alan açıklamaları Bekir Altınok yapmıştır.

Öncü'nün künyesindeki 16 Eylül 1998 tarihli değişiklikte; Bays Basın Yayın Ticaret ve Sanayi AŞ., de künyeden çıkarılmıştır. Gazetenin sahibi olarak Mehmet Göktürk'ün adı geçer. Bu tarihte *Öncü*'nün ikinci sahibi görünen Mehmet Göktürk ise, kısa aralar dışında; *Öncü*'nün yayınına ara verdiği tarih olan 5 Mart 2000 tarihine kadar künyede sahibi olarak yer almıştır. *Öncü* ilk yayınlandığında (30 Mart 1997), künyede Genel Müdür Yardımcısı olan Mehmet Göktürk, gazetede köşe yazıları da yazmıştır(4 Nisan 1998). Mehmet Göktürk de, Bekir Altınok gibi Nisan 99 Seçimlerinde milletvekili aday listesine alınmış, seçilmeyince Tansu Çiller tarafından DYP Merkez Kurulu Üyesi yapılmıştır (*Milliyet*:12 Mart 2000).

Öncü'nün künyesinde 2 Eylül 1999'da bir değişiklik daha olur. Buna göre, künyede Öncü Yayıncılık ve Matbaacılık AŞ.'nin adı yer alır. Bu tarih aynı zamanda *Öncü*'nün Ankara'dan İstanbul'a taşındığını gösterir. Bu şirketin adı da kısa aralar dışında, *Öncü*'nün künyesinde sürekli olarak yer alacaktır.

Öte yandan bu şirketin kurucuları arasında yer aldığı 'Öncü Gazete Baskı Malzemeleri İthalat ve İhracat Anonim Şirketi' ünvanıyla 3 Şubat 1999'da İstanbul'da yeni bir şirket kurulmuştur. Bu şirketin kurucuları arasında; Öncü Yayıncılık ve Matbaacılık Ticaret Anonim Şirketi dışında, Bays Basın Yayın Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, Birleşik Medya Basın Yayın Dağıtım Tanıtım Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi, Ajans Prestij Basın Yayıncılık Anonim Şirketi ve Erol Altunok'un adı yer almaktadır (*Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*:3 Şubat 1999) Buna göre, *Öncü*'nün yayınlanmasında rolü olan şirketler tek bir isim altında toplanmaktadır.

Bu gazeteyi (ve *BTV*'yi) yayınlayan şirketin adının sürekli değişmesinde, BAYS AŞ.,'nin tazminat ödemeleri ve

diğer borçlar nedeniyle sıkıntıya düşmesinin rolü olduğunu belirtmiştik. Bu süreçte, kamuoyunda borçlar karşılığında *BTV*'nin Jet-Pa'ya satıldığı haberleri yer alır. Zaten başından beri (12 Mayıs 1998'den itibaren) reklam ve ilanlarının *Öncü* (ve *BTV*'de) yayınlanması ile finansal yönden destekleyen tek şirket Jet-Pa görünmektedir.

Nisan 1999 Seçimlerinde, kamuoyunda Jet-Pa olarak bilinen bu şirketle DYP'nin çok ilginç bağlantıları olmuştur. Jet-Pa, Almanya gibi yabancı ülkelerde bulunan Türk işçilerinin parasıyla kurulmuş; Türkiye'de konut, otomobil, spor ve medya alanlarında yatırım yapmış; fakat başarılı olamamış bir şirkettir. Kamuoyunda özellikle futbol alanında futbolcu satın alıp bunları futbol klüplerine kiralaması gibi uygulamalarıyla ve seçim sürecinde (Nisan 1999) DYP ve FP gibi partilerde para karşılığı milletvekili adayı göstermesi ile gündemde olmuştur. Örneğin bu süreçte Jet-Pa'nın, *BTV* ve *Öncü* de yayınlanacak ilan ve reklamların karşılığı da olmak üzere DYP'ye 1 trilyonluk bütçe ayırdığı; bunun karşılığında da bazı illerden adaylarını liste başı yaptığı öne sürülür.

Jet-Pa'nın bir özelliği de, yaptığı ya da yapacağı tüm yatırımları (projeleri) astronomik ücretler karşılığında tüm basın yayın organlarında yayınlattırmasıdır. Örneğin Jet-Pa'nın projelerinden biri olan ve yılda 1 milyon otomobil üreteceği söylenen İmza Projesi'nin hem tanıtımı hem de reklamları *Öncü* ve *BTV* yanında Doğan ve Bilgin Gruplarının yayın organlarında da yayınlanmış ve tartışma konusu olmuştur(Altaylı, *Hürriyet*:6 Ocak 2000). *Öncü* (ve *BTV*)'nin, Jet-Pa ile ilişkilendirilmesine rağmen; Jet-Pa ile ilgili yazıların *Öncü*'de geniş yer tuttuğunu söylemek mümkün değildir. Ancak seçim sürecinde (Nisan 1999) kamuoyunda, Jet-Pa'nın DYP ile ilişkilendirilmesi yanında, faaliyetlerinin yasal olmadığı tartışmaları üzerine örnek verebileceğimiz birkaç yazı yayınlanmıştır. Bunlardan ilkini (1 Şubat 1999); 'Başarıyı hazmedemiyorlar', 'Şimdi de JETPA'yı boy hedefi yaptılar' başlıklı yazı, ikincisini (2 Şubat 1999); 'Aydın Doğan'ın gazeteleri elbirliğiyle Jet-Pa'ya yükleniyor...Maşallah kim bu ülke için bir şeyler yapmaya kalksa karşısında kartel medyayı görüyor' ifadelerini içeren yazı, üçüncüsünü (7 Şubat 1999); 'Gaze-

tecilik bu mu?' başlığıyla verilen; 'Jet-Pa'nın faaliyetleri egemen holdinglerin pazarlarını daraltınca, bütün muhabirler JET-PA aleyhine malzeme toplamak için seferber ediliyor...gibi ifadeleri içeren yazı oluşturur.

Öncü, 5 Mart 2000 tarihinde yayınını durdurmak zorunda kaldı. Bu süreçte yapılan açıklamalarda, *Öncü*'nün yayınlarına ara vermesinin nedeni olarak Jet-Pa'nın mali sıkıntıya düşmesi gösterildi. Kamuoyuna yapılan açıklamalarda, *Öncü*'nün daha sonra haftalık yayınlanacağı söylense de; 5 Mart 2000 tarihi *Öncü* gazetesinin kapanma tarihi oldu. Bu tarihte *Öncü* (ve *BTV*) aleyhine açılmış 652 tazminat davası sonucunda 500 milyonu *Öncü*'nün olmak üzere 1.5 milyar dolar kadar birikmiş borç vardı (*Milliyet*:12 Mart ve 17 Haziran 2000).

BTV TELEVİZYONU

Bu televizyon, Haziran 1997 yılında müzik klipleri yayınlayarak yayın hayatında yerini almıştır. Bays AŞ.,'nin olan bu televizyonda Yönetim Kurulu Başkanı (Vekaleten) Bekir Altınok, Haber Genel Koordinatörü Metin Özkan, Haber Müdürü ise Hadi Özışık'tır.

BTV, Eylül (1997) ayında kamuoyunda oldukça tartışma yaratacak olan alt yazı geçmeye başlar. Kablolu yayında olan bu televizyon kanalı asıl yayınlarına ise 22 Eylül 1997 günü başlayacağını duyurur (*Öncü*:22 Eylül 1997). Bu süreçte de spiker kullanmadan görüntülü haber veren *BTV*, yayınladıkları tanıtım fragmanlarında 'taraf olduklarını' belirtirler. Bu taraflılık da; 'oligarşik sermayenin ve bu sermayenin sacayağı bürokrasiye karşı halkın yanında olmayı ve medyaya karşı medya çalışanlarının yanında olmayı içermektedir (*Öncü*:26 Ekim 1997). Oysa kamuoyunda ; 'Tansu Çiller ve ailesi, haklarında çıkan yolsuzlukları örtbas etmek için çıkardığı Öncü gazetesi de yetmeyince bu kez televizyon kanalı kurmak zorunda kaldı' düşüncesi hakimdir*(Kuva-yı Medya*:23 Haziran 1997).

Öncü'nün yayın politikasını benimseyen *BTV* özellikle hakaret içeren ve *Öncü*'de de 1 Kasım 1998'den itibaren yer alan alt yazıları, kısa zamanda kamuoyunun tepkisini çeker ve özellikle seçim sürecinde (Nisan 1999) bu tür şikayetler artar(Çölaşan, *Hürriyet*:12 Şubat 1999). Bunun

üzerine RTÜK, alt yazılarla ilgili bir Yönetmelik hazırlayarak bu tür yayınları yasaklar(*Resmi Gazete*:23 Mart 1999).

Öte yandan kardeş kuruluş *Öncü*'de *BTV*'yi savunan yazılar yer alır. Örneğin, *'kartelin btv korkusu'* başlıklı (23 Aralık 1998); *'btv alt yazı bant haberlerinden rahatsızlık duyan kartel medyası, btv'yi defalarca RTÜK'e şikayet etti. Halbuki dürüst gazetecilerin bir çoğu btv alt yazı bant haberlerinin Türkiye için büyük bir şans olduğunu söylüyorlar. Çünkü btv, bu kartel medyasının haksız olarak karalayıp, aşağıladığı insanların hak ve hukukunu koruyor. Kartelci medya, liboş, pespaye, şaibe, İ., ahlaksız, hırsız, götürücü, yalancı gibi sıfatları bolca kullanırken, btv 'nin de kendilerine 'canım, cicim' demesini bekliyorlar'* ifadelerini içeren yazı gibi.

RTÜK'ün alt yazılara ilişkin yeni Yönetmelik çıkarmasını ise; *'btv altyazı bant haberlerini haznedemediler'*, *'Tekelcilerin sansürü'* başlıklarıyla verdikleri haberle değerlendirirler (24 Mart 1999).

BTV de çok geçmeden RTÜK'ün bu tür yayınlarını yasaklayan kararı için yeni bir yol bulur. Buna göre, *BTV* yine hakaret içeren alt yazılarını yayınlıyor ve üst bölümde ise; 'Bu program işitme engelliler için hazırlanmıştır' ifadesini içeren sabit bir yazı bulunduruyordu (Çölaşan,*Hürriyet*:6 Nisan 1999).

Öte yandan *BTV*'de , *Öncü*'nün yazarları da hazırladıkları programlarla yer alırlar. Bunlardan biri de, 'Canan Barlas'la Demokrasi Yolunda' adlı programla yer alan (5 Nisan 1999), Canan Barlas'tır. Barlas, zaman zaman *Öncü*'deki köşesinde de *BTV*'nin alt yazılarını savunan yazılar yazmıştır. Örneğin, 16 Ocak 1999'da köşesinde; *'btv ve ÖNCÜ yükselen değer' başlığıyla yazdığı, 'btv'nin alt yazıları ilgi çekiyor. Çünkü bu yazıların bir kısmı kartel medyasının haksız saldırılarına karşı aynı üslupta yanıt veriyor..'* ifadelerini içeren yazı bunlardan sadece birisidir.

BTV'nin hakaret içeren bu tür yayınları, RTÜK denetimine de takılmış ve bu televizyon çeşitli tarihlerde pek çok kez cezalandırılmıştır. Bu cezalar; Ocak 1998'den Kasım 1999'a kadar 33 tanesi yayın durdurma ve 6 tanesi uyarı olmak üzere toplam 39 tanedir.

Bu cezalar kamuoyunda yeterli görülmezken, *Öncü*'de tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin, *'btv'yi yine susturdular'* başlığıyla verilen; *'sömürü düzenini devam ettirmek isteyenlerin korkulu rüyası haline gelen btv, seçim öncesi 3 gün süreyle kapatıldı. Kartel kalemşorlarının şikayeti üzerine alt yazı haberleri yasaklanan btv'nin enerji ihalelerinin kartel patronlarına verildiğinin açıklanmasının ardından kapatılması anlamlı bulundu'* ifadelerini içeren yazı bunlardan birisidir(15 Nisan 1999).

BTV yayınları; bağlı olduğu BAYS AŞ.,'nin sözleşmesini, Telekom'un 9 Şubat 2001'de fesh etmesinden dolayı sona ermiştir.

SONUÇ

Bu çalışma, DYP Genel Başkanı olan Tansu Çiller'in 1993-2001 yılları arasındaki medya ile ilişkilerini ortaya koymuştur. Tansu Çiller'in özellikle medya ile 'iyi' ilişkiler kurarak DYP Genel Başkanı ve Başbakan olmasını içeren bu süreçte; kamuoyu desteğini yitirdiğinde kendisini savunan *Öncü* gazetesi ve *BTV* televizyonu yayınlarıyla muhaliflerine verdiği mücadele ele alınmıştır. Bu mücadeleyi yürüten yayınların en önemli özelliği 'hakaret' içermesidir. 1999 Genel seçimlerinde DYP'nin başarılı olmaması ve bunun Genel Başkan olan Tansu Çiller ile bağlantılandırılması ise bu yayınların da sonunu getirmiştir. Bu süreçte artık bu yayınları kimse sahiplenmek istememektedir. Ancak kamuoyunda, gazete ve televizyonun Tansu Çiller ve ailesine maledilmesini silmek zor görünmektedir.

KASIM 2002 GENEL SEÇİMİ SONRASINDA TÜRKİYE'DE MERKEZ SİYASETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Simten Coşar
Aylin Özman

3 Kasım 2002 genel seçimi Türkiye'de merkez siyasetin yeni bir okumasını gerekli kılmaktadır. Genel seçim sonrasında 1980'lerden itibaren merkez siyasetin mimarları konumunda olan merkez-sağ partilerin parlamenter sürecin dışında kalmaları bu açıdan belirleyici öneme sahiptir. Öte yandan, merkez siyasetin diğer ortağı olagelen Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP), 1999 genel seçimindeki başarısızlığının akabinde, çoğunluk oylarını toplayan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) karşısında tek parlamenter alternatif olarak çıkması ile birlikte parlamento içerisindeki merkez-sağ ve merkez-sol kümelenmeleri parti düzeyinde homojenleşmiştir. Yanı sıra, AKP'nin sürekli olarak sorgulanan merkez-sağ kimliği, CHP'nin merkezle sosyal demokrat kimlik arasında sıkışmışlığı ve parlamentoda belirleyici ağırlıkta olmasa da temsil edilen Doğru Yol Partisi'nin (DYP) Mehmet Ağar Genel Başkanlığı'nda aldığı yeni görünümün simgelerinden biri olan "millî merkez" vurgusu, merkez siyasetin yeniden yapılanması üzerine temellenen tartışmaları gündeme getirmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Kasım 2002 genel seçimi sonrasında Türkiye'de merkez siyasetin topografyasını çıkartmaktır. Bu bağlamda, merkezin sağına adaylığını özellikle seçim öncesinde ve sonrasında "İslamcı" nitelendirmesini bertaraf etmek için sıkça vurgulayan AKP ve merkezin solunu doldurma iddiasında olan CHP çalışmanın

temel analitik araçları olarak kullanılmaktadır. Çalışmayı yönlendiren başat soru, halihazırda, *de facto* iki parti kompozisyonuna sahip olan parlamentonun merkez siyasetinde yapısal ve ideolojik bir dönüşüme sahne olup olmadığıdır. Bu soruya yanıt ararken ilk olarak Türkiye'de merkez siyasetin temel dinamiklerine değiniyoruz. İkinci olarak, CHP'nin söylemsel olarak benimsediği sosyal demokrat kimliği, merkeze referansla kurduğu siyasal duruşu ve politika tercihleri temelinde değerlendiriyoruz. Üçüncü olarak, AKP özelinde ön plâna çıkartılan müslüman kimliğin, merkez siyaset açısından taşıdığı anlamı tartışıyoruz. Çalışmada, Türkiye'de merkez siyasetin belirleyici unsuru olarak aldığımız neo-liberal sosyo-ekonomik çerçeve, gerek CHP ve gerek AKP değerlendirmesi kapsamında temel analitik ekseni oluşturuyor.

Türkiye Siyasetinde Merkezin Görünümü

Türkiye'de merkez siyasetin mevcut durumunu anlayabilmek için 1980 askerî darbesini izleyen yeniden yapılandırma sürecine bakmak gerekir. Söz konusu yeniden yapılandırma süreci yasal kaynağını 1982 Anayasası'ndan alırken, siyaseten ilk yansımalarını 1980 – 1983 askerî rejimi sürecinde göstermiştir. Buna göre 1980 sonrası siyasete damgasını vuran en önemli gelişme siyasal alanın daraltılmış olmasıdır. Bu daralma istikrara yüklenen özsel öneme bağlıdır. Açmak gerekirse, 1980 öncesi parlamenter siyasetin yaşadığı tıkanma ve teröre karşı bir reçete olarak sunulan ve böylelikle meşruiyet temeli hazırlanan daraltılmış siyasal alan formülü, esasen, uzun süredir IMF tarafından süregelen iktisat politikalarında değişim önerilerini içeren 24 Ocak 1980 kararlarının uygulanması açısından uygun çerçeveyi sağlamıştır. Söz konusu kararların önemi birbiriyle ilişkili iki boyuta referansla ele alınabilir: İlki, Türkiye ekonomisinin neo-liberalizm çerçevesinde somutluk kazanan kapitalizmin yeni dinamikleriyle uyumlaştırılmasıdır. Buna bağlı ikinci boyut Türkiye'de siyasal alanın askerî rejimle birlikte neo-liberal hegemonya çerçevesinde yeniden şekillendirilmesidir.

Söz konusu yapısal uyum programının sağlıklı uygulanması açısından yukarıda değinilen siyasal alanın daral-

tılması son yirmi yıl içerisinde benimsenmiş olan ithal ikâmeci sanayileşme politikalarından ihracata yönelik ekonomiye geçişte muhalefet potansiyelini asgariye indirmek açısından işlevsel olmuştur. Öyleyse, iktisadi politikalarda istikrar vasıtasıyla uyum çabalarının, askerin her koşulda istikrar tercihiyle örtüşmesi 1980 sonrası hâkim kılınan siyaset anlayışının çerçevesini de çizmiştir.[1] Yeni yapılanma içerisinde aktif siyaset sadece dar seçmen tabanlarına sahip siyasal partilerin tekeline bırakılmıştır.[2] Bu dönemde, aktif siyaset düzleminde iki uçlu bir daraltma siyasasından bahsedilebilir: Bir yandan siyasal partilerin kadın ve gençlik kolları kurmaları ve sivil toplum kuruluşları ile bağlantıya geçmeleri yasaklanırken, diğer yandan siyasal partilere üyelik koşullarının katı ölçütlere bağlanmasıyla geniş kesimler siyasal partilere üyelikten men edilmişti.[3] Yanı sıra, 1980 öncesi dönemin siyasal partileri ve bu partilerin önde gelen kadroları 10 yıllık bir

---

[1] Bkz. Galip L. Yalman, "The Turkish State and Bourgeoisie in Historical Perspective: A Relativist Paradigm or a Panoply of Hegemonic Strategies?," N. Balkan ve S. Savran (der.), *The Politics of Permanent Crisis Class, Ideology and State in Turkey* (New York: Nova Science Publishers, 2002), s. 21-54.

[2] 1980 sonrası dönemde siyasal partilere ve parti sistemine ilişkin değerlendirmeler için bkz. İlter Turan, "Political Parties and the Party System in Post-1983 Turkey," *State, Democracy and Military in Turkey in the 1980's* Metin Heper ve Ahmet Evin (der.) (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1988), s.63-80; Üstün Ergüder, "Post-1980 Parties and Politics in Turkey," *Perspectives on Democracy in Turkey*, Ergun Özbudun (der.) (Ankara: Turkish Political Science Association, 1988), s. 113-45.

[3] 1982 Anayasası'na göre "Siyasi partiler, kendi siyasetlerini yürütmek ve güçlendirmek amacıyla dernekler, sendikalar, vakıflar, kooperatifler ve kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşları ve bunların üst kuruluşları ile siyasi ilişki ve işbirliğinde bulunamazlar (Madde 69/2); "Siyasi partiler yurtdışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamaz, kadın kolu, gençlik kolu, ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremezler (Madde 68/6); "Hakimler ve savcılar, yüksek yargı organları mensupları, yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanları, Yükseköğretim Kurulu üyeleri, kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri ile yaptıkları hizmet bakımından işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlileri, öğrenciler ve Silahlı Kuvvetler mensupları siyasi partilere giremezler" (Madde 68/7). Madde 68/6 ve madde 69/2, 4121 sayılı yasa çerçevesinde 23 Temmuz 1995 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

süre için siyasetten men edilmişlerdir (Geçici 4. Madde).[4] Ek olarak siyasal partilerin parlamentoya girebilmeleri için yüzde onluk barajı geçmeleri şartı getirilmişti - ki bu halen Türkiye'de demokrasinin işleyişi açısından oldukça önemli bir eksikliğe işaret etmektedir.[5] Bütün bu kısıtlamaların işaret ettiği dar siyasal alan, siyasal partilerin, 1980 askerî darbesinin ardından 1983 yılında yapılan ilk genel seçimlere katılabilmeleri için Millî Güvenlik Konseyi'nin (MGK) icazetini almaları koşuluyla tahkim edilmekteydi. Bu kısıtlamaların gerekçesi olarak 1980 öncesi dönemde süregiden siyasal ve toplumsal kargaşanın sorumlusu olarak görülen "aşırı ideolojiler"in önünü alma amacı sunulmaktaydı. Son tahlilde, siyasal alanı daraltma çabalarının altında yer alan hâkim tercihin monolitik bir siyasal yapının yerleşmesi olduğu söylenebilir.

Nitekim, 1980 sonrası uygulanan ekonomik-politik yeniden yapılanma, takip eden dönemlerde siyaset sahnesinde yer alacak siyasal partilerin kimliklerini ve politikalarını şekillendirdi ve izleyen yıllarda hâkimiyet kazanan merkez siyasetinin temelini attı. Bu noktada, Türkiye'de merkez siyasetini tanımlarken ikili bir ayrıma gitmenin işlevsel olduğunu düşünüyoruz. Buna göre, evrensel olarak siyaset yelpazesine referansla kurulan bir merkezden ve bağlamsal olarak Türkiye siyasetinin Merkezi'nden bahsetmek mümkündür. İlki, Reuven Y. Hazan'a referansla, genelde ideolojik olarak siyaset yelpazesinin farklı/çelişen noktalarında duran siyasal partilerin uzlaşma vasıtasıyla istikrar önceliğinden hareketle ideolojik keskinliklerini törpülemeleri sonucunda varılan konumdur.[6][7] İkincisi ise, Cumhuriyet Türkiyesi'ndeki yönetim geleneği ekseninde anlaşılabilecek ve devlet referanslı olarak ta-

---

[4] Bu maddenin yürürlükten kaldırılması amacıyla 6 Eylül 1987 tarihinde referanduma gidilmiştir.

[5] 1980 sonrası sonrası dönemin demokrasi temelinde bir değerlendirmesi için bkz. İ. Sunar ve S. Sayarı, "Democracy in Turkey: Problems and Prospects," *Transition from Authoritarian Rule. Southern Europe*, G. O'Donnell, P.C Shmitter ve L. Whitehead (der.) (Baltimore:The Johns Hopkins Press, 1986), s. 165-86.

[6] R. Y. Hazan, *Centre Parties, Polarization and Competition in European Parliamentary Democracies* (Londra, 1997).

nımlanabilecek bir konumdur ki, yukarıda da belirtildiği gibi 1980 sonrası dönemde özellikle MGK'nın siyasetcn merkeziliği bu konum açısından belirleyici olmuştur.[8] Bu, Hasan Bülent Kahraman'ın saptamasıyla toplumun dönüştürülmesinden statükonun muhafazasına yönelik otoriteryanizme ve dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde ilericilikten muhafazakârlığa dönüşen siyaset anlayışının tanımladığı bir merkezdir.[9]

Kanımızca, CHP – AKP örneklerinden hareketle Türkiye'de merkez siyasetin bugünkü durumunu yukarıda çizdiğimiz ayrımlaştırma çerçevesinde okumak açımlayıcı olacaktır. Nitekim devlet referanslı olarak nitelediğimiz merkezi, siyasal partiler ekseninde bugün ağırlıklı olarak CHP'nin temsil ettiği söylenebilir. Yine, aynı CHP bugün siyaset yelpazesindeki merkezi de talep etmektedir. Öte yandan, seçim öncesinde merkez sağ kimliğe aday olan, seçim sonrasında ise parlamenter hâkimiyetinin de yardımıyla bu kimliği kuşatan AKP devlet referanslı siyasal merkezle sıkıntılı bir bağıntılanma içerisindedir.

Merkez Sol Kimlik, Sosyal Demokrasi ve CHP'nin Krizi

1992'de sosyal demokrat kimliği temsil iddiasıyla yeniden kurulan CHP'den başlamak gerekirse, partinin geleneksel sınıflandırma içerisinde merkez solda yer aldığı açıktır. Ancak, bu merkez sol kimlik sosyal demokratlıktan ziyade devlet referanslı merkez siyasetinin dayattığı/belirlediği öncelikler ve değerlerle beslenmektedir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında CHP'nin sosyal demokratlığının ancak talep düzeyinde kaldığı söylenebilir. Zira, her şeyden önce, partinin ideolojik kimliği sosyo-ekonomik terimlerden ziyade sosyo-kültürel terimlere referansla kurulmaktadır. Böyle bir kimliklenmenin en

[8] Dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in "Bakanlar Kurulu siyasi bir kurumdur. Ancak, Millî Güvenlik Konseyi devlettir" ifadesi, 1980 sonrası dönemde MGK'nın resmî ideolojinin en başta gelen temsilcilerinden biri olduğunu çarpıcı bir biçimde yansıtmaktadır. *Hürriyet*, 28 Aralık 1996.

[9] Hasan Bülent Kahraman, "CHP, merkez ve siyaset," *Radikal*, 26 Mayıs 2003. Bu konuda ayrıca bkz. Kahraman, "CHP çıkmazı,"Radikal, 3 Ekim 2003; "CHP ve yeni modernleşme," *Radikal*, 15 Kasım 2002; "Bizim sol işe yarar mı?," *Radikal*, 18 Ocak 2002.

somut görünümü partinin laikliğe yaklaşımında ve bununla bağıntılı olarak demokrasi anlayışında ortaya çıkmaktadır.

CHP'nin laiklik meselesine yaklaşımı Kemalist ilkeler üzerine kuruludur. Dolayısıyla bugünün CHP'si kurucu CHP'nin devletin dinden arındırılması, dinin devlet tarafından nizama sokulması önceliğini devam ettirmektedir. CHP'nin 28 Şubat 1997 MGK Kararları akabinde diğer siyasal partileri, laiklik sorununu es geçtikleri ve dolayısıyla askeri bu soruna el atmaya zorladıkları temelinde eleştirmesi bu konudaki katı devletçi duruşta ısrarının bir örneğidir.[10] Her ne kadar 1995'teki yeniden yapılanma girişimine katkıda bulunan Blairci kültürel çoğulculuk vurgusuna bağlı olarak inanç dünyasının devletten ziyade sivil toplum alanına devredilmesi gereği kabul edilmiş olsa da – ki bu CHP'nin gelenekselleşmiş kurucu duruşu açısından oldukça radikal bir kaymaya işaret eder – bu gereğin ancak "zamanı geldiği"nde yerine getirileceği taahhüdü yine devletçi CHP geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, devlet karşısında ikincil konuma itilen ve "olgunlaşması" sürekli olarak meçhul bir zamana ertelenen toplumun dönüştürülmesi üzerinden yürütülegelen Kemalist siyasal çizginin CHP'de devam ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim, CHP'nin

[10] Parti Genel Başkanı Altan Öymen 10. Olağanüstü Kurultay konuşmasında partisinin laiklik meselesine ilişkin hassasiyetini ve diğer bazı siyasal partilerin bu konudaki tavırlarından duyduğu rahatsızlığı şu şekilde ifadelendirmiştir: " ...[C]umhuriyetimizin en önemli 'olmazsa olmaz' ilkesi laiklik,...tehdit altındadır. ... Biz Cumhuriyet Halk Partisi olarak geçen dönemde bu tehlikelerin karşısında uyarı görevimizi her zaman yaptık. ...Bu dönemde biz Meclis'te yokuz. Duruma bakınız, Meclis'teki partilerden bazısının lideri ve sözcüleri... seslerini çıkartmamışlardır....Bu arkadaşlarım, Meclis'in içindeki partilerden hiçbirinin laiklik konusunda gereken hassasiyeti göstermediğinin ifadesidir....Sonra birden Milli Güvenlik Kurulu toplanmıştır. Milli Güvenlik Kurulu toplandıktan sonra, laikliğe karşı tehlikeler karşısında yeni tedbirler alma gereğini herkesin kabul ediverdiği görülmüştür. Arkadaşlar, laikliği tehdit eden tedbirler karşısında tedbirler alınması gerektiğini kabul etmek için, illa Milli Güvenlik Kurulu'nun toplanması mı lazımdır?". "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Altan Öymen'in 10. Olağanüstü Kurultay Konuşması," 26 Haziran 1999 (Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi, 1999), s. 13.

laiklik meselesine yaklaşımını anlamak açısından önemli belgelerden biri olan "2001 Demokratikleşme Raporu"nda partinin laiklik yaklaşımı şöyle özetlenir: "Devletin dini olmaz. Demokratik Devlet, tüm inançlara eşit mesafede durmakla yükümlüdür. Farklı inançlara saygı bu anlayışın gereğidir. Ülkemizde toplumsal barışın güvencesini oluşturan Laikliğin nihai amacı, inanç dünyasının, uygun zaman kesitinde, sivil topluma devredilmesidir."[11] Denebilir ki, farklı bir bağlamda ulus devletin sunduğu tekcil siyasal kimliği ekonomik ve kültürel anlamda aşma çabasının bir gösterimi olarak nitelendirilebilecek olan Blairci kültürel çoğulculuk CHP "modeli"nde eklemlenmeye çalışıldığı vazgeçilmez ilkelerle çelişmiş, son tahlilde ise Blair modeli partinin 1990'lardaki imaj yenileme girişiminde geçici bir işlevselliğe sahip olmuştur.

Böyle bir çelişki ve geçicilik partinin demokrasiye yaklaşımında daha da açığa çıkmaktadır. Demokrasi teması CHP'nin 1990'larda kurmaya çıktığı yeni imajında önemli bir yer kaplamıştır. Blairci modeli özsel olarak çeliştiği Kemalist çerçeveye eklemleme çabasında olan CHP bir yandan modelde sunulan toplumdaki kültürel çeşitliliklerin tanınması gereğini kabul ederken, diğer yandan böyle bir tanınmanın omurgasını oluşturan ve modelin özgün halinde "kozmopolitan milliyetçilik" olarak adlandırılan yeni bir ulusal üst kimlik projesini kadim Türk ulusal kimliği anlayışı içerisine yerleştirmeye çalışmıştır. Açmak gerekirse, Blair modelinde farklı kültürel kimliklerin eşit düzeyde katıldıkları diyalogla teşkil edilen ve her kültürel kimliğe eşit mesafede duran bir üst kimlik önerisi, CHP modelinde mevcut ulusal kimliğin eşit mesafede durduğu ve siyasallaşması engellenen kültürel kimliklerin sivil toplumsal alanda varlıklarının devamına izin veren bir öneriye dönüşmüştür. Bu ise yine Kemalist Cumhuriyet anlayışını demokrasinin vazgeçilmezi olarak alan kurucu/devlet referanslı merkez siyasetin farklı bir dille yeniden kurulmasıdır. Buna bağlı olarak parti söyleminde cumhuriyet ideolojisi ile demokrasinin zorunlu olarak

[11] *Demokratikleşme Raporu. İnsan Hakları ve Hukuk Devleti* (Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi, Haziran 2000), s.73.

özsel bir çatışma içerisinde olmadıkları ağırlıklı olarak vurgulanmaktadır. Açmak gerekirse, CHP, demokrasi anlayışında, bir yandan bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasına gönderme yaparken, diğer yandan demokrasi pratiğinde "kamu iradesiyle uyum içerisinde bir yönetim" önceliğine işaret etmektedir. Bu noktada, CHP'nin kimlik meselesine yaklaşımı örnekleyicidir. Buna göre, parti söyleminde bireysel ve cemaatler arası farklılıkları aşan ve "yurttaşlık bilinci" üzerine inşa edilmiş bir üst (kültürel değil) siyasal kimliğe merkezî bir önem atfedilir. Öte yandan, Parti'nin bir yandan Kemalist geçmişine bağlılığını sürdürmesi, diğer yandan, yenilenme amacıyla yürüttüğü "demokratikleşme" çabasının çelişkileri en iyi ifadesini Deniz Baykal'ın 29. Olağan Kurultay'da yaptığı konuşmada bulmaktadır: "Cumhuriyet Demokratikleştirilmelidir.... Demokrasi, cumhuriyetin doğal sonucudur. Cumhuriyet, demokrasiye dönüşmek zorundadır. Demokrasi, cumhuriyet temelinde yükselir. Cumhuriyeti eksilterek demokrasiyi artırmak, ya da demokrasiyi, cumhuriyete yönelik bir tehdit gibi algılamak yanlıştır." [12]

CHP'nin demokrasiyi Kemalist ulus anlayışı çerçevesinde kavramsallaştırmasının en yakın geçmişteki örnekleri Kıbrıs meselesinde ve Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği konusunda görülebilir. İlk olarak, CHP, sosyal demokrat kimlikle çelişecek şekilde Kıbrıs meselesinde Milliyetçi Hareket Partisi ve Saadet Partisi ile aynı pozisyonu benimsemiş ve devlet merkezci söylemini devam ettirmiştir.[13] İkinci olarak, AKP hükümetinin AB'ye üyelik çerçevesinde gerçekleştirdiği reformlar karşısında söz konusu reformların demokratikleşmenin ötesinde devletin egemenliğini tehdit edici özelliklerine dikkat çekmekle "muhafazakâr" addedilecek bir tavır sergilemektedir.

[12] "Gn. Bşk. Deniz Baykal'ın Son Kurultayda Yaptığı Konuşmalar," 29. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu (Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi, 2001), s.18.

[13] Bu yönde değerlendirmeler için bkz. E. Fuat Keyman, "AKP, CHP ve Türkiye," *Radikal İki*, 22 Şubat 2004; Hasan Cemal, "Baykal'la CHP (1)," *Milliyet*, 27 Eylül 2003; İsmet Berkan, "Son kez: CHP nereye?" *Radikal*, 19 Temmuz 2003.

Daha da önemlisi, aynı süreç içerisinde partinin emek - sermaye ilişkisinin demokratikleşmesi yönünde sessizliğini korumuş olmasıdır.[14]

Ekonomik düzleme dönüldüğünde CHP'nin somut ve tutarlı bir pozisyon sergilediğini söylemek oldukça güçtür. Bir yandan, Parti'nin resmî belgelerinde sosyal güvenlik, iş güvencesi, sendikal haklar temalarının önceliği ve devletin ekonomideki rolünün özel - kamusal çıkar arasındaki dengeyi kamusal çıkarın teminine yönelik olarak kurmak ve fırsat eşitliğini kurumsallaştırmak olduğu vurgulanmaktadır. Bu, esasen, orijinal versiyonunda "devletin iktisadi teşekkülleri vasıtasıyla ekonomik faaliyete doğrudan katıldığı müdahaleci bir iktisat politikası" olarak tanımlanan Kemalist devletçiliğin[15] CHP tarafından bugüne uyarlanmış versiyonu olarak alınabilir. Böyle bir uyarlama sosyal demokrasinin günümüzdeki evrensel ilkeleriyle uyumludur. Ancak, CHP'nin Kasım 2002 genel seçimi sonrasında sergilediği muhalefete bakıldığında, yukarıda da değindiğimiz gibi, bu muhalefetin sosyo-ekonomik eksenden ziyade sosyo-kültürel bir eksende ve devletin bekasına endeksli olduğu görülmektedir. CHP'nin Kemal Derviş'in yönetiminde Mayıs 2000'de yürütülmeye başlanan ekonomik programı kabul ettiği de göz önüne alındığında "sosyal demokrat" kimliğinin neo-liberalizmin yumuşatılmış versiyonu olarak değerlendirilebilecek[16] Blairist ekonomi politikalarını içerdiğini söyleyebiliriz. Bu modelin sosyal demokrat ilkeler açısından sorgulanabilirliği bir yana, CHP, Derviş'in başlattığı programı farklı bir çatı altında olsa da yürütmeye devam eden AKP hükümetinin politikalarına muhalefetini ekonomiyi dışlayarak kurmaktadır. Bu ise, CHP muhalefetini ekonominin marjinalleştirildiği ve özellikle laiklik ve dış politika me-

[14] Aziz Çelik, "Daha çok kriter var," *Radikal İki*, 3 Ağustos 2003.

[15] Ergun Özbudun, "The nature of the Kemalist political regime *Atatürk the Founder of a Modern State*," Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.) (Londra: C. Hurst and Co., 1981), s. 89.

[16] Söz konusu program için bkz. *Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar* (Ankara: T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Matbaası, Mayıs 2001).

selelerinin ön plâna çıkartıldığı bir düzleme taşımaktadır.[17]

Öyleyse, CHP, yukarıda değindiğimiz ikili ayrım açısından devlet referanslı merkez siyasetinin önde gelen taşıyıcısıdır. Bu noktada, CHP'nin formel anlamda merkez sol muhalefeti oluşturduğu bugünkü merkez siyaset üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu söylenemez.

Merkez Sağ, AKP ve "Müslüman Yüzlü Neo-liberalizm"

Devlet referanslı merkeze muhalif olarak ortaya çıkan ve seçim öncesinde İslami kökenlerini arka plâna itmesine paralel olarak merkeze oynayan AKP ise, Genel Başkanı R. Tayyip Erdoğan'ın ifadesiyle "Türkiye'de parçalanmış olan merkez sağı yeniden kurma"ya adaydı.[18] AKP-'nin ideolojik duruşunu anlamak açısından Türkiye'de merkez sağda yer alan siyasal partiler söz konusu olduğunda hiç de yabancı olmadığını düşündüğümüz birbiriyle ilişkili üç analitik kategori işlevseldir. İlk olarak, AKP'nin kendini sunduğu biçimiyle merkez sağ partilere özgü addedilebilecek olan sentez eğiliminden söz etmek mümkün. Bu açıdan parti kimliğini oluşturan özellikler olarak demokratlık, muhafazakârlık, reformizm ve modernlik ön plâna çıkmaktadır. Demokratlık açısından, "farklılıkların bir çatışma kaynağı olarak değil zenginlik olarak görüldükleri bir Türkiye vizyonu"na vurgu yapılmaktadır. Parti'nin benimsediği muhafazakâr kimlik ise "Türk toplumu[nu] ortak bir kadere sahip olan acı ve tatlı hatıraları paylaşan bir aile" olarak alan yaklaşımda kristalleşmektedir.[19] Buna göre "... güçlü bir sosyal güvenlik kurumu..." işlevi yüklediği ailenin kimliğini oluşturan değerlerin çağdaş gelişmeler içerisinde yeniden üretilmesi için gereken araçların sağlanacağı taahhüd edilmektedir.[20] Partinin reformist kimliği değişimlere kapalı olunmadığı ancak değişimlerin klâsik muhafazakârlığın tedrici değişim fikri temelinde gerçekleştirilmesi gereğine bağ-

[17] Benzer bir değerlendirme için bkz. E. Fuat Keyman, "Türkiye ve Sosyal Demokrasi," *Radikal İki*, 1 Haziran 2003.
[18] M. Sever, "Merkez Sağ Geleceğini Arıyor, 5," *Radikal*, 17 Ekim 2002.
[19] "Adalet ve Kalkınma Partisi Programı," Ankara, 2002.
[20] "AK Parti Seçim Beyannamesi," Ankara, 2002.

lı olarak kurulmaktadır. Dolayısıyla gerek reformist gerekse modern sıfatı, Türkiye'yi küreselleşmenin olumlu sonuçlarından yararlanabilmesi, olumsuz sonuçları karşısında gereken donanıma sahip olması için hazırlama isteğinde birarada telaffuz edilmektedir. Bu noktada, Parti amacını "1980'lerde hâkim olan teknolojik ve iktisadi yaklaşımı daha da ileriye götürmek..." ve "... AB'yle siyasal ve ekonomik bütünleşmeyi sağlamak" olarak belirlemektedir. Öte yandan, özellikle AB'yle bütünleşme konusu Parti için açıkça demokrat kimliğinin de yeniden teyid edilmesi anlamına gelmektedir. Zira, gerek seçim öncesi duruşu itibariyle gerekse hükümet etme süreci içerisinde AKP, Kopenhag Kriterleri'ni düşünce ve ifade özgürlüğünün gerçekleşmesi, girişim özgürlüğü, yönetimde şeffaflık, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve etkin faaliyet göstermelerinin önündeki engellerin kaldırılması açısından bir referans noktası olarak sunmaktadır.[21]

İkinci analitik kategori ise özetlediğimiz bu kriterlerin AKP'nin sunduğu ve iktidarında uygulamaya çıktığı politika önerilerine yansımalarıyla ilgilidir. Bu noktada Parti'nin ekonomik, sosyal ve idari alanlardaki politikaları örnekleyicidir. AKP bu üç alandaki politikalarını neo-liberal ve muhafazakâr öncelikler temelinde şekillendirmektedir. Parti politikalarına hâkim neo-liberal eğilim, 'Türkiye'yi uluslararası bir marka yapmak"[22] vurgusunda ve Erdoğan'ın partisinin hedefi arasında siyaseti "tüccar siyaseti"ne dönüştürmeyi saymasında simgelenmektedir.[23] Açmak gerekirse, sosyo-ekonomik alandaki düzenlemeler özelleştirme, yabancı yatırımı teşvik edici politikalar ve IMF'nin belirlediği ölçütlere uygun temelde yürütülmektedir. Bunun sosyal politikalar açısından anlamı özellikle iş güvencesinden ziyade "işyeri güvenliği"nin vurgulandığı yeni İş Yasası'nda açığa çıkmaktadır. Bu önceliğin arkasında yatan zihniyet neo-liberal çerçeveye uymaktadır. Buna göre, gerek işçilerin gerekse ulusun refahı ancak girişimci iç piyasada yatırım yapmak için yeterli gü-

[21] A.g.y.
[22] A.g.y.
[23] *Hürriyet*, 20 Mart 2003.

venceye sahip olursa sağlanabilir.[24] Neo-liberal önceliklerin idari teşkilatlanma açısından implikasyonları ise Kamu Yönetimi Reform Yasa Tasarısı'nda somutlanmaktadır. Kabaca, "toplam kalite yönetimi ve yönetişim ilkeleri"ne[25] referansla oluşturulan söz konusu tasarıda ekonomik ve sosyal düzenlemelerin gerekçelendirilmesinde kullanılan "etkinlik ve verimlilik" kriterlerine şeffaflık ve katılımcılık ölçütleri eklenmektedir. Buna bağlı olarak, devletin varlık nedeninin ulusa hizmet olarak kurulduğu ve son tahlilde devletin küçültülmesi fikri üzerinden kurgulanan adem-i merkeziyetçi bir yaklaşımdan bahsedilebilir. Yanı sıra, taslakta önerilen idari yapılanma merkezî ve yerel yönetimlerin görece konumlarında bir yer değiştirmeyi içermektedir. Buna göre yerel idari birimler merkezî idarenin nüfuz alanını belirleme yetkisine sahip kılınmaktadırlar.[26]

Üçüncü analitik kategori ise AKP'nin yukarıda değinilen sentezinin aslî unsurlarından "demokrasi"yi nasıl tanımladığıyla ilişkilidir. Parti söylemini şekillendiren belgeler bu açıdan incelendiğinde temsil ve katılım ilkeleri arasında bir kararsızlık ön plâna çıkmaktadır. Bunun çelişkili bir demokrasi okumasına yol açtığı söylenebilir. Bu çelişkili okuma, parti söyleminde sürekli olarak yinelenen dört boyuta referansla irdelenebilir. İlk olarak Parti'nin demokrasi kavrayışını bireysel haklar ve özgürlükler, farklılıklar karşısında hoşgörüye referansla ifade etmesi klasik liberal demokrasi modelini anıştırmaktadır. Bu benzerlik özellikle Parti'nin AB'yle üyelik çerçevesinde

---

[24] http://www.calisma.gov.tr/mevzuat/4857_is_kanunu.htm

[25] "Acil Eylem Planı," http: www.akparti.org.tr/acileylem.doc , Erişim tarihi: 2 Nisan 2003.

[26] Bu konuda eleştirel bir değerlendirme için bkz. Ahmet Alpay Dikmen, "Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu Tasarısı Üzerine Değerlendirmeler," http://www. bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/Dikmen-KMYMKK_Cumhuriyet.doc, Erişim tarihi: 29 Kasım 2003; Onur Karahanoğulları, "Kamu Yönetimi Temel Kanunu Taslağındaki Anayasaya Aykırılıklar," http://bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/Karahanogullari-KY2003.doc, Erişim tarihi: 29 Kasım 2003; Birgül A. Güler, 'İkinci Dalga: Siyasal ve Yönetsel Liberalizasyon, Kamu Yönetimi Temel Kanunu', Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetimler Sempozyumu, 10-11 Ekim 2003, Türkiye Yol-İş Sendikası, Ankara.

aldığı konumda somutluk kazanmaktadır. İkincisi, parti söyleminde demokrasi "millete hizmet için yapılan bir siyasi yarış ve hoşgörü rejimi" olarak tanımlanmaktadır.[27] Bu tanım Parti'nin toplum tasavvurunda aile metaforunun ön plâna çıkartılması ve akabinde siyasetin "millî iradenin tecellisi"ne ve "çatışmayı dışlayan uzlaşmacı bir platform"a endekslenmesi önceliği de göz önüne alınarak okunduğunda birey temelli sözleşmeci bir yaklaşımdan ziyade, organik toplum ve siyaset anlayışının ön plâna çıktığı görülür ki, bu, esasen, ilk boyuttan ciddi bir ayrışmayı simgeler. Üçüncü boyut, Parti'nin özellikle ekonomi politikaları söz konusu olduğunda gündeme gelen ve sivil toplumun/özel sektörün siyaseten yapıcılığının altının çizildiği çoğulcu bir demokrasi anlayışına da yakın durmasıdır. Öte yandan, Parti'nin demokrasi yaklaşımında dördüncü boyutu oluşturan katılımcı demokrasi vurgusu,[28] parti söyleminde demokrasinin kavramsallaştırmasındaki tutarsızlığı derinleştirmektedir. Kamu Yönetimi Reformu Yasa Tasarısı örneğinden hareket edecek olursak, yönetişime referansla merkezde/devlette yoğunlaşmayan, aksine ilgili "failler ağı"ndan oluşan bir karar alma sürecinin önerildiğini,[29] bunun ise temsilin ötesinde bir katılım perspektifini gündeme taşıdığını düşünmek mümkün. Ancak, bu noktada, AKP açısından söz konusu "failler ağı"nın devlet, piyasa güçleri ve sivil toplumdan oluştuğu ve parti söyleminde piyasa güçleriyle sivil toplumun özdeşleştirildiği göz önünde bulundurulmalıdır.[30] Bu özdeşleştirmeye paralel olarak idari hizmetlerde verimliliğin yakalanabilmesi için hizmetin piyasanın işleyişine uygun olarak sunulması önerilmektedir. Tam da bu noktada, AKP'nin çoğulcu ve katılımcı demokrasi arasındaki özsel ayrımı göz ardı ettiği söylenebilir.

---

[27] "AK Parti Seçim Beyannamesi."
[28] Ömer Dinçer, *Yeni Şafak*, 4 Kasım 2003.
[29] J.N.Rosenau, "Governance and Democracy in a Globalizing World," *Re-imagining Political Community: Studies in Cosmopolitan Democracy* içinde, D. Archibugi, D. Held ve M. Köhler (der.) (Cambridge, 1998), s. 28-57.
[30] Y. Akdoğan, *Muhafazakâr Demokrasi* (Ankara, 2003), s. 92-4.

Yukarıda ele aldığımız üç kategori aslında AKP'nin, hâlâ kurulum sürecinden geçen "muhafazakâr demokrat" kimliğini özetlemektedir. Böyle bir kimliğin, kendini "İslamcı" etiketinden uzaklaştırarak merkez sağ pozisyona talip olan AKP'nin, merkez sağda yer alan partilerde geçerli olan, muhafazakârlığı neo-liberal siyasete eklemleme çabasının bir ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu çaba AKP'in seçim beyannamesinde ve parti programında aileye yönelik olarak geliştirdiği politikalarda örneklenmektedir. Bu bağlamda, "eşlerin her ikisinin de çalıştığı ailelerde çocukların bakımına ilişkin hizmetlerin geliştirilmesi" ve "ev içi emeğin saygınlığının korunması" önerilmektedir.[31] Sosyal adalet teması etrafında şekillendirilen bu yaklaşımın temelinde, esasen, aile başta olmak üzere geleneksel toplumsal kurumların "devlet karşısında bireyi korumak işlevine sahip" oldukları tespiti yatmaktadır. Parti programında sosyal politikalar başlığı altında vurgulanan ve genelde sosyal hizmetlerin, özelde sosyal güvenliğin tedricen özelleştirilmesi politikası, partinin piyasayı da geleneksel bir kurum olarak kabul ettiği göz önüne alındığında söz konusu sosyal adalet yaklaşımında neo-liberal önceliklerle geleneksel-muhafazakâr değerler arasında oluşturulmaya çalışılan sentezin açılımları görülebilir.[32] Nitekim, böyle bir sentezin en iyi örneği muhafazakâr demokrasi çerçevesinde özel mülkiyetle aile bağları ve toplumsal istikrar arasında kurulan ilişkide görülmektedir. Buna göre, refah devleti politikalarının "babaların eş ve çocuklarına karşı sorumluluklarını terk etmelerine izin vermesi" eleştirisinden hareketle özel mülkiyetin aile içinde kuvvetli dayanışma duygusunu üreteceği ve devamlılığı pekiştireceği önerilmektedir.[33]

Sonuç Yerine

Öyleyse, denebilir ki, AKP bir yandan devlet referanslı merkez siyasetine muhalif kimliğiyle, diğer yandan İslamcılık ve Müslüman demokrat nitelendirmelerine alternatif

[31] "AK Parti Seçim Beyannamesi."
[32] Bu konuda bkz. Akdoğan, *Muhafazakâr Demokrasi*, s. 54-63.
[33] A.g.y.

bir kimlik oluşturmak amacıyla 1980 sonrasında merkez sağda yer alan siyasal partilerin ortak noktalarını birleştirici bir potansiyele sahiptir. Ancak bunu, yine merkez sağa özgü bir vurguyla, ideolojisiz siyaset gereği ve ekonomik olan ile siyasal olanın ayrıştırılması temelinde yapmaya çalışmaktadır. Parti söyleminde "farklılık, çeşitlilik" gibi temalara yapılan göndermelerin yanında bu AKP'nin ideolojisiz siyaset talebinin temel referans noktasının "millî irade" olması ise Türkiye'de merkez siyasetine özgü tekcil eğilimi yansıtmaktadır. Nitekim, AKP gerek – en yakın örneği EĞİTİM-SEN davasında görülebilecek olan - toplumsal muhalefeti, gerekse parlamenter muhalefeti, temsil ettiğini dile getirdiği "millî mutabakat" temelinde es geçmektedir. Bu ise yukarıda tartışılan farklı demokrasi yaklaşımları içerisine dahil edilmemiş olan çoğunlukçu demokrasi anlayışının bir gösterimidir.

Sonuç olarak, kurucu kimliği (Kemalizm), söylemine entegre ettiği sosyal demokrat öncelikler (Blairizm) ve neo-liberal sistem arasında sıkıştığı söylenebilecek olan CHP ve "Müslüman yüzlü neo-liberalizm" olarak adlandırılabilecek bir kimliğin taşıyıcısı olan AKP'nin ideolojik pozisyonları göz önüne alındığında Türkiye'de merkezi sağa kaydırıcı bir eğilimin varlığından bahsetmek mümkündür. Yanı sıra, gerek CHP'nin muhalefetini, gerekse AKP'nin politikalarını ideolojiyi dışlayan ve/veya olumsuzlayan bir zeminde yürütmeleri yerleşik merkez siyaset pratiğinin arkasında yatan üslûbun yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir.

KARAR ALMA SÜREÇLERİNİN ÖZELLEŞTİRİLMESİ, ESKİ AKTÖRLER, YENİ HUKUK

Mehmet Türkay[*]

Kapitalizmin tarihsel/toplumsal bir sistem olarak dayandığı temel dinamik ve eğilimler tarihinde olmadığı kadar açık ve görünür bir hal almıştır. Kapitalizmin asli ve tarihsel eğilimi olarak sermaye biçimlerinin uluslar arası-laşmasının yaklaşık son yirmi yılda ifade bulan dönüşümü "küreselleşme"[1] kavramıyla karşılanmaktadır. Toplumsal bir ilişki olarak sermayenin tüm biçimlerinin uluslar arası düzeyde hareket kabiliyetinin mümkün en geniş alanda, en üst düzeye çıktığı bu dönem, kapitalist sermaye birikiminin sürekliliği çerçevesinde değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır.

Adam Smith ' in kapitalizmin kurumsallaşma sürecinin ilk dönemlerinde "sermaye" ye dair yaptığı tespit, kapitalist birikim sürecinde uluslararasılaşma dinamiğinin esasına işaret eder;

"Bir sermaye stokunun sahibi esas olarak dünya vatandaşıdır ve o zorunlu olarak herhangi bir ülkeye bağlı değildir. O her zaman kendisine yük olan vergilerle, hoş olmayan soruşturmalarla karşılaştığı ülkeyi terk etmek

---

[*] Doç.Dr

[1] Bu çalışmada "küreselleşme" kavramı kapitalizmin dünya ölçeğinde ve tek tek ulusal ölçekte neo-liberalizmin tanımladığı çerçevede yeniden yapılanmasının ifadesi olarak kullanılmaktadır.

için müsait olmalı ve sahip olduğu sermaye stokunu başka bir ülkeye kaydırabilmelidir."[2]

Smith'in sermayeye böyle bir hareket olanağı tanıması, kapitalizmin mümkün olan en yüksek kar mantığına dayalı bir sistem olarak sermaye sahipleri için mekansal, kurumsal ve ilişkisel bir yayılmayla farklı mekan ve ilişkilerin olanaklarını kullanma zorunluluğunu da beraberinde getirir. Zorunluluk, sermaye içi çelişki ve çatışmaların bir ifadesi olarak rekabet ilişkisinde somutlaşır. Bu anlamda rekabet, güç kazanma ve diğerini eleme mantığına göre işleyen ve gücün belirli ellerde toplanmasına hizmet eden bir süreçtir. Gücü tanımlayan ise karar alma ve kaynakları kontrol etme yeteneğidir. Bu anlamda güç, taraflar arasındaki karşılıklı ilişkinin dinamiğine içkindir ;

"Gücün nereye geçtiğine ve kimin kullandığına bağlı olarak siyasi ve iktisadi kararlar alınır ve kaynaklar kişiler, gruplar ve şirketler arasında yer değiştirir. Toplumun iktisadi, siyasi ve sosyal yapısı kurumsallaştıkça güç, kişilerden kurumlara geçmeye başlar ve geri dönmez. Güç merkezileşmiştir"[3]

Gücün merkezileşmesi, uluslar arası düzeyde mekanın denetlenmesine dair çatışma sürecinde ifade bulmaktadır[4]. Bu bağlamda, kapitalist birikim sürecinin asli niteliği, toplumsal bir ilişki olarak sermaye içi çatışma ilişkisinde anlam kazanmakta ve bu çatışmanın operasyonel taraflarını ulus devletler ve/veya, belirli tarihsel dönemlerde, siyasal bağımsızlığını kazanıp ulus devlet kurumsallaşmasını hedef alan sınıfsal temsiliyetler oluşturmaktadır. Bu anlamda;

" küresel kapitalist sistemin en önemli özelliklerinden birisi –feodal toplumsal ilişkileri deviren sınıf mücadelesinin tarihsel ürünü alan bir özellik- devletlerin ulusal

---

[2] Adam Smith ,Wealth of Nations'dan aktaran, Emma Rothschild 1999, "Globalization and the return of history.(Who is Europe?)", Foreignpolicy, access www.foreignpolicy.com

[3]George Draffan The Corporate Consensus:A Guide to the Institutions of Global Power, 2000,www.endgame.org

[4] Cristopfer, Cramer,(2003), War, Peace and Capitalism: Is Capitalism the Harbinger of Peaceor the Greatest Thrat to World Peace?, Anti-Capitalism A Marxıst Introduction, Ed. AlfredoSaad-Filho, s.152-163, London.

politik kurumsallaşması ve birikimin küresel karakteridir. Sömürü koşullarının ulusal düzeyde standardize edilmesine rağmen egemen devletler değişim oranları mekanizmasıyla fiyat sistemlerinin hiyerarşisine uluslararası düzeyde bağlanmasıdır. Aynı biçimde yargılama kararları/süreçleri ulusal hukuk sistemlerini ve dünya parası ulusal paraları aşar, üstüne çıkar.

Bu anlamda ulusal devletler gelirlerinin kaynağı ve meşruiyet iddiası anlamında para ve yasal egemenlik üzerine kurulmuştur. Para ve yasa dünya ölçeğindeki birikimin dikte ettiği çerçeveyle sınırlıdırlar. Bu da ulusal para ve yasal düzenlemelerin dünya parası karşısında ikincilliğinin en açık ve önemli göstergesidir."[5]

Bu çerçeveden bakıldığında karar alma ve kaynakları denetleme yeteneğinin merkezileşme süreci, zaman ve mekana göre sınıflar arası çatışma ve uzlaşmalarla yaşanmış, bugün gelinen aşamada da mantıki sonuçlarına ulaşmaya başlamıştır. Burada mantıki sonuçları vurgusu, kapitalist sermaye birikim sürecinin çatışma ve çelişkilerle anlam kazanan temel eğilimlerine karşı işleyen dinamiklerin, "küreselleşme" olarak ifade edilen birikim sürecinin bu döneminde büyük ölçüde gerilemesiyle ilişkilidir. Sınıflar arası güç ilişkilerinin sermaye lehine döndüğü bu süreçte gücün merkezileşmesi, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşmasının hız kazanması ile sürekliliğini sağlayacak dönüşümlerin gerçekleştirilmesinde ifade bulmaktadır.

1970'li yılların sonlarından bugüne Türkiye ve Dünya'da hakim olan neo-liberal söylem, kapitalizmi "tarihsel" özelliklerinden sıyırıp "evrensel" ve dolayısıyla doğal, sorgulanması gerekmeyen bir sistem olarak, tarihte olmadığı kadar "çoğunluğun" bilincine nakşetmiş durumdadır. Neo-liberal söylemin etkisini bu düzeyde arttırdığı böyle bir dönemde dünyanın yaşadığı süreci anlayabilme-

[5] Peter Burnham,(1995); "Capital, Crisis and the International State System", Global Capital, National State and the Politics of Money" ed. W.Bonefeld &J.Holloway içinde, s.101-103, Macmillan Pres Ltd. ayrıca bkz. Christian Marazi (1995); Money in the World Crisis: The New Basis of Capitalist Power, Global Capital, National State and the Politics of Money" ed. W.Bonefeld &J.Holloway içinde s.69-91

ye dönük bir çaba içinde olan herkes, uzun dönemli bir perspektife sahipse, kapitalizmin tarihsel bir dönüşüm aşamasında olduğunu görecektir.[6]

Elbette ne kadar süreceği ve nereye varacağı ancak spekülasyon düzeyinde tartışılabilecek bu dönüşümü hazırlayan koşulları değerlendirmek ve buradan hareketle öngörülerde bulunmak mümkündür. Böyle bir çaba, bu dönüşümü niteleyen, tarihsel/toplumsal bir sistem olarak kapitalizmin yeniden üretimini mümkün kılan, esasa ilişkin mekanizmalarını ve dinamiklerini göz önüne almak durumundadır. Bu perspektiften bakıldığında, kapitalizmin yeniden üretim sürecinde sistematik bir kurumsallaşma olarak görülen ulus devlet formu ve bu formun, sermaye birikiminin gerekliliklerine göre ortaya çıkan yapısal dönüşümünü anlamak kritik bir öneme sahiptir.

Tüm bu dönüşümü sermaye birikimi aksında anlamlandırabilmek için kapitalizmin üretim araçlarında özel mülkiyet ilişkisine ve dolayısıyla bütün birikim sürecinin mümkün en yüksek "kar" amacına göre işlediğine işaret etmek gerekmektedir. Bu anlamda kapitalist sermaye birikim sürecinin dünya genelinde örgütlenmesi ise "ulus devletler" biçiminde gerçekleşmiştir. Ulus devlet kurumunun kapitalist sermaye birikimi açısından kritik önemi öncelikle parçalı egemenlik alanlarının tek bir egemenlik alanına dönüştürülmüş olmasıdır. Egemenlik alanını ifade eden ulusal sınırın, ulusal pazar ile çakıştığı göz önüne alındığında ulusal sermayenin hareket alanını oluşturan söz konusu sınırlar dahilindeki tüm kaynak ve olanakların sermaye birikiminin gereksinimlerine göre biçimlendirilmesini sağlayan ise bu süreçte egemenlik hakkının meşru kullanıcısı olan ulus devlet tarafından gerçekleştirilecektir.

Kıta Avrupa'sında uluslaşma süreçleri sonucu oluşan güçlü ulus devletler, kendi sınırları dahilinde yaşanan kapitalist sermaye birikiminin karşılanmasında sadece içerideki kaynak ve olanakların düzenlenmesini değil, diğer coğrafyaların kaynak ve olanaklarını da kendi ulu-

[6] Moseley Fred; (1997):"The Rate of Profit and the Future of Capitalism"Review of Radical Political Economics, Kasım 1997.

sal sermayelerinin birikim gereklerine göre düzenleme ve denetleme işlevini yüklenmiş ve yerine getirmişlerdir. Bu işlev, güçlü ulus devletler arasında söz konusu coğrafyaların denetlenmesine dair bir rekabet ve gerilimi beraberinde getirmiş ve bu gerilim insanlık tarihinde dünya savaşları olarak ifadesini bulmuştur. Böyle bir çerçevede kapitalizmin ulusal ve uluslar arası birikim süreci, mekansal, ilişkisel ve kurumsal yayılma aksında izlenebilir. Bu aksın isabetli bir değerlendirilmesi ise birikim sürecinin diğer aksını göz önüne almakla mümkün olacaktır. Bu bağlamda ikinci aksı tanımlayan temel özellik, sermayenin merkezileşmesi/yoğunlaşmasıdır. Her iki aks da, gerek kendi içlerindeki farklılaşan, gerekse karşılıklı etkileşimleriyle ortaya çıkan ilişki biçimleri ve kurumsallaşmalarla sermaye birikim sürecinin bütününe hükmeden eşitsiz ve bileşik gelişme mekanizmasına göre biçimlenirler.

Her iki aksın karşılıklı etkileşimlerinin bir anlamda bileşkesi ise sermayenin uluslararasılaşmasında ifadesini bulur. Nihai olarak tekelleşmeye dönük bu işleyişin ulusal ve uluslar arası düzeylerde ortaya çıkan esas sonucu ise sermayenin kendi iç hiyerarşisinin oluşmasıdır. Söz konusu hiyerarşi içinde yukarılarda yer alan sermaye grupları, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde sahip oldukları güce dayanarak birikim sürecini yönlendirme ve denetleme potansiyeline sahip duruma gelirler. Sermayenin yönlendirme ve denetleme potansiyeli kapitalizmin tarihsel dönüşümünü anlamak açısından gerekli zemini oluşturmaktadır.

Kapitalizmin ilk evresinde kritik olan, üretim araçlarının özel mülkiyetinin ve bu ilişkiden türeyen diğer mülkiyet biçim ve ilişkilerinin ulusal düzeyde kurumsallaşmasıydı. Bunu takip eden süreçte ise aynı eğilimin uluslararası düzeydeki gerekli koşullarının yaratılması ve sürekliliği sağlayacak kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda uzun bir zaman diliminde hem ulusal hem de uluslar arası düzeyde bir aktör olarak var olan ilişkinin koşullarını düzenleyen ulus devletler olmuştur. II.Dünya Savaşı sonrası kurgulanan uluslararası sistemin yeniden yapılanması farklı güçteki

ulus devletlerin ortaya çıkan işbölümüne entegrasyonları anlamına gelmektedir. Dinamik yapısından dolayı kapitalist sermaye birikiminin yeniden yapılanma sürecinin değerlendirilmesinde, süreklilik arz eden ve gereksinimlere göre farklılaşan yanlarının varlığı, göz önüne alınması gereken bir diğer gerekliliktir. Dolayısıyla kapitalist sermaye birikiminin dünya genelinde izlediği seyir değerlendirilirken, yeniden yapılanma sürecinde sistemin kendini kurma, meşruiyet sağlama ve yeniden üretme mekanizmaları önem kazanmaktadır.

Yaşanan süreci böyle bir perspektiften değerlendirdiğimizde, meta, para ve üretici sermayenin uluslararasılaştıkları dönemde, ulusal sermaye birikimi sürecinde ulusal devletin yerine getirdiği işlevi, uluslar arası düzeyde yerine getirecek kurumsallaşmaların gerçekleştirilmesi bir zorunluluk olarak kendisini dayatmıştır. Ortaya çıkan zorunluluk, II. Dünya Savaşının bitmesiyle karşılanmış ve birikimin dünya genelinde sürekliliğini sağlayacak IBDR, IMF, GATT, BM, NATO vb. gibi uluslar arası kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlardan IBDR, IMF, GATT, sırasıyla üretici, para ve meta sermayenin kısa vadede uluslar arası sirkülasyonunu düzenlemek uzun vadede ise uluslar arası düzeyde bu sermaye kategorilerinin sirkülasyonu önündeki tüm engelleri kaldırmaya dönük bir işlev ve amaçla tanımlanmış, işlevlerini sermaye birikiminin değişen gerekliliklerine göre yerine getirmişlerdir. Bu süreç, kurumların dünya ekonomisinin işleyişine ilişkin perspektiflerinin değişiminden de izlenebilir. Perspektif değişimini tanımlayan esas dinamik, genişleyen bir birikim sürecinden sonra kapitalizmin, 1960'lı yılların ikinci yarısında netleşmeye başlayan ve 1970'lerin ilk yıllarında etkileri iyice görünür hale gelen ve bugün de devam etmekte olan krizidir. Krizin açığa çıkma biçimi ve tek tek "ulusal ekonomileri" etkileme biçimi, eşitsiz ve bileşik gelişme mekanizmasın işleyişine bağlı olarak farklılaşmıştır.[7]

[7] Sungur Savran,1986; "Azgelişmişlik:Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", 11.Tez Kitap Dizisi, sayı:3, s.49-72

Kriz koşullarında mevcut para sermaye ve üretime yönelmeyen üretici sermayeden oluşan fonların değerlendirilmesi ilk etapta "azgelişmiş" ülkelerin sermaye açıklarını kapatmaya yönelik olarak tarif edilen ve bunun için borçlanmalarını özendiren bir politikanın izlenmesi olmuştur[8]. Borç kıskacına bu ilişki aracılığıyla giren "azgelişmiş" ülkeler süreç içinde borçlanabilmek ve borçlarını çevirebilmek için IMF'nin denetiminde yapısal uyum ya da istikrar politikalarını uygulamak durumunda kalmışlardır. Bu süreç IMF 'nin işlevini farklılaştıran önemli bir değişikliğe işaret eder[9]. Bu süreçte "azgelişmiş" olarak tanımlanan ülkelerde birikimin olanaklarını en fazla kullanan tekelleşmiş sermaye bir taraftan iç pazarın olanaklarının sınırına varmış olması dolayısıyla farklı pazarların olanaklarını da kullanma taleplerini formüle etmeye başlamış diğer taraftan krizin etkisiyle sıkışan birikim olanaklarının koşullarını yeniden yaratmak üzere harekete geçmiştir. Bu koşullarda sermayenin talebi dünya ölçeğindeki eğilimlerle çakışmıştır. Bu gelişmelere paralel yeniden yapılanma alanı ise, savaş sonrası birikim sürecinin temel mekanizmalarından biri olan "refah devleti" uygulamalarının meta ilişkisi içine çekilmelerine yönelik özelleştirme politikalarıdır. Özelleştirme politikaları, düşen kar oranlarının tanımladığı kriz koşullarında meta ilişkisi içine çekilecek eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve diğer kamusal alan ve hizmetlerin yeni kar alanlarına dönüşmesini sağlayan bir niteliğe sahiptir. Kamu İktisadi Teşekküllerinin (KİT) özelleştirilmesi de aynı mantığa yönelik uygulamalardır[10].

Tüm bu yeniden yapılanmaya dönük uygulamalar genel referanslarını ve meşruiyetlerini "serbest piyasa" kav-

---

[8] John Weeks, 2003, "Developing Country Dept and Globalisation", Anti-Capitalism A Marxist Introduction, Ed. AlfredoSaad-Filho, s.175, London.

[9] Bu konuda bkz. Paul Cammack, "Governing Global Capitalism: The New Logic of Conditionality and the Reform of Sovereing Dept", s.5, "Towards a New Political Economy of Development : Globalization and Governence" 2-6July 2002 Konferansında sunulan bildiri

[10] Tim Di Muzzio, " The Long Duree of Primitive Accumulation: Global Governence, Human In/Security, and World Order, Fifth Pan-Europian Relations Conference in the Hague September 9-11, 2004, s.11.

ramında bulmaktadır. Dolayısıyla kapitalizmin dünya genelinde yeniden yapılanması, ülkelerin entegrasyon biçimlerini serbest piyasa esaslarına göre dönüştürerek mevcut hiyerarşik işbölümündeki yeni yerlerini almaları anlamına gelmektedir[11].

Hem uluslararası düzeyde hem de ulusal düzeylerde düşen kar oranlarını telafi edecek, sermayenin değersizleşmesini önleyecek ve krizi yönetecek bir yeniden yapılanma süreci başlayan dönemin temel özelliğidir . Yeniden yapılanma süreci yukarıda vurgulandığı gibi, ülkelerin mevcut hiyerarşik işbölümüne entegrasyon biçimlerinin değişmesi anlamına da gelmektedir. Entegrasyon biçiminin değişmesi, uluslar arası ve ulusal düzenlemelerin birbiriyle uyumlu hale gelme süreci olarak anlaşılmalıdır. Söz konusu uyum sürecinde, ilk etapta, kriz koşullarında sermaye birikiminin sürdürülebilmesini garanti altına alacak düzenlemeler ve uzun dönemde sermaye birikiminin yeniden üretimini sağlayacak hukuksal dönüşüm ve bu temelde kurumsallaşmaların gerçekleştirilmesi esas zemini oluşturacaktır. Süreç içinde her iki düzeyde gerçekleştirilecek düzenlemelerin içeriği ve bu çerçevede oluşturulacak kurumsallaşmalar, sermaye birikiminin gereksinimlerince belirlenecek, dolayısıyla bu gereksinimlere cevap verecek nitelikte olacaktır. Bu noktada sermaye birikiminin, Küreselleşme kavramında ifadesini bulan uluslar arası ve ulusal düzeylerde değişen gereksinimleri önem kazanmaktadır.

Küreselleşme kavramında ifade bulan kapitalizmin dünya ölçeğinde yaşadığı bu dönüşümünün zaman ve mekana dönük sonuçlarını Harvey şöyle vurgulamıştır:

" modern kapitalizm, sürekli olarak yeni organizasyonel formlar, teknolojiler, yeni yaşam biçimleri, yeni üretim ve sömürü biçimleri ve böylece zamanın objektif toplumsal tanımları(nı) arayan devrimci bir üretim tarzıdır. Zamanı ölçme ve parçalara ayırma öncelikle üretim ve artan bir biçimde tanımlanmış zaman aracılı-

[11] Bu konuda bkz. Giovanni Arrighi -Bevelery J. Silver, 1999; Chaos and Governence in Modern World System, Universsity of Minnesota Pres, London.

ğıyla ve daha sonra üretimin hız ve koordinasyon mekanizmalarına (otomasyon,robotlaşma), daha yoğun dikkat ederek ve malların, insanların, enformasyonun, mesajlar ve benzerlerinin hızı aracılığıyla kalıcı olarak dönüştürülmüştür"[12]

Üretim, dolaşım ve tüketim alanları ve bu alanlardan türeyen tüm toplumsal ilişkilerin belirleyici karakteri olarak 'hız'ın öne çıkmasını mümkün kılan teknolojik değişmeler ve teknolojinin denetimi[13] kapitalist sermaye birikim sürecinin asli eğilimi olan tekelleşeme dinamiğine hizmet etmekte ve kararların ve kaynakların gittikçe daha fazla ve görünür bir biçimde merkezileşmesi ve özelleşmesi sürecinde somutlaşmaktadır. Bu bağlamda gücü elinde tutan Çok Uluslu Şirketlerin hareket kabiliyeti ve alanı genişlerken rekabet, "hızın" tanımladığı bu ortamda şekillenmektedir.

Intel başkanı Andy Grove, sürekli olarak yatırımlarını arttırmalarını, "yıllık satış miktarı on milyonlar ya da daha fazlası ile ölçülecek bir pazardan uzak kalmamız düşünülemez" diyerek şu tespiti yapmaktadır;

"Bu tesislere milyonlarca dolar harcamak büyük risk. Ancak yapmasaydık oluşacak pastadan pay alamazdık. *Şu anda saatte 150 mil hızla yokuş aşağı gidiyoruz. Bir yerlerde duvarın olduğuna eminiz.* Ancak yapacağımız en kötü şey, durup birisinin bizi geçmesini beklemek olurdu"[14]

Grove'un bu vurgusu, toplumsal hayatın tüm alanlarında "hız" ve rekabetin kapitalist sermaye birikiminin ortaya çıktığı ve yayıldığı tüm zaman ve mekanlar için geçerli olan bir özelliği olduğunun açık bir ifadesidir. Kapitalizmin hem üretim hem de dolaşım ve tüketim süreçlerinde devir süresini mümkün en aza indirmesi sermaye için kritik bir araç olarak işlev görmüştür;

" Üretim süresi ile mübadele dolaşım süresi birlikte ele alındığında 'sermayenin devir süresi' kavramı ortaya

[12](Harvey,1989,240-41)'den aktaran, Scheuerman, s.5.

[13] Genellikle küreselleşmenin nedeni ve taşıyıcısı olarak ifade edilen teknolojik gelişme burada sınıflar arası ve sınıf içi çatışmanın etkisiyle ortaya çıkan bir dönüşüm olarak kabul edilmektedir

[14] Andy Grove ile yapılan söyleşi, Hürriyet Bussiness Week, 11 Ocak 1998, s.93.

çıkar. Bu da çok önemli bir niceliktir. Dolaşıma sokulan sermaye ne kadar hızlı geri kazanılabilirse kar o kadar yüksek olacaktır.....devir sürelerini kısaltma yönünde kesintisiz çaba bu nedenle kapitalizme damgasını vurmuştur;bu da bir yandan toplumsal süreçleri hızlandırmış, bir yandan anlamlı karar verme süreçlerinin zaman ufkunu daraltmıştır."[15]

Özellikle kriz süreçlerinde devir süresinin kısılması rekabet ilişkisini belirleyen temel bir etkendir. Bu anlamda birikim sürecinde mekan ve zamanın "sıkıştırılması", telgraf telefon, araba, ve uçağın devreye girmesiyle başlayan ve devam eden bir süreçtir. Kapitalist sermaye birikiminin küreselleşeme kavramıyla ifade edilen bu döneminde enformatik devrim olarak tanımlanan dönüşüm, hayatın akış hızını artıran daha önceki dönüşümlerle beraber düşünüldüğünde gerçek anlamına kavuşacaktır. Enformatik teknolojisinin tüm alanlara uygulanmasıyla konsolide olan "hız", birikimin dünya ölçeğinde öne çıkan en etkili dinamiği olarak ortaya çıkmaktadır. Bütünsel bir süreç olarak kapitalist birikimin bileşenlerinin karşılıklı etkileşimiyle bu süreçte yaşanan dönüşümün bütünselliği, bir bileşenin tek başına öne çıkmasını engelleyen asli bir özelliktir. Bu anlamda "hız" a uyum sağlamanın getirdiği zorunluluk, bütünsel işleyişin mantığına uygun yönde ortaya çıkan refleksleri tüm ilişki ve kurumsallaşmalar için geçerli kılmaktadır.

Bu noktada hatırlanması gereken, yaşanan dönüşüm yada farklılaşma sürecinin sınıflar arası ve sınıf içi güç ilişkilerinin eğilimleriyle tanımlandığıdır. Sermaye açısından kriz dönemlerinde rekabet koşulları merkezileşme ve yoğunlaşma daha da eğilimini hızlandıran bir ortama işaret eder. Tekil sermaye yada sermaye gruplarının bu süreçte ayakta kalabilmeleri, teknolojiyi denetleyebilmelerine, diğer bir deyişle hızın sağladığı olanakları denetleyebilmelerine ve kullanabilmelerine bağlıdır, ancak;

"..... bu eğilimin karşısına dikilen bazı engeller mevcuttur: üretimde ve işgücü vasıflarında katılık, amorti

[15] David Harvey, 1997; Posmodernliğin Durumu, Kültürel Değişimin Kökenleri, Çev. Sungur Savran,s.258-259, İstanbul

edilmesi gereken sermaye, pazarlamada karşılaşılan sorunlar,tüketimde görülen gecikme, para dolaşımında darboğazlar ve benzeri engeller. Bu tür engellerin azaltılabilmesi için uygulanan teknik ve organizasyonel yeniliklerin koskoca bir tarihçesi mevcuttur: montaj hattı imalatından..yada fiziksel süreçlerin (fermantasyon, genetik mühendislik) hızlandırılmasından tutun, tüketimde planlı biçimde hızlandırılmış eskimeye (değişimi hızlandırmak için modanın ve reklamcılığın harekete geçirilmesi), kredi sistemine, elektronik bankacılığa ve benzerlerine kadar çeşitli yenilikler. İşte, işçilerin esnekliği ve yeni durumlara uyarlanma kapasiteleri kapitalizm için bu bağlamda yaşamsal önem taşır"[16]

Bu çerçeveden hareketle düşünüldüğünde, hız hem sermayenin merkezileşme hem de yoğunlaşma sürecinde kapitalizmin kendini yeniden üretebilmesi için bir alt eşik oluşturmuştur. Bu sürecin somut ve etkili sonuçları bir taraftan Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ), güçlenmesi, diğer taraftan emek piyasalarının parçalanmasında ortaya çıkmıştır.

Dünya ölçeğinde 1970'lerin ikinci yarısında, kriz koşullarında başlayan birikim sürecindeki dönüşümün yönü, 1990'lı yıllarda soğuk savaşın bitmesiyle netlik ve yeni bir ivme kazanmıştır. Bu süreçte söz konusu dönüşümün en etkili aktörlerinden birisi (ÇUŞ) olmuştur[17]. ÇUŞ'lar elbette yeni kurumsallaşmalar değildir, ancak yaklaşık son otuz yılda, birikimin bütünsel dönüşümünde kritik bir aktör olarak kendi aralarında ve kendi içlerinde yaşadıkları önemli farklılaşmalar aracılığıyla ulaştıkları güç, biçimlenmesini büyük oranda etkiledikleri kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde ulus devletlerin karşısına bir taraf olarak çıkmaları anlamına gelmektedir. Kapita-

[16] age. s.258-259.

[17] Çok uluslu şirketler alanına dair tartışmalarda uluslar arası ve uluslar üstü ve/veya ulus ötesi nitelemeleri üzerinden yapılan tartışmalara burada girilmeyecektir. Bu çalışmada sermaye birikiminin bütünselliğinden hareketle ÇUŞ'lar, kendi ulusal pazar ve devletleriyle bağlantıları devam eden, aynı zaman da farklı ulusal pazarların olanaklarını da kullanabilme potansiyeline, dünya ölçeğinde hareket kabiliyetine sahip tekeller anlamında kullanılmaktadır.

lizmin dünya ölçeğinde yaşadığı yapısal dönüşümün ortaya çıkardığı önemli sonuçlardan birisi Strange'e göre uluslar arası diplomasi alanında izlenebilir Buna göre, ÇUŞ'ların bu süreçte elde ettikleri güç, açık bir taraf olarak uluslar arası pazarlıklarda yer almaları anlamına gelmektedir. Bu dönüşümle beraber uluslar arası arenada devletler arasında süren pazarlıklara iki boyut daha eklenmiştir; Devlet ve firmalar ile firmalar arası pazarlık süreçleri yeni dönemin önemli bir özelliğidir. Uluslararası ölçekte üç taraflı hale gelmeye başlayan diplomaside giderek ÇUŞ'lar daha fazla öne çıkmaktadır[18]. Schmidt'in vurgusuyla;

" ...iş dünyası uluslarüstü görüşmelere sadece ulusal hükümetler aracılığıyla değil, doğrudan da katılmaktadırlar. Ve NAFTA görüşmelerinde olduğu gibi yada AB'de olduğu gibi sektörden sektöre farklılaşan lobiler aracılığıyla etkilemektedirler.....kısacası iş dünyasının ulusüstü karar verme süreçlerine imtiyazlı katılımı, politik etkileşimlerin özel bir güvene sahip ulusal hükümet pazarlıklarından, ulusüstü özel sektördeki iş dünyasının aktörlerini, baskın olmasalar da kapsayacak bir kayma yaşanmaktadır" (Schmidt, 1995, s.6)

Uluslararası düzeyde devletler arasında sürdürülen görüşme ve anlaşmalara devlet dışı aktörlerin de müdahil olmasının ip uçlarını veren bu kayma, devletin sınıfsal karakterinden hareketle ulus ötesi sınıf tartışmalarının başlamasını da beraberinde getirmiştir. ÇUŞ' ların artan güç ve dolayısıyla hareket kabiliyetleri bu bağlamdaki tartışmaların esasını oluşturmaktadır[19]. Burada akılda tutulması gereken yaşanan dönüşüm sürecinde ulusal

[18] Susan Strange, 2000; States, Firms and Diplomacy, International Political Economy. Perspectives on Global Power and Wealth, Routledge,London.

[19] Bu konuda bkz.; Mike Peters, "Biderberg Grubu ve Avrupa'nın Birleşme Projesi" AB-Türkiye Gerçekler Olasılıklar, Ed. Mehmet Türkay, YeniHayat Kütüphanesi, s.35-61.2003., Leslie Sklair, "The Transnational Capitalist Class and the Discourse of Globalization", www. theglobalsite.ac.uk, (erişim tarihi 3.5.2002), William I.Robinson," Küresel kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya" Praksis, 8,Güz,2002, çev.Erdem Türközü, s.125-168.

devletlerin bir yeniden yapılanma yaşadıklarıdır. Dolayısıyla

ÇUŞ'ların ulusal devletlerden tamamen bağımsız bir pozisyona gelmeleri, kapitalizmin yapısal özellikleri gereği söz konusu değildir. Tüm dönüşüm yeniden yapılanan devletler arası sistem çerçevesinde gerçekleşmektedir[20].

İşaret edilen bu dönüşüm "yönetişim"[21] kavramında ifade bulmaktadır. Yönetişim, kapitalizmin "geleneksel" kurum ve işleyişini, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde "hızın" zorladığı gereksinimlerine göre, karar alma süreçlerinde "yeni" aktörleri devreye sokarak, devletin ve dolayısıyla siyasal iktidarın yeniden yapılanması gerekliliğine işaret eden bir yaklaşımdır. Uluslar arası düzeyde ÇUŞ'lar , Sivil Toplum Örgütleri ve DTÖ çerçevesinde sürdürülen anlaşmalar, ulusal düzeyde ise özerk kurullar vb. gibi oluşumlardır. Bu zeminin sürekliliğini sağlayacak dinamikler hukuk alanının dönüşmesiyle ortaya çıkacaktır.

Küreselleşme kavramıyla ifade edilen kapitalizmin geçirdiği bu dönüşüm sürecinde tüm ilişki alanları ve kurumsallaşmalarda olduğu gibi hukuk da dönüşmeye başlamıştır. Bu alanda başlayan dönüşümün niteliği ve sınırları sermaye birikiminin bugünkü gereksinimleriyle bağlıdır. Giderek tüm dünya artan bir biçimde tek bir hukuksal kurallar seti altında yaşamaya doğru gitmektedir. "Hukukun Küreselleşmesi" olarak kavramlaştırılan bu durum küresel iktisadi ilişkilerde, DTÖ çerçevesinde sürdürülen görüşmelerde daha açık ve somut halini almaktadır[22]. Süreci kendi bütünselliği içinde ele aldığımızda gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm elbette şaşırtıcı değildir.

---

[20] Uluslararsı kuruluşlar, ulusal devletler ve ulusal devletler içi dinamiklerin birikimin bu sürecinde karşılıklı etkileşimleri için bkz., Dave Ramsaran, (2003) Globalization: A Critical Framework for Understanding Contemporary Social Processes,

[21] Yönetişim kavramıyla ifade edilen dönüşüm ve yeni ilişki biçimlerinin toplu bir değerlendirmesi için bkz. Sonay Bayramoğlu, 2002; "Küreselleşmenin Yeni Siyasal Modeli:Yönetişim", Praksis, 2002 s.7,s.85-116., P Cammack,2002,

[22] Shapiro, Martin. 1993. The Globalization of Law. *Indiana Journal of Global and Legal Studies 1;* 37-64'den aktaran Scheuerman

"Kapitalizmin içkin özeliği olan iktisadi yenilik ve değişimin hızlandırılması dinamiği , iktisadi küreselleşmenin dinamiklerine cevap verememesi nedeniyle nihai olarak açık, genel ve istikrarlı geleneksel yasa biçimlerine etkili bir karşı koyuşla sonuçlandı. Eşanlılık ve aniliğin önemli bir rol oynadığı günümüz küresel ekonomisi karşısında geleneksel yasal araçların etkinliği sorunlu hale geldi"[23]

Kapitalizmin yaşadığı bu dönüşümün tüm alanlarda ortaya çıkan ortak özelliğinin "hız " olduğu göz önüne alındığında, hukukun bu hıza uyumlu hale gelmesi de bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Hukuksal düzeyde bu yönde değişen farklılaşma bu alana yeni nitelikler atfetmekte ve yeni özel aktörleri de dahil etmektedir. Scheurman'a göre neoliberal öneriler çerçevesinde geleneksel hukuk ile küreselleşme arasındaki uygunsuzluk nedeniyle devletin denetlediği hukuksal aktivitelerin en aza indirilmesi gerekmekte ve küresel ekonominin düzenlenmesinden tümüyle vazgeçilmesi önerilmektedir. Scheurman'a için, küresel kapitalizm koşullarında bu öneri ütopik ve etik olarak savunulamaz bir durumdur.

" ..genel, temiz, açıklayıcı ve istikrarlı normlara dayanan hukuk sisteminin geleneksel normatif savunusu her zaman olduğu gibi hali hazırda geçerlidir ancak neoliberal ekonomik küreselleşmenin hızla ilerleyen hastalıklı yapısı daha hırslı toplumsal ve ekonomik düzenlemeler talep etmektedir ve benzer nedenle mevcut global hukuk yetersiz kalmaktadır. Mevcut sistemin bir çok yanı geleneksel liberal düşünürlerin özellikle hastalık olarak tanımladıkları şeffaf olmayan, özel ve ad hoc karar alma biçimlerine dayanan hukuk sistemlerinden zarar görmektedir.." (Scheurman, 1999,s.)

Scheurman'nın işaret ettiği hukuksal alandaki bu dönüşümün uluslar arası kurumlar açısından hayata geçmesi Birleşmiş Milletlerin "Global Compact" uygulamasında somutlanmaktadır. Sürecin bütünselliği göz önüne alındı-

[23] William E. Scheuerman; "Global Law In Our High Speed Economy",1999, Http://Www.Isanet.Org/Noarchive/Scheuerman.Html, Erişim tarihi 3.3.2003.

ğında soğuk savaş koşullarının tanımladığı kurumsallaşmaların dönüşümüne de örnek sayılabilecek olan BM'de ki bu dönüşüm, BM'nin ilgili kuruluşları, sivil toplum örgütleri ve ÇUŞ'ların bir araya gelip tanımlanmış amaçlar için beraber davranmaları, ve çözüm üretmeleri temelinde gerçekleşmektedir.

Utting'in ifadesiyle "Yeni Ekonomik Düzen" önerisinin öne çıkarıldığı 1970'li yılların ikinci yarısında azgelişmiş olarak tanımlanan ülkelerin içinde bulundukları durumun bir biçimde ÇUŞ'larla ilgili olduğu kabulünden hareketle kendi çıkarları için ÇUŞ'lar la nasıl ve ne tür ilişkiler kurulması gerektiğini araştıran ve öneren BM'in düzenlemeye dönük bu tavrı 1980'lerden sonra değişmeye başlamış ve doğrudan yabancı yatımların azgelişmiş ülkelere girişlerini kolaylaştırmanın önem ve faydalarından bahsedilmeye başlanmıştır. 1990'lara gelindiğinde ise BM kendi projelerinde ÇUŞ'larla ortaklık temelinde bir ilişkiyi öngörmeye başlamıştır;

" BM'nin iş dünyasıyla yakınlaşma politikası küresel dünya bağlamında uygun politika yapma gücünü yeniden kazanma düşüncesiyle motive olmuştur...BM kendi misyon ve yapısını, tartışma forumları ve politika üretmeye dönük kurumlarına devlet dışı aktörleri katarak güçlendirdiği iyi bir pozisyonda durmaktadır."[24]

BM'ye göre bu çok taraflı yönetişim yapılanması küresel dönemin koşullarına en uygun olan yapılanmadır.Böylece geleneksel güç ilişkileri değişmekte, kompleks bir çok taraflılık içinde daha önce devletlerin/hükümetlerin sorumluluğunda olan alanlar ve problemler sivil toplum kuruluşları ve ÇUŞ' ların yer aldığı bir çok taraflılık içinde çözüme kavuşturulacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, ulus devletin taraf olma durumunun kendi için, kendi adına bir pozisyon alış değil, temsil ettiği sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının çatışan çıkarlarının tanımladığı bir pozisyon alış olmasıdır. Bu anlamda ÇUŞ' ların farklılaşması ulusal devletlerin bir

[24] Peter Utting UN-Business Partnerships: Whose Agenda Counts?, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD)December 8th, 2000

aktör olarak yer aldığı "küreselleşme" içinde anlam kazanmaktadır[25]. Ancak, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde dönüşen yapısı çerçevesinde ulusal devletlerin de bu süreçte yeniden yapılanması, mevcut ilişki sisteminin dönüşmesini de beraberinde getirmiştir. Söz konusu yeniden yapılanma "minimal devlet" anlayışında somutlaşmaktadır[26].

Böyle bir perspektiften bakıldığında, yaşanan "hız"ın tanımladığı dönüşümün şekillendiği nihai alan olarak mevcut hukuk sisteminin bu dönüşümü meşru ve sürekli kılacak bir yönde farklılaşmasıdır. Bu süreçte öne çıkan ÇUŞ'lar, bir diğer ifadeyle "küresel oyuncular" açısından yeni ve denetlenen teknolojiler, karar alma süreçlerini önemli ölçüde hızlandırarak, yeterli bilgiyle ani, kesin ve eş zamanlı tepki verme olanaklarını son derce arttırmıştır.

Sürecin en temel özelliği ulus devletlerin egemenlik haklarını ve bu haktan türeyen düzenleyici işlevlerini uluslar arası üst kurumlara, örneğin DTÖ, yada özerk/özel kurullara transfer etmesi olarak yaşanmaktadır. Burada kritik olan nokta, ulus devletlerin söz konusu egemenlik transferini mümkün kılan anlaşma yada ilişkilerde bir taraf olarak kendisinin yer almasıdır. Bu durum, kapitalist sermaye birikim sürecinde devletin kendi adına bir işlev yüklenmediğini ve yerine getirdiği işlevlerin esasını sınıfsal niteliğinin belirlediğini belirginleştirmektedir. Söz konusu sınıfsal ilişkiyi "ortak iyi" imajıyla örten ulusal devlet, kapitalizmin geldiği olgunlaşma safhasında öncelikle uluslararasılaşmış "yerli" sermaye ve uluslararası "yabancı" sermayenin çakışan ve çatışan gereksinimlerine göre yeniden yapılanmakta ve işlevlerini büyük ölçüde bu süreç tanımlamaktadır[27]. Bu durum DTÖ çerçevesinde sürdürülen Çok Taraflı Yatırım Anlaşması çerçevesinde

[25] bkz. (Costilla,2000,s.88-90)

[26] Bu anlayış özünde devletin işlevlerini görünürde "adalet ve güvenlikle" sınırlayan klasik yaklaşımın yeni formülasyonudur. Bu süreçte yaşanan dönüşüm için bkz., (Costilla,2000)

[27] Bu konuda bakınız, William Robinson, "Social Theory and Globalization:The Rise of a Transnational state",Theory and Society, 30, 157-200, 2001.

somut olarak izlenebilir. Bu kapsamda somutlaşan Tahkim anlaşmaları[28] sürecini gerekli kılan, kapitalist sermaye birikiminin yaşadığı dönüşümün tanımlayıcı özelliği olan "hız"dır. Diğer bir deyişle;

"Tahkimin uluslararası sermaye çevrelerinde popüler olmasının bir çok nedeni vardır ancak, bunlardan biri ..(öne çıkmaktadır)..Tahkimin 'prosedürel normları **hıza** vurgu yapmaktadır' ve bir çok uluslararası yatırımcı için tahkimin hızlandırılmış yapısının sağlayacağı avantajlar, enformellikten gelecek sakıncalara ağır basmaktadır"[29]

Bu haliyle Tahkim süreci, hızın tüm kurumsallaşmalar ve ilişki sistemlerine hakim kılınmaya çalışıldığı, kapitalizmin tarihsel dönüşümünün asli bir öğesi olarak anlaşılmalıdır. Ulusal Devlet kurumsallaşmasının yeniden yapılanması (minimal devlet), BM'nin Global Compact çerçevesinde dönüşüm geçirmeye başlaması, Şirketten Devlete Tahkim süreçleri gibi alanlarda yaşanan dönüşümün nihai amacı aslında "yabancı sermaye" kategorisini ortadan kaldırmak anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle sermayenin herhangi bir mekanda yabancı olma durumunu ortadan kaldırmak sürecin tanımlayıcı özelliklerinden biridir. Yabancı sermayenin yerlileşmesi, yerli sermayenin yabancılaşmasının artan yoğunluğu, sermayenin uluslararasılaşması dinamiğinin bugün yaşanan küreselleşme sürecini tanımlayan önemli bir bileşenidir. Uluslar arası iktisat ders kitaplarında "ulusal muamele ilkesi" bu

---

[28] Tahkim hukuksal niteliği olmayan bir hakem kuruludur ancak kararları bağlayıcı nitelikte olan bir hakemlik kuruludur. Bu haliyle devletten devlete yada şirketten şirkete işleyen hakemlik mekanizması taraflar arasındaki anlaşmaya bağlı olarak aralarındaki uyuşmazlıkların hukuk sistemi dışında çözüldüğü bir yapılanmadır. Türkiye özelinde TBMM'nin 2000 yılında kabul ederek yürürlüğe koyduğu tahkim kanunu ise şirketten devlete işleyen, tersi geçerli olmayan bir "özel"liğe sahiptir. Kamu yararı ve imtiyaz gibi konularda Danıştay'ı devre dışı bırakan ve özelleştirmeyi anayasa kapsamına alan değişiklerle beraber biçimlenen bir yeniden yapılanmadır.Bu konuda bkz.Nail Satlıgan-Ahmet Tonak, Çok Taraflı Yatırım Anlaşması Geçici Eleştirrel Bir Tahlil, 1998, Türk Harb-İş Sendikası yay., Mümtaz Soysal-İlker Ertuğrul, Kamu Hizmeti ve Tahkim, KİGEM, Temmuz, 1999.

[29] A. Claire Cutler 1995. Global Capitalism and Liberal Myths: Dispute Settlement in Private International Trade Relations. *Millennium: Journal of International Studies 24;* 377-97'den aktaran Scheurman,s.10.

amacın ilk ifadesini oluşturur. "Yabancı" sermayeye "yerli" muamelesini garanti altına alan bu anlaşmalar DTÖ içinde sürdürülen görüşmelerle üye tüm ulus devletlerce kabul edildiğinde durum netlik kazanacaktır. Bugün hakim söylem ve pratik olan neo-liberalizm küreselleşmenin "özel" aktörlerinin çıkarlarını, karar süreçlerini mümkün olduğu kadar "özelleştirerek" kurumsal garanti altına almaya çalışmaktadır.

OECD, DTÖ, DB, IMF gibi uluslararası kurumlar ve AB, NAFTA gibi bölgesel güç merkezlerinin küreselleşme kavramında referansını bulan ve meşruiyetini sağlayan, minimal devlet önermesinden türeyen yönetişim, şeffaflaşma, özerk kurullar, gibi öneriler bu çerçevede değerlendirilmelidir. Ulus devletin yeniden yapılanmasına dönük böyle bir kurumsallaşma aynı zamanda egemenlik haklarının da yeniden yapılanması anlamına gelmektedir. Ancak burada vurgulanması gereken, söz konusu dönüşümün referansının yeniden yapılanan devlet olduğudur. Diğer bir ifadeyle egemenlik transferinin devletin himayesinde gerçekleşmesidir. Bu bağlamda yaşanan dönüşüm devletin egemenlik alanından ziyade egemenliğin niteliğine dair..

Kapitalizmin dünya genelinde ulus devletler biçiminde örgütlendiği, bu yolla kendisini yeniden ürettiği bir dönemin çözülme ve yeniden yapılanma sürecinde gerçekleştirilmeye çalışılan küresel dönüşüm, ulus devletlerin, klasik iktisatçıların adaleti ve güvenliği sağlama işleviyle tanımladıkları, sadece şiddet kullanma tekeli ya da hakkı elinde kalan "jandarma devlet" pozisyonunun daha belirgin hale geldiği bir pozisyona taşıyacaktır. Bu durum da gelecekte daha sert çatışma ve çelişkilerin yaşanacağının ip uçlarını vermektedir. Bir yanıyla eşitsizlik, huzursuzluk, çatışma, ve savaşlarla nitelenen küreselleşme süreci ulusal ve uluslar arası düzeyde militarizmin yükselişini de beraberinde getirmiştir[30]. Bu anlamda yaşanan dönüşüm ulusal devletlerin ortadan kalktığı anlamına gelmemekte,

[30] Gwyn Kirk-Margo Okazava-Ray, "Neoliberalism, Militarism, and Armed Confilic: An Introduction, Social Justice, Vol. 27, No. 4.,2000, pp.1-17, Steven Staples, "The Relationship Between Globalization and Militarism, Social Justice, Vol. 27, No. 4.,2000, pp. 18-23

devletin egemenlik haklarından şiddet kullanma hakkını daha belirgin hale getirmektedir. Ancak bu alanda da özelleştirmenin etkisini izlemek mümkündür.

Değerlendirme

Kapitalizmin dünya ölçeğinde yaşadığı dönüşümü tarihselliği içinde değerlendirebilmek için kritik öneme sahip olan, neyin süreklilik arz ettiği , neyin farklı ve yeni olduğunu ayrıştırabilmektir. Bu bağlamda yaşananların bir mutlaklığa mı yoksa bir eğilime mi işaret ettiği önem kazanmaktadır. Kapitalizmin bütünsel ancak çelişik ve çatışmalı işleyişi göz önüne alındığında asli tanımlayıcı bileşenleri (üretim araçlarının özel mülkiyeti-sınıflar-devlet), bu bileşenlerin kendi içlerinde ve aralarındaki ilişkilerin (mekansal-kurumsal-ilişkisel yayılma), nitelik ve yönünü belirleyen mekanizmalar (eşitsiz ve bileşik gelişme, sermayenin merkezileşmesi-yoğunlaşması), kapitalizmin sürekliliğine işaret ederken, tanımlayıcı bileşenlerin karşılıklı konumları ve etkileşimlerinde somutlaşan ilişki kurma biçimleri tarihsel bir dönüşüm ve bütünsel bir farklılaşma sürecindedirler.

1970'lerde başlayan krizin bir gerekliliği olarak Bretton Woods sisteminin dağılmasıyla başlayan bu dönüşüm öncelikle krize uyum sağlama ve krizi yöneterek bir yeniden yapılanma sürecine işaret etmektedir. Karşılıklı etkileşimleriyle bir çok alanı kapsayan ve yaşanacak dönüşümün yönünü belirleyen kuralsızlaştırma ve özelleştirme yeniden yapılanma sürecinde öne çıkan ve hayata geçen asli öneriler olmuştur[31]. Bu doğrultuda başlayan dönüşümün zaman içinde kurumsallaşması ve sürekliliğinin sağlanmasında uluslar arası ve ulusal hukuk sitemlerinin yeniden yapılandırılması kritik bir öneme sahiptir. Söz konusu iki düzeydeki aktörlerin çelişki ve çatışmalarıyla yürüyen süreç bir çok alanda ortaya çıkan bu doğrultudaki dönüşümleri gerekli ve mümkün kılmıştır.

[31] Kuralsızlaştırma ve özelleştirmenin zemin ve sürekliliğini sağlayacak hukuksal yeniden yapılanmanın karar alma süreçlerinde yarattığı dönüşüm "yeni ortaçağ" yada yeni feodalizm'e benzer bir durum olarak da değerlendiriliyor. Bu konuda bkz. Alain Minc, Yeni Ortaçağ, İmge Kitapevi Yay. 1995.

Uluslar arası kurumların, ulusal devletlerin, ÇUŞ'ların ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren Sivil Toplum Kuruluşlarının yeniden yapılanarak birbirleriyle karşılıklı ilişki biçimlerini dönüştürmeleri-yönetişim- karar süreçlerinin özelleştirilmesi eğilimini güçlü bir biçimde beraberinde getirmiş ve uygulamaya sokmuştur[32].

Sonuç olarak, kapitalizmin dünya ölçeğinde yeniden yapılanması, sermaye birikiminin bütünsel işleyişi çerçevesinde küreselleşme kavramında ifadesini bulan bir dönüşüm yaşamaktadır. Bu dönüşüm karar alma süreçlerinde bir farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Kapitalizmin mekansal, kurumsal ve ilişkisel yayılmasının sınırlarına ulaşıldığı bu dönemde sermaye birikiminin bütünsel işleyişi gereği kuralsızlaştırma ve özelleştirme, dünya ölçeğinde üretim süreçlerinden karar alma süreç ve kurumlarına kadar tüm alanlarda ki mevcut ilişki sistemini dönüştürmektedir.

KAYNAKÇA:

1. Arrighi Giovanni-Bevelery J. Silver, 1999; Chaos and Governence in Modern World System, Universsity of Minnesota Pres, London.
2. Bayramoğlu, Sonay; 2002; "Küreselleşmenin Yeni Siyasal Modelleri:Yönetişim", Praksis, 2002 s.7,s.85-116.
3. Burnham,Peter,(1995); "Capital, Crisis and the International State System", Global Capital, National State and the Politics of Money" ed. W.Bonefeld &J.Holloway içinde, s.93-115, Macmillan Pres Ltd.
4. Cammack, Paul, (2002); "Governing Global Capitalism: The New Logic of Conditionality and the Reform of Sovereing Dept", "Towards a New Political Economy of Development : Globalization and Governence" 2-6JulyKonferansında sunulan bildiri
5. Costilla, L. F. Oliver,(2000); "The Reconstitution of Power and Democracy in the Age of Capital

[32] Bu konudaki farklı değerlendirmeler için bkz., "Alex Demirovic, NGO's the State, and Civil Society:The Transfotmation of Hegemony" Rethinking Marxism, Vol.15, Num.2, April 2003., ve Robert Howse - Kalypso Nicolaidis,No Global Governence without Politics: Why the Legimacy of the WTO Cannot be Won by Architectural Reform but Demands a Political Ethics, 2002

Globalization", Latinamerican Perspectives, issue 110, Vol. 27.cc. 82-104.
6. Cramer, Cristopfer,(2003), War, Peace and Capitalism: Is Capitalism the Harbinger of Peaceor the Greatest Thrat to World Peace?, Anti-Capitalism A Marxıst Introduction, Ed. AlfredoSaad-Filho, s.152-163, London.
7. Draffan, George, (2000); The Corporate Consensus:A Guide to the Institutions of Global Power
8. www.endgame.org. (Erişim Tarihi;2003 Kasım)33
9. David Harvey, 1997; Posmodernliğin Durumu, Kültürel Değişimin Kökenleri, Çev. Sungur Savran,s.258-259, İstanbul
10. Demirovic, Alex; (2003);NGO's the State, and Civil Society:The Transfotmation of Hegemony" Rethinking Marxism, Vol.15, Num.2, April.
11. Howse, Robert – Kalypso Nicolaidis, (2002);No Global Governence without Politics: Why the Legimacy of the WTO Cannot be Won by Architectural Reform but Demands a Political Ethics.
12. Gill, Stephen ;2000 ; "The Constitution of Global Capitalism", The Capitalist World, Past and Present at the International Studies, www.theglobalsite.ac.uk, (erişim, 3.3. 2002)
13. Association Annual Convention, Los Angeles
14. Grove, Andy,1998; söyleşi, Hürriyet Bussiness Week, 11 Ocak, s.93.
15. Kirk, Gwyn -Margo Okazava-Ray, (2000), "Neoliberalism, Militarism, and Armed Confilic: An Introduction, Social Justice, Vol. 27, No. 4., pp.1-17
16. Marazi, Christian, (1995); Money in the World Crisis: The New Basis of Capitalist Power, Global Capital, National State and the Politics of Money" ed. W.Bonefeld &J.Holloway içinde s.69-91.
17. Muzzio, Tim Di, (2004); " The Long Duree of Primitive Accumulation: Global Governence, Human In/Security, and World Order, Fifth Pan-Europian Relations Conference in the Hague September 9-11.
18. Peters, Mike, (2002); "The Bilderberg Group And The Project Of European Unification, http://www.bilderberg.org/bblob.rtf.
19. Ramsaran, Dave; (2003); "Globalization: A Critical Framework for Understanding Contemporary Social Processes,"

20. Robinson, William, (2001); "Social Theory and Globalization:The Rise of a Transnational state",Theory and Society, 30, 157-200.
21. Robinson, William I., (2002); "Küresel kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya" Praksis, 8,Güz, çev.Erdem Türközü.
22. Rothschild, Emma, 1999; "Globalization and the return of history.(Who is Europe?)", Foreignpolicy, access www.foreignpolicy.com
23. Satlıgan, Nail -Ahmet Tonak, (1998); Çok Taraflı Yatırım Anlaşması Geçici Eleştirel Bir Tahlil, Türk Harb-İş Sendikası yay.
24. Savran,(1986); "Azgelişmişlik:Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", 11.Tez Kitap Dizisi, sayı:3, s.49-72
25. Scheuerman William E ; "Global Law in Our High Speed Economy",
26. http://www.isanet.org/noarchive/scheuerman.html
27. *Schmidt, Viven A, 1995; "The New World Order, Incorporated: The Rise of Business and the Decline of the Nation State," Daedalus, Vol. 124, no. 2, Spring.*
28. Scheuerman, William E.; "Global Law In Our High Speed Economy",1999,
29. *Http://Www.Isanet.Org/Noarchive/Scheuerman.Html, Erişim tarihi 3.3.2002*
30. Sklair Leslie, (2002); "The Transnational Capitalist Class and the Discourse of Globalization", www. theglobalsite.ac.uk, (erişim tarihi 3.5.2002)
31. Soysal, Mümtaz -İlker Ertuğrul, (1999); Kamu Hizmeti ve Tahkim, KİGEM, Temmuz,.
32. Staples, Steven, (2000); "The Relationship Between Globalization nd Militarism, Social Justice, Vol. 27, No. 4., , pp. 18-23
33. Strange, Susan; 2000; States, Firms and Diplomacy, International Politikal Economy. Perspectives on Global Power and Wealth, Routledge,London.
34. Weeks, John, 2003, "Developing Country Dept and Globalisation", Anti-Capitalism A Marxıst Introduction, Ed. AlfredoSaad-Filho, s.175-186.London.
35. Zabcı, Filiz Çulha;2004; "Yeni Savaşların Gizli Yüzü: Özel Askeri Şirketler", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/uyecalis.html

Türkiye'de Siyasal İslam

TÜRKİYE'DE SİYASAL İSLAMIN GÖRECE YÜKSELİŞİ : 28 ŞUBAT DÖNEMECİ VE SONUÇLARI

Sibel Turan[*]

1990'lı yıllar Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası iç ve dış krizlerden etkilendiği bir dönemdir. Bu dönemde Türkiye'deki ekonomik,sosyal ve siyasal krizlerden en fazla yararlanan kesim siyasal İslam'ın görece temsilciliğini yapan Refah Partisidir.Bu dönemde anılan parti siyasal avantajlar elde etmiştir. Bu bağlamda Refah Partisi'ne karşı durmaya çalışan diğer sağ ve sol partiler dinsel bir söylem benimsemişlerdir. Aslında bu ve benzeri söylemler Cumhuriyet dönemi Türk siyasal yaşamında tarihsel süreç içinde her zaman yer almıştır.Buradan hareketle kanımızca 28 Şubat sürecinin içsel ve dışsal faktörlerini değerlendirmek daha gerçekçi olacaktır. Bu bağlamda değerlendirmeyi sağlıklı olarak yapmak için çok partili siyasal yaşamda din faktörünün etkisine tarihsel süreçte uzanmak gerekir.Tarihsel süreçle bağlantılı olarak 1990'lı yıllarda dış ve iç politikayı etkileyen küreselleşme sürecinin getirisi olarak Türkiye'de İslam'ın görece yükselişinin 28 Şubat ile nasıl engellendiği irdelenecektir.Tehdit önceliğinin İrtica'ya verildiği 28 Şubat sürecinin 11 Eylül saldırıları anlamında küresel bir boyut kazandığı da vurgulanacaktır.

[*] Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,Uluslararası İlişkiler Bölümü

Çok Partili Siyasal Yaşamda Din Öğesi ve Dış Politika Bağlantısı

Cumhuriyet ilân edildikten sonra girişilen ilk büyük çaplı devrimler lâiklik temeli üzerine oturtulmuştur (Turan, 2000: 338). Bununla beraber lâiklik somut olarak 1928'de "devletin dini İslamdır" hükmünün 1924 Anayasasından çıkarılmasıyla gündeme gelmiştir. Bilindiği üzere Kemalizm pozitivist,lâik ve ulusçu bir alt yapı üzerine inşa edilmişti ve Lâiklik ilkesi gerek asker-sivil bürokrat gerekse aydın kesim arasında genel bir kabul görmüştür. Anılan kesim aynı zamanda CHP'nin örtülü destekçilerindendi (Turan,2000:338). Bununla birlikte küçük kasaba ve şehirler İslami gelenek ve göreneklerini korumuşlardır (Karpat,1967:232). Yine Karpat'ın deyişiyle demokrasi üzerindeki tartışmalar dini de tartışma alanına sokmuştur (Karpat,1967:233). Bu tarihten başlayarak din, sistemli olarak oy malzemesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra okullara din eğitimi sokmak konusunda ilk hareket 24 Aralık 1946'da T.B.M.M'de yapılan tartışmalarda gündeme gelmiş ve 1947 CHP Kurultayı'nda lâikliğin tadili[1]yolunda ilk işaretler görülmeye başlanmıştır." Bu dönemde yine lâik devlet ve seküler devlet[2] kavramlarının birbirine karıştırıldığını ve laikliğin sekülarizm anlamında yorumlandığını görmekteyiz" (Turan,2000:339). Bunun yanı sıra anılan kurultayda Komünizm tehdidine karşı dinin önemi üzerinde durulmuştur (Yetkin,2002:444).

---

[1] "Partimiz, bütün kanunlar,nizamnameler ve talimatnamelerle devlet idaresindeki bütün yönetmeliklerin çağdaş uygarlığa ilim ve tekniğin gerektirdiği esaslara göre,dünyevi gerekliliklere uygun olarak hazırlanmasını ve uygulanmasını ve dini düşüncelerin devlet ve dünya işlerinden ayrılmasını milletimizin her türlü ilerleme ve yükselmesi için en önemli başarı unsuru sayar. Din anlayışı bir vicdan meselesi olduğu için her türlü hücum ve müdahaleye karşı korunmalıdır. Hiçbir yurttaş kanunun yasaklamadığı ibadet ve ayinler yüzünden rahatsız edilmemelidir".(Jaschke1972:98)

[2] Bu kavramlar için Bkz. Toktamış Ateş (1994) *Dünya'da ve Türkiye'de Laiklik*, Ümit Yayıncılık, 5. Baskı, Ankara, , s. 30-31. Ayrıca laiklik ve seküler devlet kavramlarının eserlerde farklı ve yanlış kullanımları için bkz.Andrew Davidson (2000), *Türkiye'de Sekülarizm ve Laiklik*,İletişim Yayınları ,İstanbul,s.290-302.

Artık Kemalizm'in din karşısında radikal ve ödünsüz politikalar izlediği dönem artık son bulmuştu. Yine bu dönemde İslami çizgiyi savunan partilerde kurulmuştu. Ancak buradan hareketle Demokrat Parti'nin[3] dini, devlet örgütünün dışında yapılandırma projesine sahip olduğu yargısına varılamaz. Bir başka deyişle Parti İslamcılığı bir ideoloji olarak görmemektedir (Komsuoğlu, 2000:87).

1947-1950 yılları arasında din öğesi hem seçimlerde hem de partilerin genel söylemlerinde ön plana çıkarılmaya başlanmıştır. Ayrıca din bu dönemde sol akımlara karşı bir savunma önlemi olarak görülmüştür. Bu durum 1980 sonrasında da artan bir biçimde uygulama alanı bulacaktır.

Bununla birlikte önce DP sonra aynı geleneğin temsilcisi olan Adalet Partisi zamanında da dinsel ve modernleşmenin kurumlarına karşı halkta oluşan tepkinin sürmesi sağlanmış,ekonomik krizlerin ve bunun yarattığı sosyal krizlerin nedeni rejimde ve batılı kurumlarda aranmıştır (Yücekök,1997: 41). Hatta bu İslami kesimlerin batılılaşmayı hedef alan karşıt söylemlerinin ivmesinin artmasına neden olmuştur (Yücekök,1997:52).

Tek parti geleneğinin olumsuz ağırlığını çok partili siyasal yaşamın ilk yıllarında koruyan CHP'nin lâikliğin liberalleşmesine ilişkin tutumu kamuoyunda güven ortamı yaratamamıştır. 14 Mayıs 1950'de gerçekleştirilen çok partili siyasal yaşamın ikinci seçimlerinden hemen sonra "Ankara'da Tacüddin Camii'nde bir vaiz Cuma namazında Türkiye'yi Allahsız halk parti iradesinden kurtardığı için Allah'a şükredecektir"! (Lewis,1984:317) ve (Turan,2000:341-120).

Demokrat Parti Türk siyasal yaşamında Ak Devrim olarak anılan seçimlerle,seçim sisteminin de etkisiyle

[3] Bayar Partisinin programının laikliğe ilişkin bölümünü söyle açıklıyordu:"Partimiz laikliği devletin dinle ilgilenmemesi ve hiçbir din düşüncesinin kanunların yapılma ve uygulanmalarında etkisi olmaması anlamında anlar; din hürriyetini,tıpkı başka hürriyetler gibi,İnsanlığın mukaddes haklarından biri olarak tanır.Dinin siyasete alet olarak kullanılmasına,onun devlet işlerine karıştırılmasına,başka dinler aleyhine propagandalarla yurttaşlar arasındaki sevgi ve tesanütün bozulmasına ve serbest tefekküre karşı taassup duygularının uyandırılmasına asla müsaade edilmemelidir "(Jaschke,1972:98).

ezici bir çoğunlukla iktidara gelmiştir. Yukarıda sözü edildiği gibi DP'nin dini devlet örgütünün dışında yapılandırma projesi olmamasına karşın "DP'liler CHP'nin İslama yönelik liberal politikaları'nı sürdürdüler (Ahmad,1996: 363). Ezanın Türkçe dışında bir dilde okunmasını yasaklayan yasa değiştirildi ve artık ezanın Türkçe ya da Arapça okunması müezzinlerin isteğine bırakıldı., 5 Temmuz'da radyodan kuran okundu ve Ekim ayında da din dersleri fiilen zorunlu hale getirildi. CHP bu kararlara karşı çıkmadı,buna karşın muhalefet yine DP çevresinden gelecekti." Bununla birlikte DP'de egemen olan, bizzat lideri tarafından dile getirilen görüş; İslamın Türk milletinin ayırdedici vasfı olduğu ve dolayısıyla din ve vicdan hürriyetinin her şeyin üstünde olduğu, laikliğin din düşmanlığı anlamına gelmediğiydi" (Sarıbay,2000:22). 1950'li yıllar boyunca DP'nin dine karşı popülist yaklaşımı nedeniyle anılan partinin Konya Kongresi'nde fesin,çarşafın ve Arapça harflerin geri getirilmesi istenecekti (Ahmad,1996:364). Bu bağlamda DP'nin Türkiye'deki demokrasi uygulamasının gelişimine pek bir katkısı olmadı.Genelde DP,özelde Adnan Menderes ordu tarafından devrilmesinden önceki 5 yıl içinde din öğesine farklı tutum takınmıştır. 1957 seçimleri DP'yi büyük ölçüde sandalye kaybına uğrattı. Bu dönemde artan enflasyon ve döviz darboğazı kaynaklı ekonomik durgunluk Menderes'i halk gözünde daha popülist politikalara yöneltmiştir (Ahmad,1996:162). Hatta daha da ileri giderek 1954 ve 1957 seçimlerinde DP nurcuların desteğini kabul ederek benzer örgütleri meşrulaştırmış oluyordu. (Zurcher, 1993:340). Bunun temelinde yatan neden bu dönemler başlayan ve hızlanan köyden kente göç olgusu sonucunda kentlerin yaşamında İslamın belirgin hale gelmesidir. Düzene İslami tepki, esnaf ve küçük çiftçinin belirli bir kesiminin elinde kendi durumlarını korumak için kullandıkları bir silah haline gelmiştir (Yücekök,1997:51).

DP iktidarının dini siyasal araç olarak kullanması yukarıda söz edilen halkın büyük bölümünün özlemleriyle örtüşüyordu. Bu ortam gerilimi giderek arttırdı. Sivil-asker bürokratlar ve ona oy veren halkın bir bölümü DP

iktidarından hoşnutsuzluklarını gösteri yürüyüşleri yaparak ortaya koydular.. Gösteriler merkezden taşraya doğru hızla yayıldı. Bu arada ordu ile Menderes arasında hoşnutsuzluk doruk noktasına ulaşmıştı. Bu arada yine 1960'a girildiğinde basın ve muhalefet DP'ye karşı baskıyı giderek ağırlaştırmıştı.Halk artık başbakan tarafından cephelere bölünüyordu. Tüm bunların ışığında Türkiye, 27 Mayıs sabahına radyodan yayınlanan marşlar ve ordunun yönetime el koyduğu anonsuyla uyanacaktı. Ordu yalnız devletin değil,Atatürk'ün ilke ve reformlarını da korumaktan sorumlu olduğu gerekçesi ile DP'yi iktidardan uzaklaştıracaktı (Hugnes,1993:94).

Çok partili siyasal yaşamın ilk döneminde DP iktidarı döneminde yürütülen dış politikaların,iç politikadan etkilenmesiyle birlikte iki kutuplu düzenin yapısından,bir başka deyişle dışsal faktörlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Aynı nedenler çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinden de sorumludur. DP iktidarı döneminde yürütülen dış politika, 1945-1950 arasında yürütülen dış politikanın bir devamı niteliği taşımış,hatta daha ileri gidilerek iki kutuplu düzenin Batı'sının körü körüne savunucusu haline gelinmiştir. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürge imparatorluklarının tasfiyesi ile oluşan yeni bağımsız devletlere karşı batı yanlısı bir dış politika izlenmiştir. Buradan hareketle Türk Dış Politikası'nın 1945 sonrasında Kemalist ilkelerden uzaklaştığını söyleyebiliriz. Bu yıllarda Türkiye iki kutuplu düzenin başat askeri - siyasi ittifakı olan NATO'ya katılmış,Bağlantısızlar hareketine olumsuz tepki vermiştir. Bağdat Paktı'nın kuruluşuna önderlik ederek 1950'lerin ortasında Arap Ortadoğusu'na mensup devletlerden ve İsrail'den tepki almıştır. DP İsrail ile ilişkilerin bozulmayacağına dair teminat vermek zorunda kalmışsa da İsrail'i memnun edememiştir.

Zaten Türkiye 14 Mayıs 1948'de kurulan İsrail'i 25 Mart 1949'da batılı bazı devletlerden önce tanıyarak Arap Ortadoğusu'nun tepkisini çekmişti.İsrail konusundaki bu tutum değişikliği Türkiye'nin Arap Ortadoğusu ile yolunu ayırmasının somut bir göstergesi olacaktı (Kürkçüoğlu,1972:33). Türkiye'nin İsrail'i tanıması, hem

ABD'nin İsrail'i kuruluşundan 16 saat sonra tanımasının verdiği güvence, hem de İsrail devletinin öneminin kavranmış olmasıyla açıklanabilir. Ancak Türkiye Tel-Aviv'e ilk kez 1952'de büyükelçi göndermiştir. Buradan hareketle bu temkinli tanımanın Türkiye'nin Ortadoğu politikasında bir dönüm noktası olduğunu söyleyebiliriz (Kut,1991:14).

Ancak 1958 Irak Devrimi'nden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler gelişmiş 29-30 Ağustos 1958'de Türkiye'ye gizlice gelen Ben Gurion ile Menderes arasında örtülü işbirliği öngören Çevresel Pakt olarak anılan bir antlaşma imzalanmıştır (Özcan,1999:541-16) ve (Yıldız,2000:165-xii). 1950-1960 döneminde DP'nin yürüttüğü iç politika ile dış politikanın Ortadoğu bölgesinde örtüşmediğini görmekteyiz. İç politikada İslamcılar görece desteklenirken Ortadoğu'daki İslam ülkelerinin, dış dinamiklerin de etkisiyle DP'nin vurdumduymazlığı sonucu ihmal edilmesi İsrail'in desteklenmesi sonucunu doğurmuştur. Aslında iç ve dış politika açısından ilk bakışta paradoksal olarak görünen bu davranış farklılığının, uluslararası ilişkilerin o dönemdeki yapılanmasından dolayı doğal olarak algılanması gerekir.

27 Mayıs Sürecinde Din ve Dış Politika Bağlantısı

27 Mayıs hareketinden hemen sonra İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar başkanlığında 5 Hukuk Profesörüne Milli Birlik Komitesi(MBK) yeni anayasayı hazırlama görevini verdi. Bu karar 27 Mayıs hareketinin niteliğini bir askeri darbeden kurumsal bir devrime dönüştürdü (Ahmad,1996:180). Bu müdahale ile Atatürk ilke ve devrimlerinin aşındırılması, anayasanın ihlal edilmesi,ülkenin bir kaos ya da iç savaşa sürüklenmesi önlendi. Devrim'in önde gelen liderleriyle devrimin hemen akabinde yapılan röportajlarda Menderes'in iktidarda kalmaya yönelik hırsının O'nu oy toplamak için özellikle lâiklik konusunda ödün vermeye götürdüğü ifade edilmiştir (Hugnes,93-94-54). Bu yüzden yukarıda söz edildiği üzere MBK yeni bir anayasa oluşturmak üzere hazırlıklarına başladı. Anayasa hazırlamak üzere bir grup profesörü Ankara'ya çağıran Cemal Gürsel şöyle diyordu: *"Biz üni-*

versiteye inanıyoruz. Yalnız inanmıyoruz,iman ediyoruz... Derhal yeni bir anayasa yapın... Zira biz üç ay içinde iktidarı sivil idareye bırakmak kararındayız. Hazırlayacağınız Anayasanın muhtevası hususunda size hiçbir tesirde bulunmak istemiyoruz... Öyle bir Anayasa yapın ki, bir daha ihtilal olmasın,dinin istismarına imkân bırakmasın[4]" (Çavdar,1996:89). Bunun üzerine anılan öğretim üyeleri bir bildiri hazırlamıştır. Bildiride MBK'nın yaşam ve sosyal nizamı tekrar kurmak istediğinin altı çizilmiştir. Ne var ki MBK'nın din politikası hususunda homojen bir yapı arz etmiyordu. MBK'daki çoğunluk muhafazakâr çıkar gruplarının ve siyasi partilerin elinden İslamı alarak devletin bir aracı haline dönüştürmek istiyorlardı (Ahmad,1996:372). Yine MBK 19 Kasım 1959'da açılan Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam Hatip Liselerini benimsemesine rağmen bu kurumların müfredatının Fen ve Sosyal Bilimlere ait derslerle yenilenmesi talebinde bulundu (Ahmad,1996:374).Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması dolayısıyla Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde bir Dini Eğitim Müdürlüğü kurulmuştur (Akşit,1993:101). Ayrıca Hak ve Özgürlüklere geniş açılımlar sağlayan 1961 Anayasası ile lâiklik devletin temel nitelikleri arasında sayılmıştır. 1961 Anayasasının 19.maddesi ile din ve vicdan hürriyeti güvence altına alınmıştır. Bu madde ile düzeni din kurallarına dayandırmak isteyen gerçek ve tüzel kişilere halen kanunun gösterdiği hükümlerin uygulanmasını hükme bağlamakta ve dini istismar eden siyasi partilerin Anayasa Mahkemesince kapatılmasını öngörmektedir. Bütün bu önlemlere karşın "Türkiye'de dini temel alan ideolojiler 1960'ların sonlarına doğru çoğalmaya başladı. Dinin siyasal ideolojiye dönüştürülmesinin temelinde çok hızlı sosyo-ekonomik değişimin de rolünün olduğu söylenebilir. "Yine de sosyo-ekonomik değişimin sonuçlarının belirlenmesiyle dinin ideolojiye dönüşebileceği bir zemin ortaya çıkmıştır"(Turan,1993:57).

27 Mayıs hareketi ya da MBK aslında dış politika bağlamında DP'nin izlediği dış politikadan kesin ayrılışı ifade etmiyordu. Yalnız MBK bildirilerinde haysiyetli dış politi-

[4] Bu sözlerin altı tarafımdan çizilmiştir.

ka söylemlerine rastlanıyordu. Ancak 1960-1970 döneminin ikinci yarısından başlayarak hem yumuşama hem de İnönü'nün ABD Başkanı Johnson'dan aldığı ünlü mektuptan (Johnson Mektubu) dolayı ilişkiler artık yalnızca Batı ve ABD merkezli yürütülemeyecekti. Oysa 31 Temmuz 1959'da Türkiye'nin AET'ye Ortaklık talebinde bulunmadan önce bile ABD'nin onayı alınmıştı (Tekeli-İlkin, 1993 :127). Anılan Mektup Türkiye ile AET arasındaki ilişkileri olumlu olarak etkilemiştir (Turan,1998:304).

Johnson mektubu Türkiye'nin NATO'ya olan bakış açısını değiştirmenin yanı sıra,dış politikada da çok yönlülüğe geçişin bir simgesi olmuştur. Türkiye bu mektubun etkisi ve ivmesi ile Sovyetler Birliği ve üçüncü dünya ülkeleri ile uzun yıllar en alt düzeyde tutulan ilişkiler geliştirilmiştir. Bu üçüncü dünya ülkeleri arasında Arap ülkeleri de yer almaktadır. Bu bağlamda Arap Ortadoğu ile ilişkilerin bu dönemde geliştiğini görmekteyiz. Türk-Arap İlişkileri Türkiye tarafından 1950-1960 döneminde izlenen dış politikadan o kadar etkilenmişti ki,güven bunalımını aşmak için ancak 1967 Arap-İsrail Savaşı ve sonrasını beklemek gerekecekti.

Bu savaşın Türkiye'nin Ortadoğu sorunlarına ve genel dünya politikasına farklı bir bakışını gösterme olanağı vardı. Ancak Arap milliyetçileri bölgede Türkiye'yi Batılı emperyalistlerin İsrail'den sonra en önemli işbirlikçisi olarak görüyorlardı (Dağı,1998a:169). Bu bağlamda 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye, hem Ortadoğu sorunlarına hem de genel dünya politikalarına karşı farklı bir bakış açısı ile yaklaştı. Bu bakımdan 60'lı yılların ortaları aynı zamanda Türkiye-İsrail ilişkilerinde de soğuk bir havanın yaşanacağı bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir (Özcan,1999:541).

Yeni sağ iktidar bir yandan SSCB ile ekonomik ilişkiler yürütürken bir yandan da 1950-1960 arası önemli tahribata maruz kalmış Türk-Arap ilişkilerini onarmaya çalışmıştır (Armaoğlu,1999:426).

Bu dönemde "başta İKÖ (İslam Konferansı Örgütü)" olmak üzere iki kutuplu yapının doğrudan etki alanı dışında kalan bölgeler ve ülkelere açılma gerekliliği görülmeye başlanmıştır" (Davutoğlu,2002:72). Bu bağlamda bu

çok boyutlu dış politika çerçevesinde Türkiye 1969 İslam Konferansı Örgütü'nün ilk zirve toplantısına dışişleri bakanı düzeyinde katılacaktı. Ancak önemli olan din temeline dayalı bir örgüt olan İKÖ'ye[5] katılmak Türkiye'nin lâiklik ilkesiyle bağdaşıp bağdaşmayacağı yolunda yürütülen tartışmalar Demirel Hükümeti'nin bu yeni yönelimini engellememiştir (Dağı,1998a:169). Ancak Türkiye örgütün Rabat toplantısında alınan İsrail ile tüm ilişkinin kesilmesi kararını reddetmiştir (Özcan,1999:542). Bu bağlamda Türkiye 1960'lı yıllarda Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki denge politikasını sürdürecektir.Bu politika ancak 1990'lardan başlayarak değişecektir.

İç ve dış politikada 60'lı yılları iki ayrı dönemde değerlendirmek kanımızca daha uygun olacaktır.Hatta MBK içindeki çoğunluk,muhafazakâr çıkar gruplarının ve siyasi partilerin elinden İslamı alarak devletin bir milli aracı haline dönüştürmek istiyordu (Ahmad,1996:372).Buna ek olarak MBK İslam'a ulusal ve ilerici bir imaj kazandırmak gayretinde bulundu. Tüm bunlara rağmen İslam ilk çok partili siyasal yaşama geçişte olduğu gibi sol akımların bir panzehiri olarak kabul ediliyordu (Ahmad,1996:374).

1961 Anayasasının getirdiği hak ve özgürlükler ortamında Türkiye'de sanayi kapitalizminin ilk tohumları atılıyordu. Bu durum Anadolu'da yaşayan esnaf zanaatkâr ve küçük tüccarların ekonomik yaşamlarını tehdit ediyordu. Bu bağlamda büyük kentlerin dışında, seçim politikalarına din öğesinin egemen olması 50'li yıllarda olduğu gibi 1960'larda da sürecekti. Türkiye'nin geleneksel kültür yapısında dinin önemi bilindiğinden dolayı geri kalmış bölgelerdeki egemen sınıflarca var olan düzeni sürdür-

[5] 1969 yılında Kudüs'te kutsal Mescid-i Aksa'da çıkan yangın sonrasında Arap ülkeleri, İslam dünyasının dayanışmasını sağlamak üzere bir örgüt kurulması kararını almışlardı. Rabat'da doruk düzeyinde 25 devletin katılımıyla gerçekleştirilen ilk toplantı sonucunda bir örgüt kurulması kararı alınmıştır. Türkiye bu yasayı onaylamamıştır, ancak örgüte fiilen üyedir. İsmail Soysal örgüt içinde Türkiye'nin tutumunun farklı olduğu görüşünü savunmaktadır. Türkiye Anayasasında lâiklik ilkesi bulunduğundan bu ilkeye ters düşecek kararları Türkiye benimseyemez. Türkiye yine de yakın zamana kadar İsrail'i tanıyan tek İslam ülkesiydi (Soysal,1999:20).

mek için dinden yararlanmaları olağan bir davranıştır (Yücekök,1997:51).

Bu bağlamda 1960'lı yılların ikinci yarısında İslam Türkiye'de önemli bir faktör olarak gündeme oturdu. Bu dönemde büyük kentlerde yaşayanların bile İslami öğeden hoşnutluklarını dile getirmeye başladıklarını görmekteyiz (Ahmad,1996:377). 1950'lerdeki Türkiye'de hakim olan çarpık kapitalist düzenin ürünü olan tüccar ve küçük sanayiciler Türk kentlerinin küçük sanayi bölgelerinde yoğunlaşacaktı (Acar,1996:298). Bu yıllarda işte bu çevrelerin isteği doğrultusunda bir dizi dini eğitim veren kurs ve okul açılacaktı.

AP'nin iktidarda olduğu yıllarda Yüksek İslam Enstitüsü ve ortaokul düzeyinde 40 İmam Hatip Okulu daha açılıyordu (Akşit,1993:101). İmam Hatip Okullaşma Oranı yüksek olan illerin çoğunda Adalet Partisi oyları oldukça yüksekti (Akşit,1993:103). Bunun yanı sıra bu kentlerde dini eğilimli ticaret dernekleri ve kuran kurslarında da büyük artış görülmektedir.

Bu politikalar eş dönemdeki dış politika ile de örtüşüyordu. Yukarıda sözü edildiği gibi Ortadoğu'nun muhafazakar dinsel rejimlere sahip ülkeleriyle ilişkiler giderek sıkılaşmaya başladı (Ahmad,1996:37). 1960'ların ikinci yarısında da AP laikliğe bağlı olduğunu ifade etmiş olmasına karşın İslami değerler çerçevesinde dinsel grupların desteğini almış ve İslamı bir araç olarak kullanmıştı.

1950'li yıllarda din öğesinin istismarına dayanan siyasal ve sosyal birikim, 1970'li yıllarda Önce Milli Nizam Partisi (MNP) daha sonra da Milli Selamet Partisini (MSP) siyaset sahnesinin yasal oyuncusu durumuna getirmiştir. Bu da küçük imalatçı kesim bir başka söyleyişle küçük burjuvazinin bir tepkisi biçiminde tezahür etmiştir.Yine 1960'lı yılların sonunda Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'ndeki anlaşmazlıklar yüzünden İstanbul ve İzmir'deki büyük iş çevrelerine karşı Anadolu'nun küçük ve orta büyüklükteki iş yeri sahiplerini temsil eden kesimler ayrı bir siyasi örgütlenmede birleşmeye karar vermişlerdir.İlerde MNP genel başkanı olacak olan Necmettin Erbakan partinin kuruluşu yetiştirilemediğinden dolayı 1969 seçimlerine bağımsız aday olarak girmiştir. Ancak

26 Ocak 1970'te MNP kurulacaktı. İslami güçlerin 1970'lerin siyasal yaşamında oynadıkları aktif rol ileriki yıllarda burjuva ve bürokrasi saflarında İslamcıların doğmasına neden oldu (Acar,1993:298). Bu kesim "Müslüman Türkiye" kavramının ortaya atılmasında büyük rol oynamıştır (Özdemir,t.y.: 225).

Bu dönemde İslami kesimin gelişiminde 1960'lı yıllarda olduğu gibi hak ve özgürlüklere geniş yer veren 1961 Anayasasının getirdiği özgürlükler ve demokrasi ortamının payı yadsınamaz. Sarıbay bunu "Anayasa Mühendisliği aracılığıyla yaratılan özgürleştirici ortam, politik farklılaşmalara imkan tanıdı ve dinsel muhalefeti yeniden canlandırdı" biçiminde ifade etmektedir (Sarıbay,2000:24).

12 Mart 1971'de gerçekleştirilen darbenin ardından amacı sağdaki boşluğu doldurmak olan MNP, siyasal amaçlar için dinin kullanılmasını yasaklayan siyasi partiler kanununa dayanılarak 20 Mayıs 1971'de kapatıldı. MNP kapatılmasına karşın artık İslam'ın kontrolü AP'nin elinden çıkmıştı. Sonuç olarak 1973 genel seçimleri hem askeri cunta hem de AP yenilgisiyle sonuçlandı. MNP başka bir deyişle onun ardılı olan MSP 1973 seçimlerinde anahtar ya da kilit parti konuma geldi.Ortanın solu çizgisindeki partisi CHP, MSP ile bir koalisyon yapmak zorunda kalacaktı.Ancak 1973'ten sonra İslami retorik hem İslami bir parti olan MSP hem de görece de olsa CHP tarafından kullanılacaktı (Ahmad,1996:383).

MSP iktidarda bulunduğu sürede önemli bakanlıklarda kadrolaşma hareketi başlattı. Bu kadrolaşma hareketi ile İslami kesime ticari,ekonomik ve sosyal bir yarar sağlanacaktı. Bu dönemde Milli Selamet Partisi'nin iktidar ortağı olması nedeniyle dinin denetim işlevi yeni bir boyut kazanmış, dinsel kesim için sorun siyasal görüşlerinin meşruiyet kazanması ve bu görüşü paylaşan kişilerin iktidara katılmaları sorununa dönüşmüştür (Toprak,1999:316). Bu tarihten sonra İslami muhalefet kendi elit kadrosu ve sosyo-ekonomik tabanıyla siyasal yaşamda iyice ortaya çıkarak yine bu tabanla siyasal yaşamda belirecek; bu çizgide politika olarak kullanılan İslam,kullanılmaktan çıkarak politikanın kendisi haline gelecektir (Sarıbay, 2000: 24).

MSP ile CHP koalisyonu döneminde imam hatip okullarının sayısı büyük bir hızla artmış, 49.000 öğrenci toplamına ulaşmıştır (Akşit,1993:101). MSP-CHP koalisyonu bozulunca 17 Kasım 1974'te Ecevit yerine başbakanlığa Sadi Irmak atandı. Bu hükümet güvenoyu alamadı ve sonuçta güvenoyu alamayan hükümetler dizisinden sonra AP genel başkanı Demirel'e başbakanlık görevi verildi. 12 Nisan 1975'te AP-MSP-CGP-MHP-Bağımsızlar güvenoyu aldı. I. Milliyetçi Cephe hükümeti olarak Türk siyasal yaşamında yer alan bu hükümet döneminde dinin siyasal yaşamda istismarı artarak sürecekti.

Bu koalisyon hükümetinde üzerinde uzlaşılan nokta sola karşı olmaktı. Dinin istismarının sürdüğü bu dönemde "en önemli sorun halkın can ve mal güvenliğinin tehdit altında olmasıdır" (Öksüz,t.y:243).

Haziran 1977 seçimlerinden sonra yine Milli Selamet Partisi'nin oy oranında önemli bir düşüş olmasına karşın oyları mutlak sayı olarak gerilemedi. Bu durum MSP'nin Türkiye'de sağlam bir temel kurduğunun göstergesiydi (Ahmad,1996:386).

Haziran 1977 seçimlerinden CHP %41.6 oy oranıyla birinci parti olarak ortaya çıktı. CHP'nin kurduğu azınlık hükümeti 3 Temmuz'daki güvenoyu oylamasında yeter sayıya ulaşamadı. Ahmad bu dönemin 1980'de askeri müdahale ile sonlandığı kanısındadır (Ahmad,1995:238).

1950'lerde giderek artan kutuplaşma 27 Mayıs 1960 devrimi ile sona ermiştir.Bu bağlamda Mart 1971 ve 1980'de gerçekleşen askeri müdahalelerde kutuplaşma ortamına olumsuz da olsa görece çözüm üretmişse de, (Turan,1999:384) ne var ki bu çözümler yeni sorunları da beraberinde getirmiştir.

Yukarıda söz ettiğimiz üzere MNP'nin bir anlamda devamı olarak kurulan MSP ile beraber dinin denetim işlevi etkinlik kazanmıştır. Nakşibendi ve Nurcu kadroların ittifakı sonucu kurulan MSP lâik bir devlet çerçevesinde dinsel güçlerin siyasal yapıya ağırlıklarını koymalarını meşrulaştırmıştır (Toprak,1999:317).

1970'lere damgasını MSP ile iktidar olamayan CHP ve Milliyetçi Cephe koalisyonları vurmuştur. İşte bu tablo

Türkiye'yi 12 Eylül 1980 askeri darbesine ya da geri dönüşü olmayan yola götürecekti.

12 Eylül Askeri Darbesi ya da 1980'lerde Türkiye'de Siyasal İslam'ın Yükselişi

12 Eylül askeri darbesi Türkiye'deki askeri müdahalelerin üçüncü kuşağını oluşturmaktadır. 27 Mayıs 1960 eksik bir devrim, 12 Mart askeri müdahalesi eksik bir darbe kabul edilirse, 12 Eylül de sonuçları ve etkisi açısından en sürekli ve en etkili darbe olarak adlandırılabilir. Bu darbenin ardından demokrasinin vazgeçilmez unsurları olan tüm siyasi partiler kapatılmıştır. Etki ve süreklilik açısından vurgulanması gereken en önemli nokta, 12 Eylül Türkiye'de 1950'lerde başlayan ve 1970'lerde bir anlamda meşruiyet kazanan siyasal İslamın yükselişi sürecine büyük ivme kazandırmıştır. Bunun yanı sıra 24 Ocak 1980'de alınan istikrar önlemlerinin baskıcı bir rejim altında uygulanması Türkiye'de siyasal İslam'ın gelişmesini güçlendirmiştir. Ayrıca 12 Eylül darbesi ile dinsel öğe ilk defa Ordu tarafından kullanılmıştır. Bu durum Türk siyasal yaşamında bir dönüm noktası oluşturmaktadır.İşte bu özellik bile 12 Eylül askeri darbesini diğer müdahalelerden ayırmaktadır. 12 Eylül sürecinde MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasal düzenini değiştirmekten yargılanmışsa da beraat etmiştir. Başka bir söyleyişle din adeta 12 Eylül'ün çimentosu haline gelmiştir (Birand, Bila ,Akar: 2001:222-223).

Bu dönemde Bora ve Can'ın deyişiyle din resmi ideoloji donanımına dahil edilmiştir (Bora ve Can,1990:24). Yukarıda söz ettiğimiz gibi dinsel öğe Atatürk'ün ordusu tarafından kullanılmış, hatta daha da ileri gidilerek dine resmi ideoloji sıfatı kazandırılmıştır. Bunun siyasal ve sosyal düzlemde ifadesi "Türk İslam Sentezi"[6] biçiminde olmuştur. Türk -İslam Sentezi doktrininin devlet düzeyinde gerçekleşmesi, İslami güçlerin meşrulaşmasını ve siya-

[6] Türk-İslam Sentezi ,12 Eylül askeri darbesine entelektüel ,ideolojik ve kurumsal destek sağlamayı amaçlayan bir hareketin formüle edilmesi olarak tanımlanmaktadır (Öğün,2000:261).

sal düzlemde güçlendirilmesi yolunu açmıştır. Bu dönem küresel konjonktürün de etkisiyle siyasetin işleyişinin düzenlenmesi ve siyasal İslamın yükselişi biçiminde tezahür etmiştir (Tekeli,1997:428-429). Bu bizi Türkiye'de 1991-1997 yılları arası siyasal İslamın zafer yıllarına taşımaktadır (Çakır,2000:54).

12 Eylül'ün bir ürünü olan, hak ve özgürlükleri adeta kısıtlamak için yapıldığı izlenimini veren bir anayasa olan 1982 Anayasası ile getirilen hükümlerle otoriter rejimin sürekliliği pekiştirilmiştir.Adeta bu Anayasa ile 12 Eylül kurumsallaştırılmıştır (Gemalmaz,1999:141). Bu bağlamda 1982 Anayasası ile 1961 Anayasasının laiklik anlayışları ve buna ilişkin maddeleri çok büyük farklılık arz etmektedir.[7] Parla'ya göre "1982 darbe anayasacılarının, belli bir politik-kültürel strateji olarak, Kemalizm'le İslamiyet, yani laiklik düzeyinde iki bağdaşmaz öğeyi, güçlü ve otoriter devlete çifte ideolojik payanda yaratabilmek düzleminde bağdaştırma çabaları, Türk siyasal yaşamının yakın geleceği için büyük sancılar doğurmuştur" (Parla,1995:47). Bu bağlamda Anayasanın günümüze kadar giderek artan bir nüfuzu söz konusu olmuştur.

1982'de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılan "Atatürk ve Din Eğitimi" adlı kitapta Türkiye'de ilk ve orta dereceli okullara zorunlu din dersleri konulmasının ne Atatürkçülüğe ne de laikliğe ters düştüğü savunulmaktadır ve zorunlu din dersi getirilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır (Akşit,1993:120).

Bir başka deyişle Türk-İslam Sentezinin savunucuları kültürün ve toplumsal denetimin özünü oluşturan dinin okullarda teşvikini, ama politize edilmemesini savunuyorlardı. Tapper'ın deyişiyle dini Sultan Abdülhamit'in kullandığı biçimde kullanmak istiyorlardı (Tapper,1993:19). Bu dönemde Milli Güvenlik Konseyi var olan 249 İmam Hatip Lisesine 92 yeni İmam Hatip Lisesi eklenmesini onayladı ve bunun yanı sıra ordu din kültürü ve ahlak

[7] 1961 Anayasası ve 1982 Anayasasının laiklik bağlamında karşılaştırması için Bkz. Ergun Özbudun (1993) *Türk Anayasa Hukuku*,Yetkin Yayınları,3. baskı,Ankara, s.54-60.

bilgisi derslerini ilk ve orta okullarda zorunlu kılan Anayasayı çıkarmıştır (Kaplan ,2003:1).

1980'ler İslami yayıncılık faaliyetlerinin geliştiği ve desteklendiği yıllardır. Bu dönemde başörtüsü sorunu İslami kesim tarafından Türkiye'nin tek sorunu haline getirilmiştir. Bunun yanı sıra 1980'ler siyasal İslamda bölünmelerin yaşandığı yıllar olacaktır. Bu bölünmeler bazı bilim insanlarınca 1980'lerin getirdiği bir tezahür olarak değerlendirilmektedir. 1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye'de din ve devlet ilişkilerinin niteliği değişmiştir.İslamcılık ve laiklik birbirine karşıt olumsuz kutuplar olmaktan çıkıp çoğulcu demokrasi ve sivil toplum kavramları ve olguları etrafında barış içinde bir arada yaşama ekseninde bulunmaktadır (Acar,1993:293). Bununla birlikte İslami grup ve tarikatların yayınları incelendiğinde bunların çoğunluğunda demokrasi ve sivil toplumu amaçlayan bir bakış açısına rastlamak halâ çok zordur (Acar,1993:294).

1982 Anayasası içerdiği hükümler nedeniyle toplumun depolitizasyonunu amaçlamaktadır. Bu bağlamda sivil toplumun gelişmesine hizmet etmemektedir. Türkiye'deki sol kesim bir depolitizasyondan en fazla zararla çıkmıştır. 12 Eylül adeta dini, sola karşı bir kalkan olarak kullanmanın adeta bir tezahürüdür. Darbe sonrası İslamcı hareketlere müdahale edilse bile İslamcı kesim 12 Eylül'ün "birlik ve bütünleşme için İslam" siyasetinden hareketle büyük ödünler elde etmiştir (Komsuoğlu,2000:96). 1980'li yılların ikinci yarısında yasaklı liderleri yeni kurulan partilerin başında görmekteyiz. Bunlar arasında konumuz gereği önemli olan Refah Partisi ve onun genel başkanı olan Necmettin Erbakan'dır. Refah Partisi, başkanından anlaşılacağı üzere Milli Selamet Partisi'nin görece bir devamı niteliğindedir.

12 Eylül ve Dış Politika Bağlantısı

1960'ların ikinci yarısından itibaren yukarıda da söz ettiğimiz üzere Türkiye Johnson Mektubu'nun etkisiyle çok yönlü bir dış politika sürdürmeye başlamıştı. Bu durum doğal olarak 1970'lere de yansımıştır. Türkiye'de

İKÖ[8]'ye katılımın laiklik ilkesiyle bağdaşıp bağdaşmaya cağı tartışılırken Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ilişkileri rayına girmişti. 1967 Arap-İsrail Savaşı ve 1973 Arap İsrail çatışmasında Türkiye kendi üslerinin kullanımına izin vermemiştir. Bunun yanı sıra İKÖ toplantısı 1976 yılında İstanbul'da gerçekleştirildi. Ortadoğu, İslam ülkelerinin iyi ilişkiler geliştirmesinde ekonomik kaynak sorunu da rol oynamıştır. 1970'li yıllarda İslam ülkeleriyle geliştirilen ekonomik iyi ilişkiler 1980'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu'ya olan ihracatında patlama yaratacaktı (Dağı,1998a:170) .

1964-1984 yılları arasında Türkiye İslam ülkeleri ile İsrail arasında taraflara eşit mesafe ya da denge politikası izleyerek 1950'lerin politikalarından ayrılmıştır (Özcan,1998a:162-163). Yalnız Türkiye Arap Ortadoğu'ya karşı taraflı bir politika yürütürken bu, İsrail karşıtlığı haline dönüşmemiştir. 1974 yılında FKÖ'nün Ankara'da bir temsilcilik açması karalaştırılmıştır. İKÖ çerçevesinde İsrail'in uluslararası örgütlere üyeliğinin askıya alınması yolundaki kararlarına Türkiye katılmamıştır. Türkiye'nin bu karara katılmaması FKÖ-Türkiye ilişkilerindeki soğumaya neden olmuştur. CHP-MSP koalisyonunun bozulması sonrasında da I. Milliyetçi Cephe hükümetinin de denge politikasını sürdürdüğü görülmüştür. Bu dönemde Türkiye ile FKÖ arasında Abu Firas krizi yaşanmıştır. Bunlara rağmen 12 Eylül 1980'den sonra 1981'de toplantıya başbakan düzeyinde katılmış, 1984'te de devlet başkanı düzeyinde temsil edilmiştir. Hatta Kenan Evren İKÖ Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi Başkanlığı'na seçilmiştir (Dağı,1998:171). Bununla birlikte 1980 Temmuz'unda Türkiye, İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesine tepki göstermiştir. MSP Erkmen'i İsrail sempatizanı bir politika izlemekle suçladı. Parlamentoda MSP'nin verdiği gensoru önerisiyle Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen düşürülmüştür. Kanımızca AP'li Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'nin düşürülmesini yalnızca

[8] Ayrıntılı bilgi için Bkz.Mahmut Bali Aykan (1994), Turkey's Role in the Organization of İslamic Conference: 1960-1992,The Nature of Deviation from the Kemalist Herigate,Vantage Press,New York.

İsrail yanlısı politikalara bağlamak yanlış olacaktır. MSP Avrupa Topluluğu'na ve Türkiye'nin bu topluluğa katılımıyla ilgili fikirleri ve parti başkanının AT hakkındaki olumsuz beyanatları doğrultusunda AET'ye tam üyelik başvurusu aşamasında olan Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in Türkiye tarihinde ilk kez gensoru ile düşürülmesiyle sonuçlanmıştır. Burada,Demirel ve AP Milletvekilleri güven oylamasına katılmayarak üstü örtülü bir biçimde MSP'ye destek vermişlerdir. Zaten Kasım 1979'da kurulan MHP ve MSP destekli Demirel azınlık hükümetinin programında Topluluk ile ilişkilerden söz edilmiyordu (Erhan ve Arat,2003:851).

1980'lerin başında yaşanan bloklar arası "Yeni Soğuk Savaş" (Halliday,1985) Türkiye'nin konumu gereği politikalarını da doğrudan etkilemiştir. 12 Eylül 1980 sonrası dış politika yönelimi bu doğrultuda gelişmiştir. 12 Eylül rejiminde Türkiye paradoksal olarak Sovyetler Birliği ve ABD ile sıkı ilişkiler içinde olmuştur. ABD Türkiye'yi Ortadoğu bölgesinde oluşturmak istediği Yeşil Kuşak'ta tampon bir ülke olarak görmüştür.

12 Eylül askeri darbesi hem Avrupa Topluluğu ile olan ilişkileri germiş, hem de Yunanistan'ın AT'ye üye olmasıyla Yunan tarafına kesin bir üstünlük sağlamıştır. 6 Kasım 1983 seçimleriyle demokrasiye geçilen Türkiye'de Turgut Özal, ABD ve Ortadoğu ülkeleriyle ilişkileri daha da geliştirirken, Türkiye-AT ilişkilerini de canlandırmak istiyordu (Erhan-Arat,2003:89). Bu bağlamda 14 Nisan 1987'de Türkiye AT'ye tam üyelik başvurusu yapacaktı. Ama bu başvuru geç kalınmış bir başvuru olacak ve 1989'da tam üyeliğe ehil olduğumuz ancak yeterli koşulları sağlamadığımızdan ötürü üstü örtülü bir biçimde geri çevrilecekti. Bu durumda 70'ler ve 80'lerde Ortadoğu ülkeleri ile ilişkiler geliştirirken,özellikle 80'lerin ikinci yarısından başlayarak AT ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Özal Türkiye'nin İslam ülkeleri ile olan işbirliğinin ya da ülkelerin oluşturduğu örgütlerin AT'ye bir alternatif oluşturacağına inanmamaktaydı. Ayrıca Yunanistan'la ilişkilerin de AT içinde daha kolay çözümleneceğine ilişkin yaygın bir kanı hakimdi. Bu bağlamda Özal'ın pragmatik bir dış politika yürüttüğünü görmekteyiz. Bunun

yanı sıra Ali Bozer'de Türkiye'nin yerinin Avrupa içinde olduğuna kesinlikle inanan bir kişiydi. Zaten Özal'ın Ali Bozer'i AT ile ilgili Bakanlığa getiriş nedeni de budur.

24 Ocak kararlarının mimarı olan Özal'ın bu kararları sonucu Türk ekonomisinin krize girişi ve bu krizi de AT'ye tam üyelik ile aşmak istemesinin payı da yadsınamaz.Ancak 4 eğilimi içinde barındırdığı söylenen ANAP Avrupa Topluluğu'na ilişkin olarak MSP ile ayrı görüşlere sahipti. Zaten ANAP'ın eski genel başkanlarından olan Mesut Yılmaz da Türkiye'nin AT'ye tam üyeliğinden yanaydı.

Türkiye'nin 1980'lerdeki dış politikasını Humeyni önderliğinde İran'da bir İslam devrimi ve yeni İran rejimiyle ilişkiler oluşturmaktadır.İran İslam Devrimi Türkiye'nin ABD nezdinde jeo-stratejik öneminin artmasına neden oldu. Bu da Türk Amerikan ilişkilerini geliştiren bir faktör oldu. Zaten İran'da 12 Eylül 1980 darbesi Amerikan yanlısı bir darbe olarak nitelendirilecektir (Çetinsaya,1998:151). İran İslam Cumhuriyeti'nin devrim ihracı Türkiye'de özellikle üniversite öğrencilerine yöneldi. Bir başka söyleyişle radikal İslam 1983'ten sonra artan ölçüde Türkiye'de dış mihrakların da etkisiyle destek buldu. Türkiye'deki Türban ya da başörtüsüne ilişkin sorunlar İran tarafından körüklendi. İşte Türkiye İran'ın destek vereceği İslami faaliyetlere açıkça tavır almıştır (Yılmaz,1999:91). Bu bağlamda Türkiye bu dönemde İran faktörünü İsrail ile dengeleyen bir politika olarak yürütmeye başlamıştır. 1990'lar İsrail ile ilişkilerin doruk hatta stratejik işbirliği noktasına ulaştığı yıllar olacaktır. Ayrıca İran'ın PKK'ya destek vermesi de Türk-İran ilişkilerinin gerilmesinin bir diğer nedenini oluşturacaktır.

1990'larda İç Politika,Dış Politika ve Din Öğesi Bağlantısı: 28 Şubat

1990'lar, Türkiye'de 1980'lerde yükselen siyasal İslam'ın doruk noktasına ulaştığı yıllar olarak Türk siyasi tarihinde yer almıştır. Doğal olarak doruk noktasına ulaşan bu hareket azalan trend içine girecekti. Bunda en önemli etken 28 Şubat 1997'de siyasal İslam'ın önünün kesilmesidir. Türkiye'de İslam'ın iktidara gelen meşruiye-

tinin sağlandığından daha önce söz edilmişti. Bu defa 1994 ekonomik krizi ile iyice bunalan Türkiye oyların adil düzen, refah ve paylaşım vaat eden Refah Partisi'nde odaklanacaktı. Bazı siyasal bilimcilere göre MSP devamı ve onun küreselleşme sürecinde bir tezahürü olarak betimlenen RP, 1995 seçimlerinde oyların %21,38'ini alarak birinci parti oldu. Yerel seçimlerin galibi ise Ankara, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlıklarını kazanan RP olacaktı. Bu gelişmelerin temelinde 1990'ların Türkiye'sinin sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda değişimlere uğraması yatıyordu. 1990'larda sol bir alternatifin kalmaması ve tüm partilerin merkeze yanaşmasıyla insanlar taleplerini alt kimlikleri bağlamında belirlemeye başladılar. Ekonomik talepleri karşılanmayan işsiz güçsüz, kentin gecekondu bölgelerini dolduran bireyler kültürel taleplerini ekonomik taleplerinin önüne çıkarmaya başladılar. Küreselleşme sürecinin Türkiye'deki olumsuz etkisi bağlamında bu kültürel talepler alt kimlikler olarak tezahür etmiştir. Sistemin dışladığı insanlar toplumda marjinal kalmayı yeğlemeyerek kendi kimliklerine daha çok sarılmışlardır. İşte bu noktada İslam kimliği düzeyinde de marjinal konumda kalmaması için yasa dışı faaliyetlere girişmişlerdir. İşte Refah Partisi siyasal İslam'ın bu yasal örgütleniş alanlarından birini oluşturmaktadır. Siyasal İslam'ın yasa dışı örgütlenim alanları ise Tarikatlardır. Yine Refah Partisi'nin alt yapısında da tarikatlar bulunmaktadır (Komsuoğlu,2000:101). Din faktörünü kullanan Parti siyasal düzlemde "biz ve onlar" ayrımını kullanarak, dini şoven bir ideoloji konumuna getirmiştir. Zaten Refah Partisi, 1970'li ve 1980'li yıllarda İran İslam Devrimiyle doruk noktasına çıkan büyük İslami protesto dalgasının Türkiye'deki temsilcisi konumundadır (Roy,2003:30). Bildirimizin temel noktası Refah Partisi'nin Temmuz 1996'da iktidara DYP (Doğru Yol Partisi) ile birlikte gelişinden başlayarak dinsel öğeyi devlet düzeyinde ön plana çıkarmasıdır. Ancak RP iktidara gelmeden önce partinin kimliğinin yanlış anlaşıldığından yola çıkarak bunları toplum nezdinde değiştirmeyi amaçlamıştır. 1983'te kurulan parti ilk girdiği seçimde marjinal bir oy yüzdesine ulaşabilmiştir. 1987 genel seçimlerinde yine %10 olan

ülke barajını aşamamıştır.RP 1991 seçimlerine Milliyetçi Çalışma Partisi– Islahatçı Demokrasi Partisi ile ittifak yaparak katılmış ve anılan seçimlerde ittifak oy oranı %16.9'a ulaşmıştır. Bu bağlamda yukarıda söz ettiğimiz gibi 1990'larda Refah Partisi'nin altın yıllarına girdiği söylenebilir. Merkez siyasetin krize girdiği Türkiye'de adil düzen söylemleriyle boşluğu dolduran ve siyaset felsefesi demokratik olmayan bu parti demokrasiyi hedefine ulaşmak için bir araç olarak gördüğünü saklamamaktaydı (Saybaşılı,1998:43). İşte demokrasiyi araç olarak gören bu parti 28 Haziran 1996'da iktidar ortağı DYP ile iktidara gelecekti.

Refahyol koalisyonunu ilk krizini 3 Kasım 1996'da Susurlukta vuku bulan kaza ve onun sonuçları bağlamında yaşayacaktı. Koalisyonun diğer ortağını daha fazla ilgilendiren bu kaza ve sonuçları bağlamında TBMM'de kurulan Susurluk Komisyonu'nun başkanlığını RP'li Mehmet Elkatmış yapıyordu.Bu komisyona Çiller ve eşinin çağrılması koalisyonda ilk krizi yaşatacaktı. Bu durum Çiller'in Erbakan'a taviz politikaları başlatmasına neden olacaktı. İşte bu süreç Refahyol ve Erbakan'ı 28 Şubat 1997'ye taşıyacaktı ya da bir başka deyişle "sonun başlangıcını"(Özcan,1997) oluşturacaktı.

Refah Partisi'nin alt yapısında 1970'lerde sermaye birikimlerini arttıran bir grup işadamı ve küreselleşme sürecinin etkisiyle bir İslami kapitalist kültür yer almaktadır. MUSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) kısa adı ile anılan dernek 1980'lerin küreselleşme sürecinin Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerinin sonucu olarak devletin korumasından mahrum kalan KOBİ'leri bir araya getirmek amacıyla 1990'da kurulmuştur (Gülalp,2003:50). İşte Refah Partisi'nin Haziran 1996'da başlayan iktidarı, bu grubu ve Yeşil Sermayeyi daha da güçlendirecekti. Ancak Yeşil Sermayenin güçlenmesi paradoksal olarak Refah Partisi'ne görece negatif olarak yansıyacaktır. Erbakan ve Refah Partisi mensuplarının lâik Cumhuriyet aleyhine yarattığı ortam ve dış politik söylem ve eylemler Türkiye'yi 28 Şubat 1997'de MGK kararlarının alınmasına götürmüştür. 9 saat süren toplantıdan sonra alınan temel kararlar şunlardı;

- Anayasanın 174.maddesinde koruma altına alınan Devrim yasaları ödünsüz uygulanmalı,
- Dini konular siyasete alet edilmemeli,
- Temel eğitim 8 yıl olmalı,
- Tarikatların güdümlerindeki finans çevreleri ve vakıflar aracılığı ile ekonomik güç oluşturmamalarına dikkat edilmeli,
- Kılık-kıyafet Kanunu'ndan ödün verilmemeli,
- Laiklik konusu basın ve yayın kurumlarınca halka anlatılmalı.

MGK bu kararlarla irticaya tehdit önceliği veriyor ve bölücü terör bu tehditten sonra yer alıyordu. 28 Şubat kararları 1997 Ekiminde MGK tarafından yayınlanan Milli Güvenlik Siyaset Belgesi ile yazıya döküldü (Oran,2003:221). Aslında Genelkurmay iç tehdidin esas alındığını ilk kez 29 Nisan 1997 Brifingi'nde açıklamış, 11 Haziran tarihli brifingde ise, irticaya karşı gerekirse askeri güç kullanılacağı söyleminin eşliğinde Batı Çalışma Grubu'nun kurulduğu açıklandı (Çiçek,1997:19-21).

Dönemin Başbakanı MGK'dan çıkan 28 Şubat metnini imzalamamak konusunda direndiyse de imzaladı, bu süreç Refahyol'un sonunu getirecekti.Ancak beyin ölümü MGK tarafından 28 Şubat 1997'de gerçekleştirilen Refahyol hükümetinin medya ve halk makinasına bağlı ölümü 18 Haziran'da vuku bulacaktı. 22 Mayıs'ta Refah'ın kapatılması için açılan dava 16 Ocak 1998 tarihinde sonuçlandı.Anılan Partinin kapatılması Türkiye'de İslamcı siyasetin sonunu getirmedi, getiremezdi de (Gülalp ,2003:84). Türkiye'de 28 Şubat 1997'de gerçekleştirilen demokratik rejimi korumayı amaçlayan bu operasyon aslında küreselleşme sürecinde yaşanan ordu-din çatışması biçiminde değerlendirilmiştir. Bu dönemde orduların klasik olarak siyasete müdahil olmadan eş deyişle darbe yapmaları postmodernite bağlamında tartışılmaktaydı. Bu dönemde daha çok ordunun fiziksel müdahalesi değil, kimyasal etkisi söz konusu olmaktadır (Öke,2002:31). Bu etki doğal olarak küresel boyutlara taşınmaktadır.

Dış politika ve din öğesi bağlantısı, 1990'lar Türkiye'sinin, 1980'lerde büyük ivme kazanan küreselleşme

sürecinin etkisi altında geçecektir. İç politikada, bunun etkisi olduğu üzerinde durduk. Asıl önemli olan nokta 1990'larda dış politika ve din öğesi bağlantısının Refah Partisi iktidarı döneminde doruk noktasına çıkmış olmasıdır. Bunu gerek Refah Partisi Genel Başkanı gerek Refah Partisi kurmaylarının söylemleriyle örtüşen eylemlerinden anlamaktayız. Başbakanlığı döneminde bir tek Batı devletini ziyaret etmeyen Erbakan ilk dış ziyaretini de köktendincilerin merkezi sayılan Tahran'a yapmıştır[9] ve bu tutum Batı'da İran[10] ve Türkiye arasında Batı'ya yönelik bir islamcı eksen oluşturulması biçiminde algılanmıştır[11] (Tibi,2000:40). Zaten Refah Partisi'nin izlediği dış politikada bir Batı sorunsalı mevcuttur (Dağı, 1998b). Erbakan,1996 Ağustos'unda başta İran olmak üzere Endonezya, Malezya ve Singapur gibi Güney-Doğu Asya ülkelerini ziyaret etti. (Asya gezisini Ekim 1996'da Mısır, Libya ve Nijerya'yı kapsayan bir Afrika gezisi izledi (Özcan,1998b:182). Rafsancani de Aralık'ta Türkiye'ye gelecekti. Bu bağlamda 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısı sonrasında Askerler İran'ın Türkiye'deki rejimi istikrarsızlığa itmeyi amaçlayan çabalarının yakından izlenmesi ve İran'ın Türkiye'nin içişlerine karışmasını önleyici politikaların yaşama geçirilmesinin gerekliliği üzerinde duracaklardı .

Dış gezilerinde Dışişleri Bakanlığı'nı dışlayan Erbakan resmi görüşmelerin yanında baş başa ikili temaslar da gerçekleştiriyordu. Bu tutumu ile T.C Dışişleri Bakanlığı'nın geleneklerinden tamamen bir ayrılışı simgeliyordu. Erbakan'ın Libya gezisinde Kaddafi ile yaptığı özel görüşmeye Dışişleri Bakanlığı yetkilisi alınmadığı gibi Kaddafi'nin Türkiye aleyhine yaptığı ağır eleştirilere de Erbakan sesini çıkarmayacaktı.

---

[9] Aslında Erbakan ilk yurt dışı gezisini K.K.T.C'ye yapmıştır. Bu ziyaretin ardında eskiden Kıbrıs mücahiti olarak tanınması yatmaktadır.

[10] Erbakan'ın İran ziyareti hakkında detaylı bilgi için Bkz. Nilüfer Narlı (2000-2001), "Turkish-İranian Relations:Historical Rivalry,Disputes and Prospects for Cooperation in the Post Cold War Area" *Turkish Review of Middle East* , Annual 11,OBİV,İstanbul,s.117-120.

[11] Erbakan'ın İran'ı ziyareti bazı Uluslararası İlişkiler bilimcileri tarafından farklı olarak değerlendirilmektedir.Bkz İhsan Dağı (1998b) ,*Kimlik Söylem ve Siyaset* ,İmge Yayınevi ,Ankara,s.111-112.

Bütün bu olayların üstüne 31 Ocak 1997'de Refah Partili bir belediye olan Sincan Belediyesi tarafından düzenlenen Kudüs Gecesi'nde İran'ın Ankara Büyükelçisi Muhammed Rıza Bagheri Türkiye'nin ABD ve İsrail ilişkilerini sorgulayan söylemlerde bulundu (Narlı,2000-2001:121). Türkiye'nin içişlerine ağır müdahale taşıyan bu ifadeler Türk-İran İlişkilerinin gerginleşmesinin yanı sıra 4 Şubat 1997'de Sincan sokaklarından tankların geçirilmesiyle[12] sonuçlanacaktı. Bu eylem Türkiye'de askeri yapının siyasallaştığının bir göstergesiydi. Sonuç olarak, dış politikada Refahyol hükümeti Türkiye'de askeri yapının etkisinin meşrulaştırıldığı bir dönem olacaktı (Özcan,1997:29). Bu dönemde Refahyol öncesi dönemde İsrail ile kurulan stratejik ilişkiler sürdürülmüş, Türkiye ile İsrail arasında 13 Şubat 1996'da imzalanan Askeri Eğitim ve İşbirliği Anlaşması daha da geliştirilmiştir.Refah Partisi İsrail ile askeri eksenlerde gelişen ilişkiler karşısında suskun kalacaktı (Özcan,1997:23) Anılan parti ordunun zorlaması. nedeniyle Karmon'un deyimiyle (Karmon,1999:20) "söylemlerini geri almak" zorunda kalacaktı.[13] 1997 Şubat'ında zamanın Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirdi. Ziyaret,hükümete karşı ordunun dış politikadaki üstünlüğünü göstermesi bağlamında anlamlıdır (Koçer,2000:56). Çevik Bir de bir söyleşide Türkiye-İsrail ilişkilerini bir devlet politikası olarak değerlendirmiştir (Cumhuriyet ,5 Haziran 1996 :11). Zaten Çevik Bir'in Erbakan iktidara gelmeden Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşmasını imzalamak üzere İsrail'e gidişi bir başka deyişle Ordunun böyle önemli bir anlaşmayla ilgili ilk girişimi başlatması anılan kurumun dış siyaset konusundaki değişiminin bir göstergesiydi (Makovsky,2000:116).

Bu dönemde Refah Partisi izlediği dış politikalarıyla saldırgan ve uzlaşmaz bir tavır sergilemiştir.Aslında Re-

[12] Genelkurmay 2.başkanı Org. Çevik Bir Sincan'daki tatbikata sonraki günlerde açıklık getirerek "demokrasiye balans ayarı" yaptık demiştir (Akpınar:2001:178).

[13] İsrail ile ilişkiler konusunda Refah Partisinin yaşadığı esaslı U dönüşü Erbakan'ın 1997 Nisan'ında 15 gün beklettikten sonra İsrail Dışişleri banı Levy'yi kabul etmesi olacaktır (Aykan,2000:107).

fah partisi geleneksel Türk dış politikasına karşı bir muhalefet yürütüyordu (Kirişçi:2002:57). Doğal olarak bu tutum iktidarda da sürecekti.Bu anlamda siyasal İslamın ortaya çıkışını Ordu, Atatürk'ün lâik mirasına ve Türkiye'nin batı yanlısı dış politikasına bir karşı duruş olarak görmektedir. Kınzer'e göre Erbakan'ın iç ve dış politik söylemleri Kemalizm'in özüne karşıydı (Kınzer,2002:224). İşte bu saldırgan ve uzlaşmaz tutum 28 Şubat MGK Kararlarının kayasına çarpacaktı.

MGK Kararlarının Türkiye'de çoğunlukla benimsenmesi Türk halkının ordu-millet geleneğine bağlılığı ile açıklanmaktadır (Öke,2001:65). Bunun yanı sıra Genelkurmay vermiş olduğu brifinglerle kamuoyu oluşturmuştur (Kongar,1998:286-287). Ordunun MGK Kararları ile dış tehditler içselleştirilmiş, bir başka deyişle iç tehdit olan irtica ön plana çıkmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak 28 Şubat kararları ile Türkiye'de Siyasal islamın önlenemez yükselişi durdurulmak istenmiştir.Refah Partisi, zamanın Deniz Kuvvetleri Komutanı ve 28 Şubat siyasetinin mimarlarından olan Güven Erkaya tarafından rejimi değiştirmek isteyip de iktidar olabilmiş tek parti olarak betimlenmektedir (Baytok,2001:245-246). Bu noktadan hareketle Türk siyasal yaşamında gerek çok partili yaşama geçiş ,gerekse bunu izleyen dönemlerde din öğesinin bir oy aracı olarak istismar edildiğini görmekteyiz. Bu istismar zaman içinde şekil, nitelik ve anlam değiştirerek, halkta var olan tepkinin ekonomik ve dışsal faktörlerin etkisiyle körüklenmesine ve sağ siyasetin bütünlüğünün bozulmasına yol açmıştır. Bu bölünmeler İslami kimlikli Partilerin doğmasına, büyüyüp gelişmesine ve 1973'de İktidar ortağı olmasına yol açmıştır. MSP ileriki yıllarda diğer koalisyon hükümetlerine de katılarak Türkiye'de dinsel öğeyi kalıcılaştırmıştır. 12 Eylül döneminde İslami yapılanmaların ve faaliyetlerin teşvik edilmesi bağlamında ve komünizme karşı bir kalkan olarak kullanılmasıyla 1980-1991 yılları arasında dine dönüş yılları yaşanmasına katkıda bulunmuştur. Bunun ve diğer etkenlerin sonucu olarak Türkiye'de siyasal İslam güç-

lenmiş ve legal örgütlenme olarak Refah Partisinde kendini göstermiştir. Parti Türkiye'de yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal krizlerin etkisiyle oy oranını artırarak 1995 seçimlerinde birinci parti olmuştur. Refah'a karşı gelen partilerde islamcı bir retorik benimsemişlerdir. Aslında Refah Partisi ve onun ardılları ve öncülleri için Türkiye'nin batılılaşma ya da çağdaşlaşma projesi bir karşıgelim alanıdır. Tüm bu olanlara karşın anılan partinin Gümrük Birliği'ne ilişkin politikasında bir takım değişimler öne çıkmıştır. Zaten Gümrük Birliği Türkiye'yi Avrupa Birliği'ne taşımayacaktı. Oysa Parti başkanı başbakan olmadan önce Gümrük Birliğini "gavurun uşaklığı" olarak nitelendirmiştir. Erbakan'ın başbakanlığında kurulan Refahyol Hükümeti'nin bazı dış politika uygulamaları 28 Şubat tarihli Milli Güvenlik Kurulunda uyarı almasına neden olmuştur. Toplantıda hükümetten rejime yönelik irtica tehdidinin önlenmesi ve eğitim sisteminin İslamlaştırılmasının durdurulması istenmiştir. Bazılarına göre örtülü darbe ya da post modern darbe olarak tanımlanan 28 Şubat süreci Türkiye'de siyasal İslam için bir milat niteliğindedir. Eksik bir darbe olan 28 Şubat süreci ile Türkiye'de siyasal İslam görece gerileme dönemine girmiştir.Ordunun siyaset sahnesinin oyuncusu olduğu bu süreçte Refah Partisi iktidarı bırakmak zorunda kalmış ve Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Yerine onu izleyen bir parti kurulmuşsa da Fazilet Partisi de Refah ile aynı kaderi paylaşmıştır.28 Şubat aslında bir süreçtir ve biz halen bu sürecinin etkilerini hissetmekteyiz. 11 Eylül sonrasında İslamcılık, İslami bir devlet oluşturma bağlamında büyük bir darbe almıştır. Küresel 28 Şubat süreci olarak betimlenen bu süreç radikal İslamın gerileme sürecine işaret ediyordu. Bir başka deyişle 11 Eylül İslam radikalizminin önüne bir set çekerken 1980'li yıllarda oluşan bir efsaneyi de bitiriyordu.Aynı biçimde 28 Şubat müdahalesi Türkiye'de siyasal İslamın altın yıllarını da sonlandırıyordu. Böylece İslamcılar 28 Şubat süreci ile gerçeklerle yüzleşerek kendilerine daha global bir rol biçmeye başladılar.Buradan hareketle İslamcıların AB'ye yönelik bakış açılarının ve politikalarının değişmesini de gözlemlemekteyiz ki günümüzde de bu süreç ege-

mendir. Bununla birlikte henüz Ordu İrtica tehdidinin halen varolduğuna ve bu konunun üzerinde önemle durulması hususuna vurgu yapmaktadır. Zamanın Genelkurmayının 3 Eylül 1999'da "28 Şubatı bin yıl sürdürme"[14] yolundaki söylemlerini bunun bir tezahürü olarak yorumlamak gerekir. Bu iç politikanın dış politik söylem ve eylemlerle kesişmesi gereklidir ve bu yönde etkileşimler halen sürmektedir.

KAYNAKÇA

1. Acar, Feride (1993), "İslamcı İdeolojide Kadın", *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*, Der. Richard Tapper, Çev. Özden Arıkan, Sarmal Yayınları, İstanbul.
2. Acar, Feride (1996), "Türkiye'de İslam", *Türkiye ve Avrupa İlişkileri*, Der. C. Balkır-A.Williams, Çev. Bülent Tanatar, Sarmal Yayınları, İstanbul.
3. Ahmad, Feroz (1996), *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi, Hill Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
4. Ahmad, Feroz (1995), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınları, İstanbul.
5. Akpınar , Hakan (2001), *Postmodern Darbenin Öyküsü*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
6. Akşin, Bahattin (1993), "Türkiye'de İslami Eğitim", *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*, Der. Richard Tapper, Çev. Özden Arıkan, Sarmal Yayınları, İstanbul.
7. Armaoğlu, Fahir (1999), "Yarım Yüzyılın Türk Amerikan İlişkileri", *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç,15-17 Ekim1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
8. Ateş, Toktamış (1994), *Dünya'da ve Türkiye'de Laiklik*, Ümit Yayıncılık, 5. Baskı, Ankara.

[14]Kıvrıkoğlu, 3Eylül 1999'da Sedat Ergin ile yapmış olduğu görüşmede irtica tehlikesi kalkmadığı sürece ordunun 28 Şubat sürecini devam ettireceğini vurgulamıştır.Yine Kıvrıkoğlu "28 Şubat bitmiştir"biçimindeki yaklaşımların yanlış olduğunun altını çizmiş "28 Şubat bir süreçtir.1923'de başlamıştır ve bu tarihten bu yana irticaya endeksli olarak sürmektedir.Bunu müdafaa olarak kabul ediyoruz.28 Şubat gerekirse 10 sene sürecektir.Bu gerekirse 100 sene ,gerekirse 1000 sene devam edecek bir süreçtir." sözcükleriyle Ordunun kararlılığını ortaya koymuştur (Hürriyet, 4 Eylül 1999).

9. Aykan, Mahmut B. (2000), *Soğuk Savaş Sonrası Dönem Ortadoğu'sunda Türkiye'nin İsrail'e karşı Politikası 1991-1998*,Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
10. Baytok, Taner (2001), *Bir Asker Bir Diplomat: G.Erkaya-T.Baytok Şöyleşi*, Doğan Kitap, 3.Baskı, İstanbul.
11. Birand, M. A, Bila, H., Akar, R.(2001), *12Eylül: Türkiye'nin Miladı*, Doğan Kitap, 3. baskı, İstanbul.
12. Çetinsaya, Gökhan (1998), "Türk-İran İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
13. Çakır, Ruşen (2000), "İkinci Dine Dönüş Dalgası", *Görüş*, Mayıs-Haziran
14. Çiçek, Hikmet (1997), *İrticaya Karşı Genel Kurmay Belgeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
15. Dağı, İhsan (1998a), *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*, Boyut Yayınları, İstanbul.
16. Dağı, İhsan (1998b), *Kimlik,Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*, İmge Yayınları, Ankara.
17. Davison, Andrew (2002), *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik*, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul.
18. Davutoğlu, Ahmet (2002), *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul.
19. Erhan, Çağrı, Arat, Tuğrul (2003), "AT ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.II-1919-1980*, Der. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul.
20. Gemalmaz, M. Semih (1999), "Türkiye'nin Demokratikleşme Sorunu", *İlhan Akın'a Armağan*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.
21. Gülalp, Haldun (2003) *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul.
22. Hugnes, Preston (1993), *Atatürkçülük ve Türkiye'nin Demokratikleşme Süreci*, Çev. Rabia Süer, Milliyet Yayınları, İstanbul.
23. Jaschke, Gotthard (!972), *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, Çev. Hayrullah Örs, Bilgi yayınevi , Ankara.
24. Kaplan, Sam (2003), "1980 Sonrası Türkiye'de Devlet ve Din",.in Devlet ve Din İlişkileri: Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler ,www.konrad.org.tr/index.php?id=562t

25. Karmon, Ely (2000), "The Demise of Radical Islam in Turkey"
www.ict.org.il/articles/articledet.cfm?articleid=130
26. Karpat, Kemal (1967), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul.
27. Kinzer, Stephan (2003) *Hilal ile Yıldız:İki Dünya Arasında Türkiye* , Çev. Funda Keskin, İletişim Yayınları,5.Baskı,İstanbul.
28. Kirişçi, Kemal (2002), "Türkiye ve Müslüman Ortadoğu", *Türkiye'nin Yeni Dünyası*, Der. Alan Makovsky Sabri Sayarı, Alfa Yayınları, İstanbul.
29. Komsuoğlu, Ayşegül (2000), "Türkiye'de Siyasal İslamın Yükselişi", *Uluslararası İlişkiler Yıllığı (1999)* Prof. Dr. Esat Çam'a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Sayı:3, İstanbul.
30. Koçer, Gökhan (2000) ,"Türk Dış Politikası'nın Askerileşmesi" , *Uluslararası İlişkiler Yıllığı (1999)* Prof.Dr.Esat Çam'a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Sayı:3, İstanbul.
31. Kongar, Emre (1998), *21.Yüzyılda Türkiye-2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi,4 Baskı,İstanbul.
32. Kut, Şule (1991), "Filistin Sorunu ve Türkiye", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Der. Haluk Ülman, TÜSES Yayınları, İstanbul.
33. Kürkçüoğlu, Ömer (1972), *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
34. Lewis, Bernard (1984), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara.
35. Öğün, Süleyman Seyfi (2000), *Türk Politik Kültürü*, Alfa Yayınları, İstanbul.
36. Makovsky, Alan (2000), "Türkiye", *Eksen Ülkeler : Gelişen Dünyada ABD Politikasının Ana Hatları*, Ed. Robert Chase, Emily Hill ve Paul Kennedy, Çev: Belkıs Ç. Dışbudak, Sabah kitapları, İstanbul.
37. Narlı, Nilüfer (2000-2001), "Turkish-İranian Relations: Historical Rivalry, Disputes and Prospects for Cooperation in the Post Cold War Area" *Türkish Rewiew of Middle East*, Annual 11, OBİV, İstanbul.
38. Oran, Baskın (2003), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.II-1919-1980*, Der. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul.

39. Öke, Mim Kemal (2002), *Din-Ordu Gerilimi: Küresel Toplumda Dışlanan Demokrasi*, Alfa Yayınları, İstanbul
40. Öke, Mim Kemal (2001), "Küreselleşmenin Algılanması- Paranoya mı, Türk Asrı mı- Paradoksu", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Der. İdris Bal, Alfa Yayınları, İstanbul.
41. Özbudun, Ergun (1993), *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, 3. Baskı,Ankara.
42. Özcan Gencer (1999), "50. Yılı Biterken Türk-İsrail İlişkileri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim1997,Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
43. Özcan, Gencer (1998a), "Türkiye-İsrail İlişkileri 50.Yılına Girerken" *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları,2. Basım,İstanbul.
44. Özcan, Gencer (1998b), "I-Yalan Dünyaya Sanal Politikalar", *Onbir Aylık Saltanat :Siyaset ,Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi* , Der. Gencer Özcan, Boyut Yayınları İstanbul.
45. Özcan, Gencer (1997), "Sonun Başlangıcı" *SDD (Sosyal Demokrat Değişim), Mart-Nisan* ,İstanbul.
46. Özdemir, Hikmet (t.y), "Siyasal Tarih 1960-1980", *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Der. Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul.
47. Parla, Taha (1995), "Türkiye'de Anayasa ve Meşruiyet" *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
48. Roy, Oliver (2003), *Küreselleşen İslam*, Çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul.
49. Sarıbay, Ali Yaşar (2000), *Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi Sivil İtiraz*, Alfa Yayınları, İstanbul.
50. Saybaşılı, Kemal (1998), "I-Giriş", *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi*, Der. Gencer Özcan, Boyut Yayınları, İstanbul.
51. Soysal, İsmail (1999), " Türk -Arap İlişkileri (1918-1997)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
52. Tapper, Richard (1993), *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din,Siyaset,Edebiyat ve Laik Devlet*, Der. Richard Tapper, Çev. Özden Arıkan, Sarmal Yayınları, İstanbul.
53. Tekeli, İlhan, İlkin, Selim (1993), *Türkiye ve Avrupa Topluluğu I*, Ümit Yayıncılık, Ankara.

54. Tekeli, İlhan (1997), "Türkiye Bağlamında Modernite Projesi ve İslam" *Türk İş Yıllığı 1997-1990'ların Bilançosu Değerlendirme Yazıları*, 2. Cilt, Türkiye İşçi Konfederasyonu Türk-İş Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
55. Tibi, Bassam (2002), *Boğazın İki Yakası: Avrupa ile İslamcılık Arasında Türkiye*, Doğan Yayınları, İstanbul.
56. Toprak, Binnaz (2000), "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu- A.Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
57. Turan, İlter (1993), "Türkiye'de Din ve Siyasal Kültür", *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyet ve Laik Devlet*, Der. Richard Tapper, Çev. Özden Arıkan, Sarmal Yayınları, İstanbul.
58. Turan, İlter (2000), "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu- A.Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
59. Turan, Sibel (1998), "Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ya da Bitmeyen Senfoni", *Balkan Araştırmaları -Referans Kitap*,Trakya Üniversitesi Balkan Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Edirne.
60. Turan, Sibel (2000), "Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Türkiye", *Uluslararası İlişkiler Yıllığı (1999)*, Prof. Dr. Esat Çam'a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Sayı:3, İstanbul.
61. Yetkin, Çetin (2002), *Karşı Devrim 1945-1950*, Otopsi Yayınları, İstanbul.
62. Yıldız, Yavuz (2000), *Global Stratejide Ortadoğu: Krizler, Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları, İstanbul.
63. Yılmaz, Türel (1999), "İran İslam Devrimi ve Türkiye-İran İlişkilerine Etkisi", *Strateji* No:10, Şubat, Ankara.
64. Yücekök, Ahmet (1997), *Dinin Siyasallaşması: Din-Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi*, Afa Yayıncılık ve TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul.
65. Zurcher, Eric Jan (1996), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2.baskı İstanbul.

SİYASAL İSLAMIN TÜRKİYE'DEKİ YENİ İDEOLOJİSİ: BATICI PRAGMATİZM

*Hasan Engin Şener**

"Partimiz, muhafazakar demokrat kimliği ile Türkiye'nin siyasi merkezini yeniden kurmuş ve merkez sağı en güçlü biçimde kendi zemininde toparlamıştır."
(Recep Tayyip Erdoğan, 4.11.2003)

Bu çalışma, Recep Tayyip Erdoğan başkanlığındaki Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) günümüzde yöneldiği politik çizgiye açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Böylece, Erdoğan'ın ve "yenilikçiler" hareketinin "değiştim" söyleminin arka plandaki gerekçeleri açıklanacak ve politik değişimin "söylemsel düzeyde" varolduğu savunulacaktır.

Söylemsel düzeyde varolan değişimin uygulamaya yansıdığının savunulması ile birlikte önemli bir ayrımın ortaya konulması yararlı olacaktır. Sistem/düzen tartışması ile güncel politika tartışmaları iki ayrı tartışma biçimi olup, yapılan söylemsel analiz asıl olarak düzen tartışmalarını içermektedir. Bu bağlamda savunulan tez *AKP'nin düzen partisi olduğu* yönünde olacaktır. Dolayısıyla, *söylemsel değişimin düzen bağlamında AKP tarafından uygulamaya konduğu*, çalışmada savunulan temel tezler arasında yer almaktadır.

Örneğin "imam hatip liseleri"nin AKP tarafından savunulması güncel politika önerisi olarak görülmeliyken (çünkü bu politika, şeriat değil, "demokrasi" söylemi için-

* ODTÜ, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi,

de temellendirilmektedir), AKP'nin "laikliği" savunması düzen söylemi içinde değerlendirilmelidir. İlk örnek AKP'nin siyasal İslamcı bir parti olduğu (değişim yok), ikinci örnek de onun düzen partisi olduğu (değişim var) tezine dayanak oluşturacak bir nitelik kazanır. Sonuç olarak *AKP, siyasal İslamcı bir düzen partisi olarak tanımlanabilir.* Bunun kuramsal temelini de *Batıcı pragmatizm* oluşturur.

Bu amaçla ilk ana bölümde, Refah Partisi'nin kapatılması davası, 28 Şubat kararları, Fazilet Partisi'nin kapatılması davası ve Erdoğan'ın "şiir okuma" davası çözümlenecektir. Daha sonraki ana bölümde muhafazakar demokrasi kavramı sorgulanacak ve Batıcı pragmatizmin kuramsal temelleri ortaya konacaktır. Sonuç bölümünde ise, Siyasal İslam'ın demokrasi söylemi içinde İslami Sermaye'nin rolü incelenmek suretiyle söylem analizi yönteminin eksik boyutu tamamlanacaktır.

ERDOĞAN'IN SÖYLEMSEL DEĞİŞİMİNİN TEMELLERİ

İlk bölümde Refah Partisi deneyimi ile "şeriat" karşısında demokrasi ve laiklik vurgusunun, çıkarılabilecek birinci ders olduğu savunulacak. Refah Partisi'nin kapatılmasının yolunu açan 28 Şubat süreci ve kararları bağlamında "ordu ile ilişkiler" konusunda kazanılan deneyim ikinci bölümde açıklanmaya çalışılacak. Üçüncü bölümde, Fazilet Partisi'nin kapatılmasında önemli rol oynayan "başörtüsü" sorununda edinilen deneyim aktarılmaya çalışılacak. Nihayet Tayyip Erdoğan'ın kendi yargılandığı "şiir" davasından aldığı ders, Erdoğan'daki Batıcı pragmatik söylemin nasıl "işe" yaradığını açıklayacaktır.

Refah Partisi Deneyimi

Refah Partisi'nin diğer kapatma davalarından ayrılan en önemli yanı, Anayasa Mahkemesi (16.1.1998) tarafından alınan bu kararın Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (31.7.2001) tarafından da onaylanmasıdır. Bu bağlamda Avrupa ve Türkiye'nin düşünce ve örgütlenme özgürlüğü normları laiklik bağlamında benzer sonuçları doğurmuştur. Erdoğan'ın bu nedenle Erbakan'ın hatalarını iyi de-

ğerlendirmesi, hem Türkiye hem de Avrupa'daki "kabul edilebilir" İslami çizginin sınırlarının oluşturulmasında önemli temel taşlarını ortaya koyabilir.

Refah Partisi'nin kapatılma nedenlerine baktığımızda üç ana başlık görülür: Çok hukukluluk söylemi, Şeriat söylemi, Cihad söylemi.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından da kabul edilmez bulunan bu üç unsur, Erdoğan'ın politik söyleminde olması gereken sınırları da göstermektedir.

Erbakan'ın söylemleri ile Erdoğan'ın söylemleri arasındaki "üslup" ve "içerik" farkı bu üç ana unsur bağlamında büyük bir karşıtlık içerir. Erbakan bu üç konu bağlamında ne kadar saldırgan bir dil kullanırsa, Erdoğan o kadar yapıcı bir üslup kullanmaya çalışmaktadır.

Erbakan, açıkça şiddetin ileride düşünülebilecek bir yöntem olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır: "Refah Partisi Adil Düzen getirecek. Bu kesin şart, geçiş dönemi yumuşak mı olacak, sert mi olacak, tatlı mı olacak, kanlı mı olacak?" Bu bağlamı daha da açan bir başka konuşmasında Erbakan, Refah Partisi'nin cihadı yapmak için gerekli karargahı sağlayan bir ordu olduğunu söyler. Erbakan'ın temsil ettiği konumlanışın çok hukuklu bir sistemi teşvik ettiği yine kendisi tarafından dile getirilmiştir: "Çok hukuklu bir sistem olmalı, vatandaş genel prensiplerin içerisinde kendi istediği hukuku kendisi seçmeli." (Anayasa Mahkemesi, Karar 1998/1)

Demokratik yolların dışına çıkan bu söyleme karşılık Erdoğan'ın (akparti.org.tr, 26.5.2003) üslubu demokrasi içi çözüm yollarını salık verir: "Türkiye, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devletidir ve her şey demokratik bir süreç içerisinde gelişmektedir. Bunun dışında herhangi bir şey aramanın anlamı yoktur."

Nitekim Erdoğan'ın söylemindeki demokrasi ve demokratik kurumlara duyduğu saygı vurgusu, daha iktidara gelir gelmez yaptığı basın toplantısında açığa vurulmuştu. Burada Erdoğan temel kaygılarının siyasal kurumların güvenilirliğini korumak olduğunu, eğer bu kurumlara olan güven kaybedilirse demokrasinin iyi ellerde

olduğunu söylemenin mümkün olamayacağını[1] ifade eder. Demokratikleşme yolunda atılacak adımların hep arkasında olacağını belirten Erdoğan, Türkiye'de işkence, idarenin kötüye kullanılması gibi insan hakları ihlallerinin varlığına işaret edip bunların üstesinden gelme sözünü verir.

28 Şubat Deneyimi

28 Şubat'ta yaşanan gelişmeler Türk siyasi hayatının tarihine "postmodern darbe" olarak girdi. 31 Ocak 1997 tarihli Kudüs gecesi şeriat sloganları ile süslü tiyatro oyunu 28 Şubat'a giden süreçte önemli bir adımdı. Eski Deniz Kuvvetleri Komutanı emekli Oramiral Güven Erkaya bu olayı "bardağı taşıran son damla" olarak tanımlıyordu. Nitekim 4 Şubat'ta tanklar Sincan'da gövde gösterisi yapacaktı. 28 Şubat'taki tarihi MGK toplantısında Sincan olayları da masaya yatırılan konular arasındaydı. Birinci maddede bu konu özellikle vurgulandı: "Demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ni hedef alan rejim aleyhtarı faaliyetler karşısında ödün verilmemelidir."

28 Şubat'ın temel dersi asker ile ilişkilerin çatışma içinde olmaması gerekliliği idi. Her ne kadar Erdoğan için 23 Nisan'da yaşanan resepsiyon krizi[2] değişen söylem açısından yanlışlayıcı bir olay gibi görünse de, daha sonra yapılan açıklamalar "politik söylemsel dönüşümü" açıkça ortaya koymaktaydı. Meclis Başkanı Arınç'ın eşinin türbanlı olarak 23 Nisan'da resepsiyona ev sahipliği yapacağı haberleri üzerine Cumhurbaşkanı, Muhalefet lideri ve ordu, 23 Nisan resepsiyonuna katılmama kararı aldı. 23 Nisan öncesinde yapılan "türban yok" açıklaması protestonun geri çekilmesine yetmemişti. Bu olay ordu–hükümet gerginliğini açıkça ortaya koyuyordu, zira ordu son dönemlerde yaşanan olaylardan sonra AKP'nin "izleme süresi"nin bittiği mesajını açık bir dille ifade ediyordu. Nitekim 23 Nisan 2003'teki "resepsiyon krizi" sonrası

[1] Kanımca, burada kastedilen, askeri değil, sivil siyasal kurumların etkili olması isteğidir ki bu da AKP açısından önemli bir unsurdur.

[2] 23 Nisan Krizi ve ordu-hükümet arası ilişkilerin bir değerlendirmesi için bkz. Şener (2003).

toplanan MGK'da çıkan ilk karar "laiklik ilkesinin öneminin altının çizilmesi" oldu.

23 Nisan'ı doğuran olaylar yalnızca türban krizi ile ilgili değildi. Yurt dışındaki milli görüş teşkilatlarının desteklenmesi ve devlet içindeki kadrolaşma hareketi tepki çeken unsurların başında geliyordu. Bununla birlikte ortaya konmalıdır ki, Erdoğan "laikliğin koruyucusu" olduklarını ve ordu ile aralarında hiçbir husumetin bulunmadığını, tam tersine büyük bir uyum içinde hareket ettiklerini söylüyordu. AKP'nin temel taktiği gerilimi yükseltmemek idi, zira aksi bir durumun kendileri için bir tehdit oluşturacağının farkındaydılar. Bir sorun baş gösterdiğinde, Erdoğan'ın ilk tepkisi "devletin üst yönetiminde bir gerilim yoktur" oluyordu. "Yapıcı" bir konumlanış içinde bulunmaya çalışan AKP, MGK'nın kaldırılması yönünde görüş bildiren Oostlander raporuna[3] atıfta bulunmadan ancak onu ima ederek, MGK'nın anayasal ve demokratik bir kurum olduğunu ortaya koyacaktı. Bir yandan AB'ye üyelik için ordunun yetkilerini kısıtlayıcı paketler hazırlarken, diğer taraftan MGK yanlısı bir tavrın oraya konmuş olması, Erdoğan'ın pragmatik yönünü ortaya koymakta idi. Yine de Erdoğan için tehlike sürmekteydi, zira ordu 28 Şubat'ı gerektiren koşulların varlığı durumunda bu sürecin de devam edeceğini bir kez daha vurgulama gereği duymuştu.

Erdoğan'ın ordunun bu söylemine karşı tepkisi yine pragmatik ve hayli yapıcı idi: "Türk Silahlı Kuvvetleri modernleşme ve demokratikleşme sürecinin miladıdır." Zaten Erdoğan, Çetin'in (2003: 98-99) aktardığı gibi, 28 Şubat'a muhalefet etmek yerine, o günü unutmayı tercih ettiğini, bir konuşmasında dile getiriyordu: "Ben diyorum ki, demokrasiye inanmış insanlar olarak artık biz şu 28 Şubat sürecini unutalım. Bunu konuşmayalım. Yani bunu konuştukça o süreci ayakta tutarız. Bunu ayakta tutmanın

[3] Oostlander'in (2003) ordunun siyasetteki rolünün azaltılmasının Türkiye'nin Avrupa Birliği yolunda atması gereken en önemli adımlardan biri olduğunu belirttiği raporunda, MGK'nın tamamiyle kalıdırılması ve ordu harcamalarının sivil otoritelerce denetlenmesi gereği savunulur.

anlamı yoktur. Türkiye artık 28 Şubat'ları aşmıştır aşmalıdır."

Fazilet Partisi Deneyimi

Fazilet Partisi deneyimi Erdoğan açısından, türban konusunda izlemesi gereken "kendi resmi tavrını" ortaya koymak açısından yararlıdır. Fazilet partisinin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması (22.6.2001) iddialarının altında yatan iki temel nedenden birisi "kapatılmış bir partinin devamı" olmak ise diğeri "türban" sorunudur. Anayasa Mahkemesi, FP'nin Refah Partisi'nin devamı olduğu yolundaki iddiayı oy çokluğuyla reddetti, ancak laiklik ilkesine aykırı faaliyetlerinden dolayı FP'nin temelli kapatılmasına oy çokluğuyla karar verdi.

Erdoğan'ın Fazilet Partisi deneyiminden çıkardığı ilk ders kendi partisinin köklerini aldığı iki partiye de sırt çevirmek olmuştur. Erbakan önderliğindeki Refah Partisi'ne ve özellikle Erbakan'a yönelttiği eleştiriler, geçmişin Erdoğan tarafından sahiplenilmediğini gösteriyordu. Aynı şekilde daha Fazilet Partisi içindeyken baş gösteren "gelenekçi - yenilikçi" tartışmaları AKP'nin Fazilet "geleneğini" taşımadığına işaret etmekteydi. Erdoğan "biz hiçbir partinin devamı değiliz" derken, Refah ve Fazilet partisi deneyiminden çıkardığı dersi de ortaya koyuyordu aslında.

Erbakan-Erdoğan çatışması kendini özellikle Fazilet Partisi kurulunca gösterdi. Hem Erbakan'a hem de Kutan'a bayrak açılmıştı. Fazilet Partisi'nin genel başkanlığına Erbakan'ın düşündüğü isim olan Kutan getirilmişti. Gül daha sonra Kutan'a karşı 14 Mayıs 2000 tarihinde genel başkanlık yarışına girişecek ancak yine Erbakan'ın tercih ettiği Kutan seçimi kazanacaktı. Erbakan etkisi genel başkanlık dışında il başkanlıklarında da mevcuttu. Erdoğan, partinin İstanbul il başkanlığına kendi tercihi olan Kadir Topbaş'ı getirmek istiyordu, ancak yine Erbakan'ın dediği oldu: Numan Kurtulmuş. Erdoğan-Erbakan çatışması, Erdoğan'ın şiir davası sonucunun kesinleşmesi sonucunda, bu defa İstanbul Belediye Başkanlığı'na kimin getirileceği ile devam etti. Ali Müfit Gürtuna ismi ile yine Erbakan kazanıyordu. Pınarhisar cezaevinde hapisteyken ziyaretine dahi gelmeyen Erbakan'ın Erdoğan ile

çatışması bugün de devam etmektedir (Çetin, 2003). Erbakan, Erdoğan'ı milli görüşün değil "gayri milli" görüşün temsilcisi olmakla suçlamaktadır.

Aynı söylemsel dönüşüm "türban" sorununda da yaşandı. Erdoğan seçimden önce ve sonra "türbanın birincil gündemlerinde olmadığını" açıkça ifade ediyordu. Bununla birlikte söylemsel düzey pratikte, "türban" çatışmasını engelleyemedi. Bülent Arınç'ın meclis başkanı olurken, eşinin başörtüsünü kastederek "inadına Meclis Başkanı oldum" demesi, Erdoğan'ın pragmatik söylemi ile uyum içinde değildi. 23 Nisan krizinin türban ekseninde oluşması Erdoğan'ın türban konusunda aslında eskisi gibi düşündüğünü, ancak mevcut durum nedeniyle türbanı öncelikli gündemlerine alamadıklarını göstermekteydi. Bununla birlikte yapıcı üslup, geç de olsa kullanılmıştır (Bkz. Tablo 1).

Söylemsel düzeyde, türban bağlamındaki yumuşama pragmatik dolayımları olan bir konumlanıştır. Avrupa Birliği'ne uyum süreci, aşağıda aktarılacağı gibi pragmatik duruşun çok önemli bir ayağıdır. Konuya AİHM açısından yaklaşmak bu durumu açıklayabilecektir. AİHM kararlarına bakıldığında ilk göze çarpan unsur, bu konuyla ilgili olarak, Anayasa Mahkemesi ile olan yorum benzerliğidir. Bu ortak yoruma göre, kamu hizmetinden yararlanmak isteyen yurttaş, bu hizmeti veren kamu kurum veya kuruluşunun kurallarına da uymak zorundadır. Bu bağlamda, laik bir üniversiteye giden bir kişi, buranın kılık kıyafet yasasına uymak zorunda olacaktır. Bu durumda, var olan yasaya uyulması noktasında bir uyuşma açıktır. Ancak sorun bununla sınırlı değildir.

AİHM ve Anayasa Mahkemesi kararları arasında ayrıntıya inildiğinde yorum farklılığı olduğu görülecektir. Bu yorum farklılığına göre, AİHM (ECHR, 31.7.2001) tarafından, laiklik ve türban arasındaki kopmaz bağ gevşetilmekte ve *sadece* türbanın savunulması laik devlet için bir tehdit olarak görülmemektedir: "Ayrı ayrı ele alındıklarında, Refah liderlerinin özellikle İslami türban sorunu (...) hakkında yaptıkları politika beyanları Türkiye'deki laik rejim için yakın bir tehdit oluşturmaz". Bunun anlamı açıktır: *Türban takmak yasal olarak yasak olabilir, an-*

cak bunun meşruluğunun tartışılması laik ve demokratik devlet ilkeleriyle zorunlu bir çelişme ya da çatışma halinde değildir.

Görülüyor ki, böyle bir durumda, Avrupa'nın düşünce özgürlüğü çerçevesini arkasına alan bir Tayyip Erdoğan, türban tartışmaları dolayısıyla, en azından bunun savunulması hakkı bağlamında, daha rahat bir politik zemine kavuşabilecektir[4]. Politik zeminin özgürleşmesi ve da Erdoğan açısından daha az zorlaşması, "Şiir Davası" bağlamında daha iyi ortaya konabilecektir.

Şiir Davası Deneyimi

"Minareler süngü/ Kubbeler miğfer/ Camiler kışlamız/ Müminler asker"
(Erdoğan'ın, halkı kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmekten ceza aldığı şiiri)

Tayyip Erdoğan'ın okuduğu şiir nedeniyle ceza alması Erdoğan ve ekibi açısından en büyük darbe olmuştu. Siyasetten men edilen Erdoğan, "affedilse dahi" siyasete dönemeyecekti. Hatta Anayasa Mahkemesi, (seçimden sonra) verdiği bir kararda Erdoğan'ın seçimlere genel başkan sıfatı ile girmesinin de yasal olmadığı sonucuna varmıştı.

Erdoğan'ın Batıcı söyleminin gerekliliği tam da bu noktada ortaya çıktı aslında. Anayasa Mahkemesi bu kararı aldığı sırada Erdoğan'ın yasaklılık hali de mevcut değildi; zira Erdoğan'ın başbakanlık önündeki en büyük engeli Avrupa Birliği'ne uyum yasaları sayesinde ortadan kalkmıştı.

Öyle ki Erdoğan'ın siyasetten yasaklılık hali Avrupa Komisyonu'nun 2002 İlerleme Raporunda yankı bulmuş,

---

[4] Oostlander (2003) raporunda, Türkiye'deki laiklik uygulamaları "katı" olarak betimlenmekte, din ile ilgili politkalarda daha hoşgörülü ve özgürlükçü davranış salık verilmektedir.

[5] Murat Aydın (2002), Dreyfus Davasına benzettiği Erdoğan'ın şiir davasını anlattığı kitabında, bu davanın aslında 28 Şubat'ın izlerinin taşıdığını, Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde değiştirilen bazı maddelerin dahi göz ardı edildiğini, AB'ye uyum için gerekli Anayasa değişikliklerinin sırf Erdoğan'a yarıyor diye çıkarılmadığını özellikle vurgular.

bunun, reformların ruhuna aykırı olduğu vurgulanmış, AB yolunda ilerleyen Türkiye'nin uygulama yönündeki eksikliklerinden biri olduğu ima edilmişti. Türkiye bu eksikliği uyum paketleriyle (ve dolayısıyla Erdoğan'ın vesayetini kaldırmak suretiyle) gideriyordu.

Bu nedenle Erdoğan'ın seçimleri kazanır kazanmaz Batı'ya verdiği mesaj anlamlıdır. Eskinin Batı karşıtı söyleminin tamamen reddedildiği ve Batıcı bir tavrın benimsendiği açık ve kesin bir dille belirtiliyordu: "Türkiyemizin AB'ye giriş sürecini hızlandıran, ülkemizin dünya ile entegrasyonunu güçlendiren bir ekonomik programın uygulanması konusunda kararlı olan partimiz görev almaya hazırdır" (akparti.org.tr, 3.11.2002). AKP'nin 11 Eylül dolayısıyla terörü kınaması da Batıya verilmiş bir mesajdı aslında: "Terörün dini olmaz".

Çetin (2003: 96-97), AKP'nin IMF ve İsrail'e olan, ilkine olumlu, ikincisine olumsuz değil ancak ihtiyatlı tavrının, kendisini Saadet Partisinden ve önceki Siyasal İslamcı partilerinden ayıran unsurlardan biri olduğunu söyler. Öyle ki, İsrail'le olan ilişkileri bir değişken olarak ele alan İsrail Dışişleri Bakanlığı eski Müsteşarı Dr. Alon Liel, Erdoğanizmin Kemalizmin güncel versiyonu olduğunu söyleyebilecek kadar ileri gidebilmiştir. (Milliyet, 24.09.2003).

23 Nisan Krizine neden olan üç sorun bağlamında AKP söylemi

23 Nisan krizine yol açan birinci sorun hem Refah hem de Fazilet Partisi'nin kapatılmasında büyük rol oynamış olan türbandır. Meclis başkanı Bülent Arınç'ın eşinin türban ile resmi bir resepsiyona ev sahipliği yapacağı yönündeki haberler üzerine ordu, cumhurbaşkanı ve muhalefet lideri resepsiyona katılmayabilecekleri mesajını verdi. Bunun üzerine Arınç geri adım attı ve eşinin resepsiyona katılmayacağını bildirdi. Erdoğan da benzer açıklamada bulundu. Ancak bu son dakika gelişmesi protestoyu engellemedi.

30 Nisan'daki MGK toplantısında bu krizi yaratan konular görüşüldü ve "laiklik" ilkesinin altı çizildi. AKP, laiklik ilkesine bağlı olduğunu, MGK kararının kendi dü-

şünceleri ile çelişmediğini ifade etti. Ancak ordunun tepkisi atamalar dolayısıyla (bkz. Tablo 2) hala devam ediyordu. AKP laikliğe olan bağlılığının yanında orduya da bağlılığını ilan etmek ihtiyacını hissetti. Buradaki ilginç nokta AKP'nin AB'ye uyum sürecinde ordunun ve dolayısıyla MGK'nin yetkilerinde kısıtlamaya gidecek düzenlemeleri hazırlamakta oluşuydu.

Tablo 1 Sorun 1: Resmi resepsiyonda İslami simge olarak türbanın giyilmesi.

Tepki 1: Cumhurbaşkanı, Genelkurmay ve CHP'nin resepsiyona katılmama kararı.
Yanıt1: Erdoğan ve Arınç'ın eşlerinin resepsiyona katılmayacakları kararı.
Tepki2: MGK kararlarının birinci maddesinde laiklik ilkesinin altı çizildi.
Yanıt2: AKP: "Her şey normal. Laiklik, hepimizin duyarlığı."
Tepki3: Ordu:"28 Şubat'ı gerektiren koşulların varlığı durumunda süreç devam eder."
Yanıt3: AKP: "TSK Türk modernleşmesinin mimarıdır."
(Not: AKP, MGK'nin yetkilerini 7. paket ile kısıtladı.)

23 Nisan krizini yaratan nedenlerden birisi de AKP'nin kadrolaşması idi. Sivil ve askeri kesimden gelen tepkiler üzerine AKP siyasal iktidar olarak kendi politikalarını başarı ile yürütebilmeleri için kendi kadroları ile çalışmalarını istemelerinin doğal olduğu tezini işledi. Onlara göre, bürokrasi, seçimlerde siyasal partilerle birlikte yenilgiye uğramıştı. Ancak tepkiler dinmedi. Ordu, AKP hükümeti ile hiçbir sorunu olmadığı açıklarken bile istisna olarak "İslamcı kadrolaşma"ya referans gösteriyordu. AKP bu kez kadrolaşma gibi bir derdimiz yok diyerek tepkisini yumuşattı. Ancak bu da yeterli olmamıştı ve nihayet kadrolaşmanın söz konusu olmadığını söyledi. Yine de sorun çözülmüş değildi.

Tablo 2 Sorun 2: AKP'nin kamu kurumlarına İslamcı yandaşlarını ataması.

Yanıt 1: Kendi kadromuzla çalışmak hakkımız.
Yanıt 2: Kadrolaşma diye bir derdimiz yok
Yanıt 3: Kadrolaşma söz konusu değil.
(Not: Kadrolaşma iddiaları hala gündemde.)

23 Nisan krizinin üçüncü sorunu Milli Görüş genelgeleri idi. Buna göre büyükelçilerden, yurt dışındaki İslamcı örgütlere yardım edilmesi isteniyordu. AKP'nin baştaki tepkisi bu genelgelerin *ilk* olmadığı yönündeydi. Ancak nasıl ki atamalar tezi işe yaramadıysa, bu tezi de kabul görmedi. AKP bu sefer, gerekirse bu genelgelerin geri çekilebileceğini ifade etti. Ancak bu da yeterli görülmemişti ki AKP söylemini daha da yumuşattı ve kendisinin milli görüşü terk ettiğini ilan etti. Erbakan'ın Erdoğan'ı "gayri milli görüşün" temsilcisi olarak suçlaması Erdoğan'ın bu sözü için bir destek sağlamışsa da, uygulamada bu genelgelerin geri çekilmemesi ve milli görüşün AKP'nin temelinde var olduğu da bir gerçekti.

Tablo 3 Sorun 3: İslamcı vakıflarının desteklenmesini öngören genelgelerin çıkarılması.

Yanıt 1: Bu genelgeler ilk değil.
Yanıt 2: Gerekirse geri çekeriz.
Yanıt 3: Milli görüşü terk ettik.
(Not: Genelge geri çekilmedi.)

AKP'nin "milli görüş" tarihinden çıkardığı derslere bakıp söylemsel düzeyde değiştiği sonucu, sorunlara verilen tepkilerdeki "yumuşama" eğiliminde açıkça belirmektedir. AKP'nin bu anlamda üslup olarak yapıcı ve pragmatik bir tutum izlediği savunulabilir[6].

Erdoğan bağlamında AKP'nin söylemini inceleyecek olursak aşağıdaki tablo genel çerçeveyi bize sunacaktır. Kuşkusuz tabloda ifade edilen söyleme yansıyan deneyimler birbiri ile ilişki içindedir ve birbirini dışlayıcı değildir. Refah partisinin kapatılma nedenleri arasında türbanın savunulması da söz konusudur. Ya da 28 Şubat süreci yalnızca ordu ile ilişkileri değil, aynı zamanda türban

[6] Bununla birlikte AKP'nin, *düzen* tartışmaları dışındaki *güncel* politikada yapıcı olduğunu ortaya koymak gibi bir savım olmadığı belirtilmelidir. (Memur eylemlerinde (onlara "illegal örgüt üyeleri" denerek) ve YÖK (rektörlere "edep sınırlarını aşanlar" denerek) tartışmalarında görüldüğü gibi agresif bir dil, *güncel* politika bağlamında söz konusu olabilir.)

sorununu ve daha genel olarak laikliği de içermektedir. Aynı şekilde Fazilet partisi ve Erdoğan davası deneyimini yine laiklik bağlamında okumak da mümkündür. Sınıflandırmada öne çıkan noktalar kristalize edilmiş ve bunların söylemsel olarak yansımaları sunulmuştur.

Tablo 4 Erdoğan'ın Söylem Analizi

Deneyim	**Söylem**
Refah Partisi	Demokratikleşme (laiklik) söylemi
28 Şubat	Ordu ile çatışmama söylemi
Fazilet Partisi	"Yeni"lik söylemi, yeni türban söylemi
Erdoğan Davası	Batıcı söylem

Özetle Erdoğan'ın söyleminde şu temel noktalar açığa çıkmıştır:

Tablo 5 Erdoğan'ın Söylem Analizi – 2

1.	Yenilik söylemi
2.	Batı söylemi
3.	Demokratiklik söylemi
4.	Laiklik söylemi
Üslup:	Yapıcı – Pragmatik

Söylenebilir ki söylem düzeyinde AKP'de "düzenle uyumluluk yönünde" bir dönüşüm söz konusudur.

MUHAFAZAKAR DEMOKRASİ Mİ BATICI PRAGMATİZM Mİ?

Batıcı pragmatist ideolojik konumlanışın, AKP'nin kullandığı kavram olan muhafazakar demokrasi ile karşıt bir anlam ikiliği oluşturduğu söylenebilir mi? Öyle görülmektedir ki, muhafazakar demokrasi kavramsallaştırması, Kongar'ın deyimiyle, devletçi-seçkinci cephenin karşısında gelenekçi-liberal cephede olunduğunu göstermektedir. Siyasal İslamın böyle bir yer edinme uğraşı en başta, meşru bir zemin üzerinde hareket etmelerini sağlayacaktır, zira Kemalist devrime düşman değil ancak onun daha da demokratikleştirilmesi yönünde evrilmesi gerektiğine inanan ideolojik bir zemin, şeriatçı hedeflerin dü-

şünülmediğini ortaya koyabilecektir. Aynı şekilde, böyle bir zemin, laikliğe getirilebilecek tüm eleştirilerin aslında şeriat bağlamında değil, demokrasi bağlamında düşünülmesi gereğini ortaya koyabilecektir. Müslüman demokrat yerine muhafazakar demokrat sıfatının seçilmiş olması, söylemsel dönüşümün de bu anlamda bir kanıtı olacaktır.

Heper'in de (2002:140) benzer şekilde ortaya koyduğu devlet seçkinleri ile siyasal seçkinler arasındaki çatışma biçimi bugün de devam etmektedir. Kendilerini ülkenin koruyucusu olarak gören devlet seçkinleri, siyasal seçkinlerin kendi özgül ve özel amaçlarının ülkeye zarar verdiği görüşündedir.[7] Askeri müdahalelerin bir amacının ülkenin "yüksek" çıkarları için demokrasinin kurtarılmasına ve diğerinin daha ussal temelli bir demokrasi savına dayanması, "toplum mühendisliği" anlayışı olarak görülürse, Muhafazakar demokrasi kitabında Akdoğan'ın neden bu anlayışa karşı çıktığı daha iyi anlaşılır olacaktır, zira toplum mühendisliğine karşı çıkmak[8], akademik anlamda Kemalist Devrime ve askeri darbelere karşı duruşu da temellendirecektir[9].

Ülkemizde yaşanan seçkinler arası mücadelenin temel sorunu, Heper'in (2002: 141) belirttiği gibi, demokrasi ve laiklik (yani sistem/düzen) tartışmalarına odaklamaktadır. AKP'nin demokrasi ve laikliğe olumlu yaklaşma çabası bu durumu tersine çevirebilecek ve sistem tartışmasının aşılmasına katkıda bulunabilecektir. Nitekim Refah sonrası kurulan İslamcı partilerin daha ılımlı bir yorumu benimsemiş olduğu ve bu durumun AKP ile zirve noktasına ulaştığı söylenebilir[10].

---

[7] Bu noktada Mason (2000: 58), laik seçkinlerin parti kapatmalarda ve darbelerde kendilerini demokrat görebilmelerini çarpık bir usavurma olarak görmektedir.

[8] Bununla birlikte AKP'nin toplum mühendisliğinden vazgeçmediği, tam tersine siyasal İslamcı politikalar ile neo-liberal bir toplumsal dönüşümü hedeflediği ve bunun toplum mühendisliği olarak görülmesi gerektiği belirtilmelidir.

[9] Burada "Kemalist Devrim=Askeri Darbe" eşitlemesi asla yapılmadığından, her ikisi ayrı ayrı bağlamlar olarak düşünülmelidir.

[10] Öniş ve Keyman (2003: 99), AKP'nin başarısının arkasındaki temel nedenlerden biri olarak Erdoğan'ın kendisini İslamcı etiketten uzaklaştırma ve merkez sağ formasyonda sunarak daha geniş kesimlere hitap

Bununla birlikte muhafazakar demokrasi kavramı, AKP'nin Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde savunduğu Batıcı politikalar ile çok kültürlü sivil demokrasi anlayışını açıklamakta yeterli gözükmemektedir. Muhafazakarlık, Avrupa'daki anlamı ile Fransız Devrimine, Türkiye'deki anlamı ile de Atatürk tarafından kurulan laik cumhuriyetin dayanağı olan Batı'ya duyulan şüphe üzerine kuruludur. Aynı şekilde muhafazakar anlayış, "çok kültürlü" demokrasiye şüphe ile yaklaşırken, AKP, AB'ye uyum sürecinde bu tarz politikaları (geleneksel dillerin kullanılması, isim yasaklarının kalkması vs.) uygulamaya koymuştur. Ancak bu uyuşmazlık AKP'nin muhafazakarlık yorumunun liberalizm ile birlikte okunması durumunda anlaşılır olabilir; zira AKP'nin yorumladığı biçimiyle muhafazakarlık, adeta liberalizmi andırmaktadır ki bu konuya aşağıda değinilecektir.

Aynı şekilde, muhafazakar demokrasi kavramı, AKP'nin pragmatik yönünü ortaya koyamamaktadır. AKP'nin doğası gereği demokrat olduğu ve siyasal İslamın "şeriatçı" geçmişinden sihirli bir değnekle kurtulduğu izlenimi uyandırılmaktadır. Oysa ki, siyasal İslamın gündemi, Türkiye'nin siyasal geçmiş ve deneyimi ile dolaşık olarak gelişmiş ve gündem zorunlu olarak değiştirilmek zorunda kalmıştır.

Bununla birlikte, muhafazakar demokrasi kavramı ile AKP'nin niyeti açıklanmak istenmektedir ki bu Batıcı pragmatizm kavramsallaştırmam ile uyumsuz değildir. Kanımca, muhafazakar demokrat sıfatının benimsenmesi, mevcut siyasal düzen (cumhuriyetçi, laik, demokrat) ile karşıtlık içermeyeceklerine, politikalarının bu düzen içerisinde olacağına işaret etmektedir. Bunun anlamı, aslın-

---

etme çabasını ifade etmektedir. Ayrıca Erdoğan'ın Türkiye'nin sorunlarına çözümün "demokrasi" içinde yattığını savunması, AKP'yi öne çıkaran nedenlerden biri olarak görülmüştür. Yaraşır ve Aygün (2002: 192) de benzer bir şekilde AKP'yi merkeze daha yakın görmektedir: "Aslına bakılırsa, ne merkez sağ, eski merkez sağ olmadığı için, ne siyasal İslam eskisi gibi sadece pre-modernist kesimlerin bir tercihi olarak görülemeyeceği için, AKP'nin merkez sağ ile RP çizgisini birleştiren yeni bir sistematikle hareket ettiğini söylemek mümkün görülmektedir".

da kendilerinin de bir "düzen" partisi olduklarını göstermektir.

Bu bağlamda, motto olarak kullandığım Erdoğan'ın sözü anlam kazanır: "Partimiz, muhafazakar demokrat kimliği ile Türkiye'nin siyasi merkezini yeniden kurmuş ve merkez sağı en güçlü biçimde kendi zemininde toparlamıştır" (akparti.org.tr, 4.11.2002).

İslamcıların Avrupa Birliği'ne bakışındaki değişimi anlattığı makalesinde Ruşen Çakır (1999), eski İslamcı Avrupa karşıtı söylemin yavaş yavaş terk edilmeye başladığını savunur. Ziya Öniş (2001) de siyasal İslamın katılığının kırılması ile anayasal sınırlamaların ve tam üyelik sürecinin birbiriyle bağlantılı olgular olduğunu öne sürmektedir. Gerçekten kanımca, AKP ve Erdoğan *pragmatist ve Batıcı* bir özellik sergiler (Şener, 2002) çünkü demokrasi ile dolaşık da olsa siyasal İslamcı bir duruş ancak düşünce ve ifade özgürlüğünün genişletildiği bir ortamda vücut bulabilir[11].

Elbette pragmatizm Erdoğan'ın bir keşfi değildir. Bununla birlikte söylemsel olarak en sistematik biçimde kullanan Erdoğan olmuştur. Erbakan'ın da kendi çıkarı için söylem değişikliğine gittiği zaman zaman görülmüştür. Ancak bu sistematik bir biçimde geliştirilmediği gibi, hiçbir zaman da sürekli ve istikrarlı olmamıştır. Örneğin, Erbakan Askeri Şura nedeniyle Anıtkabir defterine "Yüce milletimizin eşsiz İstiklal Savaşı'nın büyük komutanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk" yazabilmiş, bir askeri şura toplantısında irticaya karışan subaylarla ilgili dosyanın oylanmasında en önce elini kaldırabilmiş, sırf asker olduğu için Genel Kurmay Başkanı'nı otomobiline kadar geçirebilmiş (Arcayürek, 2003: 29, 70, 135) bir liderdir. Ancak Refah partisi kapatılma davasının tutanaklarında kayda geçmiş sözler göstermektedir ki, bunların herhangi bir temeli (söylemsel değişim anlamında) yoktur, zira nihai amaç farklıdır.

[11] Çalışmada, AKP'nin Batıcı ve pragmatik konumlanışı özellikle Avrupa Birliği bağlamında ortaya kondu. Bunun yanında ABD üzerinden benzer bir değerlendirme yapmak da mümkün olacaktır. Türkiye'nin Irak politikası bu bağlamda önemli ipuçları sağlamaktadır. Irak'a Türk askeri gönderme kararı bunun en somut örneğidir.

Bu noktada, Erdoğan'ın pragmatizminin nihai amacının ne olacağı sorusuna cevap vermek gereklidir. En kötümser senaryo olarak Fethullah Gülen'in şu sözü ortaya konabilir: "Nihai hedefe ulaşana kadar, yani sonuca ulaşıncaya kadar, her yöntem, her yol mübahtır. Bunun içerisine yalan söylemek de, insanları aldatmak da girer"(Hablemitoğlu'nun (2003: 29). Hablemitoğlu'nun Gülen'den aktardığı bu sözler, nihai hedefi şeriat olan ve bunun için şimdilik ılımlı görünmeyi tercih eden bir ideolojinin yansıması olarak görülmelidir. Bu anlamda ılımlı görünmek suretiyle "adliye, mülkiye veya başka hayati müessesede" yer almak, kadrolaşmak nihai amaca ulaşmak için kullanılacak bir araç olacaktır. Ancak, Erdoğan'ın nihai amacının İslam devleti olduğunu ortaya koymak, şu anki veriler itibariyle, bu çalışmanın sınırlarını zorlamak olur; zira söylemsel dönüşüm incelendiğinde, AKP'ye düzen içinde yer verilmesi doğru gözükmektedir[12].

Zaten, Batıya entegre olmuş bir AKP'nin, kendisini bu sistemden koparabilmesi mümkün gözükmemektedir. Avrupa Birliği'ne uyum sürecindeki demokratikleşme atılımları AKP'nin çıkarına olsa da, nihai hedefin şeriat olarak konması durumunda bunun Avrupa tarafından kabul görmeyeceğinin altını çizmek faydalı olacaktır.

Erdoğan'ın konumunun anlaşılması için Brumberg'in sınıflandırması (Tablo 6) işlevsel olacaktır. Buna göre, siyasal İslam temelde üçe ayrılır (Brumberg, 1997: 16-18): Bunlardan ilki "Militan Köktencilik"tir. Reformizmi reddeden, İslam devletine ulaşmak için güç kullanılmasını talep eden, düzen ile hiçbir şekilde barışık olma gibi bir kaygısı olmayan bu gruptaki İslamcılar, tüm toplumu cahiliye devrinde gördükleri için, Müslüman bir toplumun cahil insanların reformları ile kurulamayacağını, dışarıdan devrimci bir eylemin gerekli olduğunu savunurlar.

[12] Bununla birlikte belirtilmelidir ki, AKP şeriatçı olsun ya da olmasın, temel tezim yine de geçerli olacaktır: "AKP, siyasal İslamcı bir düzen partisidir." Bu anlamda "şeriat" bağlamlı bir çözümleme girişiminin açıklayıcı gücü de tartışmalı olacaktır.

Tablo 6 Brumberg'in Siyasal İslam Sınıflandırması

Siyasal İslam	Araç	Amaç
Militan Köktenci	Devrim	İslam devleti
Reformist Köktenci	Reform	İslam devleti
Stratejik Modern	Reform	Demokrasi

Brumberg'den (1997: 16-18) uyarlandı.

Brumberg ikinci grubu "Reformist Köktencilik" olarak tanımlar ki bunlar bireysel hakları topluluk haklarına tabi kılarlar ve ütopyacı bir idealizme sahiptirler. Ancak İslam devletini kurmak için liberal nosyonları kullanırlar (örn. derece derece siyasal liberalizasyon, sivil toplumun güçlendirilmesi vs.), ancak demokrasi, İslam devletine ulaşmak için sadece bir araçtır.

Son gruba giren İslamcılar ise "Stratejik Modern" olarak sınıflandırılır. Bu gruptakiler düzen ile bir sorunu olmayan, demokrasi içinde talep arayanlardır.

Tablo 7 Takiyye ve Pragmatizm

Siyasal İslam	Amaç	Yöntem (*)	Örnek (*)
Reformist Köktenci	İslam devleti	Takiyye	Refah Partisi
Stratejik Modern	Demokrasi	Pragmatizm	AKP

(*) Brumberg'in kavramsallaştırmalarına kişisel eklemeler.

Öniş'in Brumberg'e yönelttiği eleştiri saklı kalmak kaydıyla[13], Brumberg'in tablosundan hareketle pragmatizm ve takiye arasındaki ayrımı da ortaya koymak gereklidir. Nihai hedefi şeriat olan ve düzen içinde yer almayı sadece bir araç olarak gören ideolojik konumlanış takiyye olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, pragmatizm, düzen içinde yer almayı hedefleyen, bu hedefi doğrultusunda değişimi kabul etmiş ya da kabul etmek zorunda kalmış bir ideolojik duruşu ifade eder. Bu anlamda,

[13] Öniş'in (2001) de belirttiği gibi, Brumberg'in çizdiği tabloda nihai hedefi şeriatçı olanlarla olmayanlar arasında yapılan ayrımda kullanılan "şiddet kullanmama ve düzenle uyum içinde olma" gibi ölçütler yeterli gözükmemektedir, çünkü her ikisi de demokratik sistem içerisinde şiddet kullanmayıp sistemle bütünleşmiş bir görünüm çizecektir. Bu anlamda ikisi arasındaki farkı ortaya koymak, demokrasi içerisinde kalındığı müddetçe olanaklı olmayacaktır.

Batıcı takiyyecilik yerine Batıcı pragmatizm AKP söz konusu olduğunda bir kavram olarak tercih edilmiştir.

Erbakan'ın Batıya yönelik şüpheci tavrı sistematik olarak devam etmiş olmasına karşın, siyasete dönmek için bütün umutlarını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin kararına bağladığı zamanlarda bu şüpheci tavır silinmiştir. Bununla birlikte, AİHM'den gelen olumsuz karar üzerine eski şüpheci tavır yeninden alevlenmiştir. Bununla birlikte, Erdoğan'ın, Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde AB yandaşı tavrı hiç değişmemiştir. Elbette, AB'den Erdoğan'a karşı henüz olumsuz bir yorum gelmediğini de belirtmek yararlı olacaktır.

Bu bağlamda açığa kavuşturulması gereken nokta, Erdoğan için siyasal İslamcı kavramsallaştırmasının kullanılıp kullanılamayacağıdır. Batıcı pragmatizm sıfatı siyasal İslamdan vazgeçildiğini ortaya koymaz, sadece bunun düzenle uyumlulaştırıldığını savunur. Siyasal İslamcı politikalar (türban, imam hatip liseleri, milli görüş vakıfları vs.) uygulanmaya devam edecektir. Ancak, bir şartla ki, o da siyasal iktidar oldukları müddetçe ve Anayasal ve yasal düzenlemeler elverdiği ölçüde[14].

Bu söylemin sistemleştirilmeye çalışıldığı Muhafazakar Demokrasi adlı kitapta, şeriat gibi ideallerden vazgeçilmesi gerektiği isim belirtilmeden de olsa açıklanmıştır. Yine isim belirtilmeden Kemalist Devrim, Fransız Devrimi bağlamında eleştirilmiş ve siyasal İslamcı damar ortaya konmuştur. Zaten bu damarın yok olduğunu söylemek belirtildiği gibi mümkün değildir. "Radikalizmin varolan kurulu yapıyı tamamen red etmesi ve mevcudu silerek yeni bir düzen kurmaya çalışması da bugün için doğru bir yöntem olarak görülmemektedir. (...) Tüm kurumsal ve kuramsal sistemi kökten yıkmaya yönelik devrimci eğilimler topluma ihanet olarak algılanmaktadır" (Akdoğan, 2003: 13, 45).

---

[14] Baskın Oran (2001), "Türkiye İslamcı mı olacak" sorusuna "hayır" cevabını şu iki temel nedene dayanarak veriyor: 1. Sivil ve askeri bürokrasi ile büyük burjuvazinin İslamcılığa karşı oluşu. 2. Refah'ın (bunu AKP'ye de uyarlayabiliriz H.E.Ş.) oylarının İslamcı olmaktan çok protesto niteliği taşıması.

Görülüyor ki, sadece Kemalist Devrim değil, toplumsal sistemi "kökten" değiştiren tüm devrimler aslında muhafazakar demokrasinin "ret" alanına girmektedir. Öyle ki, buna "şeriat devrimi" de dahildir, ya da dahil olmalıdır.

"İnsanların zihinlerinde bazı ütopyalara sahip olmaları doğaldır, ancak bunlara ulaşmak için belli (dayatmacı) yöntemleri mutlaklaştırmaları ve kendi doğrularını başkalarına dayatmaları doğru değildir," görüşünü savunan, "geri dönüşü olmayan siyasal değişim yöntemlerine kesin bir biçimde karşı" (Akdoğan, 2003: 13, 14, 34) olan muhafazakar demokrasi, demokrasiyi "kesinlikle insanlığın elde edebileceği en iyi politik sistem olarak" (Akdoğan, 2003: 77) görür ve sistem dışında bir çözüm yolu göstermez. Hatta "fundamentalizm", potansiyel bir tehdit olarak sunulur. Her ne kadar cümlenin gelişinden, fundamentalizmin "kökten dincilikten" ziyade, Popperyen (1994) bir kavram olan "kapalı toplum"lara neden olan ideolojiler anlaşılsa da (ki bunlar Faşizm ve Sosyalizmdir), köktenciliğe referans gönderen bir kavramın kullanılması, İslamcı da olsa, köktenciliğin kabul edilmediğini çıkarsamamızı sağlayabilir. Zaten bu kavramın başka türlü kullanılması söz konusu olmamalıdır. Giddens "fundamentalizmi", geleneğin geleneksel olarak savunulması ve diyalog yollarının reddi olarak tanımlar (Giddens 1994: 6). Bu gelenek meşruluk gerektirmediği gibi, kendi doğrularını veri olarak alır ve şiddet potansiyeli taşır. Bu bağlamda Akdoğan'ın kitabında, fundamentalizmin reddinin savunulması, düzen yandaşı konumlanışın ve diyalog yollarının açık oluşunun ifadesi olarak okunmalıdır.

Dahası, öyle bir demokrasi tanımı yapılır ki, muhafazakar ideolojiden öteye giderek liberal bir yoruma girilir. Post-Marksist yazının yaratısı olan "radikal demokrasi" (Laclau ve Mouffe, 1985), klasik demokrasinin bir alternatifi olarak görülerek, uzlaşmanın anlamının "türdeş hale gelme"den, "olduğu gibi tolere etmeye" evrildiği belirtilir. Bu noktada, çatışmacı değil, her şeye karşın uzlaşmacı bir toplum özlemi ortaya konduğundan, Rawlsiyen kavramlarla ifade edersek, "çeşitlilik içinde birlik" (*unity in diversity*) ideali ön plana çıkar (Galston, 1989).

Nitekim, "muhafazakar demokrasi anlayışı", aslında, Ömer Çaha'nın (2003) özetle sunduğu gibi, "liberalizmle kardeştir" teması, muhafazakar demokrasi düşüncesine egemen bir konumdadır. Sayılan muhafazakarlık türlerinden, liberalizmle en yakın olanını tercih ettikleri ve bunu "yeni muhafazakar demokratlık" olarak öne sürdükleri görülmektedir ki bunun temel öncülleri aslında liberalizmle birebir uyuşmaktadır. Öyle ki özelleştirme, liberal bir argüman olan "devletten alıp topluma devretmek" olarak görülmektedir (Akdoğan, 2003: 85). İktidarın sınırlandırılması, sınırlı devlet, serbest piyasa, özel mülkiyet, küreselleşme, sivil toplum, yerellik, kültürel farklılıklara saygı çoğunlukla liberalizmden kotarılmış ilkelerdir. Bunun yanında, sol yazında kayıtsız kalınamayan birtakım kavramlar muhafazakarlık için önemli görülmüştür: Yabancılaşma, fetişizm, insan-insan ve eşya-insan ilişkilerinin dejenerasyonu bunlar arasındadır (Akdoğan, 2003: 37).

Giddens'tan hareketle, piyasa güçlerinin gelişimini sonuna kadar savunan muhafazakarları "yeni sağ" ve "yeni/neo liberaller" olarak tanımlarsak[15], AKP'yi bu bağlama oturtmak doğru olacaktır. Artık, "kapitalist güçler, toplumsal sorunların kaynağında değil, çözümünde yer alır" teması işlenir. Pazar bu anlamda yalnızca ekonomik verimliliğin değil, bireysel özgürlüklerin de garantisi olarak görünür (Giddens, 1994: 24, 33).

Muhafazakar demokrasinin laiklik görüşü de liberalizmde yakınlaştırılmış ve laiklik bir toplum için barışı ve özgürlüğü sağlayan bir yol olarak savunulmuştur (Akdoğan, 2003: 96). Ancak üç noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır. İlk olarak Kongar, Akdoğan'ın "tekilci, totaliter, jakoben bir ideoloji veya yaşam biçimi olarak algılanan bir laiklik, toplumsal barış değil, çatışma sebebi olabilir" diyerek, kendi yaptığı girişle çelişen bir yargıya vardığını belirtir. Kongar'a (2003) göre "bu cümledeki temel mantık hatası, bütün inançlar ve inanca ilişkin düşünceler

[15] Bu durumda yeni sağın devlet üzerine düşünme sistematiğini AKP'ye uygulamak mümkün olacaktır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. (Aksoy, 1998).

karşısında eşit mesafeyi koruma işlevinin, 'tekilci, totaliter ve jakoben' diye nitelendirilmesidir."

Belirtilmesi gereken ikinci nokta, laikliğin aslında siyasal İslamın kendi ideolojisi için nasıl fayda getireceğine yöneliktir. Öyle ki, "yurttaşların kendi dinsel inançları doğrultusunda yaşamaları laikliğe aykırı değildir" (Akdoğan, 2003: 97) denmek suretiyle, aslında türban için ileride meşru bir zemin oluşturulmak istenmektedir ki bu da pragmatizm, yani demokratik çerçevenin siyasal İslam bağlamında okunması, ile uyum içindedir.

SONUÇ YERİNE: SİYASAL İSLAMIN DEMOKRASİ SÖYLEMİ İÇİNDE İSLAMİ SERMAYE'NİN ROLÜ

AKP'nin tarihten çıkardığı dersler, kabul edilebilir ya da tahammül edilebilir bir siyasal İslam anlayışını ortaya koyarken, bu anlayış ile bütünleşmiş bir İslami sermayenin de ülke ekonomisi içinde daha meşru bir düzlemde yer almak isteyeceğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. AKP'nin demokrasiye olan vurgusunun altında küreselleşmeyi ve daha güçlenmek için politik anlamda meşruiyete ihtiyaç duyan İslami sermayeyi aramak gerekir.

Aslında 28 Şubat sürecinin siyasal İslam kadar İslami sermayenin de önünü kestiği savunulabilir. İhracat yönelimli muhafazakar Anadolu girişimcilerinin oluşturduğu MÜSİAD, Refah Partisi ile sıkı ilişkileri dolayısıyla 1997'de sahip oldukları işletme sayısını zirve noktası olan 2900'e çıkarmışlardı. Öniş, bu sayının 28 Şubat sonrası 2300'e gerilediğini söylerken, MÜSİAD başkanı bu gerilemedeki nedenin ekonomik kriz olduğunu öne sürmüştür (Öniş, 2001: 16-19).

28 Şubat sonrasında MÜSİAD'ın çıkardığı rapora dikkat çeken Öniş, MÜSİAD'ın demokrasi çağrısında bulunduğunu söylemektedir. Bu bağlamda, görülüyor ki, yalnızca siyasal İslam değil, İslami sermaye de kendisi için uygun demokratik ve liberal bir ortam arayışı içerisindedir. Özetle söylemek gerekirse, siyasal İslamın siyaset sahnesinden çekilmesi, yalnızca siyasal İslamın demokrasi içinde çözmeyi planladıkları sorunların çözümünden (örneğin türban, imam hatip liseleri vs.) uzaklaşmalarını

değil, aynı zamanda İslami sermayenin çıkarlarını da zedeleyecektir.

Siyasal İslam ile İslami sermayenin çıkar uyuşması aşağıdaki grafikte daha iyi görülebilir. Siyasal İslam globalleşmenin siyasal ve ekonomik yöntemini kabul etmekle ikili bir avantaj kazanır. *İlk olarak* meşru siyasal güce erişim sağlanacaktır ki bu durum ülke siyasetinde -düzenle uyumlu- İslamcı politikalar oluşturmaları için meşru bir zemin sağlayacaktır. Bu politikaların bir ayağı siyasal ise diğeri ekonomiktir. Siyasal olarak türban, imam hatip liseleri gibi siyasal sorunların çözümü için güç ellerinde olacağı gibi, İslami sermayenin yükselmesini sağlayabilecek ekonomik güce de sahip olacaklardır ki bu da, *ikinci olarak*, İslami sermayenin önünü açmak anlamına gelecektir. Özelleştirme savunusu bu amaçlar için en uygun stratejidir zira bu yöntem ile devletçi seçkinlerin tasfiye ve/ya güçsüzleştirme süreci yoluna girebilecektir. Global politikaların ekonomik sonucu, İslami sermayenin yeni pazarlara erişimini sağlamak olacaktır.

Global düzenin yönetsel yansıması olan yönetişimin üç ayak üzerine kurulduğunu düşünecek olursak, siyasal ayak AKP ile, sermaye ayağı MÜSİAD[16] ile, sivil toplum (buna sendikalar da dahil) ayağını HAK-İŞ (veya MAZLUM-DER) oturtulacak olursa, siyasal İslamın global yönetim ağı içerisinde önemli bir İslami ağ oluşturabileceği görülebilir.

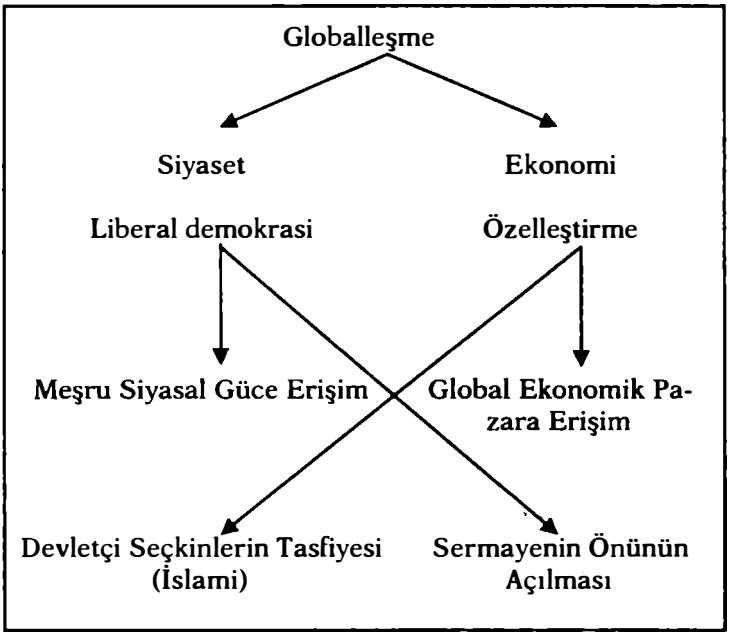
Yerelleşme ile de, bürokrasi içinde konuşlanmış olan devletçi seçkinlerin gücü yerel yönetimlere aktarılmak istenmektedir. Bu genel tablo, düzen içinde yer almış siyasal İslamın siyasal, ekonomik ve yönetsel düzlemde yapabileceklerini ortaya koymuş olacaktır.

---

[16] MÜSİAD'ın Irak'a asker gönderme kararını olumlu karşılaması, siyasal iktidar-İslami sermaye ilişkisine önemli bir örnek teşkil edecektir. MÜSİAD genel başkanı Ali Bayramoğlu konuyla ilgili olarak şunu savunmaktadır: "Türkiye'nin güvenliği ve stratejik açıdan, bölgenin yeniden istikrara kavuşması açısından asker göndermenin uzun vadede faydalı olabileceğini düşünüyorum. Türkiye'nin bölgesindeki, komşusundaki yangına kayıtsız kalması düşünülemez. Dünyada ve bölgede yeni dengelerin oluşma sürecinde Türkiye aktif rol almalıdır" (Yeni Şafak, 9.10.2003).

Sonuç olarak, AKP açısından "Batıcı pragmatizm" yalnızca (siyaset içinde var olmak için) zorunlu olan değil, aynı zamanda (düzenden çıkar sağlamak için) yararlı olan ideolojidir.

Grafik 1: Globalleşmenin iki sac ayağı bağlamında AKP ve İslami sermaye

KAYNAKÇALAR

1. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), www.akparti.org.tr
2. Anayasa Mahkemesi (1998), Esas Sayısı: 1997/1 (Siyasî Parti Kapatma), Karar Sayısı : 1998/1, Karar Günü : 16.1.1998
3. Anayasa Mahkemesi (2001), Esas Sayısı: 1999/2 (Siyasî Parti Kapatma), Karar Sayısı : 2001/2, Karar Günü : 22.6.2001.
4. European Commission (2002), *2002 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession*, SEC (2002) 1412, 9.10.2002, Brussels.
5. European Court Of Human Rights (2001), *Case of Refah Partisi and Others v. Turkey*, 31 July 2001.

6. *Milliyet* (2003), "Erdoğanizm güncel Kemalizm," 24. 09. 2003.
7. *Yeni Şafak* (2003), "MÜSİAD: Karar hayırlı olsun," 09. 10. 2003.
8. Akdoğan, Y. (2003), *Muhafazakar Demokrasi*, Ankara: AKP.
9. Aksoy, Ş. (1998), "Yeni Sağ, Kamu Yönetimi ve Yerel yönetim: Eleştirel Bir Yaklaşım," *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, s. 3-13.
10. Arcayürek, C. (2003), *Geri Dönüşe İzin Yok: 28 Şubat*, Ankara: Bilgi.
11. Aydın, M. (2002), *Öteki Adam: Yasaklı Başbakanın Dreyfus Davası*, İstanbul: Karakutu.
12. Brumberg, D. (1997), "Rhetoric and Strategy: Islamic Movements and Democracy in the Middle East," in *The Islamism Debate*, Martin Kramer (Ed.) Tel Aviv: Dayan.
13. Çaha, Ö. (2003), "Muhafazakar Demokrasi Liberal Demokrasinin Kardeşidir," *Zaman*, 31.08.2003.
14. Çakır, R. (1999), "İslamcıların Batıcılaşma Süreci," *Birikim*, No 128, s. 50-51.
15. Çetin, B. (2003), *Türk Siyasetinde Bir Kasımpaşalı: Tayyip Erdoğan*, İstanbul: Gündem.
16. Galston, W. (1989), "Pluralism and Social Unity," *Ethics*, 99.
17. Giddens, A. (1994), *Beyond Left And Right: Future Of Radical Politics*, Cambridridge: Polity.
18. Hablemitoğlu, N. (2003), *Köstebek*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm.
19. Heper, M. (2002), "The Consolidation of Democracy versus Democratization in Turkey," *Turkish Studies*, Vol. 3, No. 1, Spring, 138-146.
20. Kongar, E. (2003), "Aydınlanma, Laiklik ve AKP" http://www.kongar.org/avdinlanma/2003/379_AKP_ve_Laiklik.php
21. Laclau, E. ve Mouffe, C. (1985), *Hegemony & Socialist Strategy: Towards A Radical Democratic Politics*, London: Verso
22. Mason, W. (2000), "Future of Political Islam," *World Policy Journal*, Vol. 17, No. 2, Summer.
23. Oostlander, A. (2003), Turkey's Progress Towards Accession, *P5_TA-PROV* (2003) 0265.
24. Oran, B. (2001), "Kemalism, Islamism and Globalization: A Study on the Focus of Supreme

Loyalty in Globalizing Turkey," *Southeastern European and Black Sea Studies*, Vol. 1, No. 3, September.

25. Öniş, Z. (2001), "Political Islam at the Crossroads: From Hegemony to Co-existence". *Contemporary Politics*, Vol.7, No.4.
26. Öniş, Z. ve Keyman, E. F. (2003), "A New Path Emerges," *Journal of Democracy*, Vol 14, No. 2, April.
27. Popper, K. (1994), *Açık Toplum ve Düşmanları*, C. 2, İstanbul: Remzi.
28. Şener, H. E. (2002), "New Government: Pro... What?" *The Sprout*, Vol. 4, December, pp.17-18.
29. Şener, H. E. (2003), "Politics and Army: Unending Tension in Turkey," *The Sprout*, Vol. 9, May, pp.10-11.
30. Yaraşır, V. ve Aygün, T. (2002), *Siyasal İslam ve AKP*, İstanbul: Akyüz.

Türkiye Avrupa Birliği

AVRUPA ANAYASASI, 1982 ANAYASASI VE ÜNİTER DEVLETİN GELECEĞİ...

*Nihat Kayar**

GİRİŞ

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) tam üyeliğinin sürekli gündeme geldiği ve tartışıldığı son aylarda, "ne olursa olsun" diyerek tam üyeliğin gerçekleşmesi için yoğun çabalar harcandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Kıbrıs'tan başlayarak birçok konuda bugüne kadar izlenen politikaların kökten değiştirilmesi istenmektedir. Tam üyeliğin ne gibi sonuçlara yol açacağı değişik yönlerden sürekli tartışılmaktadır. Ancak tam üyeliğin devlet yapılanması ve sistemi üzerinde yapabileceği etkiler özellikle de son dönemlerde gündeme gelen Avrupa Anayasası çalışmaları ışığında yeterince tartışılmamıştır. Oysa federal bir devlet örgütlenmesi modeli öngören Avrupa Anayasası'nın üniter yapı üzerinde yaratacağı etkiler tartışılmaya değer sonuçlar yaratacaktır. Her şeyden önce Türkiye'de üniter devlet yapılanması ile ilgili olarak, mevcut Anayasal ve yasal düzenlemelerden tutun da, Anayasa Mahkemesi'ne, sendikalara, askeri-sivil bürokrasiye, siyaset ve devlet adamlarına[1] kadar büyük bir hassasiyet vardır.

Bu bildiride, mevcut anayasal-yasal düzenin ve Anayasa Mahkemesi kararlarının ışığında, Avrupa Anayasası ile

* Öğr. Gör., Mersin Üniversitesi, İ.İ.B.F., Kamu Yönetimi Bölümü.

[1] "Cumhuriyet kurulduğundan beri, daha demokratik Cumhuriyet yokken de Türkiye iki şeyi korumaya çalışmıştır: laik ve üniter yapı. Türkiye'de kim ne yapacaksa yapsın, fakat bu ikisini değiştiremez. Yakın geçmiş, son 50 senelik uygulamalar unutulmamalıdır". Süleyman Demirel, Vatan, 12.05.2003.

öngörülen federal bir ulusal üstü oluşuma üyeliğe uyum sağlanıp sağlanamayacağı konusu tartışılacaktır. Bunun için de öncelikle, üniter devlet yapılanmasının Türk Anayasal düzenindeki gelişimi incelenmiştir. Çünkü anayasalar, tepkisel metinler olma özellikleri nedeniyle, koruma altına aldığı ilkelerin siyasal tarih açısından düzenlenme nedenleri hakkında önemli ipuçları elde etmemize yarar. Bu arada, Anayasa Mahkemesi'nin 1991'den sonra bu ilkeye aykırı tüzük, program ve eylemleri nedeniyle 10 siyasal partiyi kapatması ve Mahkeme'nin anayasal sistem içindeki bağlayıcı kararlarının niteliği nedeniyle, parti kapatma davalarına ayrı bir başlık altında bakılmıştır. Nihayet, bunların ışığında, Avrupa Anayasası Taslağı'nda yer alan düzenlemelerin üniter devlet ilkesi ve buna bağlı olarak da egemenlik sorunu üzerindeki etkileri ve yaratabileceği sonuçlar tartışılmıştır.

TÜRKİYE'DE ÜNİTER DEVLET İLKESİNİN ANAYASAL GELİŞİMİ

Üniter devlet (tekçi devlet), merkezi iktidarın tekliğini, devletin varlık koşulları bakımından tek ülke ve ulusa bağlı olarak tek bir siyasal ve hukuksal örgütlenmenin olduğu devlet biçimini[2], merkezi nitelikli tek bir yasama, yürütme ve yargı gücünü içeren devlet örgütlenmesini[3] ya da aynı kanunların ülkenin tamamında aynı biçimde uygulanması durumunda siyasal bakımdan sistemin merkezden yönetim olduğunu gösteren bir kavramdır.[4] Üniter devletin asli öğesini, ulusun sahip olduğu tek bir kurucu iktidarın hazırladığı anayasaya uygun olarak kurulan tek yasama organının varlığı ve bu yasama organının da anayasaya uygun yasalar çıkarması oluşturur. Aksi takdirde, ülkede tek bir hukuk düzeni dışında hukuk yaratılması üniter devletin kırılıp dökülmesi anlamına gelir.[5]

---

[2] Atilla Nalbant, Üniter Devlet-Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye, YKY Yay., İstanbul 1997, s.63.

[3] Kamu Yönetimi Sözlüğü, TODAİE Yay., No:283, Ankara 1998, s.246.

[4] Vakur Versan, Kamu Yönetimi, Fakülteler Matbaası (8.baskı), İstanbul 1984, s.74.

[5] Atilla Nalbant, a.g.e., s.333.

Türkiye'de üniter devlet denildiğinde sadece federatif olmayan bir yapıyı düşünmek kolay değildir. Üniter devlet sadece federatif olmayan devleti anlatmak için kullanılan nötr bir ifade de değildir. Aslında bir model olarak üniter devlet, federatif devletten daha az demokratik de değildir.[6] Devletin nasıl yapılandığından ziyade devletin birey ve toplum ile olan ilişkisi üzerine odaklanmak daha anlamlıdır. Üniterlik saplantısı içinde olan devlet, sürekli iç ve dış düşmanlara gereksinim duyan paranoyak bir devlet olarak da görülmektedir. Devlet ve millet olgularının ortaya çıkışındaki sıralamada, Türkiye'de önce devletten daha sonra da onun yaratmaya çalıştığı bir milletten söz edilebilir. Bu sıralama, devletin milleti ile bölünmez bütünlüğünü, beka kaygısını devletin kurucu unsuru yapmıştır.[7] Ayrıca üniterlik Türkiye'de sadece devlete değil, yurttaşa da ait bir özellik olarak kabul edildiği için, üniter devlet-üniter yurttaş anlayışıyla insan hakları politikası arasında derin farklılıklar ortaya çıkmaktadır.[8] Erdoğan'a göre de, federalizmin umacı olarak görülmesinin tek nedeni devlet propagandasıdır. Türkiye'de devlet seçkinleri özgürlükten ve halktan korktukları için, devlet gücünü halkla paylaşmamak için, hem bir federalizm umacısı hem de bir üniter devlet kutsaması yaratmışlardır.[9]

---

6 Hatta federalizmin iktidarın tek elde toplanmasını, merkezileşmesini ve kötüye kullanılmasını önlemek bakımından üniter sisteme göre üstünlükler taşıdığı, üniter yapının hem diktatörlükle ve hem demokrasi ile bağdaşabileceği, buna karşılık federalizmin ancak demokratik bir rejim ile birlikte uygulanacağı da söylenmektedir. Bkz. Oktay Uygun, Federal Devlet, Çınar Yayınları, İstanbul 1996, s.311 vd.

[7] Ayşe Kadıoğlu, Üniter devlet, Vatandaşlık ve Demokratlık, Radikal2, 28.05.2000.

[8] Ahmet İnsel, Çokkültürlülük, Çokkimliklilik, Çoğulculuk, Modernleşme ve Çokkültürlülük iç., İletişim Yay., İstanbul 2001,100.

[9] Mustafa Erdoğan, ABD'yi Desteklemezsek Ne Olur?, D.B.Tercüman, 24.02.2003. Şu sözler de bunu doğrular niteliktedir: "Güreş ... demiş ki, 'Biz federasyonu kabul etsek, Kızılay'da dolaşamayız." (Hasan Cemal, Kürtler, Doğan Kitap, İstanbul 2003, s.49). Ancak Türkiye Yol-İş Sendikası'nın Yerel Yönetim Reform Taslağı ve Kamu Yönetimi Temel Kanunu Taslağı nedeniyle tam sayfa verdiği bir ilanda yer alan "Türkiye'nin bütünlüğünü ve üniter devlet yapısını zayıflatmaya..." şeklindeki sözler de, üniter devleti yalnızca devlet seçkinlerinin savunmadığını da göstermektedir (Cumhuriyet, 29.04.2003).

Türkiye'de "üniter" kavramı, Türk sıfatının yeri geldiğinde etnik bir kimlik olarak vurgulanıp, yeri geldiğinde ise bir yurttaşlık sıfatı olarak kullanılması üzerine kurulu bir belirsizliğin beslediği kurucu bir mitos olarak da görülmektedir. Üniter devlet, siyasal anlamda idarenin tek merkezliğini gösterir. Bu devlet yapısı içinde, yasama gücü bir mecliste olup, devlet yönetimi ülkenin her yerinde aynı hiyerarşik yapı içinde bulunur. Yargı ülkede bütündür. Üniter devlet, yerel ve bölgesel idarelerin olmadığı anlamına da gelmez. Belediyelerin, il veya bölgelerin seçimle gelmiş meclisleri ve yöneticilerinin olması üniter devlet ilkesini zedelemez. Çünkü yetkilerini, tek yetkili yasama organından alırlar ve tasarrufları merkezi idarenin ve yargının denetimi altındadır.[10] Bazı üniter yapılı devletlerde, bölünmezlik ilkesi bölge tipi yapılanmalara engel değildir (Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz vb). Ya da üniter devletten federasyona geçiş yapmak da olanaklıdır (Belçika).[11]

Üniter devlet ilkesi, 1982 Anayasası'nın birçok yerinde, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" ile formüle edilmiştir. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olması onun, 'üniter devlet' olduğunu anlatır. Bu ifade Anayasa hukukunda, 'edebiyat' gibi gözüken, aslında kesin anlamı olan bir deyim olarak sık sık tekrarlanarak kulağa hoş gelen, bu nedenle de tekrarlanan bir ifade biçimi olarak da kabul edilmektedir. Oysa bir ilkeyi sağlamlaştıran onun sık sık tekrarlanması değil, iyi anlaşılarak uygulanması ve sağlam güvencelere bağlanmasıdır.[12]

Üniter devlet ilkesi, Avrupa'da ilk kez "üniter devletin atası" sayılan Fransa'nın 1791 tarihli Anayasasında "Krallık tektir ve bölünemezdir" şeklinde yer almıştır. Devletin tekliği ve bölünmezliği ilkesi, yapısında aynı zamanda,

---

[10] Ahmet İnsel, Üniterlik Saplantısından Kurtulmak, Radikal2, 7 Mayıs 2000

[11] Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, Yapı Kredi Yayınları (3.baskı), İstanbul 2002, s. 111.

[12] Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasa'nın Anlamı, Gerçek Yay. (6.bası), İstanbul 1986, s. 178,179.

egemenliğin, ulusun ve ülkenin tekliği ve bölünmezliğini de içerir.[13]

Bölünmezlik ilkesi, anayasa hukukunda, egemenlik kavramıyla birlikte ele alınarak incelenen bir kavramdır. 1961 ve 1982 Anayasalarının sistematiği ve bu kavramları birbirine yakın maddelerde düzenlemesi de bu görüşü güçlendirmektedir. Türk Anayasa Hukuku'nda ilk defa 1921 Anayasasında (m.1) yer alan, sonra da 1924 (m.3), 1961 (m.4) ve 1982 Anayasalarında da (m.6) yinelenen ilkeye göre, "Egemenlik, kayıtsız şartsız Milletin" olup, "Türk Milleti, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organları eliyle" kullanır (m.6/1 ve 2).

1982 Anayasası'nda bu konuda bir değişiklik gerekli midir? Çünkü AB üyeliğinin, alınan kararların iç hukukta kendiliğinden uygulanabilir sonuçları vardır. Ayrıca, Birliğe üyelik, kendi yasama organlarından bağımsız olarak hak ve yükümlülükler doğuran yeni ve farklı bir hukuk düzenine katılım olup, bu düzen üye devletlerin belli alanlardaki egemenlik yetkilerini de sınırlamaktadır.[14] AB'ne katılma, egemenlik hakkının ulusal olmayan organlara devri, bundan vazgeçilmesi anlamına da gelir. 1982 Anayasası'nın yapılması sırasında, Danışma Meclisi'nden 5. madde olarak çıkan şimdiki 6.maddenin ilk şeklinde, "Milletlerarası yetkileri bulunan kuruluşlara üyeliği öngören antlaşmalar hükümleri saklıdır" hükmü bulunmaktaydı. Ancak AB üyeliği olasılığını düşünerek konulan bu son fıkra, Anayasa metninin son şeklinde yer almamıştır. Bu eksikliğin giderilebilmesi için, Anayasa'nın egemenliğe ilişkin 6. maddesinde, AB üyeliğinin gereği olarak bir son fıkra eklenmesi zorunludur.[15] Çünkü üniter devlet yapısında, hukuksal alanda bütün ülke için geçerli olan ve ülkede kurulan iktidarın temel çerçevesini gösteren tek anayasanın üstünlüğü vardır. AB'de çeşitli ülkelerin anayasalarında bu konuda somut düzenlemeler vardır. Alman

---

[13] Atilla Nalbant, a.g.e.,s.65.

[14] Naz Çavuşoğlu, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Avrupa Topluluk Hukuku'nda Temel Hak ve Hürriyetler Üzerine, A.Ü.S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayını, Ankara 1994, s. 129.

[15] Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, a.g.e., s.117. Mümtaz Soysal, a.g.e., s.178.

Anayasası, egemenlik haklarının kanunla uluslararası kuruluşlara devrinden (m.24/1), İtalyan Anayasası uluslararasında barış ve adaleti sağlayacak bir düzen için egemenlik haklarının sınırlanmasına razı olunacağından (m.11), Fransız Anayasası ekonomik ve para birliğinin kurulması çerçevesinde kimi yetkilerin ortak kullanılmasından (m.88) söz etmektedir.[16]

Ancak, 1 Ocak 1993'de yürürlüğe giren Maastricht Anlaşmasıyla siyasal bütünleşme yolunda önemli bir mesafe kaydeden AB, ulusal egemenlik ilkesini ortadan kaldırabilecek ve onun yerine ulusal üstü ölçekte yeni bir meşruiyet ilkesi getirebilecek nitelikte bir yapılanmadır. Kararları bağlayıcı ve etkileri somut bir kurum olan Alman Anayasa Mahkemesi'nin Maastrich Kararı, siyaset bilimi, siyaset felsefesi, anayasa hukuku ve hukuk sosyolojisi bakımından ayrı ayrı ele alınabilecek bir hazine olarak görülmektedir. Bu karara göre, bir Avrupa halkı yoktur ve Maastricht, ulusal egemenliği ve demokrasiyi tehdit etmektedir.[17] Hatta AB, Maastricht Anlaşması'ndan önce, Avrupa Topluluğu şeklindeyken bile ulusal egemenlik ilkesinin üye ülkeler açısından geçersiz hale geldiği ve topluluğun "hukukun üstünlüğü"ne dayanan ve ulus devletler yerine hukukun egemen olduğu bir yapı olduğu da söylenmiştir.[18] Yalnızca Maastrich'te değil, 1 Mayıs 2003'de yürürlüğe giren Amsterdam ve 7–9 Aralık 2000'de düzenlenen Nice zirvesinde, AB'ye devletler üstü yasama yetkisi verilmiştir. Oysa 1982 Anayasası'na göre,

---

[16] Yaşar Gürbüz, Anayasalar, Filiz Kitabevi, İstanbul 1981. Avrupa'da başka ülke anayasalarındaki benzer düzenlemeler için bkz., Füsun Arsava, Avrupa Egemenliğinin Dayanak ve Sınırları, http://ankara.edu.tr/rescenter/ataum/bulten3_5.htm(21.08.2003).

[17] Aykut Çelebi, Avrupa: Halkların Siyasal Birliği, Metis Yay., İstanbul 2002, s.119,120.

[18] Ayşe Işıl Karakaş, Avrupa Topluluğu Hukuk Düzeni ve Ulus Devlet Egemenliği, Der Yayınları, İstanbul 1993, s.232. Bu konuda farklı bir görüş için bkz., "Avrupa'nın siyasal bütünlüğü gerçekleştirilebilse bile, evrensel ölçekli bir siyasi bütünleşme süreci içinde yer almayan böylesi bir birliğin, yeni bir 'süper' ulus-devlet yaratmak ve bir 'Avrupa ulusçuluğu' doğurmak dışında bir sonucu olmayacaktır. Dolayısıyla, AB yapılanmasıyla, ulus-devlet kurgusunun aşılabileceğini düşünmek yerinde değildir." Ozan Erözden, Ulus Devlet, Dost Kitabevi, Ankara 1997, s.129.

"Yasama yetkisi Türk Milleti adına TBMM'nindir. Bu yetki devredilemez" (m.7). Üyelik durumunda bu madde ve AB sözleşmeleri çatışma içinde olacaktır.[19]

Türkiye'de ise ilk kez 1876 tarihli Kanuni Esasi'nin 1.maddesi , "Devleti Osmaniye memalik ve kıtaatı hazırayı ve eyalatı mümtazeyi muhtevi ve yekvücud olmağla hiç bir zamanda hiçbir sebeple tefrik kabul etmez" hükmüyle bu ilkeyi anayasal bir ilke olarak belirlemiştir. Bu ilke daha sonra "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" şeklinde formüle edilmiş haliyle Türk Anayasa Hukukuna bir madde olarak ilk kez 1961 Anayasası ile girmiştir. 1961 Anayasasının 3. maddesi, "Türkiye devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" hükmünü getirmiştir. Bu hüküm 1961 Anayasasının ilk metninde, bu maddenin dışında partilerin uyacakları esasları düzenleyen (m.57/1), milletvekillerinin (m.77/2) ve Cumhurbaşkanının (m.96/2) and içmelerine ilişkin maddelerinde de yer almıştır. 1961 Anayasası'nda 20.09.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla yapılan değişiklikler sırasında Anayasa'nın şu maddelerine de yerleştirilmiştir: Temel hak ve hürriyetlerin özü, sınırlanması ve kötüye kullanılamaması (m.11/3), Basın hürriyeti (m.22/3), Basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkı (m.26/1), Dernek kurma hakkı (m.29/1 ve 3), Sendika kurma hakkı (m.46/1), Radyo ve televizyon idaresi ve haber ajansları (m.121/3) ve Sıkıyönetim ve savaş hali (m.124/1). Nihayet, 15.03.1973 tarih ve 1699 sayılı Kanunla da Devlet Güvenlik Mahkemelerinin (DGM) kurulmasını öngören maddeye girmiştir (m.136/2).

Özellikle 1961 Anayasası'nın ilk metninde sadece dört maddede yer alan bu ifade, 1982 Anayasasının ilk metninde başlangıç (prg. 1 ve 5), 3, 5, 13/1, 14/1, 27/2, 28/5 ve son, 30, 33/6, 52/1, 68/4, 69/1 ve 8, 81, 87, 103, 118/3, 122/1, 130/4, 133/2, 135/7 ve 143/1 maddelerinde olmak üzere tam 24 yerinde ifade edilmiştir. 1982 Anayasası'nın yapılış amacının devlet iktidarının insan haklarıyla sınır-

[19] Cüneyt Yenigün, Milli Egemenlik ve Supranasyonalizm İkilemi: Türkiye ve AB'nin Dış Politikalarının Analizi, Tüm Yönleriyle Türkiye-AB İlişkileri içinde (ed. Mustafa Aykaç ve Zeki Parlak), Elif Kitabevi, İstanbul 2002, s. 400.

lanması değil, "Yüce Türk devletinin bölünmez bütünlüğü"nü sağlamak olduğu düşünülürse, Anayasa'nın "devletçi" felsefesi ve bu konudaki ayrıntılı düzenlemeleri daha iyi anlaşılacaktır.[20] Doehring'in de belirttiği gibi, "her anayasa 'kendi' devletini anlatır ve bu arada bazı niteliklerin vazgeçilmez olduğunu vurgular".[21] Bu özellikleri taşıyan bir metin olan 1982 Anayasası'nda değiştirilmesi teklif dahi edilemeyecek maddeler arasında yer alan 3'üncü madde, AB'nin federal bir devlet niteliğine bürünmesi durumunda, Türkiye'nin bu federal devlete katılmasına engel oluşturacaktır. Çünkü 1982 Anayasası federal devlet şeklini değil, üniter devlet şeklini benimsemiştir.[22]

Bu düzenlemelere bakıldığında, Anayasa, "Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirler" (Başlangıç, prg.1), "hiç bir düşünce ve mülahaza" (2001'den sonra "hiç bir faaliyet") bu ilke karşısında korunma göremez (Başlangıç, prg.5); "Türkiye Devleti ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" (m.3) ve bu hükmün değiştirilmesi teklif dahi edilemez (m.4); tüm temel hak ve hürriyetler bu ilkeye dayanılarak sınırlandırılabilir (m.13, 03.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanunla değiştirildi); Anayasada yer alan temel hak ve hürriyetlerden hiçbiri bu ilkeyi bozmak amacıyla kullanılamaz (m.14); bilim ve sanatı yayma hakkı bu ilkeyi değiştirmek amacıyla kullanılamaz (m.27/2); basın hürriyeti devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü tehdit edemez, ve bu ilkenin korunması amacıyla süreli ve süresiz tüm yayınlar hakim kararıyla ya da gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir (m.28/5 ve son); basın işletmeleri bu ilke nedeniyle suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilebilir ve faaliyetten alıkonulabilir (m.30); dernekler 13. maddedeki sınırlamalara aykırı hareket edemezler (m.33/6, 23.7.1995

[20] Mustafa Erdoğan, Anayasa ve Özgürlük, Yetkin Yayınları, Ankara 2002,s. 93.

[21] Karl Doehring, Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku) (Çev. Ahmet Mumcu), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2002, s.20.

[22] Kemal Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Ekin Yayınevi, Bursa 2000, s. 102.

tarih ve 4121 sayılı Kanunla kalktı); sendikalar 13.maddedeki sınırlamalara aykırı hareket edemezler (m.52, 23.7.1995 tarih ve 4121 sayılı Kanunla kalktı); siyasi partilerin tüzük ve programları (4121 sayılı Kanunla getirilen değişiklikten sonra "eylemleri" de) bu ilkeye aykırı olamaz (m.68/4); siyasi partiler Anayasanın 14'üncü maddesindeki sınırlamalar dışına çıkamazlar (m.69/1, 23.7.1995 tarih ve 4121 sayılı Kanunla kalktı); bir siyasi partinin tüzük, program ve eylemlerinin bu ilkeye aykırı olması temelli kapatılma (m.69/8, 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanunla yapılan değişiklikten sonra temelli kapatma ya da yerine "ilgili siyasi partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılma" gerekçesidir); TBMM üyeleri (m.81) ve Cumhurbaşkanı (m.103), devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü korumakla yükümlü olup, bu hususta yemin etmeden göreve başlayamazlar; TBMM bu bütünlüğü bozma suçundan hüküm giymiş bir kişiyi affedemez (m.87, 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanunla kalktı); MGK'nın bu konuda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınır (m.118/3, 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanunla getirilen değişiklikten sonra "değerlendirilir"); bu bütünlüğü içten ve dıştan tehlikeye düşürecek şiddet hareketlerinin yaygınlaşması durumunda yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya tamamında sıkıyönetim ilan edilebilir (m.122/1); üniversiteler ile öğretim üyeleri ile yardımcıları bu ilke aleyhinde bilimsel araştırma ve faaliyette bulunamazlar (m.130/4); Kanun bu ilkenin korunmasını sağlayacak tarzda yayın yapılmasını düzenler (m.133/2, 8.7.1993 tarih ve 3913 sayılı Kanunla kalktı); meslek kuruluşlarının bu ilkeye aykırı faaliyette bulunmaları durumunda, gecikmesinde sakınca bulunan hallerde mahallin en büyük mülki amiri bu organları geçici olarak görevden uzaklaştırabilir (m.135/7, 23.7.1995 tarih ve 4121 sayılı Kanunla kaldırıldı); nihayet ve ayrıca bu konuda işlenen ve ideolojik olarak tanımlanmış suçlara bakmakla görevli, devleti topluma karşı korunması gereken bir varlık[23] ola-

[23] Mustafa Erdoğan, Anayasa ve Özgürlük, s. 93.

rak gören anlayışın sonucu olan DGM'ler kurulmuştur (m.143).

Görüldüğü gibi 1982 Anayasası, bu haliyle AB gibi federal bir temelde yapılanmayı öngören bir ulusal üstü oluşuma üyeliğe izin verebilecek özellikler taşımamaktadır. 2001 yılında 4709 sayılı Kanunla Anayasa'nın 33 maddesinde ve daha çok temel hak ve özgürlüklerle ilişkin düzenlemeler getiren anayasa değişiklikleri de bunu sağlamaktan çok uzaktır.[24]

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA ÜNİTER DEVLET

1958 tarihli Fransız V. Cumhuriyet Anayasası'na göre "Siyasal partiler ve örgütler, kamuoyunun ifade edilmesine katkıda bulunan" kurumlardır (m.4). Siyasal partiler bu özellikleriyle aynı zamanda liberal demokrasileri de karakterize ederler.[25] Siyasal hak ve özgürlüklerin kullanılmasındaki en etkili araç olan siyasal partilerle ilgili temel düzenlemeler Türkiye'de, öncelikle 1982 Anayasası'nda, sonra da siyasal partilerin faaliyetlerini düzenleyen 22.4.1983 tarih ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu (SPK) ile düzenlenmiştir.[26] 1982 Anayasası, siyasi partilerin "demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları" olduğunu vurgulamıştır (m.68/2). Ancak bu ilkeye aykırı hareket, az sonra parti kapatmalarını incelerken de göreceğimiz gibi demokratik siyasi hayatın "vazgeçilmez" unsurları olan siyasal partilerin ve örgütlenme özgürlüğünün önündeki aşılması olanaksız sınırlardan biridir. Yine bu maddeye göre, "Siyasi partiler önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürler". Ancak bu düzenleme, siyasal partileri ilk defa anayasal güvenceye kavuşturan 1961 Anayasası'ndaki "Siyasal partiler önceden izin almadan kurulur ve serbestçe faaliyette bulunurlar" (m.56/2) ve "... ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır" (m.56/3) hükümle-

[24] Resmi Gazete, 17.10.2001, Sayı 24556 (Mükerrer).
[25] Jean Morange, Örgütlenme Özgürlüğü ve Demokrasi (Çev. Mahmut Göçer), İnsan Hakları Yıllığı (TODAİE), C.19–20, 1997–1998, S.105.
[26] Resmi Gazete, 24.04.1983, s.18027.

rine göre daha geridir.[27] Çünkü 1961 Anayasası döneminde serbestliğe yapılan vurguya karşılık, 1982 Anayasası döneminde bütün temel hak ve özgürlüklerde olduğu gibi sınırlama vurgusu egemendir.

1982 Anayasası siyasi partilerin uyacakları esasları düzenlerken, tüzüğü, programı ve eylemleri, "Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı" olan siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından temelli kapatılacağını belirtmektedir (m.68/4 ve 69/5). Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne ilişkin düzenleme 1961 Anayasası döneminde de kapatılma gerekçesi durumundadır.

SPK'na bakıldığında, siyasal partilere tanınan işlev, "ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını" gütme (m.3) ve "Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı olarak" çalışma (m.4) gibi siyasal partilerin doğasına aykırı olan, hukuksal açıdan muğlak ifadelerle sınırlanmıştır. Anayasa Mahkemesi'nin 1983 yılında Huzur Partisi'nin[28] "Atatürkçü düşünceye ve Türk Devrimine ters düşüldüğü" şeklindeki kapatılma gerekçesinden yola çıkılarak, bu ifadelerin mahkemelerce dahi anlaşılması ve yorumlanmasının zor olacağı ya da keyfi yorumlanması olasılığından kuşku duyulmaktadır.[29] Nitekim Anayasa Mahkemesi'nin Sosyalist Parti ile ilgili kapatma gerekçesinde yer alan şu sözler bu görüşü doğrular niteliktedir: "Türkiye Cumhuriyeti'nin vazgeçemeyeceği en temel ilke olan Atatürk milliyetçili-

---

[27] Mustafa Erdoğan, bu düzenlemenin evrensel bir değer taşıdığını kabul etmekle beraber, 1961 Anayasası'nda partilerin uyacakları esaslar arasında gösterilen "Devletin... milletiyle bölünmez bütünlüğü" (md.57/1) ilkesinin bazı siyasal partiler için (kapatılan Türkiye İşçi Partisi'ni de örnek göstererek) ciddi bir sınırlayıcı etki yarattığını söylemektedir. Bkz. Mustafa Erdoğan, Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, Liberte Yayınları (3.baskı), Ankara 2001, s.93.

[28] E.1983/2 (Parti Kapatma), K.1983/2, Kt. 25.10.1983, A.Y.M.K.D., Sayı 20, s.364.

[29] Bülent Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, BDS Yay. (3.basım), İstanbul 1994, s. 125.

ği(ne) ... karşı olan bir görüşün Ülke ve Ulus bütünlüğüne de karşı olacağı kuşkusuzdur".[30]

Anayasa Mahkemesi'nin parti kapatma kararlarına bakıldığında SPK'nun 78/a, 80, 81/a ve b, 89, 101/a ve b maddelerinin parti kapatmalarında sık sık başvurulan maddeler olduğu görülmektedir. Buna göre siyasal partiler, "Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne ... yönelik faaliyette bulunamazlar, başkalarını bu yolda tahrik ve teşvik edemezler" (m.78/a); "Türkiye Cumhuriyeti'nin dayandığı Devletin tekliği ilkesini değiştirmek amacını güdemezler ve bu amaca yönelik faaliyette bulunamazlar"(m.80); "... ülke üzerinde milli veya dini kültür veya mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler" (m.81/a), "Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak yoluyla ... ülke üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler ve bu yolda faaliyette bulunamazlar" (m.81/b); "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, genel idare içinde yer almasına ilişkin Anayasanın 136'ncı maddesi hükmüne aykırı amaç güdemezler" (m.89) ve "partinin tüzük ve programının, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, ... millet egemenliğine" aykırı olması ve "Anayasanın 68/4'e aykırı eylemlerin işlendiği odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespiti" (m.101/a ve b) durumunda kapatılırlar. Görüldüğü gibi, bu tablo ile ortaya konulan yasaklar, kabul edilebilir kapatma nedenlerini çok aşmaktadır. Böylece, bütün partiler için Anayasa ve SPK, adeta ortak parti programı durumuna gelerek

---

[30] E. 1991 /2 (Siyasi Parti Kapatma), K. 1992/1, K.t. 10.7.1992 (http://anayasa.gov.tr). Nitekim bu görüş, Nisan 2003'te açıklanan Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye'nin tam üyelik başvurusu ile ilgili olarak görüşlerini açıkladığı raporda yer alan, "Türk devleti'nin temel felsefesi olan Kemalizm ideolojisinin, Türkiye devletinin bölünmez bütünlüğünün bozulmasına yönelik korku yarattığı ve aşırı Türk milliyetçiliğini körüklediği" şeklindeki ifadeyi de doğrular niteliktedir. Araştırmacı Ayşe Hür, Türk milliyetçiliğinin vatandaşlık temelinde yeniden tanımlanması, demokratikleşme, çokkültürlülük, ortak toplumluluk, özerklik, federatif yapılar ve ayrılma gibi konular üzerinde kafa yorulması durumunda, Avrupa Parlamentosu'nun kuşkularının yersiz olduğu konusunda kanıtlar geliştirilebileceğini belirtmektedir. Radikal, 19.04.2003.

partilerin faaliyet özgürlüğü daraltılmaktadır.[31] SPK, anayasal kısıtlamaları daha da genişleten düzenlemeleriyle, kuruluş ve faaliyet aşamalarında "particilik" faaliyetlerini istisnai bir etkinlik konumuna getirmiş[32], partilerin oluşturacakları politikaların temel ilkelerini resmi ideoloji doğrultusunda belirlemiş ve onları adeta bir devlet kurumu olarak algılamıştır.[33]

SPK'daki bu geniş yasaklar yelpazesi, aslında 1982 Anayasası'nda bulunan devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı hareket yasağını aşan düzenlemelerdir. Oysa Anayasa'da bulunmayan bir yasaklamanın bir kanunda bulunması Anayasa'ya aykırıdır. Bir kanun, ancak anayasadaki yasakları somutlaştırıcı hükümler içerebilir.[34] Ancak bu Kanun, 1982 Anayasası'nın 12 Eylül 1980 ve 9 Kasım 1983 tarihleri arasında çıkarılan kanunların Anayasaya uygunluk denetimini engelleyen Anayasa'nın geçici 15'inci maddesi nedeniyle bugüne kadar anayasaya uygunluk denetimine tabii tutulamamıştır. 2001 yılında geçici 15'inci maddenin son fıkrasının yürürlükten kaldırılmasından sonra, bu konuda def'i (itiraz) yoluyla da olsa Anayasaya uygunluk denetiminin yolu da açılmıştır.

Bu düzenlemelere bakıldığında siyasal partilerle ilgili kapatma davaları üç ana ilke üzerine kurulmaktadır: De-

---

[31] Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995)", Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995 (Der. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 98, 99.

[32] Mustafa Erdoğan, a.g.e., s. 205. Coşkun Kırca, ayrılıkçılığa ve ayrılıkçı partilere tam serbestlik tanınması durumunda dahi federal yapıyı gerçekleştirmek, Türk halkının ezici çoğunluğunun böyle bir "densizliğe" kesinkes karşı çıkacağı düşüncesiyle olanaklı olmadığını düşünmektedir: "Gerçek şu ki Türk Devleti'nin tekilliği ilkesini de içeren, o Devlet'in Millet'i ve ilkesiyle bölünmez bir bütün olması kuralının değişmezliği, aslında Türk halkının ezici çoğunluğunun sarsılmaz iradesini aksettirmektedir. Bölücülüğe ve ayrılıkçılığa engel olan asıl bu iradedir. Değişmezlik ilkesi ... ortadan kaldırılsa bile (ki böyle bir girişim meşru olmaz), bu irade ortada durdukça, bu iradeyi sarsamayacak olan bölücü ve ayrılıkçı, yine de tedhişçiliğe başvurma yollarını arayacaktır." Coşkun Kırca, Neden Milli Devlet? Neden Tekil Devlet? Karşılaştırmalı Bir Deneme, Türkiye Günlüğü 19/ Yaz 1992, s. 87.

[33] Oktay Uygun, Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminin A.İ.H.S. Çerçevesinde Değerlendirilmesi, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 17, s. 257.

[34] Ergun Özbudun, a.g.e., s. 91.

mokratik Devlet, Ulusal/Üniter Devlet ve Laik Devlet. Buna ek olarak Anayasa Mahkemesi, Atatürk milliyetçiliğini de anayasaya uygunluk denetiminde bir ölçü norm (anayasallık bloku)[35] olarak kabul etmektedir. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, milletin bölünmezliği ve tekliği ile ülkenin bölünmezliği ve tekliği ilkelerini içinde taşımaktadır.[36] Öyle ki bu ilke, Anayasa Mahkemesi'nin TBKP ve SP ile ilgili kararlarında da belirtildiği üzere insan haklarının da sınırını oluşturmaktadır[37]: "Ülke ve Milletin bölünmez bütünlüğü, anayasalarımızda vazgeçilmez ve ödün verilmez temel kural olarak yer almıştır... Türk Ulusu gerçeği(ne) ... karşı, bölücülüğe ... yol açacak davranışları insan hakları kapsamında görmek olanaksızdır".[38]

Devletin ülkesiyle bölünmezliği, dış bağımsızlığı, ülke topraklarının parçalanmazlığını ve ülkeden ayrılma yasağını anlatır. Bu özellik ayrılıkçı akımların siyasal parti şeklinde örgütlenmesini de engeller. Türkiye'de kurulacak olan bir siyasal parti, federatif bir devlet yapılanmasını savunamaz.[39] Bu ilkenin anayasal sistemde yer almasıyla federal veya konfederal yapıda devlet biçimlerinin önü kesilmiştir.[40] Nitekim Anayasa Mahkemesi de TBKP, SP, HEP ile ilgili kararlarında bu durumu, "Bölgelerin ulusal kimliği olamaz. Anayasa, özerklik ve özyönetim yöntemlerine-biçimlerine kapalıdır" sözleriyle açıkça ortaya koymuştur. Anayasa Mahkemesine göre, SPK, bu ilkeyi ko-

---

[35] Bu konuda geniş bilgi için bkz., Necmi Yüzbaşıoğlu, Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku, İÜHF Yayını, İstanbul 1993.

[36] Atilla Nalbant, a.g.e., s.175 , Kemal Gözler, a.g.e., s.102 vd., Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, a.g.e.,s.110.

[37] E. 1990/1 (Siyasi Parti-Kapatma), K.1991/1, K.t.16.7.1991; E. 1991/2 (Siyasi Parti-Kapatma), K.1992/1, K.t.10.7.1992 (http://anayasa.gov.tr).

[38] 22.08.2003 tarihinde Anayasa Mahkemesi üyeliğine atanan ve parti kapatmalarını idam kararına benzeten Prof.Dr. Fazıl Sağlam'a göre de, "Salt düşünce açıklaması sınırını aşmayan, özgürlükçü ve demokratik ve laik toplum düzenine ve devletin değişmez nitelikteki üniter yapısına yönelik bir tehlike ya da tehdit içerme"diği takdirde, parti eylemi, kapatma nedeni olarak değerlendirilmemelidir". Fazıl Sağlam, Avrupa'da Haklar Çerçevesinde Türkiye, Mülkiye, Cilt:XXIV, Sayı: 220, s. 103 (Vurgu yazara aittir).

[39] Ergun Özbudun, a.g.e., s.90.

[40] Atilla Nalbant, a.g.e., s.183.

rumak amacıyla ayrılıkçı akımların bir parti durumunda örgütlenmesini yasaklamakta, siyasi partilerin federal bir sistemi savunamayacaklarını, azınlık yaratamayacaklarını, bölgecilik, ırkçılık yapamayacaklarını ve eşitlik ilkesini korumak zorunda olduklarını vurgulamaktadır.[41]

Devletin milletiyle bölünmezliği ilkesi de, azınlık yaratılmasının önlenmesi, bölgecilik ve ırkçılık yasağı ve eşitlik ilkesinin korunması hususlarını kapsamaktadır.[42] Milleti oluşturan insanlar; din, dil, etnik grup bakımlarından ayırım yapılmaksızın aynı egemenliğe tabidir. Bu özellik devlet yönetimine katılma ve kamu hizmetlerine girme açısından da geçerlidir. Bu ilke nedeniyle anayasa, hem yer bakımından hem de cemaatler veya toplumlar temelinde federalizme, yani "korporatif federalizm"e de izin vermez.[43] Bu durum Anayasa Mahkemesi' nin HEP ile ilgili kararında da şu şekilde ifade edilmiştir:[44] "Devletin ülkesi ve ulusuyla bölünmez bütünlüğü kuralı, azınlık yaratılmamasını, bölgecilik ve ırkçılık yapılmamasını ve eşitlik ilkesinin korunmasını içermektedir. Anayasa'daki 'Türk Milleti' tanımı içinde dinsel ve etnik kökeni ne olursa olsun her yurttaş tam eşitlikle yer almakta(dır)".

Anayasal ve yasal düzenlemeler ve Anayasa Mahkemesi kararları, federal bir devlet yapılanmasının olanaksız olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ifadesi bir devlet şekli seçimini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Anayasa Mahkemesi de bunu, siyasal parti kapatma davalarında sık sık gerekçe olarak kullanmıştır. Hatta aşağıda isimlerini verdiğimiz partilerin kapatma kararlarına bakıldığında, noktasına virgülüne kadar aynı ifadelerin yer alması, sadece isim yerinin noktalarla belirtilerek boş bırakıldığı basılı bir belgeyi andırmaktadır. Böylece bu ilke, örgütlenme ve düşünce özgürlüğünün sınırı durumuna gelmiştir. 1991 yılından bu yana, bu ilkeye aykırı

[41] E. 1990/1 (Siyasi Parti-Kapatma), K.1991/1, K.t.16.7.1991; E. 1991/2 (Siyasi Parti-Kapatma), K.1992/1, 10.7.1992; E. 1992/1 (Siyasî Parti Kapatma),K. 1993/1, K.t. 14.7.1993 (http://anayasa.gov.tr).
[42] Ergun Özbudun, a.g.e., s.90.
[43] Kemal Görmez, a.g.e., s.103.
[44] E. 1992/1 (Siyasî Parti Kapatma), K. 1993/1, K.t. 14.7.1993.

faaliyetleri nedeniyle 10 siyasal parti Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Bu partiler tarih sırasıyla, Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP), Sosyalist Parti (SP), Halkın Emek Partisi (HEP), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP), Sosyalist Türkiye Partisi (STP), Demokrasi Partisi (DEP), Sosyalist Birlik Partisi (SBP), Demokrasi ve Değişim Partisi (DDP), Emek Partisi (EP) ve Demokratik Kitle Partisi (DKP)'dir.[45]

Bunun iki nedeni bulunduğu ileri sürülmektedir. Birincisi, kapatılan partilerin benzer program ve faaliyetlerle, ancak değişik bir isimle tekrar siyasi hayata dönmeleridir. İkincisi ise, Türkiye'nin güneydoğusunda yaşanan şiddet olaylarının bu yıllarda tırmanışa geçmesi nedeniyle, kurulan kimi partilere karşı duyulan toplumsal tepkidir.[46] Anayasa Mahkemesi de SP ile ilgili kararında bu görüşü paylaşmaktadır:[47] "Türkiye Cumhuriyeti son yıllarda dışarıdan desteklenen silahlı bölücü terörün tehdidi altındadır. SP'nin ... faaliyetleriyle, teröristlerin gerçek istek ve savları başka bir biçimde belirtilmektedir".

Oysa Anayasa Mahkemesi'nin kapatma kararları, anayasa ve SPK'nda yer alan sınırlayıcı hükümleri olabildiğince özgürlükçü yorumlayarak, hukukilik ölçütünden sapmadan özgürlükleri koruma ve siyasal partiler için güvence olma niteliği taşımalıdır. Mahkemenin siyasal parti kapatma kararlarında kullandığı ölçütleri, hukuki ve siyasi öğeler bağlamında formüle ederek gerekçelendirmede kullanması, aleyhteki AİHM kararları nedeniyle, iç hukukun ve uygulamalarının sorgulanmasına da yol açmaktadır. Kapatma öncesi uygulanabilecek kimi daha

---

[45] E. 1990/1 (Siyasi Parti Kapatma), K. 1991/1, K.t. 16.7.1991; E. 1991 /2 (Siyasi Parti Kapatma), K. 1992/1, K.t. 10.7.1992; E. 1992/1 (Siyasî Parti Kapatma),K. 1993/1, K.t. 14.7.1993; E. 1993/1 (Siyasî Parti Kapatma), K. 1993/2, K.t. 23.11.1993; E. 1993/2 (Siyasî Parti-Kapatma), K. 1993/3, K.t. 30.11.1993; E. 1993/3 (Siyasî Parti-Kapatma), K. 1994/2, K.t. 16.6.1994; E. 1993/4 (Siyasî Parti-Kapatma), K. 1995/1, K.t. 19.7.1995; E. 1995/1 (Siyasî Parti-Kapatma), K. 1996/1, K.t. 19.3.1996; k.t. 14.2.1997; E. 1997/2 (Siyasî Parti Kapatma), K. 1999/1, K.t. 26.2.1999. (http://anayasa.gov.tr).

[46] Yılmaz Aliefendioğlu, Anayasa Yargısı, Yetkin Yay., Ankara 1997, s.346.

[47] E. 1991 /2 (Siyasi Parti Kapatma), K. 1992/1, k.t. 10.7.1992.

hafif yaptırımların (uyarı, seçime girmeme, mali yardımın kesilmesi vb.) öngörülmesi daha uygun çözümler olurdu.[48] Nitekim 1982 Anayasası'nda 2001 yılında 4709 sayılı Kanunla yapılan değişiklikten sonra, artık Anayasa Mahkemesi, temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre partinin devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilecektir.[49]

Siyasal partilerin kuruluş ve faaliyetleri AİHM tarafından özellikle AİHS'nin 11'inci maddesinde düzenlenmiş olan dernek kurma özgürlüğü kapsamında değerlendirilmektedir. Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan partilerden Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) (Başvuru No:19392/1992), Sosyalist Parti (SP) (Başvuru No:21237/93), Halkın Emek Partisi (HEP) (Başvuru No: 22724-25/1993), Demokrasi Partisi (DEP) (Baş.No:25144/1994), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP) (Baş.No:23885/1995) ve son olarak da Refah Partisi AİHM'ne başvurmuşlardır.[50]

Sonuçlanan davalardan konumuzla doğrudan ilgili olan üç partiye ilişkin kararlara baktığımızda (TBKP, SP, ÖZDEP), her üç kapatma kararı da AİHM tarafından AİHS'nin dernek kurma özgürlüğünü düzenleyen 11'inci maddesine aykırı bulunmuştur. AİHM'nin 30 Ocak 1998 tarihli kararına göre TBKP, sınıf tahakkümünü amaçlamayan, demokratik ilke ve yöntemleri benimseyen bir parti olarak, 1956'da kapatılan Alman Komünist Partisi'nden ayrılmaktadır. Tüzük ve programında Türk-Kürt ayırımı yapılması ve Türk ulusundan ayrı bir Kürt ulusu yaratılmak istenmesi konusunda ise şunlar söylenmiştir: "Programında, ayrılmaktan ziyade, 'Kürt sorunu'na, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde, Türk ve Kürt halklarının 'gönüllü birlikteliği'ni sağlayacak, eşit haklar ve yeniden demokratik yapılanma amaçlanmıştır. TBKP, faaliyete geçmeden kapatıldığından terörle ilgisi bulunamaz. Bu nedenle, Alman Komünist Partisi'nin kapatılması kararı-

[48] İbrahim Ö. Kaboğlu, Anayasa Yargısı, İmge Yay. (3.baskı), Ankara 2000, s.136,137.

[49] Resmi Gazete, 17.10.2001, 24556 Mük.

[50] Şeref Ünal, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (İnsan Haklarının Uluslar arası İlkeleri), TBMM Yay. No: 89, Ankara 2000, s.295 vd.

nı, AİHS'nin 17.maddesine (Hakların kötüye kullanımının yasaklanması) dayanarak haklı gören AİHK kararı, bu açıdan emsal oluşturmaz."

AİHM 25 Mayıs 1998 tarihli kararında, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatma gerekçesi olarak gösterilen, Türk Devletinin birliğini ve toprak bütünlüğünü bozmak pahasına Kürt-Türk Federasyonunun kurulmasının desteklenmesi konusunda şunları söylemiştir: "AİHM, bu ifadelerin asıl amacının Türkler ve Kürtlerin eşit oranda ve gönüllü olarak temsil edileceği demokratik esaslara dayalı bir federal sistemin kurulması yönünde bir politik program olduğunu düşünmektedir... ayrılmanın teşvik edilmediği, aksine Kürtlere bir referandumla serbest iradelerini açığa vurma hakkı tanınmadığı takdirde, önerilen federal sistemin oluşturulmasının olanaklı olamayacağı belirtmektedir. Mahkeme, müdahalenin radikal olduğu kanaatinde (olup), SP'nin kapatılması, güdülen amaç ile orantısız ve demokratik toplum açısından gereksiz bir yaptırımdır." Ancak Sağlam'a göre, AİHM, ifade özgürlüğünün demokratik bir toplumdaki önemi nedeniyle sınırlamayı haklı kılan nedenleri dar yorumlamaktadır. AİHM, SP ile ilgili kararında ifade özgürlüğü ile özgürlüklerin kötüye kullanılması yasağı arasındaki dengeyi yeterince gözetmemiştir. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü tehdit eden bir parti eylemine karşı Devletin kendisini koruma hakkını ülkenin koşulları açısından gözetmemek, insan hakları ve demokrasi açısından eksik bir değerlendirmedir.[51] Bu görüşe katılmak olanaklı değildir. Çünkü AİHM'nin verdiği kararlarda her şeyden önce, davacı ülkenin koşullarını değil, evrensel hukuk ilkelerini ölçü norm olarak gözetmesi gerekir.

AİHM, 8 Aralık 1999 tarihli kararında da ÖZDEP'in kapatılması davasında şu sonuca varmıştır:[52] "ÖZDEP'in programında 'ulusal ve dinsel azınlıkların' self-determinasyon hakkına atıfta bulunduğu doğrudur, ancak bu sözcükler, Türkiye'nin parçalanmasını teşvik eder nite-

[51] Fazıl Sağlam, a.g.m., s. 103, 104 (vurgu bize aittir).

[52] E. 1993/1 (Siyasi Parti-Kapatma), K.1993/2, K.t. 23.11.1993 (http://anayasa.gov.tr).

likte olmayıp Kürtlerin siyasi hedefe özgürce ve demokratik yollarla katılımını amaçlamaktadır. Demokrasi, farklı siyasi projelerin ortaya konulması ve tartışılması, hatta demokrasinin kendine zarar vermemek koşuluyla, bir devletin örgütlenme biçiminin sorgulanması temeline dayanmaktadır."

Anayasa Mahkemesi'nin bugünkü anayasal ve yasal düzenlemeler yürürlükteyken benzer gerekçeli parti kapatma davalarında içtihat değişikliği yoluna gidip gitmeyeceği konusunda bugünden bir şey söyleyebilmek zordur. Ancak, DKP davasında[53] AİHS'nin 10 ve 11. maddeleri yönünden bu karara karşı azlık oyu yazan Mahkeme üyesi Haşim Kılıç, Anayasa Mahkemesi'nin verdiği kararlarda, AİHS'ni gerekçelerdeki görüşlerini "destekleyici norm" olarak değil, "çözümleyici" ya da "öncelikli norm"[54] olarak kullanması gerektiğini belirtmiştir. O'na göre, ulusal yasalardaki antidemokratik anlayışlar yerine, AİHS'nin ve AİHM'nin özgürlükleri genişletici yorumlarının uygulanması anayasal bir zorunluluktur. Buna aykırı bir şekilde, terör ve şiddetle bağlantısı olmayan bir partinin kapatılması sınırlandırma değil, özünü yok ederek kullanılmaz hale getiren bir uygulamadır. Gerçek anlamda hukuk devletine, bölgesel sorunları dile getirenlerin "Devletin ve milletin bölünmez bütünlüğünü" bozduğu, dini inanç ve düşüncelere ilişkin sorunları bildirenlerin "devletin laik niteliğini" ortadan kaldırmak istedikleri, milli değerlere sahip çıkanların ırkçılıkla itham edildiği, kimi sosyal gruplara ilişkin çözüm önerisi sunanların ise

---

[53] E. 1997/2 (Siyasi Parti-Kapatma), K. 1999/1, K.t. 26.2.1999 (http://anayasa.gov.tr). Dönemin Anayasa Mahkemesi Başkanı olan Ahmet Necdet SEZER, "... kapatılması istenilen DKP'nin programında, ülkedeki etnik ve inanç gruplarının eşitlik ilkesi temelinde bir arada yaşamalarına ilişkin öneriler getirilmiş, bölünmez bütünlüğüne aykırı açık bir anlatıma yer verilmemiş, tersine bölünmeden yana olunmadığı vurgulanmıştır... kamuoyuna yapılan açıklamalarda da, 'bölünmez bütünlük' ilkesine aykırılık oluşturacağı konusunda kesin kanıya ulaşmayı sağlayacak söylemlerde bulunulmamıştır" gerekçesiyle kapatılmasına karşı çıkmıştır.

[54] Bu konuda bkz., H. Tahsin Fendoğlu, Uluslar arası İnsan Hakları Belgelerinin Uygulanmasında "Bağımsız Ölçü Norm" veya "Destek Ölçü Norm" Sorunu, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 17, s. 363 vd.

"komünist ve marksist" oldukları suçlamalarının terk edilmesiyle ulaşılabilir. Bu yaklaşım, demokratikleşme ve insan hakları konusunda oldukça özgürlükçü bir ilk adımı olarak nitelendirilebilir.

Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesini doğrudan egemenlik kavramı ile ilgili sayan Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki görüşünü TBKP, SP, HEP, DEP, ÖZDEP, STP ve SBP'nin kapatma kararlarında aynen tekrarladığı şu sözlerden de anlamak olanaklıdır: "Siyasal nedenlerle dış etkenlerden kaynaklanan, kimi varsayım, yorum ve bahanelere dayanan, insan hakları ve özgürlük savlarıyla yoğunlaştırılan sakıncalı amaçlara geçerlik tanınamaz. Devlet 'TEK'dir, ülke 'TÜM'dür, ulus 'BİR'dir".[55]

Dönemin Devlet Başkanı Kenan Evren'in, 12 Eylül 1980'den sonra dokunulmayan ender kurumlardan biri olan Anayasa Mahkemesi üyeleri önünde yaptığı konuşmada söylediği sözler hukuk devleti ve yargı bağımsızlığı ilkeleri açısından dikkat çekicidir: "Mahkemenin sorunları, öncelikle Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, cumhuriyetin ve milli egemenliğin ve milli güvenliğin idamesi açısından ele alması, bilahere iktisadi, siyasi, sosyal yönlerini düşünmesi, sorumluluk ve görevinin gereğidir". Bu yaklaşım anayasanın, hukukun üstünlüğü, demokrasi ve özgürlük ilkelerinin jeo-stratejik bir içerik kazandığını da göstermektedir.[56] Bu durum Anayasa'daki mahkemelerin bağımsızlığını sağlamaya yönelik düzenlemeye de aykırıdır (m.138). Sonuç olarak mevcut sistem içinde, "anayasa bekçiliği" rolünü üstlenmiş olan Anayasa Mahkemesi'nin üniter devlet anlayışı konusundaki yaklaşımı oldukça hassastır.

---

[55] MGK Genel Sekreteri Orgeneral Tuncer Kılınç'ın devir teslim töreninde söylediği şu sözler, bu tanımlamanın başka kesimler tarafından da benimsendiğini göstermektedir: "80 yıllık laik Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk milliyetçiliği anlayışında tek devlet, tek ulus, tek dil, tek bayrak ülküsünü daha da güçlendirerek devam ettirmesi gerekirken, halen hilafet ve şeriat arayışında olanlarımız var. Etnik ayrımcılığı demokratikleşme diye körükleyen entelektüeller ve yazarlarımız giderek çoğalıyor". Radikal, 26.08.2003.

[56] Bülent Tanör, İki Anayasa (1961-1982), Beta Yay.(3. baskı), İstanbul 1994, s.162. Vurgular yazara aittir.

AVRUPA ANAYASASI: ÜNİTER DEVLETİN SONU MU?

Devletin statüsü sayılan anayasa, bir devletin kuruluşunu, örgütlenişini, iktidarın el değiştirmesini ve bireylerin hak ve özgürlüklerini düzenleyen kurallar bütününü akla getirmektedir.[57] Anayasa Hukukunun konusu, devlet iktidarının kazanılması, kullanılması ve sınırları ile ilgili hukuk kurallarıdır.[58] Anayasa Hukuku, "siyasal hayatın gerçeklerini hukuki olarak çerçevelemekle ve düzenlemekle de görevli"dir. Anayasa denilen ve devlet hukuk düzeninin tepesinde bulunan ana metin, devletin kuruluşunu (tek yapılı ya da federasyon), biçimini (cumhuriyet ya da monarşi), siyasal rejimini (demokrasi ya da otokrasi), devlet organlarının kuruluşu, işleyişi ve temel hak ve özgürlükleri kapsar. Anayasa her şeyden önce ideolojik bir belge olarak, siyasal hayatın yapısal unsurları arasında denge kurmakla ödevli bir belgedir ve bu nedenle de bir toplum sözleşmesi sayılır.[59] Devletin bulunduğu her yerde, siyasal işlevin uymak zorunda olduğu kuruluş ve işleyiş kurallarının tümüne geniş anlamda anayasa adı verilir. Belli bir devletin anayasası, o devletin kuruluşunu ve işleyişini düzenleyen temel kurallar anlamına gelir. Dar anlamda ise anayasa, devlet yaşamının bağlı bulunduğu kuralları içeren temel belgedir.[60] Anayasalar yalnız devletin temel yapısını, örgütlenişini, işleyiş kurallarını göstermekle kalmaz, aynı zamanda çıkarılacak yasaların uymak zorunda olduğu temel ilkeleri de gösterir. Temel ilkeler de, temel haklar ve özgürlüklerle ilgilidir. Bu açıdan, bir devletin anayasası, vatandaşların temel haklarını ve özgürlüklerini koruyan başlıca belge durumundadır.[61] Siyasal ve sosyal yapıya ilişkin temel tercihleri tespit etmek anayasaların asli işlevi olduğu için, bir devletin şekli

---

[57] Erdoğan Teziç, Anayasa Hukuku, Beta Yay., İstanbul 1991(2. bası), s.119.

[58] Server Tanilli, Devlet ve Demokrasi, Say Yay. (4. bası), İstanbul 1985, s.9.

[59] Tarık Zafer Tunaya, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, İÜHF Yayın no:554 (4.bası), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980, s.109 vd.

[60] Cem Eroğul, Anatüzeye Giriş, İmaj Yay. (6. bası), Ankara 2000, s. 17-18.

[61] Mümtaz Soysal, a.g.e. , s.8.

ve yapısı hakkında bilgi sahibi olmak için, o devletin anayasasına bakmak gerekir. Anayasalar, bir tür toplum sözleşmesi sayıldıklarına göre, devlet, anayasasına yazdığı yapısal ilkelerle, bunlara uyan bir düzeni gerçekleştirme taahhüdü altına da girmiş olur.[62]

AB'nin 2001 sonunda gerçekleştirdiği Laeken Zirvesi'nde Fransa eski Cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing'in başkanlığında kurulmasına karar verdiği "Avrupa'nın Geleceği Konvansiyonu"nun görevlerinden biri, AB için bir anayasa hazırlamak olarak belirlenmiştir. Zirve sonrası yayımlanan bildiride anayasa oluşturmakla amaçlanan öncelikli hedefler, "Avrupa kurumlarını vatandaşlara yaklaştırmak" ve Avrupa'nın "yenidünya düzeninde ön planda rol almasını sağlamak" olarak açıklanmıştır. Çalışmaya başladıktan yaklaşık sekiz ay sonra d'Estaing başkanlığındaki Konvansiyon, bir anayasa taslağı oluşturarak tartışmaya sunmuştur.[63] Ardından taslağın son hali 20 Haziran 2003'de Selanik'te yapılan AB zirvesine sunulmuştur. Avrupa Anayasası'nın maddeleri incelendiğinde, devletleşme yönünde önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Aslında içeriği ne olursa olsun, sadece bir anayasanın varlığı bile devletleşme yolunda yeteri kadar önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir.

AB'nin siyasal ve kurumsal yapısını belirleyecek olan Avrupa Anayasa Taslağı hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. AB Anayasası, "kafa karıştırıcı"[64] olarak nitelenmekle kalmayıp, ortada bir anayasadan ziyade, anayasal nitelikli bir antlaşma metni olduğu ve bunun da uzun, karışık, halktan kopuk, AB uzmanı olmayanların anlaması zor kavram ve ayrıntılara boğulmuş bir metin olduğu da söylenmektedir.[65] Ancak nasıl nitelendirilirse nitelendirilsin Avrupa Anayasa Taslağında, bir dünya

---

[62] Mithat Sancar, Hukuk Devleti: Cumhuriyetin Temel Niteliklerinden Biri (mi?), Birikim, Kasım 1998, sayı 115, s.40.
[63] Deniz Altınbaş Akgül, ...Ve AB Devletini Kuruyor: Avrupa Anayasası Taslağı Üzerinden Bir Değerlendirme, http://ASAM avr. anayasası. htm.
[64] Kirsty Hughes, Radikal, 24.06.2003
[65] Bahadır Kaleağası, Radikal, 21.06.2003.
66 Robert Lane Greene, Economist.com, 17.07.2003.

gücünün oluşturulduğuna dair birçok kanıt vardır. Birlik, 15'ten 25 üye devlete genişlemenin sonucu olarak, gelecek yıl 450 milyon yurttaşıyla ABD boyutunda bir ekonomiye sahip olacaktır. Yeni anayasa, Avrupa'dan ABD'ye radikal bir meydan okuma olarak da kabul edilmektedir.[66] Anayasa, her şeyden önce yakın bir tehlikeye, 25 üyeli bir Avrupa nasıl ayakta kalabilir soruna yanıt aramaktadır. Anayasa ile gelen kazanımların en önemlisi, Temel Haklar Şartı'nın entegrasyonu ve bu sayede vatandaşlara daha iyi bir koruma sağlanacak olmasıdır. Bu haklar –onur, özgürlük, eşitlik, dayanışma, vatandaşlık, adalet- sayesinde Avrupa, insan haklarına saygı gösterilen ve bu hakların temel değerlerden birini oluşturduğu bir yer haline gelecektir.[67]

Anayasa, ulusal yasaların üzerinde bir hukuk sistemi olan ve yetkileri eline alan, tek bir Avrupa devleti yaratılmasını da amaçlıyor. Gücü bakımından dev, demokrasi bakımından ise cüce bir Avrupa yaratacak olan bu anayasanın amacı, bürokratik bir süper devlet yaratmaktır.[68] Ancak Avrupa Komisyonu Başkanı Romano Prodi'nin AB tanımı da bu itirazlara yanıt olabilecek içeriktedir. Avrupa'nın farklı halkları ve devletleriyle özgün bir birlik olduğunu söyleyen Prodi, AB'nin "gerçek amacının" süper-devlet kurmak değil, "ileri düzeyde uluslar üstü bir demokrasi" tesis etmek olduğunu ifade etmektedir.

Anayasa konusunda üye ve aday ülkeler arasında genel bir mutabakat olduğu söylenebilir. Ancak AB'ne hep şüphe ile yaklaşan İngiltere Başbakanı Tony Blair dışişleri, savunma ve vergi politikalarının ulusal hükümetlerin yetkisinde kalması gerektiğini savunurken, Avrupa Anayasası'nı ancak veto hakları saklı tutulması halinde kabul edeceklerini belirtmektedir.[69] Bununla birlikte, 'henüz Avrupa halkı ya da Avrupa ulus devleti bile yok' diyerek, Avrupa Anayasası fikrine karşı çıkanlar da vardır. Bu itirazlara Alman filozof Jürgen Habermas, "Neden Avrupa

---

[67] Radikal, 23.06.2003 (Le Monde, 21.06.2003, Başyazı).
[68] William Rees-Moqq, Bağımsızlık Elden Gidiyor, Radikal, 02.06.2003, s.8.
[69] http://www.abhaber.com (11.09.2003).

Anayasaya İhtiyaç Duyuyor?" adlı yazısında, "vatandaşların oluşturduğu bir ulusun" mevcudiyetinin ortak soy ya da ortak geçmişe dayanmasının gerekmediğini söyleyerek yanıt vermiştir. AB'nin bir anayasaya ihtiyacı vardır. Ancak AB'nin asıl ihtiyacı devlettir. AB'nin genişleme ile başa çıkabilmesi ve ABD'ye rakip küresel bir güç olabilmesi için bir devletler topluluğu gibi değil, tek bir devlet gibi hareket etmesi gerekmektedir. Ortak kurumları, marşı, bayrağı ve para birimi bulunan AB'nin kalan en önemli eksikliği anayasadır. Anayasa konusunda gelinen aşama, bir anayasanın oluşturulacağının ve artık süper devleti çağrıştıran konuların daha kolay tartışılabildiğinin önemli bir göstergesidir.[70]

Çelebi'nin Alman Anayasa Mahkemesi eski üyesi Dieter Grimm'den aktardığına göre, bir Avrupa demokrasisinden söz edilemeyeceği ve AB, bir anayasadan beklenen "Avrupa halkı"nın varlığına ve homojenliğine sahip olmadığı için Avrupa'nın bir anayasaya ihtiyacı yoktur. Kaldı ki, anayasalar, bütün siyasi kararları almaya yetkili egemen devletin sınırları içinde hazırlanır. Halk egemenliği ilkesine dayanan çağdaş anayasaların hazırlanmasında halkın rolü, kendi seçtiği temsilcilerinin yaptığı yasaların dolaylı olarak da olsa hazırlayanı olmasından kaynaklanır. AB'nin sahip olduğu yetkiler, bu anlamda bir ulus devlette olduğundan çok farklıdır. Bu anlamda AB, bütün yetkilerini ulus devletlerin gönüllü olarak devrettikleri yetkilerden aldığı için, ulus-devletlerin kendi elleriyle yarattıkları bir canavar olarak da tanımlanabilir.[71] AB gibi ulus üstü oluşumların ortaya çıkmasıyla, siyasi ve hukuki açıdan egemen ulusal devlet yapılanmasının aşınması kaçınılmazdır. Avrupa Anayasasının kabul edilmesiyle AB, siyasal birliğini önemli ölçüde tamamlayacaktır. Bu durum ise, AB hukuk düzeninin bir anayasal düzenin temel niteliklerini taşıdığı ve ulusal anayasaların silinme noktasına geldiği anlamına da gelecektir.[72] Nite-

[70] Deniz Altınbaş Akgül, a.g.m.
[71] Aykut Çelebi, a.g.e., s.102 vd.
[72] Ayşe Işıl Karakaş, a.g.e., s.231.

kim uyuma ilişkin yapılan anayasal ve yasal değişiklikler de bu anlamı taşımaktadır.

Federal Almanya Cumhurbaşkanı Rau'ya göre ise, AB'nin bir Avrupa Anayasasına ihtiyacı vardır. Avrupa Anayasası, Avrupa yapılanmasında bir "son rötuş" değil, onun temel kuruluş noktası olarak, Avrupa'nın bir merkezi süper devlet olmayacağını, bunun yerine, bir ulus-devletler federasyonu olacağını önermelidir. Avrupa'da "anayasa" ve "federasyon" sözcüklerinden kuşku duyulduğunu belirten Rau, hiç kimsenin ulus-devleti ve bunun egemenliğini ortadan kaldırmak istemediğini belirtmektedir. Federasyon, her üye devletin kendi anayasası ve yönetim sistemi üzerinde kendi egemen kararlarını yapması ile karakterize olacaktır. Anayasaya gereksinim duyulmasının nedeni, tek bir merkezi devlet istenmemesinden kaynaklanmaktadır.[73]

Avrupa Anayasası'nın hazırlanması konusunda görüş birliğine varılsa bile, tartışmalar devam edecek gibi görünüyor. Bu arada, anayasanın içeriği de en az kendisi kadar tartışılmaktadır. tasarıda birlik yetkilerinin belirlenmesi ve kullanılması konusundaki temel ilkeler, yetkilendirme (conferral), yetki ikamesi (subsidiarity), oransallık (proportionality) ve sadık işbirliği (loyal cooperation) olarak belirlenmiştir (md. 8/1). Yetkilendirme ilkesi gereğince, AB'nin yetkilendirilmediği alanlar üye ülkelerin sorumluluğu altındadır. Devlet yapıları ne olursa olsun, hepsinde işbirliği genel bir eğilim durumundadır.[74] İşbirliği ilkesine göre, anayasadan kaynaklanan yükümlülüklerin yerine getirilmesinde birlik ve üye ülkeler birbirlerine yardım edeceklerdir. Yetki ikamesi ilkesine göre, yetki kullanımında yurttaşa en yakın yönetim yetkili olmakla birlikte, merkezi yönetim (AB), oransallık ilkesini gözetmek koşuluyla, üye ülkeler tarafından yeterli ölçüde gerçekleştirilemeyeceği düşünülen, ölçek ve etkileri nedeniyle, faaliyetin birlik düzeyinde yürütülmesinin daha iyi olacağı durumlarda harekete geçecektir. Maastrich An-

[73] Alman Cumhurbaşkanı Johannes RAU tarafından 4 Nisan 2001 tarihinde Avrupa Parlamentosu'nda yapılan konuşma.
[74] Atilla Nalbant, a.g.e., s.338.

laşması'yla ilkeye dönüştürülen yerellik (subsidiarite) ilkesi ile burada anlatılmak istenen, yerel yönetime yetki devrinin (desantralizasyon) tersidir. Bununla amaçlanan, üniter yapının merkeziyetçilik ilkesine bağlı kalınarak, yerel yönetimlere idari yetki devri olmayıp, devlet yapılanmasının aşağıdan yukarıya doğru yeniden düzenlenmesi ya da siyasal gücün paylaşımı, yani federalizmdir. AB açısından anlamı, AB bütünleşme sürecinde, yerelden Brüksel merkezine doğru bir yapılanma gerçekleştirilmek istenmesidir.[75]

Her ne kadar, çalışmalar tamamlanmamış olsa da, Avrupa Anayasa Taslağı'nda bulunan kimi düzenlemeler üniter devletin ruhuna aykırıdır:

Anayasa taslağının http://www.avsam.org./turkce/yayinlar/stratejikanaliz/makale/makalestranl32.htm – edn11 ilk bölümü, birliğin tanımı ve amaçları konularını düzenlemektedir. Avrupa Anayasası, 'Devletleri ve halklarının ortak bir gelecek kurma iradesini yansıtan, üye ülkelerin politikalarının eşgüdümünün sağlanacağı ve belli ortak yetkilerin federal bir temelde yönetileceği (m.1/1) ve tüzel kişiliğe sahip bir (m.4) Birlik kurmayı amaçlamaktadır. İkinci maddede Birliğin değerleri insanlık onuruna ve insan haklarına saygı, özgürlük, demokrasi ve hukuk düzeni olarak belirlenmiştir. Birlik, Avrupa'nın bağımsızlığını ve çıkarlarını savunurken, Birliğin değerlerinin bütün dünyada ilerletilmesi için çalışır. Birlik, yeryüzünün sürdürülebilir kalkınmasına, dayanışma ve halklar arasında karşılıklı saygının artmasına, yoksulluğun ortadan kaldırılmasına, çocuk haklarının korunmasına, uluslar arası hukuki yükümlülüklerin yerine getirilmesine ve devletlerarası barışın korunmasına katkıda bulunur (m.3/4).

Üye ülkelerin yurttaşları Birlik yurttaşıdır. Birlik, halkları aynı değerleri paylaşan ve bu değerleri destekleme yükümlülüğüne giren bütün Avrupa ülkelerine açık olacaktır. Anayasa'da yer verilen Birlik vatandaşlığı kavramı, ulusal vatandaşlığa ilave ve onun yerini almayan

[75] Birgül Ayman Güler, Devlette Reform, 3 Mart 2003 Mimarlar Odası sunuşu, s.9,19.

(m.7/1) ve sahip olduğu hakların içinde (m.7/2), ikamet ettiği herhangi bir Birlik üyesi devlette belediye seçimlerine katılma ve aday olma hakkını da veren bir statü olarak tanımlanmıştır.[76]

Birlik, üye ülkelerin ulusal kimliklerine, özellikle siyasal ve anayasal yapılarına yerel, bölgesel ve ulusal düzeydeki kamu yönetimi teşkilatı da dahil olmak üzere saygı gösterecek (m.9/6), ancak Anayasa'da belirtilen yetkileri uygulamak amacıyla Birlik kurumlarınca kabul edilen yasalar, üye ülkelerin hukuklarından üstün olacaktır (m.9/1). Sadık işbirliği ilkesi uyarınca, üye ülkeler Anayasa'da belirlenen hedeflere erişmeyi güçleştirecek herhangi bir önlem almaktan sakınacaklardır (m.9/5).

Üye ülkelerin yetkilerini kullanabilmeleri, ancak Birliğin o alandaki yetkilerini kullanmamasına bağlı olacak (m.10/2), kanun yapma ve hukuken bağlayıcı kararlar alma gücü (m.10/1) yine Birlik'te olacaktır.

Birlik, üye devletleri bağlayacak uluslararası anlaşmalar imzalayabilecektir (m.11/2).

Üye ülkeler, aktif ve şartsız olarak ortak dış ve güvenlik politikasını destekleyecek ve Birliğin çıkarlarına aykırı eylemlerden kaçınacaklardır (m.14/1).

Üye ülkeler "AB Resmi Gazetesi"nde yayımlanacak olan "Avrupa Yasaları"nı ve "Avrupa Çerçeve Yasaları"nı (m.33) uygulamak için ulusal hukuklarında gerekli önlemleri alacaklardır (m.28/1). Avrupa yasası, genel uygulamaya sahip, bütünüyle bağlayıcı ve üye devletlere doğrudan uygulanabilir bir yasama tasarrufu olacaktır. Avrupa çerçeve yasası, kapsadığı üye devletler için elde edilecek sonuçlar açısından bağlayıcı bir yasama tasarrufu olacaktır. Avrupa tüzüğü, yasal düzenlemelerin ve Anayasanın bazı özel maddelerinin uygulanması için genel uygulanır bir yasama dışı tasarruf olacaktır. Yasama usulünce çıkarılan bu düzenlemeler, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konsey'i Başkanı tarafından imzalanacak, AB Resmi Gazetesi'nde yayımlanarak yürürlüğe girecektir.

---

[76] Ancak bu düzenlemenin etkin bir vatandaşlık hakları demeti sunmadığı da söylenmektedir. Bkz. Ozan Erözden, a.g.e., s.129.

SONUÇ

Osmanlı'dan devralınan ve ilk kez 1876 Anayasası'nda yer verilen üniter devlet ilkesi, 1982 Anayasası'nda "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" şeklinde ifade edilen bir kavram olarak yapısında, egemenliğin, ulusun ve ülkenin tekliği ve bölünmezliğini barındırır. 1982 Anayasası, üniter yapıyı benimseyen bir anayasa olarak bu haliyle, AB gibi federal bir temelde yapılanmayı benimsemiş ulusalüstü bir birliğe üyeliğe izin verebilecek özellikler taşımamaktadır.

Olası bir AB üyeliği ve Avrupa Anayasası'nın kabulü, üniter yapının ve ulusal egemenlik ilkesinin aşınması sonucunu doğuracaktır. Tek bir hukuk düzeni dışında bir hukukun oluşumu, üniter devletin bozulması, ulus iradesi ve egemenlik gibi kavramların aşınması anlamına gelir.[77] Daha önce AİHS'ni onaylamak ve AİHM'nin yargı yetkisini kabul etmekle, ulusal egemenliğini insan hakları alanında ulusalüstü bir kurumla paylaşmış olan Türkiye, bu düzenlemelerle diğer birçok alanda daha egemenliğinin sınırlanmasını kabul etmiş olacaktır. Üniter yapı, anayasa ve yasalarda sıkı bir şekilde güvence altına alınmasına ve Anayasa Mahkemesi tarafından sıkı bir şekilde korunmasına karşın, AB üyeliği ve federal devlet yapılanması nedeniyle tehdit altındadır.

Anayasa Mahkemesi'nin bu ilkenin korunmasına ilişkin olarak önüne gelen parti kapatma davalarında verdiği kararlara bakıldığında, bu ilkeye aykırı hareket, demokratik siyasi hayatın "vazgeçilmez" unsurları olan siyasal partilerin ve örgütlenme özgürlüğünün önündeki en önemli sınır durumundadır. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı hareket kapatılma gerekçesidir. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin 1991'den bu yana 10 siyasal parti hakkında kapatma kararı vermesi kabul edi-

---

[77] Ulusal yargı kararlarının bir üst yargıda (AİHM) ele alınması, ulusal yargıyla onun Rousseau'cu anlamları olan ulus iradesi ve ulusal egemenlik gibi kavramların AB üyeliği sürecinde uğrayacağı erozyon ve ulusal yargı kararlarının dayanağı konusunda ciddi bir dönüşümü zorlayacağı savunulmaktadır. Hasan Bülent Kahraman, Modern Türk Siyasetinin Rousseaucu Kısıtlamaları Üstüne Rousseau-Kant Bağlamında Bir Değerlendirme, Toplum ve Bilim 93, Yaz 2002, s. 76–77.

lebilecek bir durum da değildir. Verilen kararlara karşı sınırlı bir şekilde azlık oyu yazılması da ayrı bir tartışma konusudur. Anayasa Mahkemesi, ülke ve milletin bölünmez bütünlüğünü, vazgeçilmez ve ödün verilmez temel kural olarak görmektedir. Öyle ki, bu konuda farklı düşünceleri, insan hakları kapsamında görmemektedir.

Üniter devleti savunmak gerekir, ancak bu durum farklı düşüncelerin tartışılmasını da engellememelidir. Çünkü demokrasi AİHM kararında da belirtildiği gibi, her türlü siyasi düşüncenin tartışılması ve demokrasiye zarar vermemek koşuluyla, bir devletin örgütlenme biçiminin sorgulanması temeline de dayanır. Kaldı ki, iktidar her ülkede vardır, gerçek demokrasilerde, azınlıktaki görüşlerin gelecekte iktidar olabilmelerinin önündeki engellerin kaldırılması da zorunludur. Ayrıca kurumsallaşmasını tamamlamış ve özgüveni yüksek demokrasilerde çoğunluk düşüncesine aykırı görüşlere tahammül derecesi de daha yüksektir.

Devletleşme yolunda AB'ni önemli bir aşamaya getirecek olan Avrupa Anayasası, ulusal yasaların üzerinde bir hukuk sistemi olan, yetkileri tekeline alan, tek bir Avrupa devleti yaratılmasını amaçlamaktadır. AB'ni federal bir süper devlete dönüştürme potansiyeli taşıyan anayasanın amacı, bürokratik bir süper devlet yaratmaktır. Bu özellikleriyle AB, siyasi ve hukuki açıdan, egemen ulusal devlet yapılanması için bir tehdittir. Amaçlanan, ulusal anayasaların silinmesi ve ulusal devlet yapılanmasının yeniden düzenlenerek, federal bir yapılanmanın sağlanmasıdır. Türkiye'nin tarihsel koşullarının bir sonucu olarak ortaya çıkan üniter devlet yapısı, seksen yıllık Cumhuriyet tarihi boyunca ülkenin tüm kurumlarıyla savunulmuştur. Ancak Türkiye AB yolunda hızla ilerlerken, anayasa taslağı ve getirecekleri/götürecekleri de yeterince tartışılmamıştır. Türkiye, kendi devlet örgütlenmesine ilişkin seksen yıllık birikimini bir kenara bırakarak, federal bir süper devletin parçası olmak isteyip istemediğini ciddi biçimde sorgulamalıdır.

KAYNAKÇA

1. Atilla Nalbant, *Üniter Devlet-Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, YKY Yay., İstanbul 1997.
2. Ahmet İnsel, Çokkültürlülük, Çokkimliklilik, Çoğulculuk, *Modernleşme ve Çokkültürlülük* iç., İletişim Yay., İstanbul 2001.
3. Ahmet İnsel, Üniterlik Saplantısından Kurtulmak, *Radikal2*, 7 Mayıs 2000.
4. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı 20.
5. Aykut Çelebi, *Avrupa: Halkların Siyasal Birliği*, Metis Yay., İstanbul 2002.
6. Ayşe Kadıoğlu, Üniter devlet, Vatandaşlık ve Demokratlık, *Radikal2*, 28.05.2000.
7. Ayşe Işıl Karakaş, Avrupa Topluluğu Hukuk Düzeni ve Ulus Devlet Egemenliği, Der Yayınları, İstanbul 1993.
8. Bahadır Kaleağası, *Radikal*, 21.06.2003.
9. Birgül Ayman Güler, *Devlette Reform*, 3 Mart 2003 Mimarlar Odası sunuşu, s.9,19.
10. Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Yapı Kredi Yayınları (3.baskı), İstanbul 2002.
11. Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980–1995)", *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995* (Der. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
12. Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS Yay. (3.basım), İstanbul 1994.
13. Bülent Tanör, *İki Anayasa (1961-1982)*, Beta Yay.(3. baskı), İstanbul 1994.
14. Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yay. (6. bası), Ankara 2000.
15. Cüneyt Yenigün, Milli Egemenlik ve Supranasyonalizm İkilemi: Türkiye ve AB'nin Dış Politikalarının Analizi, *Tüm Yönleriyle Türkiye-AB İlişkileri* içinde (ed. Mustafa Aykaç ve Zeki Parlak), Elif Kitabevi, İstanbul 2002.
16. *Cumhuriyet*, 29.04.2003.
17. Coşkun Kırca, Neden Milli Devlet? Neden Tekil Devlet? Karşılaştırmalı Bir Deneme, *Türkiye Günlüğü* 19/ Yaz 1992.
18. Deniz Altınbaş Akgül, ...Ve AB Devletini Kuruyor: Avrupa Anayasası Taslağı Üzerinden Bir Değerlendirme, http://ASAM avr. anayasası.htm.
19. *Economist.com*, 17.07.2003.
20. Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Yay., İstanbul 1991(2. bası).

21. Fazıl Sağlam, Avrupa'da Haklar Çerçevesinde Türkiye, *Mülkiye*, Cilt:XXIV, Sayı: 220.
22. Füsun Arsava, *Avrupa Egemenliğinin Dayanak ve Sınırları*, http://ankara.edu.tr/rescenter/ataum/bulten3_5.htm(21.08.2003).
23. Hasan Bülent Kahraman, Modern Türk Siyasetinin Rousseaucu Kısıtlamaları Üstüne Rousseau-Kant Bağlamında Bir Değerlendirme, *Toplum ve Bilim 93*, Yaz 2002.
24. H. Tahsin Fendoğlu, Uluslararası İnsan Hakları Belgelerinin Uygulanmasında "Bağımsız Ölçü Norm" veya "Destek Ölçü Norm" Sorunu, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 17.
25. İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Yargısı*, İmge Yay. (3.baskı), Ankara 2000.
26. Jean Morange, Örgütlenme Özgürlüğü ve Demokrasi (Çev. Mahmut Göçer), *İnsan Hakları Yıllığı (TODAİE)*, C.19-20, 1997-1998.
27. *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, TODAİE Yay., No:283, Ankara 1998.
28. Karl Doehring, *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)* (Çev. Ahmet Mumcu), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2002,
29. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin Yay., Bursa 2000.
30. Kirsty Hughes, *Radikal*, 24.06.2003
31. Mithat Sancar, Hukuk Devleti: Cumhuriyetin Temel Niteliklerinden Biri (mi?), *Birikim*, Kasım 1998, sayı 115.
32. Mustafa Erdoğan, ABD'yi Desteklemezsek Ne Olur?, *D.B.Tercüman*, 24.02.2003.
33. Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları (3.baskı), Ankara 2001.
34. Mustafa Erdoğan, *Anayasa ve Özgürlük*, Yetkin Yayınları, Ankara 2002.
35. Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*, Gerçek Yay. (6.bası), İstanbul 1986.
36. Naz Çavuşoğlu, *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Avrupa Topluluk Hukuku'nda Temel Hak ve Hürriyetler Üzerine*, A.Ü.S.B.F.İnsan Hakları Merkezi Yayını, Ankara 1994.
37. Necmi Yüzbaşıoğlu, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, İÜHF Yayını, İstanbul 1993.

38. Oktay Uygun, *Federal Devlet*, Çınar Yayınları, İstanbul 1996.
39. Oktay Uygun, Siyasi Partilerin Kapatılması Rejiminin A.İ.H.S. Çerçevesinde Değerlendirilmesi, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 17.
40. Ozan Erözden, *Ulus Devlet*, Dost Kitabevi, Ankara 1997.
41. *Radikal*, 19.04.2003.
42. *Radikal*, 21.06.2003.
43. *Radikal*, 23.06.2003 (Le Monde, 21.06.2003, Başyazı).
44. *Radikal*, 24.06.2003.
45. *Radikal*, 26.08.2003.
46. *Resmi Gazete*, 17.10.2001, Sayı 24556 (Mükerrer).
47. *Resmi Gazete*, 24.04.1983, s.18027.
48. *Radikal*, 23.06.2003 (Le Monde, 21.06.2003, Başyazı).
49. Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, Say Yay. (4. bası), İstanbul 1985.
50. Şeref Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (İnsan Haklarının Uluslar arası İlkeleri)*, TBMM Yay. No: 89, Ankara 2000.
51. Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İÜHF Yayın no:554 (4.bası), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980.
52. William Rees-Moqq, Bağımsızlık Elden Gidiyor, *Radikal*, 02.06.2003.
53. *http://www.abhaber.com* (11.09.2003).
54. Vakur Versan, Kamu Yönetimi, Fakülteler Matbaası (8.baskı), İstanbul 1984.
55. Yaşar Gürbüz, *Anayasalar*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1981.
56. Yılmaz Aliefendioğlu, *Anayasa Yargısı*, Yetkin Yay., Ankara 1997.

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE ULUSAL AZINLIKLAR POLİTİKASI VE TÜRKİYE

*Soner Karagül**

GİRİŞ

Avrupa tarihinde imparatorlukların yerini ulusdevletlerin almaya başlaması ile azınlık sorunları gündeme gelmeye başlamıştı. İkinci Dünya Savaşından sonra azınlıklar konusu neredeyse gündemden kalkmış, sadece insan hakları bağlamında dolaylı olarak ele alınmıştı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Avrupa'nın ortasında ve doğusunda ortaya çıkan yeni devletler ve bu bölgede meydana gelen çatışma ve uzlaşmazlıklar nedeniyle azınlık sorunları yeniden gündeme gelmiştir.

Soğuk savaş boyunca gündeme gelmeyen azınlıklar ve azınlıkların korunması konuları, soğuk savaşın bitmesiyle Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı nezdinde gündeme gelmeye başlamıştır. Bundan sonra bu örgütler düzeyinde bir azınlık rejimi oluşturma çabaları başlamış, Avrupa Birliği de bu girişimleri desteklemiştir.

Soğuk savaşın sona ermesinin ardından ekonomik bütünleşmeden siyasal bütünleşmeye doğru evrimleşen Avrupa Birliği, aynı zamanda yeni bir genişleme stratejisi de benimsemiştir. Genişleme stratejinin bir parçası olan merkezi ve doğu Avrupa ülkelerinin Birliğe katılması için gerekli adımları atan Avrupa Birliği, aynı zamanda birliğe üye kabul edilmesi için yeni kriterler ortaya koymuştur.

* Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü

Bu kriterler arasına alınan azınlıkların korunması kriteri ise öncelikle yeni üye olacak ülkelerin Birliğe azınlıklarla ilgili sorunları taşımamaları, sorunları üyelikten önce çözmeleri amacıyla koyulmuştu.

Avrupa Birliği, üye olmak için yıllardır çaba gösteren bir aday ülke olan Türkiye'de yaşayan azınlıklar ve bunların hakları ile yakından ilgilenmektedir. Avrupa Birliği organlarınca Türkiye'ye ilişkin hazırlanan değişik belge ve raporlarda Türkiye'de yaşayan azınlıklar ve bunların hakları konusunda pek çok değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmelerde Türkiye'nin eksik olduğu düşünülen yönleri dile getirilmiştir. Hemen her fırsatta azınlıkların korunması çerçevesinde Türkiye'den belirli isteklerde bulunan Avrupa Birliği, acaba Birlik ölçeğinde ya da üye ve aday ülkeler ölçeğinde ulusal azınlıklara ilişkin nasıl bir politika izlemektedir? Bu çalışma öncelikle bu sorunun cevabını aramayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, Avrupa Birliği'nin ulusal azınlıklar konusundaki görüşlerini, politikalarını, kabul ettiği sözleşmeleri ve üye devletlerin ve üyeliğe aday devletlerin ulusal azınlıklar konusundaki uygulamaları ele alınmaktadır. Böylece Türkiye'den azınlıklar konusunda talep edilenlerin diğer aday ve üye devletler ölçeğinde ne düzeyde gerçekleştirildiğini karşılaştırma olanağı elde edilmektedir.

A. Azınlık Kavramı ve Azınlık Türleri

Azınlık kavramını açıklayan genel bir tanım söz konusu değildir.[1] Bunun nedeni ise azınlık kavramının değişik zaman ve zeminlerde sosyolojik, hukuksal ve siyasal bakımdan farklı anlamları üzerine vurgu yapılmasıdır. Azınlık kavramına ilişkin sosyolojik tanımların üzerinde durduğu noktalar; bir toplulukta sayısal bakımdan azınlık

[1] Azınlıklarla ilgili tanımlar konusunda geniş bilgi için bakınız: Ayşe Füsun Arsava, Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1991; Baskın Oran, Küreselleşme ve Azınlıklar, İmaj Yayınevi 4. Basım, Ankara, 2001; Jennifer Jackson Preece, Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus-Devlet Sistemi, Çev. Ayşegül Demir, Donkişot Yayınları, İstanbul, 2001; Naz Çavuşoğlu, Azınlık Hakları, Su Yayınları, İstanbul, 1999.

olmak, dil, din, ırk ya da milliyet bakımından çoğunluktan farklılık göstermek ve toplulukta başat olmamak olarak sıralanmaktadır. Azınlık kavramının hukuksal boyutu üzerinde de genel ve nesnel bir tanıma ulaşılamamıştır. Kavramın hukuksal boyutu daha çok "koruma" ve "haklar" üzerinedir. Bazı uluslararası belgelerde azınlık kavramına ilişkin tanımlar görmek mümkündür. Bu tanımlardan üzerinde en çok durulanı ve en kapsamlısı Birleşmiş Milletler(BM) İnsan Hakları Komitesi'nin Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu Özel Raportörü Francesco Capotorti'nin yaptığı çalışmadaki[2] tanımdır:

"Bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayıca azınlıkta olan, yönetici konumlarda olmayan, bireyleri (devletin uyrukları olarak) nüfusun geri kalanından sahip oldukları etnik, dini veya dil gibi özellikleriyle farklılaşan, gizli de olsa kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ve dillerini korumaya yönelik dayanışma güdüleriyle hareket eden bir toplumsal gruptur."

Bu tanımlamanın bile azınlık kavramının değişkenliği karşısında sınırlı kalması ve daha sonraki genel geçer bir tanıma ulaşma girişimlerinin sonuçsuzluğu, azınlık kavramının siyasal boyutunu gündeme getirmektedir. Özellikle uluslararası politikanın en önemli aktörü olarak devletlerin, bir grubu azınlık olarak tanımlamanın nesnel ölçütleri üzerinde görüş birliği içinde olması neredeyse olanaksızdır.

Azınlıklara ilişkin haklar ve bunların korunması konularında pek çok girişimin öncüsü olan BM, evrensel bir azınlık tanımı konusunda da bir çok çalışmanın yapıldığı forum halini almıştır. Buna karşın BM insan hakları bildirgelerinde [Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi(1966), Ulusal veya Etnik, Dini, Dilsel Azınlıklar Bireysel Haklar Bildirgesi(1992)] azınlık tanımına rastlanmamaktadır. Ancak Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesinde azınlık olma ölçüt-

[2] Francesco Capotorti, Study of the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, United Nations, E/CN.4/Sub.2/384, Addenda 1-7. (Aktaran Preece,a.g.e., s.28)

lerine "etnik, dini ve dilsel azınlıklar" olarak değinilmiştir. Yine Azınlık Hakları Bildirgesi hazırlanırken tanım ekleme girişimi yapılmışsa da uzlaşma sağlanamamıştır. İnsan Hakları Komisyonu 1991'de "ulusal", "etnik", "dini" ve "dilsel" kavramlarını azınlık kavramının önüne yerleştirerek kendileri açısından yeterli bir tanım üretmişlerdir. [3]

Azınlık kavramının tanımında olduğu gibi türleri konusunda da genel bir sınıflandırma olanağı olmasa bile BM insan hakları bildirgeleri temel alındığında; etnik azınlık, dini azınlık, ulusal azınlık ve dilsel azınlık türleri karşımıza çıkmaktadır. Bu türler arasında kesin ayrımlar söz konusu değildir. Çünkü bir grup aynı anda birden fazla azınlık türünün kapsamına girebilir. Bunun nedeni ise bu türlerin tarihsel olarak belli dönemlerde azınlıkların kimliklerinin belirlenmesinde önemli rol oynamasıdır.

Mutlak bir tanım söz konusu olmamasına karşın, etnik azınlık kavramı ortak köken ve kimlik bilincini kapsayan geniş bir çerçeveye sahiptir. Bu nedenle dini, dilsel ve ulusal azınlıklar zaman zaman etnik azınlıklar başlığı altında ele alınmaktadır. Milliyetçilik hareketleri başlamadan önce çokuluslu imparatorluklar döneminde, grup kimliğinin belirlenmesinde en önemli değişken din idi.. Ancak daha sonraları etnik azınlıkların kapsamına giren dini azınlıklardan söz edebilmenin koşulları; azınlık grubunun sahip olduğu dinin, yaşamını ve kültürünü etkilemesi ve toplumun çoğunluğundan fark edilir şekilde ayrılması olarak sıralanmıştır.[4] Grup kimliğinin gelişmesine katkıda bulunan diğer bir öğe ise ortak bir dili kullanmaktır. Din öğesinin önemini yitirmesi ve milliyetçilik hareketleri gibi nedenlerle ortak anadile sahip olma, Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir gruba dahil olmanın en önemli öğesi olmayı korumuştur.

Ulusal azınlık kavramı ise ulus bilincinin yerleşmeye başlaması ve çokuluslu imparatorlukların yerini ulus-devlet modelinin alması ile önem kazanmıştır. Ulusal azınlık kavramı, "ulus" ve "ulus-devlet" kavramlarıyla

[3] Preece,a.g.e., s.30.
[4] Arsava, a.g.e., s.57.

yakın ilişkili olduğu için, bu kavramlar üzerinde var olan belirsizlikler ulusal azınlık kavramına da yansımaktadır. Ulusal azınlık kavramı üzerindeki belirsizliğe karşın, özellikle Avrupa Konseyi bünyesinde yapılan çalışmalar dikkate alındığında ulusal azınlık kavramı ile ilgili şu özelliklere ulaşmak mümkündür: Azınlık grubunun bir devletin sınırları içinde yerleşmiş olması ve o devletin yurttaşı olması, sayıca o devletin geri kalan topluluğundan az olması ancak temsil olanağına sahip olması, diğer yurttaşlardan ayrılan etnik, kültürel ve dilsel özelliklere sahip olması ve bunları koruma isteğine sahip olması. Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme'de ulusal azınlık tanımına yer verilmemişse de sözleşmenin hazırlık sürecinde ulusal azınlık kavramının kapsamı üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Görüldüğü gibi ulusal azınlık kavramı da tıpkı azınlık kavramı gibi belirsizlikler içermektedir. Bu nedenle ulusal azınlık konusu uluslararası platformlarda daha esnek yaklaşılan bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

B. Avrupa'da Azınlıklarla İlgili Gelişmeler

Avrupa tarihinde Kilise'nin önemini yitirmesi ve ulusçuluk akımının yayılmasıyla birlikte azınlıklar konusu modern anlamda gündeme gelmiştir. 1815 Viyana Kongresi Nihai Antlaşması azınlıkların ulusal gruplar olarak tanımlandığı belge olmuş, azınlıklar dinsel özgürlüklerin yanında medeni ve siyasal özgürlükler de elde etmeye başlamışlardır. 1878 Berlin Kongresi'nin ardından ise ulusal azınlıklara tanınan haklar, yurttaşlık hakları, siyasal özgürlükler, kamusal alanda ayrımcılığın önlenmesi ve dinsel özgürlükler olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni uluslararası düzende, galip devletler, ulusal azınlık haklarının kabulü koşuluyla Orta ve Doğu Avrupa'da oluşan yeni devletlerin bağımsızlıklarını tanıdılar. Ancak savaş sonrası oluşturulan Milletler Cemiyeti'nce ulusal azınlıklar hakkında oluşturulan sistem daha çok Avrupa'da oluşan yeni uluslararası siyasal istikrarı korumayı ve sürdürmeyi amaçlıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ulusal azınlıklar konusunda farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. Ulusal azınlıklara bir takım garantilerin sağlanması için getirilen öneriler, hem azınlıklar hem de bunların yaşadığı devletlerle büyük devletlerin kuşkuyla bakmalarından dolayı destek bulmamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Birleşmiş Milletler'in kurucu antlaşmasında azınlıklara ve azınlıkların korunmalarına ilişkin bir ifade yer almamıştır. Ancak azınlıklar, azınlıkların korunması ve ayrımcılığın önlenmesi konuları, insan hakları çerçevesinde ele alınmıştır. BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi de azınlıkların korunmasıyla ilgili olarak doğrudan bir hüküm içermemekle birlikte bazı maddeleri azınlıkların korunmasıyla da ilgilidir. 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşme'de azınlıkların fiziksel varlıklarının güvenceye alınmasına yer verilirken, 1969'da yürürlüğe giren Irk Ayrımının Bütün Biçimlerinin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'de azınlık terimi kullanılmamakla birlikte ırk, renk, soy ya da ulusal yahut etnik köken bakımından yurttaşlar arasındaki eşitlik ele alınmıştır.

Azınlıklar ve azınlıkların korunması konusunda 1966 tarihli BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesi açık ve kapsamlı bir düzenleme getirmiştir: "Etnik, dinsel ya da dilsel azınlıkların bulundukları ülkelerde bu azınlıklara mensup olan kişiler, gruplarının diğer üyeleriyle birlikte kendi kültürlerini yaşamak, kendi dinlerini açıkça ilan etmek ve uygulamak ya da kendi dillerini kullanmak hakkından mahrum bırakılamazlar".

Görüldüğü üzere bu madde azınlık tanımı yapmamış ancak etnik, dinsel ve dilsel azınlık türünü saymıştır. "Azınlıkların varolduğu devletler"den söz edilmiş, "azınlıklara mensup kişiler" ifadesiyle bireysel haklar ön plana çıkarılmış diğer yandan "kendi gruplarının diğer üyeleriyle birlikte" ifadesiyle bir ölçüde kolektif haklar gündeme getirilmiştir. Ayrıca BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesiyle getirilen rapor ve şikayet mekanizması ile İnsan Hakları Komitesi'nce yapılan denetim, azınlıkların korunmasına yönelik bir denetim mekanizması getirmiştir.

Soğuk savaşın sona ermesi ile etnik kimliklerin yeniden gündem kazanması ve azınlıkların korunması uygulamalarının ölçeğinin genişlemesi, BM bünyesinde yürütülen azınlıklarla ilgili çalışmalara farklı boyut kazandırmıştır. Bu çerçevede ilk olarak 1992 yılında BM Genel Kurulu'nda Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişiler Hakkında Bildirge kabul edildi. Bu bildirge sadece azınlıkların haklarını içeren ilk uluslararası belgedir ve Genel Kurul'da oybirliğiyle kabul edilmiştir. Ancak bu belgenin hukuksal bağlayıcılığı olmayan bir bildirge olması, azınlık tanımına yer vermemesi ve azınlık haklarının bireysel boyutuna değinmesi zayıf yönleri olarak kabul edilmektedir. İkinci gelişme ise, 1993'te BM Dünya İnsan Hakları Konferansı neticesi ilan edilen Viyana Bildirgesi ve Eylem Programı'yla azınlıklara ve korunmalarına değinerek 1992 Bildirgesi'nin hükümlerinin tekrar ve teyit edilmesidir.

Soğuk savaş döneminin sona ermesiyle eski Sovyetler Birliği ile Orta ve Doğu Avrupa'da etnik temelli bağımsızlık girişimleri hız kazanmıştır. Çok farklı yoğunluklarda çatışmalar doğuran bağımsızlık girişimlerinin en yoğun olanları Eski Yugoslavya'da yaşanan Boşnak, Sırp ve Hırvatlar arasında yaşanan çatışmalar, Kafkasya'da yaşanan Azeri-Ermeni çatışması ve Çeçen direnişi olmuştur. Diğer taraftan Avrupa'nın değişik bölgelerinde (Romanya, Macaristan, Bulgaristan, Sırbistan, Hırvatistan, Bulgaristan, Slovakya, Baltık Cumhuriyetleri ve Rusya gibi ülkeler) etnik gruplar arasında siyasal uzlaşmazlıklar yaşanmaya başlamıştır. 1990'ların ilk yarısından itibaren Avrupa'nın doğusunda yaşanan uzlaşmazlıklar ve diğer nedenler sonucu, pek çok insan yaşadıkları ülkelerden etnik kökenlerinin yaşadığı ülkelere doğru (en çok Almanya, Macaristan ve Türkiye'ye) göç etmişlerdir.

Etnik çatışmalar ve göç hareketleri ulusal azınlıkların uluslararası bir sorun olarak gündemde kalmasına yol açmıştır. Soğuk savaş sonrası Avrupa'sında siyasal istikrarın korunması için azınlıklar konusunda Avrupa Birliği genel bir çerçeve oluşturmaya girişmiştir. Bu amaçla Aralık 1991'de Avrupa Birliği Bakanlar Konseyi'nde yeni devletlerin tanınması ölçütleri belirlenmiş, bu ölçütler

arasında uluslararası sözleşmelerdeki demokrasi ve insan hakları maddelerine saygılı olmak, etnik ve ulusal azınlıklara ve bunların haklarına güvenceler sağlanması yer almıştır. Ancak Avrupa Birliği'nin ulusal azınlıklar ve hakları konusunda daha ayrıntılı ve sistemli bir düzenleme gereksinimi söz konusu olmuş, bu ise Avrupa Konseyi(AK) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı(AGİT) bünyesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

AK, İkinci Dünya Savaşı sonrası döneminin koşullarına uygun biçimde, ulusal azınlıklar konusunu ayrımcılığın önlenmesi çerçevesinde değerlendirmiş, özellikle soğuk savaş dönemi boyunca azınlıklar konusunda çekimserliğini korumuştur. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin doğrudan azınlıklarla ilgili bir düzenleme getirmemekle birlikte, din özgürlüğü(madde 9), ifade özgürlüğü(madde 10) ve ayrımcılığın önlenmesi(madde 14) gibi maddelerde azınlıklarla dolaylı bir ilgisi söz konusu olmuştur. Ulusal azınlıklara bireysel ya da birey grupları olarak ayrımcılığa uğramaları halinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne müracaat etme olanağı tanınmıştır(madde 25). Ancak birey gruplarının üyelerinin her birinin hatta sivil toplum kuruluşunun ayrımcılığa maruz kalması söz konusu olmalıdır. Ayrıca bireylere tanınan ayrımcılık yapan devleti şikayet etme hakkı, sözleşmeye taraf devletlere de tanınmıştır.

Soğuk savaş dönemi boyunca AK'nin değişik organlarında Avrupa'daki azınlıkların durumlarıyla ilgili raporlar gündeme gelmesi ve bazı üye devletlerin ikili antlaşmalarla varolan azınlık sorunlarını çözme girişimleri dışında, azınlık hakları konusunda yeni gelişmeler kaydedilmemiştir.[5] Sadece 1975 Helsinki Nihai Bildirgesi'nin değişik bölümlerinde azınlıklardan söz edilmiş ve topraklarında azınlık yaşayan devletler için bağlayıcı olmayan bazı koşullar getirilmiştir.

Doğu Bloku'nun çöküşüyle ivme kazanan etnik uyuşmazlıklar ve ulusal azınlık sorunlarının çözümü konusunda yapılan çalışmalar sonucunda, AK Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi tarafından iki önemli belge hazır-

[5] Preece,a.g.e., s.141.

lanmıştır. Bunlardan ilki olan Bölgesel Diller veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı 1992 yılında imzaya açılmıştır. 5 devletin onaylamasıyla yürürlüğe giren ve Ağustos 2003 itibarıyla 30 ülkenin imzalayıp 17'sinin onayladığı şart, azınlık dillerinin belirlenmesi ve korunması açısından önem taşımaktadır.[6]

Azınlıkların korunması hakkında hazırlanan ikinci belge ise 1995 yılında imzaya açılıp 1998'den itibaren yürürlüğe giren, 39 ülkenin imzalayıp 35'inin onayladığı Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme'dir.[7] Bu sözleşme, azınlıkların korunması hakkında düzenlenen hukuksal bağlayıcılığa sahip, en geniş kapsamlı çok taraflı ilk belgedir.[8] Bu sözleşmeyle ulusal azınlıkların korunması konusunda genel ilkelerin belirlenmesi ve ulusal düzeyde yapılan hukuksal düzenlemelerin bu sözleşmenin çerçevesine oturtulması amaçlanmıştır. "Çerçeve sözleşme" olmasının nedeni ise ülkeden ülkeye önemli değişiklikler ve uygulamalar gösteren azınlıkların statüsünün genel bir çerçeveye kavuşturulmasıdır. Ancak AK üyesi devletlerin ulusal azınlık kavramı üzerinde anlaşamamaları nedeniyle sözleşmede azınlık tanımına yer verilmemesi ve devletlere bu alanda kendi ölçütlerini uygulama olanağının verilmesi sözleşmenin zayıf yönünü oluşturmaktadır. Çerçeve Sözleşme'de AK Parlamenterler Meclisi'nin, ulusal azınlıklara kolektif haklar verilmesi önerisi desteklenmemiş, böylece hakların bireyselliği ilkesince, azınlık haklarının sahibi olarak ulusal azınlık grubu yerine, bu azınlığa mensup bireyler gösterilmiştir.

Çerçeve Sözleşme'yle ulusal azınlık gruplarına mensup bireylere kendi dilini öğrenme, bu dilde bilgi edinme ve ifade özgürlüğüne sahip olma, yayın yapma, bu dillerde ad ve soyadı kullanma, örgütlenebilme, sınır ötesi ilişkiler kurabilme, eğitim kurumları açma, zorla asimile edilememe ve örgütlenme gibi haklar tanınmaktadır. Söz-

---

[6] European Charter for Regional or Minority Languages, http://conventions.coe.int/Treaty/EN/cadreprincipal.htm, 13.10.2003.

[7] Framework Convention For The Protection of National Minorities, http://conventions.coe.int/Treaty/EN/cadreprincipal.htm, 13.10.2003.

[8] European Centre for Minority Issues (ECMI), Annual Report 2002, Director Marc Weller, 2003, s.24.

leşmede, ulusal azınlıkların dil, din, gelenek ve kültürlerinin korunması hükmü getirildiği gibi, bunların korunmasının teşvik edilmesi de öngörülmektedir. Ayrıca, Çerçeve Sözleşme'de, sözleşme hükümlerinin devletlerin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığına aykırı bir eylem yapmak veya faaliyete girişmek hakkını içeremeyeceği ifade edilerek, azınlıkların korunmasının sınırı belirlenmiştir.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı(AGİK)[9] çerçevesinde 1975'te Helsinki Nihai Senedi'nde ve 1990 Paris Şartı'nda ulusal azınlıkların korunması hakkında hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca insan hakları ihlallerini önlemek için oluşturulan İnsani Boyut Mekanizması da azınlık sorunlarının AGİK bünyesinde ele alınmasını kolaylaştırmıştır. Etnik uyuşmazlıkların ve çatışmaların önlenmesi amacıyla yapılan düzenlemeler ve oluşturulan Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği, AGİK bünyesinde ulusal azınlıklarla ilgili yapılan en önemli girişimler olmuştur. Ulusal azınlıklar hakkında basın ve sivil kuruluşlardan sağlanan bilgileri ya da iletilen şikayet raporlarını dikkate alan Azınlıklar Yüksek Komiserliği, gerek AGİT organlarında gerekse AGİT üyesi devletlerin devreye girmesini sağlayarak, sorunun çözümü hakkında diyalog sürecine yardımcı olmaktadır.

Soğuk savaş sonrası gelişmelere bakıldığında BM, Avrupa Konseyi ve AGİT bünyesinde ulusal azınlıklar ve ulusal azınlık hakları konularında önceki döneme oranla daha somut adımların atıldığı ve şekillenmenin gerçekleştiği gözden kaçmamaktadır. Önceki dönemde ulusal azınlıklar konusu, insan hakları kapsamında ayrımcılığın önlenmesi başlığı altında ele alınırken, yeni dönemde ulusal azınlıkların korunması, devletlerin engel olmaması, yardımcı olması hatta teşvik etme yükümlülüklerine doğru bir evrim olması söz konusudur.

Ağırlıklı olarak hakların bireysel kullanımı söz konusu olmakla birlikte, ana dilin kullanımı ve ana dilde eğitim gibi haklarda, grup haklarına doğru bir eğilimin olduğu gözlenmektedir. Diğer bir eğilim ise insan hakları gibi

[9] AGİK 1994 yılında örgütlenme sürecini tamamlayarak Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı(AGİT) adını almıştır.

ulusal azınlık haklarının korunmasının çeşitli uluslararası sözleşmelerle devletlerin ulusal yetkileri dışına çıkarılmasıdır. "Devletlerin ulusal azınlıklar konusunda yükümlülük altına girmek istememesi, bir yandan ulusal azınlıkların korunması konusunda devletlere yükümlülükler getirirken, diğer yandan ulusal azınlıklara bu yükümlülükleri tanıyan devletlerin toprak bütünlüğüne saygı ve hakları kötüye kullanmama yükümlülüğü koyarak denge oluşturulmaya çalışılmış." Yeni dönemde ulusal azınlıkların korunması konusunda; insan hakları çerçevesinde azınlıkların fiziksel ve kültürel olarak varlığının korunması, ayrımcılık yapılmaması ve azınlıkların farklı kimliklerini sürdürmelerine olanak tanınması şeklinde üç tür yöntem belirlenmiştir.[10]

Yukarıda anlatılan gelişmelerin gösterdiği gibi Avrupa'da ulusal azınlıklar konusu, soğuk savaş dönemi boyunca insan hakları kavramı içerisinde neredeyse yok sayılırken, soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte önemli aşamalar kaydedilmiştir. Soğuk savaş sonrası dönem, ulusal azınlık sorunlarının uluslararası platformlarda gündeme alınmaya başladığı, devletlerin bu konudaki keyfiliklerinin önüne geçilmeye başladığı ve AK ve AGİT bünyesinde Avrupa'da bir azınlık rejimi oluşturulduğu dönem olmuştur.

C. Avrupa Birliği ve Ulusal Azınlıklar

1. Avrupa Birliği'ni Oluşturan Belgelerde Ulusal Azınlıklara İlişkin Düzenlemeler

Avrupa Birliği(AB)'nin kuruluşundan 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması'na kadar olan dönemde herhangi bir AB belgesinde ulusal azınlıklar konusuna doğrudan değinen bir madde olmadığı gibi, insan hak ve özgürlükleri konusunda dahi bir madde yer almamıştı. AB, siyasal birlik olma sürecinin başlamasıyla, temel haklar ve özgürlüklerin güvence altına alınması konusuna özel bir önem atfetmiştir. Maastricht Antlaşma-

[10] Erol Kurubaş, Avrupa Birliği'nin Azınlıklara Yaklaşımı ve Avrupa Bütünleşmesine Etkileri, Liberal Düşünce, Yaz 2001, Sayı 23, Liberal Düşünce Topluluğu, http://www.liberal-dt.org.tr/dergiler/ldsayi23/2315.htm, 10.09.2003.

sı'yla AB, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne taraf olmuş böylece sözleşmede güvence altına alınan temel hak ve özgürlükler AB Hukuku'nun genel ilkeleri haline gelmiştir. Ancak Maastricht Antlaşması'nın değişik maddeleriyle [insan hak ve özgürlükleri(madde 6), ayrımcılığın önlenmesi(madde 12) ve bölgesel çeşitlilik ve üye devletlerdeki kültürlerin gelişimi(madde 128)] gündeme gelen ulusal azınlıklar konusu daha çok insan hak ve özgürlükleri çerçevesinde algılanmaktaydı.

Haziran 1993'te Kopenhag'da toplanan AB Bakanlar Konseyi tarafından ortaya konulan yeni üyelik kriterleri arasına ulusal azınlıkların korunması da girmiştir. Siyasal kriterler arasında demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü ile birlikte sıralanan ulusal azınlıkların korunması, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine ve diğer aday ülkelere yönelik genişleme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Ortaya konan bu kriterle bu ülkelerdeki azınlık sorunlarının çözümlenmesi ve bu sorunların yeni üyelerle birlikte AB'ye taşınmasının önlenmesi amaçlanmıştır.

AB Komisyonu tarafından Temmuz 1996'da hazırlanan Gündem 2000 raporunda azınlıkların korunması konusunda aday ülkelere bazı yükümlülükler getirilmektedir. Buna göre azınlıkların parlamento ve yerel yönetimlerde temsili, kendi dillerinde eğitim görmeleri ve yayın yapabilmeleri, idari ve yargısal alanlarda kendi dillerini kullanabilmeleri zorunlu kılınmaktadır.

1999 yılında yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması'nda (madde 13) ise temel hakların ciddi düzeyde ve sürekli olarak çiğnenmesi durumunda alınacak önlemlerden söz edilmekte, ayrımcılığın önlenmesi başlığı altında ırksal ya da etnik köken, din ya da inanç konusundaki ayrımcılığın önlenmesine değinilmektedir. Ekim 1999'da ilk kez hazırlanan AB İnsan Hakları Yıllık Raporu'nda da azınlıklar konusu yer almıştır. Bu raporda AB'nin, BM İnsan Hakları Komisyonu, Avrupa Konseyi ve AGİT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri'nce yürütülen azınlıklara ilişkin çalışmalara etkin biçimde katılması ve bunları teşvik etmesi öngörülmüştür.

AVRUPA BİRLİĞİ KURUMLARININ ULUSAL AZINLIKLAR KONUSUNDAKİ TUTUM VE FAALİYETLERİ

a. Komisyon

Azınlıklar konusundaki çalışmaları 1980'li yılların başlarına kadar giden AB'nin yürütme organı Komisyon, AB'nin genişleme sürecine girmesiyle bu konudaki çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Komisyon azınlıklarla ilgili çalışmalarını Avrupa Parlamentosu ve Konsey'le işbirliği içinde, gerek birlik içindeki gerekse birlik dışındaki azınlıklara yönelik olarak doğrudan ve dolaylı olarak yürütmektedir.

Komisyon, AB içinde azınlık dilleri ve bölgesel dillere ilişkin olarak çalışmalar yürütmüş, bu konuda Avrupa Parlamentosu'nda çıkan 1981 yılı tavsiye kararı uyarınca 1982'de "Avrupa Seyrek Kullanılan Diller Bürosu"nun kurulmasına öncülük etmiştir.[11] Komisyon, bölgesel diller ve azınlık dilleri ile ilgili faaliyet gösteren dokümantasyon ve enformasyon ağı olan MERCATOR[12] programına doğrudan destekte bulunmuş ve değişik araştırma merkezlerinin katılımıyla EUROMOSAIC[13] raporunu ortaya çıkarmıştır. Komisyon bünyesinde etnik azınlıkların iş yaşamına daha etkin biçimde entegrasyonunu amaçlayan Etnik Azınlık İş Ağı(Ethnic Minority Business Network) oluşturulmuştur. Komisyon, bölgesel diller ve azınlık dillerinin kullanımının teşviki ve desteklenmesi konusunda oluşturulacak projelerin finansmanının yarısını karşılamayı da taahhüt etmiştir.

Komisyon bünyesinde değişik tarihlerde bölgesel diller ve azınlık dilleri üzerine yoğunlaşan değişik raporlar hazırlanmıştır. Bunlardan bazıları; 1984'te Avrupa Topluluğu'nda seyrek kullanılan dillere ilişkin rapor, 1990'da Yunanistan, İspanya ve Portekiz'de yaşayan dilsel azınlıklara dair bir çalışma, 1997'de hazırlanan bir rapor ve son

---

[11] Avrupa Seyrek Kullanılan Diller Bürosu(The European Buroeau for Lesser Used Languages) hakkında bakınız: http://ww2.eblul.org:8080/eblul, 12.09.2003.

[12] The Mercator Network, http://www.mercator-central.org/, 14.09.2003.

[13] Euromosaic, http://www.uoc.edu/euromosaic/, 14.09.2003.

olarak 2000 yılında yayınlanan "Bölgesel Dil ve Kültürlerle Azınlık Dil ve Kültürlerini Teşvik Etmeye ve Korumaya İlişkin Tedbirlere Avrupa Komisyonunun Desteği" adlı rapor olarak sıralanmaktadır.

"Komisyon Azınlıklar konusunda AB dışına yönelik olarak, aday ülkelerdeki azınlık sorunlarını birliğe girişten önce çözmeleri konusunda 1993'te Kopenhag kriterlerini ortaya koymuştur." Kopenhag kriterleri, dolayısıyla bu kriterler arasında yer alan azınlıklara saygı gösterilmesi ve azınlıkların korunması konusu, Komisyon'un aday ülkelere yönelik olarak hazırladığı rapor ve çalışmalarda üzerinde durulan önemli koşullardan olmuştur.

Komisyon'un 1997 yılında başlattığı ve 1998'den itibaren rutin hale gelen aday ülkelere ilişkin düzenli ilerleme raporlarında, bu ülkelerdeki azınlıklarla ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Komisyonun aday ülkelere yönelik olarak yürüttüğü gelişme programlarında azınlıklar başlığı altında alt programlar oluşturulmuş ve finansal destek sağlanmıştır. Komisyon, ayrımcılığın önlenmesi, ırkçılık ve yabancı düşmanlığıyla mücadele kapsamında, azınlıklarla ilgili dolaylı çalışmalar da yürütmektedir.

b. Avrupa Parlamentosu

Avrupa Parlamentosu(AP), üye ülkelerin kamuoylarının görüşlerini en iyi yansıtan, aday ülkelerin birliğe kabulünde nihai söz hakkı olan ve ekonomik yardımları onaylayan bir kurumdur. Bu özelliklerinden dolayı kararları dikkate alınmak durumunda olan AP, gerek insan hakları gerekse azınlıkların korunması konularıyla yakından ilgilenmiştir. AP, 1970'li yıllardan bu yana doğrudan azınlıklar konusunda, komisyon ve alt komisyon çalışmaları sonucunda pek çok tavsiye kararı almıştır.

Bu kararlardan 1981 yılında kabul edilen "Bölgesel Diller ve Kültürler Topluluk Şartı ve Etnik Azınlıkların Hakları Topluluk Şartına Dair Avrupa Parlamentosu Kararı"nda bölgesel dil ve kültürlerin her eğitim düzeyinde müfredata alınması ve eğitim yapılması, azınlıklara kültürel etkinlikler konusunda mali yardım yapılması, bölgesel dillerin yerel yönetimlerde ve kitle iletişim araçlarında kullanılması ve Komisyondan azınlık dillerinin kullanı-

mında ayrımcılığa sebebiyet verebilecek Topluluk mevzuat ve uygulamasının gözden geçirilmesi istenmiştir. 1983'te kabul edilen "Dilsel ve Kültürel Azınlıklar Yararına Tedbirlere İlişkin Tavsiye Kararı"nda Topluluk içinde yaşayan yurttaşların kullandığı bölgesel ya da az konuşulan dillerin korunması konusunda alınan ve alınması gereken tedbirler Komisyon'dan istenmiştir. 1987 yılında kabul edilen "Avrupa Topluluğu'nda Bölgesel ve Etnik Azınlıkların Dillerine ve Kültürlerine İlişkin Tavsiye Kararı"nda topluluk üye devletlerinin dilsel azınlıklarını yasayla tanımaları gerektiği ve bölgesel özerkliğin güçlendirilmesi konularına değinilmiştir. Ayrıca eğitim alanında, idari ve yasal mevzuat, kitle iletişimi, kültürel altyapı, sosyo-ekonomik vb alanlarda dilsel ve kültürel azınlık dillerinin kullanımının teşvik edilmesi tavsiye edilmiştir. 1994'te kabul edilen "Avrupa Topluluğundaki Dil Azınlıklarına İlişkin Tavsiye Kararı"nda ise 1987 kararına benzer çağrılarda bulunularak Avrupa Bölgesel ve Azınlık Diller Şartı'nın üye devletler tarafından onaylanması tavsiye edilmiştir. 1994 kararında dikkati çeken önemli bir nokta topluluğun üçüncü ülkeler karşısında azınlık haklarını gündeme getirmesi gerektiği, gerektiğinde bu ülkelere azınlıklar konusunda yardımcı olunması ve hak ihlalleri söz konusu olursa kınama gerektiğinin ifade edilmesidir.

AP'nin doğrudan azınlıklarla ilgili aldığı tavsiye kararların yanında insan hakları, yabancı düşmanlığı ve ayrımcılığın önlenmesi konularında aldığı dolaylı olarak ulusal azınlıkları ilgilendiren pek çok karar bulunmaktadır. Bunlardan özellikle 1999 yılında kabul edilen "1997 ve 1998 Yıllarında Dünya da İnsan Hakları ve Avrupa Birliği'nin İnsan Hakları Politikasına İlişkin Tavsiye Kararı" ve "Irkçılık, Yabancı Düşmanlığı ve Anti-semitizm ile Irkçı Ayrımcılıkla Mücadelede İleri Adımlar Atılmasına İlişkin Tavsiye Kararı"dikkat çekmektedir:

AP'de insan hakları konusunda 1993 yılından bu yana her yıl kabul edilen raporların özellikle 1996, 1997 ve 1998 yılında kabul edilenlerinde, yoğun biçimde ırkçılıkla ve yabancı düşmanlığıyla mücadele ve ulusal azınlık hakları konuları ele alınmıştır.

AP, bir yandan AB ülkelerinde yaşayan azınlıkların durumlarına ilişkin bazı kararlar alırken diğer yandan diğer Avrupa ülkelerinde özellikle de AB üyeliğine aday ülkelerin azınlıklarla ilgili durumlarını yakından izleyerek tavsiye kararları almakta, zaman zaman ekonomik yaptırımlar uygulamaktadır. 1992'de AP tarafından başlatılan AB Demokrasi Programı, aday ülkelerdeki demokratikleşmeyi, insan hakları ve azınlıkların korunmasını sağlamak amacıyla başlatılmıştır.

c. Bakanlar Konseyi ve Devlet ve Hükümet Başkanları Zirveleri

Azınlıklar konusunda devlet ve hükümet başkanları zirveleri sonucunda alınan kararlar, genellikle birliğin genişlemesi ya da dış ilişkileri kapsamında gerçekleşmektedir. Bu konuda en meşhur olanı 1993 Kopenhag Zirvesi'nde alınan kararlardır. Bakanlar Konseyi, aldığı kararlarda aday ülkelere ya da üçüncü ülkelere yönelik azınlıklarla ilgili koşullar ileri sürmekte yahut Birlik içinde konuyu ayrımcılığın önlenmesi bağlamında istihdam ve sosyal dışlanmayla mücadele kapsamında değerlendirmektedir.

Avrupa Birliği Ülkeleri ve Ulusal Azınlıklar

AB ülkelerinin hemen hepsinde farklı özellikleri olan azınlıklar mevcut olduğu gibi, üye devletlerin azınlıklara yönelik uygulamalarında farklılıklar söz konusudur. Değişik nedenlerle azınlıkların tanınmaması ve tanınmasının engellenmesi, bazı azınlıkların hak taleplerinin sınırının olmaması, ayrılıkçı eğilimlere ya da terörist eylemlere yönelişler en sık karşılaşılan sorunlardır. Gerek devletler gerekse ulusal azınlıklardan kaynaklanan sorunları ortaya koymak için ülkesel inceleme yapmak gerekmektedir.

İngiltere yaklaşık 1 milyon göçmen ile Fransız, İrlandalı, İskoç, Gal ve Çingene'nin yaşadığı bir AB ülkesidir. İngiltere'de, AK çerçevesinde hazırlanan iki sözleşmeden Çerçeve Sözleşme Mayıs 1998'de, Diller Şartı ise Temmuz 2001'de yürürlüğe girmiştir. İngiltere İskoç, Gal kökenli ve İrlandalıları azınlık olarak kabul etmemekle birlikte, Galler ve İskoç dillerini ulusal dil olarak kabul etmiş ve bu dillerde eğitim yapma olanağını sağlamıştır. Galler ve

İskoçya'da kültürel ve siyasal hakların genişletilmesi için sürekli talepler olmakta ve İngiliz makamlar bu taleplere karşılık vermektedir. Kuzey İrlanda'da ise Katolik İrlandalılarla Protestan İngilizler arasında zaman zaman ciddi terör boyutuna da taşınan etnik ve dinsel azınlık sorunu yaşanmaktadır.

Almanya, çok farklı ülkelerden gelmiş farklı din ve dillere sahip 7.5 milyona yakın göçmenin ve sayıca az olmalarına karşın, resmen tanınan dinsel, ulusal ve etnik azınlıkların(Danimarkalı, Sorblar, Yahudiler, Frizian ve Çingene) yaşadığı Birlik ülkesidir. Almanya tarafından Çerçeve Sözleşme ve Diller Şartı onaylanmış, Çerçeve Sözleşme gereğince azınlık hakları anayasal güvenceye kavuşturulmuş ve yasal düzenlemeler büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Ancak Çerçeve Sözleşme'yi imzalarken sözleşme hükümlerinin hangi gruplar için uygulanacağı konusundaki kararı, kendisinin vereceğini ve yurttaş olma koşulunu ortaya koymuştur. Böylece göçmen işçiler ve sığınmacılar azınlık statüsü dışında kalmışlardır.

Fransa, yaklaşık 7 milyon yurttaşının Fransızca dışında dil kullandığı ve 2.5 milyon yurttaş olmayan müslümanın yaşadığı ülke olmasına karşın ülkesinde azınlık bulunmadığı gerekçesiyle Çerçeve Sözleşme'yi imzalamamış ve Diller Şartını ise sadece imzalamıştır. Hatta aynı gerekçeyle BM Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. maddesinin de kendisine uygulanamayacağını açıklamıştır. 1999 yılında Diller Şartı'na bazı yorumlar getirerek onaylayacağını ortaya koymuştur. Buna göre sözleşmenin amacı azınlıkların tanınması ve korunması değil sadece Avrupa dil mirasının geliştirilmesi olarak görülmelidir. AB'nin nüfus ve etkinlik bakımından en önemli ülkelerinden biri olan Fransa'nın AB'nin benimsediği ulusal azınlık sisteminin gereklerini yerine getirdiğini söylemek güçtür.

8 milyona yakın etnik, dilsel ve ulusal azınlığın yaşadığı İtalya, Çerçeve Sözleşme'yi onaylamış, Diller Şartı'nı ise sadece imzalamıştır. Azınlıkların sadece dil esasına göre belirlenmekte ve korunmakta olduğu İtalya'da, bu dillerin konuşulduğu bölgelere özel statü tanınmış, azın-

lıkların korunması konusunda anayasal güvence sağlanmış ve mevzuatta değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

Alman, Batı Frizli ve Çingene azınlığın yaşadığı Hollanda Çerçeve Sözleşme'yi imzalayıp Diller Şartı'nı ise onaylarken; üç bölgeli(Valon, Flaman ve Brüksel) ve üç toplumlu(Flaman, Valon ve Alman) Belçika, idari yapılanmalarının azınlık barındırmadığı gerekçesiyle her iki sözleşmeyi de bir süre imzalamaya gereksinim duymamış, ancak Temmuz 2001'de Çerçeve Sözleşme'yi imzalamıştır.

Yunanistan önemli ulusal ve dinsel azınlıkların(Türkler, Çingeneler, müslüman Bulgarlar/Pomaklar, Arnavutlar, Makedonlar, Ermeniler, Ulahlar ve Yahudiler) yaşadığı bir AB ülkesi olmasına karşın Çerçeve Sözleşmeyi sadece imzalamış, Diller Şartı'nı ise imzalamamıştır. Azınlık sorunlarının canlı olduğu bir ülke olmasına karşın bazı azınlıkları inkar ettiği gibi Avrupa'daki azınlık sistemine aykırı davranışlarda bulunmaktadır.

AB ülkelerinden İsveç, Danimarka, Avusturya ve Finlandiya, ulusal azınlıklar konusunda en özgürlükçü davranan ülkelerdir ve iki sözleşmeyi de onaylamışlardır. Nüfus yapıları bakımından en homojen yapıya sahip olan AB ülkeleri Portekiz, İrlanda ve Lüksemburg'dur. Bu ülkelerden Çerçeve Sözleşme'yi İrlanda ve Portekiz onaylarken Lüksemburg sadece imzalamış; Diller Şartı'nı ise sadece Lüksemburg imzalarken diğer ikisi imzalamamıştır.

Aday ülkelerden Çerçeve Sözleşme'yi onaylayan ülkeler Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Kıbrıs Rum Kesimi, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya iken, sadece Letonya imzalamış, Türkiye ise imzalamamıştır. Diller Şartı'nı ise Kıbrıs Rum Kesimi, Macaristan, Slovakya ve Slovenya onaylamışken Çek Cumhuriyeti, Malta ve Romanya sadece imzalamışlar, Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya ve Türkiye henüz imzalamamıştır.

400 milyona yakın nüfusa sahip AB'de 40 milyon kadar(% 9.3) etnik, dilsel ve ulusal azınlık bulunmaktadır. Azınlıklarla ilgili Avrupa ve dünyada oluşan sisteme bakıldığında, her türlü kültürel, dinsel ve etnik çeşitliliğin

yaşatılması ve bunların teşvik edilmesi öngörülmektedir. Genel olarak AB ülkelerinde, azınlıkların korunması için insan hakları ve temel özgürlükler alanında bir kısıtlama söz konusu değildir ancak bazı istisnaların da olduğu bir gerçektir. Örneğin AB ülkelerinde göçmen statüsünde yaşayan ve ülkelerine dönme niyeti olmayan milyonlarca insan, BM İnsan Hakları Alt-Komisyonunun bu insanların azınlık sayılması görüşüne karşın, yurttaşlık ya da azınlık haklarından yararlanamamaktadır.

Avrupa'da geçmiş deneyimlerin etkisiyle, ulusal azınlıklar konusundaki gerilimlerin güvenliği ve istikrarı zedeleyeceği ortak düşüncesi oluştuğu için, bu konudaki gelişmeler yakından izlenmektedir. Ancak uygulamada yapılanlar ve getirilen çözüm önerileri dikkate alındığında ortak bir görüşün ortaya çıkmadığı görülmektedir. Özellikle ulusal azınlıkların belirlenmesindeki ve korunmasındaki yorum farklılıkları, devletlerin ulusal egemenliklerine müdahale kaygısını taşımalarından kaynaklanmaktadır. Birlik içinde üniter yapıdan ödün vermek istemeyen devletler, devletlerin içişlerine müdahale olanağı sağlayan bir araç olarak da algılanabilen ulusal azınlıklar konusuna, AB'nin azınlıklar konusundaki yaklaşımından daha farklı bakmaktadırlar.

Ulusal azınlıklar konusunda AB üyesi devletler, siyasal ya da hukuksal açılardan farklı uygulamalar ve tutum içindedirler. AB ülkelerinin, Fransa hariç, BM'in azınlıkların korunmasına ilişkin rejimini benimsedikleri, bu çerçevedeki belli başlı anlaşmaları onayladıkları görülmektedir. Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi, on AB üyesi ülke (Avusturya, Danimarka, Finlandiya, Almanya, İngiltere, İrlanda, İtalya, İspanya, İsveç ve Portekiz) tarafından onaylayarak yürürlüğe konulmuş, dört AB üyesi (Yunanistan, Lüksemburg, Hollanda, Belçika) tarafından şimdilik sadece imzalanmış, bir AB üyesi tarafından ise (Fransa) imzalanmamıştır.

Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı ise üç AB üyesi ülke (Fransa, İtalya, Lüksemburg) tarafından sadece imzalanmış, sekiz ülke (Almanya, Avusturya, Danimarka, Finlandiya, Hollanda, İngiltere, İspanya ve İsveç) tarafından onaylamış, dört ülke (Belçika, İrlanda, Portekiz ve

Yunanistan) tarafından ise henüz imzalanmamıştır. AB'ye aday ülkelerden Polonya, Litvanya ve Letonya ise sözleşmeyi onaylamadıkları halde bu ülkelerle tam üyelik müzakerelerine başlanmıştır.

Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Azınlıklar Konusu

AB azınlıklar konusunda, Kopenhag kriterlerinin kabul edildiği 1993 yılına gelinceye kadar aday ülkelere karşı farklı bir tutum izlemiştir. İlk genişleme aşamalarında aday ülkelerdeki azınlık sorunlarıyla sadece protesto ya da kamuoyu baskısı söz konusu olduğu zaman ilgilenilirken, aday ülkelerin azınlık sorunları görmezden gelinmiştir.[14] AB adayı ülkeler için Kopenhag kriterlerinin kabul edilmesinden sonra azınlıklar konusu Türkiye'nin önüne daha sık çıkmaya başlamıştır. Aralık 1997 Lüksemburg Zirvesi'nde tam üyeliğe aday ülke olarak gösterilmeyen Türkiye için, bunun nedenleri sıralanırken "insan hakları alanındaki uygulamaların ve standartların Avrupa Birliği çizgisine getirilmesi", "azınlıklara saygı" ve "azınlıkların korunması" koşulları ileri sürülmüştür.

Lüksemburg Bildirisi'nde azınlıklara saygı ve korumadan söz ederken, Lozan Antlaşması'yla azınlık statüsü tanınan Rum, Musevi ve Ermeni azınlıklar değil Kürt kökenli yurttaşların kastedilmesi kuşku yaratmıştır. AB'nin insan hakları açısından eşitlik sağlanması, demokratikleşme ve özgürlük sorunu mu yoksa azınlık sorunu mu olduğu konusundaki yaklaşımı da şüphe götürür. Çünkü bazı AB ve üye devletlerin temsilcileri, Türkiye'nin azınlıkların korunması konusundaki yükümlülüklerini ve etnik açıdan Türk olmayan Müslüman yurttaşların ve özellikle de Kürtlerin azınlık haklarının özel bir azınlık statüsü ile koruması gerektiğini zaman zaman dile getirmişlerdir. Avrupa Parlamentosu'nda alınan bir çok kararda da Türkiye'de yaşayan Kürtlerin azınlık statüsü,

[14] David Barchard, Güçlü Bir Ortaklığa Doğru: Türkiye ve Avrupa Birliği, Çev, Murat Cemal Yalçıntan & Orhan Bilgin, TESEV Yayınları, s. 33.

temel hak ve özgürlükler, terör örgütü ve Güneydoğu politikası gibi konulara yer verilmiştir.[15]

Gerçi daha sonraları insan hakları açısından Kürt kökenli yurttaşların sorunlarıyla ilgili olarak, anadil olarak Kürtçe'nin yayın, iletişim ve eğitimde kullanılmasının önünü açmak için Türkiye'den talepler sürdürülmüştür.

AB Komisyonu, 1998 yılından itibaren aday ülkelerle ilgili yıllık ilerleme raporları hazırlamakta ve aday ülkelerin Kopenhag kriterlerini ne ölçüde gerçekleştirdiğini bu raporlarda ortaya koymaktadır. Türkiye ile ilgili hazırlanan raporlarda azınlık hakları ve azınlıkların korunması konusunda şunlara yer verilmiştir: 1998 yılı ilerleme raporunda azınlık hakları ve azınlıkların korunması başlığı altında Türkiye'nin Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi'ni imzalamadığına değinilerek, Türkiye'deki azınlıklardan söz edilmekte, Kürt kökenli nüfusun anayasada azınlık olarak tanınmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca Türkiye'de, Lozan Antlaşması çerçevesinde resmen tanınan azınlıklara ve bu antlaşmanın kapsamı dışında kalan azınlıklara yapılan muamele açısından hukukî ve fiilî bir farklılık olduğu iddia edilmektedir. Türk makamlarının Kürt azınlığın varlığını tanımamakta olduğu, olağanüstü hal nedeniyle yaşadıkları kısıtlamalara ve bunun çözümü için taleplere yer verdikten sonra çözüm olarak Kürt kültürel kimliğinin tanınması konusunda hoşgörüden söz edilmektedir.

1999 ilerleme raporunda azınlık hakları ve azınlıkların korunması başlığı altında 'Kürt sorunu'nu ele alarak ilerleme kaydedilemediği açıklanarak, Kürt kimliğinin tanınması için çözüm önerisinde bulunulmaktadır. 2000 ilerleme raporunda Türkiye'nin Çerçeve Sözleşmeyi imzalamadığı ve Lozan Antlaşması ile tarif edilenlerden başka azınlıkları tanımadığı tekrarlanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin ulusal azınlık olarak kabul etmek istemediği Kürt kökenli Türk yurttaşların hala bazı temel haklardan yoksun bırakıldığı iddia edilerek, yaşanan gelişmeler üzerinde du-

[15] Avrupa Parlamentosu'nda bu konularda alınan kararların listesi hakkında bakınız: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Avrupa Birliği Türkiye'den Ne İstiyor?, Aralık 2001, s.13-19.

rulmuştur. 2001 ilerleme raporu kültürel kimlik ve ortak geleneklere sahip etnik grupların dilsel ve kültürel kimliklerini ifade etme olanağına sahip, Türkiye'nin halen Çerçeve Sözleşmeyi imzalamadığı Lozan Antlaşması ile tarif edilenlerden başka azınlığı tanımadığı tekrarlanmış ve güncel gelişmeler sıralanmıştır. 2002 ilerleme raporunda da önceki raporlarda tekrarlanan çerçeve sözleşmeyi imzalamama, yeni azınlık tanımama gibi eleştiriler sürmüş ve güvenlik koşullarının düzelmeye devam etmesine vurgu yapılarak olumlu gelişmelerden söz edilmiştir. Azınlıklarla ilgili kısımda Türkçe dışındaki dillerde yayın ve eğitim hakkına imkan tanınması, vakıflar ile ilgili kanunun değiştirilmesine karşın dinî azınlıkların tüzel kişilik, mülk edinme ve din adamlarının eğitimi konularında hâlâ sınırlamalarla karşılaşmakta olduğu vurgulanmıştır.

2003 yılı ilerleme raporunda azınlıkların korunması alanında önemli yasal düzenlemelerin ve ikincil mevzuatın çıkarıldığı ancak uygulamada bazı sorunların bulunduğu ifade edilmektedir. Türkçe dışındaki geleneksel dil ve lehçelerle yayın yapılmasına izin veren yasa değişikliklerine rağmen bunun uygulamaya geçirilmediği, gayrimüslim toplulukların el konulmuş mallar sorununun çözümlenmediği, dini azınlıkların din adamı eğitimi önündeki yasakların devam ettiği(Heybeliada Ruhban Okulu örneği) ifade edilmektedir.

Görüldüğü gibi ilerleme raporlarında Türkiye'nin Lozan Antlaşması'na göre üç azınlığı(Ermeniler, Museviler ve Rumlar) resmen tanıdığına ve anayasanın Kürtleri ulusal, ırksal veya etnik bir azınlık olarak tanımadığına değinilmiştir. Ayrıca, Türkiye'de Lozan Antlaşması çerçevesinde resmen tanınan azınlıklara ve bu antlaşmanın kapsamı dışında kalan azınlıklara yapılan muamele açısından hukuki ve fiili bir farklılık olduğu ileri sürülerek, Türk makamlarının Kürt azınlığın varlığını tanımadığı, onları Kürt kökenli Türkler olarak kabul ettiği vurgulanmaktadır. Türkiye'nin her yerinde yaşayan, fakat esas olarak güneydoğu bölgesinde yoğunlaşmış Kürtlerin ekonomik ve sosyal bakımdan dezavantajlı bir konumda oldukları, olağanüstü halin yürürlükte olduğu illerde devam eden terörist eylemlerin tüm sonuçlarını, medeni ve siyasi

hakların normal kullanımı üzerinde olağanüstü halden kaynaklanan kısıtlamaları yaşadıkları ileri sürülmektedir. Türkiye'nin, Güneydoğu sorununa askeri olmayan ve siyasi çözümler bulması gerektiği, bugüne kadar görülen askeri çözüm yaklaşımının, insani ve mali açıdan maliyetli olduğu ve bölgenin sosyal ve ekonomik gelişmesine engel olduğu ve bunların Türkiye'nin uluslararası imajına da zarar verdiği belirtilmektedir. Sonuçta sivil çözüm kapsamında, Kürt kültürel kimliğinin belirli biçimlerinin tanınabileceği ve ayrılıkçılığı veya terörizmi savunmaması şartıyla, o kimliğin ifade edilme yollarına daha fazla hoşgörü gösterilebileceği önerilmektedir.

AB Konseyi tarafından hazırlanan 2000 tarihli Katılım Ortaklığı Belgesi'nde[16] ulusal azınlıklardan söz edilmese de kısa ve orta vadeli siyasal öncelikler içinde şu önerilere yer verilmektedir: "Kürt vatandaşlarının kendi anadillerinde televizyon ve radyo yayını yapmalarını yasaklayan her türlü yasal hükmün kaldırılması ve kültürel çeşitliliğin sağlanması ve kökenlerine bakılmaksızın tüm vatandaşların kültürel haklarının güvence altına alınması. Bu hakların kullanılmasını engelleyen her türlü yasal hükmün -eğitim alanındakiler de dahil olmak üzere- kaldırılması". 2000 Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan bu öneriler Türk Hükümeti'nin hazırladığı Ulusal Program'da yer almamıştır.

2003 yılında Konsey tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nde[17] İlkeler arasında azınlıkların korunmasını ve azınlıklara saygıyı garanti altına alan kurumların istikrarının sağlanmasından söz edilirken, 2003/2004 yılına ait öncelikler arasında azınlıklardan söz edilmeden; kökenlerine aldırmaksızın tüm yurttaşlar için kültü-

[16] 2001/235/EC, Council Decision of 8 March 2001 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the Accession Partnership with the Republic of Turkey, Official Journal of the European Communities, 24.3.2001, http://www.deltur.cec.eu.int/english/apwithturkey.pdf, 12.09.2003

[17] 2003/398/EC, Council Decision of 19 May 2003 on the Principles, Priorities, Intermediate Objectives and Conditions Contained in the Accession Partnership with the Turkey, Official Journal of the European Communities, 12 06 2003, http://www.euturkey.org.tr/abportal/uploads/files/kob_2003.pdf, 12.09.2003

rel hakların garantiye alınması ve kültürel çeşitliliğin sağlanması, mevcut düzenlemelerin uygulamaya konulması ve bu alanlarda kalan kısıtlamaların esnekleştirilmesiyle radyo ve televizyon yayınları ile Türkçe dışında diğer dillerde eğitime ve somut bir biçimde erişimlerinin güvence altına alınması önerilerine yer verilmiştir.

AB ilerleme raporları ve katılım ortaklığı belgelerinde sıkça dile getirilen ana dilde eğitim ve radyo televizyon yayını konusunda Türk hükümeti Ağustos 2003'te AB'ne uyum çerçevesinde düzenleme yaparak, uygulamayı başlatmıştır. Kuşkusuz bu gelişme, gerek AB gerekse Avrupa'daki baskı grupları nezdinde, Türkiye'nin eleştirilmesinde kullanılan bu malzemeyi büyük ölçüde ellerinden almaktadır.

SONUÇ

Ulusal azınlıklar konusu Avrupa Birliği'nin gündemine soğuk savaşın sona ermesiyle girmeye başlamıştır. AB, genişleme sürecini hızlandırırken aynı zamanda belirlediği yeni üyelik kriterleriyle aday ülkelerin ulusal azınlıklarla ilgili sorunlarını çözmelerini istemiştir. Kuşkusuz Avrupa'da yaşayan farklı kültür, dil ve kimliğe sahip toplulukların, Birliği oluşturan devletler tarafından resmen tanınması, korunması ve kültürel çeşitlilikleriyle ana dillerinin yaşatılması konularında AB'nin sürekli gelişim içerisinde olan bir çizgiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu Birliğin ulusal azınlıklar konusunda net olarak belirlenmiş bir politikası olduğu anlamına gelmemektedir.

Avrupa Birliği, çok kültürlü ulus-üstü bir Avrupa inşa etmek çabasının ürünü olarak ayrımcılığın önlenmesi, eşit muamele, ırkçılık ve yabancı düşmanlığıyla mücadele ve temel haklara saygı gösterilmesi konularına özel önem vermekte, bunların gerek üye ülkeler gerekse aday ülkeler bazında yaygınlaşması için girişimlerde bulunmaktadır. Kısacası ulusal azınlıklar konusunda dünyada ve Avrupa'da oluşturulmaya çalışılan rejimin, AB tarafından da benimsendiğini söylemek mümkündür. AB üyesi ülkelere bakıldığında büyük ölçüde Birlik düzeyinde oluşturulmaya çalışılan ulusal azınlık rejimine uyma eğiliminde olun-

duğu ancak bazı istisnaların ve çelişkilerin bulunduğu da gözden kaçmamaktadır.

Avrupa Birliği ile tam üyelik için müzakere tarihi alma peşinde olan Türkiye, tam üyelik kriterlerini hızla tamamlama çabasındadır. Siyasal kriterler arasında yer alan ulusal azınlıkların korunması konusundaki Türkiye'nin tutumu, yıllık raporlar ya da katılım ortaklığı belgelerinde -son birkaç yılda bu konuda daha az eleştiri yapıldığı da gözden kaçmamakla birlikte- sık sık eleştirilmiştir. Azınlıkların korunması bağlamında Türkiye'den istenenlerin bazıları Türkiye'nin üniter yapısını zedeleyecek talepler olması nedeniyle tepkiyle karşılanmaktadır. Bu isteklerden bazıları ise zaten terörün sona ermesinin ardından gerçekleştirilen demokratikleşme sürecinin bir parçasıdır.

Ulusal azınlıklar konusunda Avrupa Birliği içerisinde çelişki ve istisnaların bulunduğu ve Birliğin bu anlamda tam bir politikası olmadığı dikkate alınırsa, Birliğin Türkiye'ye bu konuda herhangi bir dayatmada bulunması ya da bu konuyu üyeliğe engel olacak düzeyde değerlendirmesi iyi niyetli bir yaklaşım olmayacaktır. Türkiye'den beklenen ise azınlıklar konusu bağlamında değerlendirilen ancak temel hak ve özgürlükler alanında atılması gereken adımları hızla atmak, böylece üyeliğin önündeki engelleri kaldırmaktır.

Türkiye Bölgesel Dinamikler

YEREL YÖNETİMİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI VE KOBİ TEMELLİ BÖLGESEL/YEREL DİNAMİKLER

Berna Müftüoğlu[*]

GİRİŞ

1960'lı yılların sonlarında kar oranlarının düşüşünün ardından sermaye birikim süreci yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır. Yeniden yapılandırma sürecinde, yeni liberal politikalar ekseninde küresel düzeyde devlet/piyasa dengesi, piyasa lehine değiştirilmeye başlanmıştır. Toplumsal ihtiyacın karşılanmasında devletin düzenleyici rolünü köklü biçimde değiştiren bu politikalar, toplumsal çıkarların piyasa merkezinde yeniden tanımlanmasına yol açmıştır.

Üretimin yeniden yapılanması sürecinde ise küçük üretime dayalı üretim organizasyonlarının toplaştığı yerel/bölgesel alanların hızla uluslar arası piyasalara entegrasyonu gerçekleşmesiyle birlikte KOBİ'ler ve yerelliğe özgü dinamiklerle biçimlenen ağ türü örgütlenen üretim alanları önem kazanmıştır. Böylece dünya ölçeğinde sermaye birikim sürecine etkinlik kıldığı biçimde mekansal ölçekler yeniden ve yeni kurallara göre tanımlanmaya başlamıştır.

Bu kapsamda çalışmamızda iki olgu, yerel yönetimin yeniden yapılandırılması ve KOBİ temelli bölgesel/yerel dinamikler arasındaki ilişki bütünlüklü bir analizle değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmamızın ilk kısmında yeniden yapılanmanın ekonomik politik arka planı; ikinci kısmında sosyal bilimlerde yeni ilgi alanı olarak açığa

[*] Marmara Üniversitesi

çıkarılan bölgesel/yerel dinamikler ve üretim döngüsünü yerel, ulusal ve küresel alanda etkileşimini tanımlayan küresel değer zinciri değerlendirilmeye çalışılacaktır. Üçüncü kısımda ise küresel kapitalizmin taşıyıcı unsurları olan uluslar üstü kurumların (IMF, DB, OECD, BM, AB vb) yerel yönetimlerin yeniden yapılandırılması ve KOBİ temelli bölgesel/yerel dinamiklerin etkinlik kazandırılmasına ilişkin uygulamaları ve uygulayan ulus devletlere ilişkin örnekler irdelenmeye çalışılacaktır. Son kısımda ise küresel kapitalizme eklemlenmeye çalışan Türkiye'de yerelleşmeye yönelik düzenlemelerin ardında yatan olguları ve üretim alanlarının etkinleştirilmesine yönelik çabaları, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bu alanların etkinleştirilmesinde esas belirleyici olan özgün koşullar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Tarihsel Arka Plan

1970'li yıllarda yeni teknolojilerin kullanımı, yeni üretim tekniklerin uygulanması, yeni ve çeşitlenmiş mal ve hizmetlerin sunumu, hızlı haberleşme ve ulaşım kolaylığı küresel rekabeti keskinleştirmeye başlamıştır. Küresel rekabetin getirdiği yeni koşullar karşısında sermayenin birikim mücadelesi, üretim ilişkilerini ve devletin işlevlerini yeniden yapılandırılmasına ihtiyacını artırmıştır.Yeniden yapılanmada refah politikaların işlevsizliği, yeni bir politika arayışını getirmiştir. Bu arayış, aynı dönemde, ekonomist Friedrich von Hayek ve Milton Friedman'nın teorik analizleri yeni-liberal ekonomi politikaları dolayısıyla yeniden yapılanmanın anahtarını belirleyecektir.

1980'li yıllarda devletin kamu gücünün zayıflatılması, kamuya ait mal ve hizmet sunumunun piyasaya devri ve devletin sadece piyasayı düzenleme rolü üstlenmesi, kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması, özelleştirme, ticarileştirme, emek piyasasının esnekleştirilmesi gibi arz yanlı yeni-liberal politikalar hayata geçirilmeye başlanmıştır. Artık talep yanlı refah politikaları (Keynesyen model) terk edilmeye başlanmıştır.

1980'lere kadar ileri kapitalist ülkelerde bölgesel ve yerel ekonomik gelişim politikaları büyük ölçüde bölgeler

arası eşitliğin sağlanmasını amaçlayan firma merkezli, teşvik temelli, standartlaşmaya dayalı iken, yeni-liberal politikaların uygulanışı beraberinde gelişmiş ve gelişmemiş küçük üretime dayalı yerel ve bölgesel ekonomileri kendi dinamikleri ile kendi kendilerine etkinleşmesini sağlayıcı uygulamalara geçilmiştir (Amin, 1998). Bölgesel ve yerel dinamiklerin kullanılabildiği, kamu ve özel sektörün karar alma süreçlerinde etkinliğini sağlayan uygulamaların küresel rekabette başarılı sonuçlarının görülmesi yeni alanların yaratılması çabasını beraberinde getirmiştir. Başarılı sanayi bölgeleri olarak kabul edilenler; İtalya'da Emilia Ramogna bölgesi, Avusturya'da Salsburg bölgesi, Almanya'da Baden Württenbeg bölgesi (Piore ve Sabel, 1984), ABD'de Silicon Vadisi, Orange Şehri, Route 128 ve Fransa'da Bilimsel Kent'tir (Storper ve Scott, 1990). Yeni teknolojilere uyum ve firmalar arası bütünleşme ağları ve kolektif etkinliğin sağlanabildiği yerel ve bölgesel ekonomilerin kümeleşmesiyle oluşan sanayi bölgeleri, küresel rekabetin stratejik alanları olmuştur.

Böylece yerel sermaye dinamiklerinin etkinliğini artıracak, piyasa temelli politik karar alma sürecinin belirleyici olmalarının sağlanacağı, rekabet ilişkilerinin ulus-altı (bölgesel ve yerel) alanların yeniden düzenlemesini sağlayıcı ulus-devletlerin kamu yönetimi yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır. Yönetim yerine yönetişim modeline geçiş, küresel rekabetin ihtiyacına cevap verecek şekilde bölgesel, ulusal ve küresel alanda etkinleştirilme ihtiyacı doğmuştur.

Yeni İlgi Alanı: Bölgesel Dinamikler ve Küresel Değer Zinciri

Küresel piyasalarda rekabetin hız kazandığı 1980'li yıllarda, rekabetin yeni koşullarında üretimin yeniden yapılanması sosyal bilimler alanında yeni çalışmalara esin kaynağı olmuştur. İktisat sosyologları olan M.Piore ve C.Sabel "esnek uzmanlaşma" modeli ile toplumsal yapıda meydana gelen kapsamlı değişikliği ifade ettikleri çalışmasında, yerel-küresel etkileşimi ortaya koymaktadır (Piore ve Sabel: 1984). Piore ve Sabel'a göre, esnek uzmanlaşma üç şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlar; yerel

dinamiklerin oluşturulduğu "bölgesel kümeleşen" firmalar, aile ilişkileri temelli üretim organizasyon prensibine dayalı olan ana firma ve tedarikçi firmalardan oluşan "federasyonlar" ve ana firma ve onun etrafında yer alan uydu atölye fabrikalardan oluşan "güneş sistemi"dir (Piore ve Sabel, 1984: 265-267).

Esnek uzmanlaşma modelinin en fazla yankı uyandıran, yerel-küresel etkileşimi yaratan küresel rekabet başarısı kazanan küçük üretime dayalı üretim organizasyonların yerel ve bölgesel kümeleşmesidir (Hirst ve Zeitlin, 1991; Schmitz, 1992; Sabel, 1995; Sabel ve Zeitlin, 1997).

Son dönemde, yerel kaynakların harekete geçirilerek rekabet edebilirliğin sağlandığı koşulların incelendiği sosyal bilimler alanındaki çalışmaları beş başlıkta toplayabiliriz.

Yeni Ekonomik Coğrafya: Firmaların kümeleşmesinin coğrafya ve ticaret üzerindeki etkilerini ortaya koyan çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Krugman, 1991, 1995). Firmalar arasında bilgi akışı ve kümeleşmenin yenileşmesini ekonometrik analizle değerlendiren çalışmalar yer almaktadır (Audrestch ve Feldman, 1996).

İş İdaresi Çalışmaları: Lider konumunda olan firmaların yerel dinamiklerin kullanarak özellikle tedarikçi ağların oluşturulması ve rekabet edebilirliliğin yaratılmasına, avantaj sağlanmasına ilişkin çalışmalardır* (Porter, 1990; Porter ve Wayland 1996)

Bölgesel Düzeyde Çalışmalar: Özellikle "sanayi bölgeleri" literatürünü esas alan çalışmalarda, İtalya üzerinde ve daha sonra Avrupa ve diğer bir çok ülkede yürütülen ampirik çalışmalardır (Becattini 1990; Brusco, 1990; Markusen, 1996; Scott 1996). Ayrıca bölgesel düzeyinde öğrenme ve yenileşme etkilerini araştıran çalışmalar yer almaktadır (Storper, 1995).

Yenileşme Çalışmaları: Teknolojik gelişim literatürünü temel alan çalışmalarda, teknolojik yenileşme ve yay-

* Firmaların kümeleşme ve rekabet stratejilerin geliştirilmesine ilişkin çalışmalar, Porter'ın öncülüğünde kurulmuş olan "Strateji ve Rekabet Enstitüsü"nde yürütülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. www.isc.hbs.edu/econ-clusters.htm.

ma arasındaki güçlü farklar ve bireysel firmalar değerlendirilmektedir (Laudvall, 1993). Diğer taraftan teknolojik yenileşme sisteminin ulusal düzeyde ve sonra yerel ve bölgesel düzeyde artırılmasına ilişkin çalışmalardır (Cassiolato ve Lastres, 2000; Freeman, 1997; Maskell ve Malmberg, 1999)

Gelişme Sosyolojisi Çalışmaları: Gelişmekte olan ülkelerde firmaların kümeleşme dinamiklerini analiz eden çalışmalardır (Schmitz, 1995). Bu analizde küçük ölçekli firmaların kümeleşmesi, yerel dinamiklerin etkileşimi, kurumsal etkileşimi ve küresel pazardaki rekabet kabiliyeti irdelenmektedir (Humphrey ve Schmitz, 2000). Bu olguların aynı zamanda dışsal faktörlerden de etkilenebildiği, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki bölgesel kümelerin birbirleriyle etkileşimi, farklılaşması, küresel üretim ilişkilerinde mal ve hizmet akışını belirleme, akışa eklemlenme ve firmalar arasındaki değişim ilişkisinin ileri geri bağlantılarının nasıl gerçekleştiğine ilişkin analiz yapılmaktadır (Nadvi ve Halder, 2002; Humphrey ve Schmitz, 2000; Schmitz ve Nadvi, 1999; Schmitz ve Knorringa, 1999; Kaplinsky, 2001).

Günümüzde çalışmalara ilham veren analizlerden biri de, son dönemde gelişme sosyolojisi üzerinde çalışanlarında analizlerine dahil ettiği "küresel meta zinciri" olgusudur. Gereffi'nin küresel piyasada firmalar arasındaki değişim ilişkisini analiz ettiği çalışmasında, mal üretiminin dizayndan, üretime, üretimden pazarlamaya uzanan sürecin küresel alandaki organizasyonunu "küresel meta zinciri" olarak ifadelendirmektedir (Gereffi, 1994). İçsel ilişkilerin harekete geçirdiği yerel dinamiklerin ortaya çıktığı düğümü andıran kompleks yapılı bölgesel kümeleşme (Amin ve Thrift, 1992), dışsal ilişkilerin özellikle küresel satıcı lider firmalarla etkileşimi sonucunda, kümelerin küresel pazarda yerinin de belirleyici olabilmektedir (Kaplinsky, 2000).

Öte yandan küresel malın niteliği, zincire nasıl ve nerede eklemlenme ve hariç tutulmayı belirlerken, zincirdeki firmalar arasındaki ilişkilerin koordinasyonun niteliği de ağın nasıl düzenlendiğini belirlemektedir. Zincirdeki firmalar arasındaki ilişkilerde lider firma ile yüksek kali-

teli (upgrading) yenileşmiş üretim sürecinde uzmanlaşmış görece bağımsız yerel aktörler eşit ilişkiler kurulurken, görece düşük kaliteli (dawngrading) olgunlaşmış (mutual) üretim sürecinde uzmanlaşmış aynı alan içinde veya diğer alanlardaki yerel aktörlerle yarı-hiyerarşik veya tam dikey hiyerarşik ilişki kurulabilmektedir ((Nadvi ve Halder, 2002). Gelişmekte olan ülkelerdeki bir çok üretici küresel ticaretin içinde yer alırken, çok uluslu küresel şirketler küresel ticaret içinde yoğunlaşarak artmakta ve bu şirketler gelişmiş ülkeler pazarı ile gelişmekte olan ülkeler üreticileri arasında bağlantıyı, zincirlerin kurulmasıyla koordinasyonu sağlanmaktadır. Gereffi, zincirin koordinasyonunu yönetişim olarak adlandırmaktadır (Gereffi, 1994). Küresel meta zinciri iki şekilde ortaya çıkmaktadır. İlki küresel satıcı yönelimli meta zinciri; küresel alanda marka sahibi lider konumda firmaların özellikle ayakkabı, konfeksiyon, tekstil, oyuncak gibi emek yoğun üretimlerin gelişmekte olan ülkelerde yaptırılması ve son ürünün lider firmalar tarafından küresel piyasaya sunulmasıdır. İkincisi küresel üretici yönelimli meta zinciri; küresel düzeyde lider firmaların tüm ileri ve geri bağlantılarını kontrol ederek, zincirin halkalarının hiyerarşik örgütlenmesiyle otomobil, uçak, bilgisayar ve elektronik sanayii gibi orijinal parçalarının üretiminin değişik yerel ve bölgelerde üretimi gerçekleştirilmesidir Gereffi, 1994)

Gereffi küresel meta zinciri olarak adlandırdığı analizine katkı konularak, diğer araştırmacılar; hammaddenin gelişi, malın çıkışı için lojistik destekler, paketleme, satış sonrası servis, stratejik planlama, insan kaynakları yönetimi, teknoloji geliştirme ve tedarik gibi süreçlerin de zincirde yer alması nedeniyle kapsayıcı olması açısından "küresel değer zinciri" olarak adlandırılmaktadır (Humphrey ve Schmitz, 2000; Kamplisky, 2000; Sturgeon, 2001). Bu çalışmalar, küresel düzeyde üretim ilişkilerinin nasıl belirlendiğine ilişkin ip uçları vermesi açısından oldukça önemlidir. Öte yandan bu çalışmalar, küresel üretim ilişkilerin görünür kılınmasında etkide bulunurken, çerçevenin ve kategorilerin belirlenmesinde de yardımcı olmaktadır. Ancak bu çerçevenin ve kategorilerin netleştirilmesi için de kompleks yapıdaki

düğümleşmiş ilişkilerin deşifre edilmesi ve açığa çıkarılmasına ilişkin çalışmaların yapılmasına ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır (Humphery ve Schmitz, 2000; Sturgeon, 2001).

Sturgeon, küresel değer zincirine ilişkin olarak düzey, alt düzey, ölçek ve üretim ağı hakkında bir çerçeve sunmaktadır (Sturgeon, 2001:5-6) (Tablo1). Tablo 1'de görüldüğü gibi küresel değer zinciri ve üretim ağı; yerel, ulusal, uluslararası, bölgesel (NAFTA, AB vs.) en son olarak küresel düzeyde belirlenmektedir. Yerel düzeyde bölgesel kümeleşen firmaların (sanayi bölgeleri, uzmanlaşmış sanayi kümeleri ve bölgesel ekonomiler) küresel değer zinciri içinde uzmanlaşmış üretim parçaları, süreç ve hizmeti gerçekleştirmeleri, küresel değer zincirinin en önemli alanları haline getirmektedir (Sturgeon, 2001:6)

Tablo1: Küresel Değer Zinciri ve Üretim Ağı

DÜZEY	ÇALIŞMA ÖLÇEĞİ	ALT DÜZEY
1)Yerel	• Topluluk Alanı.	• Sanayi Bölgeleri • Uzmanlaşmış Sanayi Kümeleri • Bölgesel Ekonomi
2)Ulusal	• Tek Ülke	• Arz Temelli • Ulusal Üretim Sistemi
3)Uluslararası	• Birden Fazla Ülke	• Karşılıklı Sınır Üretim Ağı • Uluslar arası Üretim Ağı
4)Bölgesel	• Çoklu ülke ticaret bloku içine kapanma (NAFTA, AB, MERCOSUR, ASEAN VS.)	• Bölgesel Üretim Sistemi • Bölgesel Üretim Ağı
5)Küresel	• En az iki kıta veya ticaret blokları arasında aktörlerin etkinliklerini koordine etmesi	• Küresel Meta Zinciri • Küresel Üretim Ağı

Kaynak:Sturgeon, 2001:6

Yerel düzeyde kümeleşen firmaların küresel rekabetin kazanılmasında önemli alanlar olması, bu firmalarla küresel alanda lider konumunda olan firma veya firma grupları küresel değer zincirinin oluşturulmasında ve "iyi yönetişimin" sağlanmasında politik stratejiler de oldukça

önemli olmaktadır. Politik stratejiler, küresel değer zinci rinin yönetişimi ile özellikle yerel düzeyde kamu ve özel sektör yönetişimin etkileşmesini sağlayıcı yönde belirleyi ci olmaktadır (Humphery ve Schmitz, 2000). Humphery ve Schmitz, politik ağları; işletme birlikleri, teknoloji merkezleri, işletme liderlerinin grupları ve buna ek olarak hükümete ait ajansları kapsadığını vurgulamaktadır. Humphery ve Schmitz ekonomik faaliyetlerin yerel-küresel yönetişimi ve kamu-özel sektör yönetişimin etkileşimini tablo 2'de açık şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 2:Ekonomik Faaliyetlerin Yerel Küresel Yönetişimi ve Kamu-Özel Kategorileri

	Yerel Düzey	***Küresel Düzey***
Özel Sektör Yönetişimi	• Yerel işletme birlikleri	• Küresel satın alıcı yönelimli zincir. • Küresel üretici yönelimli zincir.
Kamu Sektörü Yönetişimi	• Yerel ve bölgesel yönetim ajansları.	• DTÖ kuralları • Küresel geçerliliği olan ulusal ve uluslar üstü kurallar
Kamu-Özel Sektör Yönetişimi	• Yerel ve bölgesel politika ağları	• Uluslar arası standartlar • Uluslar arası NGO kampanyaları

Kaynak: Humphrey ve Schmitz,2000: 5

Özel sektör yönetişim, küresel değer zincirine eklemlenmede yerel işletme birliklerin etkileşim kurulmasını sağlanmaktadır. Bölgesel/yerel düzeyde kümeleşen firmaların küresel değer zincirine eklemlenmesi yada dışında yer alması üretimi yüksek kaliteli ve düşük maliyetli üretim yapmasına bağlı olmaktadır (Humphery ve Schmitz, 2000:22-25). Düşük maliyetli üretim ise düşük emek maliyetinin kullanılmasına bağlıdır. Yüksek kaliteli üretimin gerçekleştirilmesine yönelik çalışmaya odaklanan küçük firma ağları, sadece üretim alanında başarı gösterebilmeleri zorunlu olurken, zincirin içinde yer almaları rekabetçi zorlamalarına da maruz kalmaktadır (Kaplinsky, 2000: 10-11).

Yüksek kaliteli üretimin gerçekleşmesi için üretim parçalarının ve üretim sürecinin kurallar dahilinde ger-

çekleştirilmesi oldukça önem kazanmaktadır. Uluslar üstü kurumlar tarafından belirlenen standart kurallar ve bu kuralara uyumun ulus/devletler tarafından gerçekleştirilmesine yönelik programlar DTÖ tarafından belirlenirken, bu kurallar işbirliğine dayalı kamu ve özel sektörün yer aldığı bölgesel ve yerel yönetim ajansları tarafından uygulanmaktadır. Orijinal parçaların ve kompleks iş süreçlerinin gerçekleştirilmesi yüksek risk taşımaktadır. Risk, hem zincirin etkin koordinasyonunda, hem de üreticiler için geçerlidir. Standart kurallar, zincirin koordinasyonunda lider firmanın riskini azaltırken, üreticiler için risk, zincirden kopmaktır; zincirden kopmamak için kurallara koşulsuz sadık kalmak zorundadır. Yerel üreticiler sadece kurallara sadık kalmaları yeterli değildir, aynı zamda düşük maliyetli üretim yapmak zorundadır. Çünkü çok sayıda gelişmekte olan ülkede (özellikle Çin ve Hindistan) çok daha düşük maliyetli üretim yapan alanlar değer zinciri içine girebilmektedir (Kaplinsky, 2000:15).

Küresel üretim pazarı içinde yer alma, aynı zamanda imalat sektörü için "iyi düzenlenmiş" fiziksel alt yapının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunun içinde gerekli olan "iyi düzenlemiş" oto yollar, demir yolları, limanlar ve etkin haberleşme ağının kurulmasıdır. Düşük gelirli ülkelerin hükümetleri bu koşulların gerçekleştirilmesi için hem iradi, hem de zorunlu olarak küresel finans sistemi içinde yer alırlar. Arz yanlı politik düzenlemelerin kamu harcamalarını kısıtlaması azami alt yapı yatırımların gerçekleştirilmesini gerekli kılarken, daha fazla yatırım imkanını yaratacak özelleştirme ve ticarileştirme uygulamaları daha kolay benimsetilerek hayata geçirilmektedir. Üretim alanında olduğu gibi alt yapının gerçekleştirilmesinde doğrudan yabancı sermaye yatırımların özendirilmesine ilişkin uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Uygulamalar DTÖ'nün bağlayıcı kuralları ile geri dönüşüm engellenmektedir. Böylece küresel kazanç havuzu genişlemekte ve sistematikleşmektedir. Diğer taraftan "insan kaynakları" kazanç havuzunun yaratılması için becerili ve düşük ücretli işçilerin oluşumuna ilişkin düzenlemeler gerçekleştirilmektedir (Kaplinsky, 2000:32).

Öte yandan sendikaların işlevlerinin etkisizleştirilmesi, yönetişim için muhatap olarak yalnızca (işletme birliklerinin ve gruplarında yer aldığı) sivil toplum örgütlerinin seçilmesi ve bu örgütlerin (meslek odaları ve gönüllü kuruluşlar vs.) yalnızca emek standartların gözetleme işlevinin yükletilmesi, var olan sınıf mücadelesini görünmez kılmaktadır.

Küresel değer zincirinin analizi; yerel, ulusal ve küresel alanda etkileşimin nasıl işlediğine ilişkin değerlendirme imkanı tanımaktadır. Bu analiz bize gösteriyor ki, güçlü sermaye grupların politik karar alma sürecini etkilemesine yönelik olarak ortaya çıkan; yerel, ulusal ve küresel alanda yönetişim modeliyle sermayenin küresel alanda kazanç için birikim mücadelesini etkinleştirirken, etkinlik; eşitsiz ve asimetrik ilişkileri derinleştirmektedir. Öte yandan uluslar üstü kurumların yönlendiriciliği ile küresel rekabette birikim mücadelesinin stratejileri sistematikleştirilmektedir.

Uluslar Üstü Kurumlar ve Bölgesel/Yerel Dinamikler

1980'li yıllarda bölgesel/yerel kümeleşen sanayi alanlarının küresel rekabetin stratejik alanları olmasıyla birlikte, bölgesel/yerel alanların piyasa koşullarında serbestlik kazandıracak ve sermaye akışının bu alanlara kaydırılmasını kolaylaştıracak uygulamalar gündeme gelmeye başlamıştır. Bu uygulamalar yerelleşme olgusunu gündeme taşırken, ticari liberasyon ve "Yeni Kamu Yönetimi" adı altındaki ademi-merkezi yapılanma, uluslar üstü kurumlar tarafından ulus-devletlere benimsetilmeye başlanmıştır (Brenner ve Theodoré, 2002: 361).

1986 yılında Washington Konsensusu olarak bilinen anlaşmayla, dünya ölçeğinde sermayenin aktörleri olan uluslar üstü kurumlar; para sermayeyi kontrol eden IMF, üretken sermayeyi kontrol eden DB, ticari sermayeyi kontrol eden GATT (DTÖ), Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Teşkilatı (OECD) ticari liberasyonun ve desentrilisazyonun (ademi merkezi yapılanma)ve yönetişim modelinin benimsetilmesi doğrultusunda aynılaştırılmıştır (Peck ve Tickell, 2002).

IMF, gelişmekte olan ülkelerin küresel piyasaya entegrasyonu için mali disiplinin uygulanmasına yönelik sıkı para politikasının uygulanması ve liberalleşmeye yönelik uyum politikaların hayata geçirilmesini sağlarken (www.imf.org); DB, küresel ölçekte üretken sermaye akışının gerçekleştirilmesine yönelik olarak bölgesel/yerel düzeyde alt yapı yatırımları için kredi vermesi ve bölgesel/yerel dinamiklerin harekete geçirilmesine yönelik teşvik etmektedir (www.worlbank.org). Türkiye'de uygulanan IMF ve DB yapısal uyum programı buna bir örnektir.

Ekonomik, mali ve ticari istatistikleriyle ünlü olan OECD ise 1996 yılından itibaren kamu yönetimi alanında "düzenleyici reformlarla" dikkat çekmeye başlamıştır. 1997 yılında kabul edilen "Düzenleyici Reform Raporu"nda küçük devlet modeli ile "devlet-dışı" yönetişim şekillerinin geliştirilmesi, kamu-özel işbirliğinin ve gruplar arası ilişkilerin daha sıkılaşmasını teşvik etmektedir (www.oecd.org). Bu kapsamda OECD'nin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin merkezi yönetimlerinin yeniden yapılanmasını ön gören ülke çalışmalarıyla yönlendirme işlevini sıklaştırdığını görmekteyiz (OECD, 2000; OECD,2001; OECD, 2004). Bunun yanı sıra, OECD'nin yapmış olduğu çalışmalarda bölgesel/yerel kümeleşen sanayi alanlarına dikkat çekmekte ve bu alanların yerel yönetim, emek, finans ve firmalar arası işbirliğine dayalı sosyal dayanışma ile ekonomik etkinlik yarattığına ilişkin önemi vurgulanmakta; "Yerel Ekonomi ve İstihdam Gelişimi" (LEED) programı ile bu alanların teşviki ön görülmektedir (OECD, 2001 (a); OECD, 2001(b)). Kamu-özel sektör yönetişim modeli ile yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı "Yeni Kamu Yönetimi", bölgesel/yerel ekonomik alanların etkinliğinin yaratılmasında olmazsa olmaz koşulu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan, Birleşmiş Milletler tarafından 1999 yılında küresel alanda "iyi yönetişimin" gerçekleştirilmesine yönelik "Global Compact" programı oluşturulmuştur. Bu program içinde küresel pazardaki artan önemi ve ülkelerin ekonomik kalkınmadaki rolleri bakımından başarılı olarak değerlendiren KOBİ'leri kür-

esel gündemin en ön sırasına taşımayı hedeflenmektedir. BM GC Programı ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile işbirliği yapan Liderlik Geliştirme Enstitüsü, KOBİ'lerin GC programıyla etkin bir şekilde bütünleşmesini sağlayacak bir platform oluşturmak amacıyla, BM GC Programına Üye KOBİ'ler projesini başlattığını görmekteyiz. Bu projede KOBİ'lere hızlı iletişim ağıdan yararlanılması hedeflenirken, uluslararası aktivitelerle bağlantının kurulabileceği, kazançlı sözleşmelerin gerçekleştirilebileceği yani, projeye katılan işletmelerin çok uluslu şirketler ve örgütlerle sözleşme imzalamak açısından, diğer şirketlere göre avantaj sağlayacağı vurgulanmaktadır (www.undp.org/tr). Bileşmiş Milletler Kalınma Programı içinde yer alan Türkiye'de de, program dahilinde halen on dokuz aktif projeyi yürütmektedir. Projenin tematik alanlarının ilki ise yerel yönetişimin gerçekleştirilmesidir. Diğer taraftan Türkiye'deki KOBİ'ler, BM GC Programına Üye KOBİ'ler Projesi'nden faydalanması sağlanmıştır (www.undp.org/tr).

IMF,DB,OECD gibi BM de benzer şekilde bir taraftan yerel yönetişimin gerçekleştirilmesine yönelik uygulamaları yerleştirmeye çalışırken, diğer taraftan yerel/bölgesel ekonomilerin dinamiğini sağlayan KOBİ'lerin küresel alana eklenebilmesini sağlayacak uygulamaları etkinleştirmektedir. Böylece küçük devlet modeli yerel yönetişim ile KOBİ temelli bölgesel/yerel ekonomik alanların hızla küresel piyasaya eklemlenmesinin yani, küresel dev firmalara eklemlenmenin yolu açılmaktadır.

Aynı şekilde bölgesel bloklar (NAFTA, AB vs.) arasındaki ilişkileri, blok içinde yer alan ulus/ekonomi ilişkilerini yeniden yapılanmasında; mal, sermaye akışının hızlı gerçekleştirilmesine yönelik olarak siyaset dışı yerel teşebbüslerin karar alma sürecine dahil olduğu yerel yönetişim modeli benimsenmiştir (Brenner ve Theodore, 2002). Örneğin Avrupa Birliği Konseyi, yerel idarelerin güçlendirilmesi, özerkliklerinin savunulması ve yerel yönetim ilkesinin benimsendiği 1985 yılında "Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı" belgesini oluşturmuş ve üye ülkelerin ve aday ülkelerin onayı istenmiştir. Aday konu-

munda olan Türkiye'de 1988 yılında bu belgeyi onaylamıştır.

AB'nde 1987 yılında kabul edilen Tek Avrupa Yasası ve 1988 yılındaki Yapısal Fonlar'daki reformlarla birlikte bölgeler/yerel alanlar; sosyal, ekonomik, politik aktörlerin ekonomik kalkınma üzerinde etkili, ulusal ve küresel alanda kendi çıkarını savunan bir aktör olarak görülmeye başlanmıştır. 1990'lı yılların başına kadar kamu kurumu olma niteliğini taşıyan Bölgesel Kalkınma Ajansları özelleştirilmiş, özel faydaya dönük olarak kamu ve özel sektör işbirliğine dayalı olarak yapılandırılmıştır. Böylelikle, Bölgesel Kalkınma Ajanları firmalarla ortaklık kurmaları ve/veya ağ tarzı ilişkiler ile firmaların özel problemlerine daha etkin çözümler üretmeye dönük olarak esnek biçimde yapılandırılmıştır. AB'nde yerinden yönetim ilkesi ve Bölgesel Kalkınma Ajansları, yerel yönetişim modelinin uygulanmasında önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (İTO, 2003).

OECD raporunda açık olarak belirtildiği gibi küresel düzenin en önemli taşıyıcıları Birleşmiş Milletler, AB, DTÖ, IMF, DB ve OECD gibi uluslar üstü kurumlardır (OECD, 1996:5). Değerlendirmelerimiz ışığında, ekonomik etkinlik yaratan bölgesel/yerel alanın "Yeni Kamu Yönetimi" modeli ile küresel alana taşıyacak olan yerel yönetişimle birlikte küresel alanda yönetişime geçmenin koşullarının yaratma çabasını görmekteyiz.

Öte yandan küresel refahı vaat eden yeni dünya düzeni; küresel alanda gelir bölüşümü adaletsizliğini giderek derinleştirmektedir. Güç ilişkileri üzerine kurulu olan kapitalist gelişmenin bugünkü aşaması, eşitsiz gelişmeyi daha da eşitsiz kılmaktadır (Kaplinsky, 2000).

Türkiye'de Yerel Yönetimin Yeniden Yapılandırılması ve Bölgesel/Yerel Dinamikler

Türkiye, 1980 sonrasında ihracata dayalı sanayileşme modelinin ve yeni liberal politikaların uygulamaya başlamasıyla, yeni dünya düzenine eklemlenme sürecine girmiştir. Bu sürecin işleyişini sağlamaya yönelik olarak, hem güçlü ekonomik iktidar birliği olan AB'ne ortak olabilmek, hem de küresel piyasalara eklemlenmeyi

gerçekleştirebilmek için IMF ve DB destekli uyum programı çerçevesinde "uyumlaşmayı" sağlayan düzenlemeler hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda 1999-2002 yılında IMF ile yapılan anlaşmalarda öncelikli konular, kamu reformunun yapılması ve yerel yönetim yasalarının çıkartılması yer alırken, DB ile yapılan anlaşmalarda ilk etapta 1995 yılında kamu sistemi mali yönetim projesi kredi alımı ve 2001-2002 dönemi program amaçlı kamu mali yönetimi yapısal uyum kredisinin alımının gerçekleştirilmesidir.

Diğer taraftan, küresel düzenin taşıyıcılarından biri olan OECD de, 2004 Türkiye raporunda küresel pazara uyum için IMF ve DB'nın uyum politikalarını gerçekleştirilmesi ve ödevlerin eksiz yapılması gerektiği yönünde telkinde bulunmaktadır (OECD, 2004). Bununla birlikte OECD "düzenleyici reformlar" kapsamında küresel rekabet için kamu reformunun gerçekleştirilmesi, yönetişimci devlet yapısının oluşturulması ve yerelleşmenin gerçekleştirilmesi yönünde hazırladığı raporlarla yol gösterici işlevini yerine getirmektedir (OECD, 2001). 2-5 Haziran 2004 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen OECD Bakanlar Konferansı'nda ise OECD İstanbul Bakanlar Deklarasyonu çerçevesinde, OECD tarafından ilk olarak bir üye ülke için hazırlanmış olan "Türkiye KOBİ Taslak Ülke Raporu" yayınlanmış ve Türkiye için "Yükselen Bölgesel Pazarlar Teknoloji Transfer Ağı (REMTECH)" projesi başlatılmıştır. OECD bu projeyle, "Türk KOBİ'ler"inin, hızla gelişen iç ve dış pazar koşullarında daha rekabetçi bir yapıya kovuşturulmasını beklemektedir (www.sanayi.gov.tr). OECD kamu yönetimi reformu ve yerelleşmenin gerçekleştirilmesini istemesi ile KOBİ'lerin küresel pazara, değer zincirine eklemlenmeyi sağlayıcı proje desteği eş zamanlı olarak yürütülmektedir. Benzer eş zamanlılık, AB ile ilişkilerde de görülmektedir.

"Tek Pazar" içinde yer alan Türkiye, sosyal bütünleşmeyi umut ettiği küresel düzenin taşıyıcılarından AB'ne katılım ortaklığı çerçevesinde; IMF ve DB'nın uyum programının hızla hayata geçirilmesi, özelleştirmelerin gerçekleştirilmesi, devletin yerellik ilkesine göre kurulması, bölgelerin AB'ne uygun olarak yen-

iden tanımlanması, KOBİ'lerin rekabete uygun yapılandırılması* ve Bölgesel Kalkınma Ajanları'nın kurulması yer almaktadır.

58. Hükümet döneminde 22 Eylül 2002 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerin yapılaması, bölge politikaların belirlenmesi ve AB Bölgesel İstatistik Sistemi (NUTS) ile karşılaştırılabilir veri tabanı oluşturmak amacıyla ülke genelinde üç düzeyde istatistiki bölge birimi oluşturulmuştur. Düzey III, il düzeyinde olup, 81 istatistiki bölge birimi olarak tanımlanmaktadır. Düzey II, illerin gruplandırılması sonucunda seçilen 12 il, istatistiki bölge birimi olarak tanımlanırken; Düzey I ise komşu illerin gruplandırılması ile 26 adet istatistiki bölge birimine ayrılmıştır (www.dpt.gov.tr).

Türkiye-AB ilişkileri çerçevesinde AB tarafından 2004-2006 döneminde sağlanacak olan Ekonomik ve Sosyal Uyuma yönelik katılım öncesi mali yardım kullanıma temel teşvik etmek üzere hazırlanan Ön Ulusal Kalkınma Planı'nda, 12 istatistiki bölge birimi Düzey II'nin geri kalmış bölgeler olduğu ortaya konulmaktadır (DPT, 2003:27-48). Bu bölgeler için AB ile finansman anlaşması yapılmış olan "Bölgesel Gelişme Programı" kapsamında öncelikli olarak KOBİ'lerin desteklenmesi, organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri için alt yapı yatırımların geliştirilmesi, yerel kalkınma inisiyatiflerinin desteklenmesi ve teknik işbirliğinin sağlanmasıdır (DPT, 2003:49-52). Öte yandan "işletmelerin rekabet gücünün desteklenmesinde KOBİ'lerin geliştirilmesi temel stratejik amaç" olarak ortaya konulmuştur (DPT, 2003:98).

Ayrıca, bölgesel gelişme stratejinin başarısının büyük ölçüde merkezi ve yerel birimlerin işbirliği içinde ortak hareket etmesine bağlı olduğu ve ekonomik kalkınma bölgesel gelişme sürecinde yerel dinamiklerin artan önemi uzlaşmacı, ortak akla dayalı, işbirliğine önem veren bir planlama yaklaşımının zorunlu olduğu

* Ayrıntılı bilgi için bkz. Berna Güler-Müftüoğlu, "Yeniden Yapılanmada KOBİ'ler:Sihirli Değneğin Sihirsizliği", İktisat Dergisi, Sayı:435, Mart 2003, (16-24).

vurgulamaktadır (DPT, 2003:127). Bu kapsamda kamusal düzenleme için yerel idarelere yetki devrini içeren Kamu Yönetimi Kanunu, yerel idareler ile ilgili yasalar ve Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın kurulmasına yönelik yasa tasarısının öneminin altı çizilmektedir. Öte yandan, AB Fonları'nın en etkin şekilde kullanımı ve AB normlarının geliştirilmesine yönelik olarak, yerel yönetimlerin, sivil toplum kuruluşlarının, hizmet birliklerinin ve proje uygulama birimlerinin kapasitesinin artırılması ön görülmektedir. Böylece yönetişim mekanizmalarının güçlendirilmesi ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi beklenmektedir (DPT, 2003:127).

Bölgesel yönetimlerin, daha yerel ve daha doğru bilgiye sahip olduğu ve başlıca aktörlerin başarılı bir şekilde ilişkiye girebildiği ölçekte olmaları dolayısıyla endüstrinin ihtiyaçlarını daha iyi tespit edebilmeleri (Hirst ve Thompson, 1998: 179) düşüncesinin hakim olduğunu görmekteyiz. Öte yandan AB politikasının merkezileşmesi, etkili bölgesel yönetimin öneminin artmasını kolaylaştırması, bölgesel yönetimlere bağımsızlık verilmesiyle de bölgesel düzeyde arza yönelik en iyi ve en etkili düzenlemeyi sağlanabileceği (Hirst ve Thompson, 1998:179) savı etkinleştirilmektedir.

Öte yandan bölgesel/yerel yönetişimi kendiliğinden (spontaneous) gerçekleştiren, içsel gelişimin (endogenous growth) en iyi örnekleri olarak kabul edilen İtalya'da Emillia Romagna ve Almanya'da Baden Württenberg bölgesi, günümüzde küresel rekabetin baskısına maruz kalabilmektedirler. Küresel rekabette mühendislik sanayiinde yeni ürünün geliştirilmesi yönünde Japonya ile rekabet, Baden Württenberg bölgesinde daha fazla yaratıcı olmayı zorunlu kılmaktadır. Bölge düzeyinde uzlaşmada zorlamalar ve anti-enflasyonist politikalar rekabet edebilirliği zayıflatmaktadır (Cooke ve Morgan, 1995:114).

Nadvi ve Halder'in Baden Württenberg bölgesinde tıbbi aletlerin üretimde uzmanlaşmış firmaların toplandığı Tuttlingen'de yapılan araştırmada; küresel alanda kullanılan olgunlaşmış ürünlerin daha ucuz üretimin gerçekleştirildiği Pakistan'nın Sailkot bölgesindeki

kümeleşen firmalara yaptırılırken, bir kısım ürünleri daha da ucuz üreten Penang (Malezya), Debrecen (Macaristan) ve Novy Tomsky ve Warsaw (Polonya) bölgelere kaydırıldığı ortaya konulmaktadır (Nadvi ve Halder, 2002). Tuttlingen bölgesinde ise tıbbi malzemede araştırma geliştirme yapan orijinal ürünleri (MR, ultroson, tomografi, micro cerrahi aletleri gibi) üretenler lider firma ile ilişkisi devam etmektedir. Orijinal ürünler ne zaman olgunlaşmış ürünler haline gelirse, o zaman bölge dışına kaydırılacağı düşüncesi ile, bölge var gücüyle ve zorlamayla orijinal üretimin geçekleştirebilmek için daha da fazla çaba harcamak zorunda kalmaktadır (Nadvi ve Halder, 2002).

Emillia Romagna bölgesi ise 1980'li yıllarda giyim, ayakkabı, mobilya ve seramik gibi düşük katma değerli mallarda küresel rekabette başarı sağlarken, günümüzde bu mal daha ucuz ürete bilen gelişmekte olan ülkeler, rekabette avantaj sağlamaya başlamıştır. Günümüzde Emilla Ramogna bölgesinde az sayıda, yüksek katma değerli olan gıda makineleri ve makine aletleri sanayilerinde rekabet avantajı sağlanmaktadır (Cooke ve Morgan, 1995:114). Rabellotti'nin Emillia Ramogna bölgesinde ayakkabı üreticilerin kümeleştiği Brenta bölgesinde yapmış olduğu araştırmada marka sahibi lider firmaların küresel rekabette avantajı yakalayabilmek için Brenta'daki üretimi daha ucuz gerçekleştiren işçi ücretlerin düşük olduğu Romanya'ya kaydırdığını ortaya konmaktadır. Küresel rekabet Brante için daha düşük ücretlerin gerçekleştirmesi anlamında açık olarak baskılanmaktadır (Rabellotti, 2001). Ortak paylaşım, işbirliği, kolektif etkinlik, yaratıcılık ve bölgesel/yerel yönetişimin varlığı üretimin sürdürülebildiği ve küresel rekabetteki başarı için yeterli koşul değildir. Küresel rekabetteki olmazsa olmaz koşul ucuz üretimin gerçekleştirilmesidir. Dolayısıyla İtalyan sermayesinin Türkiye'de Gaziantep bölgesinde "İtalyan Organize Sanayi Bölgesi" kurma girişimde bulunması, Gaziantep bölgesinin daha ucuz üretimin gerçekleştirmesidir (Referans Gazetesi, 04.11.2004). Gaziantep bölgesinin de yer aldığı "Anadolu Kaplanları" olarak adlandırılan bölgede yapılan

araştırmada da işçi ücretlerinin asgari ücretin altında kaldığı ortaya konmaktadır (Köse ve Öncü, 2000).

AB ülkelerinde işsizlik oranının her geçen gün artması, emek maliyetinin aşağıya çekilmesine yönelik esneklik ve kuralsızlaştırma politikaların uygulanması kutuplaşan ve katmanlaşan emek piyasasını yaratmaktadır. Sendikaların dışlanması ve bireysel anlaşmaların geçerli olması, yüz yüze ilişkilerin hakim olduğu küçük işyerlerinde uyumlaşma sağlanırken yüksek dereceli beceriye sahip olan çekirdek işçiye makul ücret ödenmekte, görece düşük beceriye sahip emek yoğun alanlarda çalışan işçilere düşük ücret ödenmektedir (Swyngedouw vd., 2000:571) . Bunun yanı sıra, Uluslararası Hür Sendikalar Federasyonu (ICFTU) AB'nin sendikal politikaları hakkında DTÖ Genel Konseyi değerlendirmesi için hazırladıkları raporda AB ülkelerinde KOBİ niteliğindeki firmalarda enformel istihdam, daha düşük ücrette kadın ve çocuk çalıştırmada artış olduğu ortaya konulurken; yasa dışı göçmen, kadın ve çocukların zorla çalıştırıldıklarına dikkat çekilmektedir (ICFTU, 2004)

Öte yandan AB'nde "iyi yönetişim"in gerçekleştirildiği Bölgesel Kalkınma Ajanları'nda yerel inisiyatiflerin politik karar alma sürecinde yer alanlar arasında akademisyenler, bürokratlar, işletme birlikleri, sanayici dernekleri, konfederasyonları, bunların aktif aktörler alarak öne çıkması, sivil toplum örgütü içinde ikinci dereceden sendikalara yer verilmiş olması, arz temelli politikaların yerleştirilmesinde ve sermayenin egemenliği pekişmesini sağlamaktadır (Leither ve Sheppard, 2002). Diğer taraftan yerel yönetişim mekanizmasındaki "yerel elitler"in rekabet ve yenileşmenin sağlanmasında ve yeni liberalizmin kurallarının yerleşmesinde daha fazla güç ve kontrol sağlama çabası hiyerarşik yapılanmayı beraberinde getirmektedir. Bölgesel/yerel alanlar arasında güç ilişkilerinin eşitsiz olması da eşitsiz gelişime de neden olmaktadır. Çünkü daha fazla güç ve kontrol hangi yerel/bölgesel alanda ise yatırım için gerekli ihtiyaçlar bu alana kaydırılmaktadır (Leither ve Sheppard, 2002). Swyngedouw vd.; ekonomik, politik, sosyal ve kültürel elitlerin pozisyon almaları ve güç mücadelesinin yatırım

projelerine belirgin şekilde yansımasını, yönetişim mekanizmasını "elit oyun alanları" ("elit playing fields) olarak adlandırmaktadır (Swyngedouw vd., 2002: 563). Yönetişim mekanizmasında ya da "elit oyun alanları"nda sosyal gruplar, yok sayılır, pas geçilir, atlatılır veya marjinal olarak değerlendirilir. Bununla birlikte sosyal hareketlilik olduğun da ise lokal olduğu değerlendirilmesi yapılır (Swyngedouw vd. 2002:566-574).

AB özelinde yapılan araştırmaları değerlendirdiğimizde kapitalist sistemin bugünkü aşamasında belirleyici olan yönetişim mekanizması; küresel, ulusal ve bölgesel/yerelde eşitsiz güç ilişkilerinin maskesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya ölçeğinde sermaye birikim mücadelesinde, küresel değer zinciri kontrol eden güçlü sermaye gurupları ile ulusal ve ulus altı bölgesel/yerel sermaye gurupları arasında, ayrıca her biri kendi içinde güç mücadelesine dayalı hiyerarşik yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Güç mücadelesinde kazançlı taraf güç ve kontrolü elinde bulunduran sermaye kesimi iken maliyet, rizikoyu üstlenen ve kaybeden taraf sermaye dışı kesimler olmaktadır.

Küresel kapitalizme eklemlenme çabasında olan Türkiye'de önümüzdeki dönemde hayata geçirilecek olan Kamu Yönetimi Reformu ve bu reformun kapsamında yer alan Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın kuruluşunu sağlayacak olan yasal düzenlemelerin hayata geçirilecektir. AB uyum kapsamında oluşturulan 26 istatistik bölge biriminde, kurulması hedeflenen BKA'ın yönetimi kamu, özel sektör ve diğer sivil toplum örgütlerinden oluşmaktadır. Bir sınıf örgütü olan işçi sendikalarına BKA'ın yönetimde yer verilmemiştir. AB ülkelerinde olduğu gibi BKA Yasa Tasarısı'nın sendikalara tanıdığı yer ise "diğer sivil toplum örgütleri" olarak tanımladığı kavram içinde sıkıştırılmıştır. Dolayısıyla AB ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de BKA'nın kararları ve uygulamaları özel sektörün yani sermaye kesiminin istekleri doğrultusunda gerçekleştirileceği açıktır. Türkiye'deki yerel sermaye grupları karar alma mekanizması içinde daha güçlü olabilmeyi sağlayan mekanizma ise, AB'nde sivil toplum örgütlerine verilen fonlardan daha

rahat faydalanmak için bir araya gelen sanayici derneklerinin federasyon kurmaya başlamış olmalarıdır (Referans Gazetesi, 07.07.2004).

Öte yandan AB, "Yapısal Fonlar" ve "Uyum Fonu" adı altında girişimcilerin ve sivil toplum örgütlerinin bölgesel projelerini finanse etmektedir. Bu fonlar, AB bütçesinin yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır (Referans Gazetesi, 04.11.2004). Diğer taraftan AB'nin proje finansmanı DPT'nın yönetimindeki programla "yetkin" proje hazırlayan sivil toplum örgütleri, üniversiteler ile birlikte KOBİ'ler de 100 bin euroya kadar hibeden yararlanmaktadırlar (Referans Gazetesi, 09.11.2004).

Türkiye'de işletmelerin %98'inin KOBİ'ler oluşturması, "KOBİ denizi"ne sahip Türkiye'nin küresel pazara eklenmede biricik değer taşıdığının önemi vurgulanması, özellikle 1980 sonrasında KOBİ temelli kalkınma çabalarında yoğunlaşmanın arttığını görmekteyiz (Güler-Müftüoğlu, 2003). Devlet teşviki ile sanayi bölgelerinin ve küçük sanayi sitelerinin kurulması, 1980 sonrasında hız kazanmıştır. Organize sanayi bölgelerinin amacı, kuruluşu, muafiyetleri ve işleyişi, 2000 yılında oldukça kapsamlı bir düzenlemeyle kanunlaştırılmıştır. Bununla birlikte 2001 yılında uygulanmaya başlayan IMF ve DB destekli Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı kapsamında yabancı yatırımcıları çekmeyi kolaylaştırıcı hedef doğrultusunda, 2002 yılında Endüstri Sanayi Bölgeleri Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanun çerçevesinde istenildiği taktirde organize sanayi bölgeleri, endüstri sanayi bölgelerine dönüştürülebilecektir. Bu bölgeler ve yatırımı gerçekleştiren yatırımcılar Organize Sanayi Bölgeleri Kanunu ile getirilen teşviklerden yararlanabilecektir. Böylece bölgesel/yerel alanda yığışan KOBİ'lerin hızla uluslar arası sermayeye eklemlenmelerin gerçekleştirilmesini sağlayan mekanizmanın yasal düzenlemeyle hayata geçirilmiş olduğunu görmekteyiz (Güler Müftüoğlu, 2003).

KOBİ temelli yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesindeki en önemli etken minimum maliyetle üretimi gerçekleştirmeleridir. Küresel kapitalizme eklemlenmenin yolu ucuz mal ve hizmet üretimidir. Minimum maliyette

çalışmanın biricik koşulu ise emek yönelimli tasarrufların uygulanmasıdır. Türkiye'deki üretim alanında yapılan çalışmalarda KOBİ'lerde asgari ücretin altında düşük ücretle çalıştırma, en az ücretle göçmen, kadın, çocuk işçi çalıştırma, enformel istihdam, sendikasız çalıştırma, ücretsiz aile işçisi kullanma en az maliyetle düzenlenmiş kötü çalışma koşulları gibi emek yönelimli tasarrufların uygulandığını görmekteyiz (Köse ve Öncü, 2000; Türkün-Erendil, 2000; Güler-Müftüoğlu, 2000, Dikmen, 2000, Güler-Müftüoğlu, 2001, Eraydın ve Türkün-Erendil, 2001; Hattatoğlu, 2002).

Türkiye'de son dönemde yaşanan ekonomik kriz sonrasında daralan iç piyasa karşısında KOBİ'ler ayakta kalmak ve devamlılıklarını sürdürebilmek için mevcut düzenlemelerin yardımıyla da hızla ancak eşitsiz ilişkiler yoluyla küresel piyasalara eklemlenmeye başlamıştır. Bölgesel/yerel alanda KOBİ'ler için bu durum hem "iradi" hem de bir "zorunluluğu" içermektedir (Güler-Müftüoğlu, 2003). Böylece Türkiye'de yerelleşme çabası da, ulusal ve küresel ölçekte güçlü grupların ve şirketlerin yerele yönelmesine yol açarken, bir yandan yerelin özerkliği sınırlanmış, diğer yandan da yerel olarak, güçlü olan grup ve kişilerin daha da güçlenmesine neden olmuştur (Şengül, 2000). Mekanların yeniden tanımlanmasına yönelik yasal düzenlemelerin hayata geçmesiyle birlikte, dengesizlikler emekçiler aleyhine daha da keskinleşecektir. Süreç, dünyada ve Türkiye'de olduğu gibi azınlık olan sermayenin zenginleşmesini sağlarken, güvencesiz çoğunluğu oluşturan emek gücü yoksullaşmakta ve giderek bu olgu derinleşmektedir (Güler-Müftüoğlu,2003).

SONUÇ

1970'li yıllarda kar oranlarının hızla düşmeye başlaması ve küresel rekabetin çetinleşmesi ardından dünya ölçeğinde sermaye birikim mekanizması yeniden yapılanmaya başlamıştır. Bu yapılanma homojen olarak ulusal kalkınmaya yönelik, talep yanlı Keynezyen politikalar yerine, ulus altı yerel alanların gelişmesine yönelik olarak, arz yanlı yeni liberal politikalar uygulanmaya başla-

mıştır. Böylece yerel alanlar sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden tanımlanmaya başlanılmıştır. Bu gelişmelerin ardında yatan olgu ise bölgesel/yerel alanda toplaşan KOBİ temelli yapıların küresel rekabette başarı kazanmasıdır. Başarı kaydeden bu yapılar sosyal bilimler alanındaki çalışmalara esin kaynağı olmuş, ampirik çalışmalarla bölgesel/yerel dinamiklerin başarı öyküleri ortaya konularak ve yeniden yapılanmanın dayanak noktasını belirlemesine yardımcı olmuştur.

Öte yandan son dönemde yapılan "küresel değer zinciri" üzerine çalışmalarda ise marka ve yenilik yaratma gücünü elinde bulunduran güçlü sermaye donanımına sahip çok uluslu şirketler, güç hiyerarjisi yaratarak üretimlerini küresel, ulusal ve yerel üçgeninde bir orkestra şefi gibi organize etmekte ve yönetmekte olduğunu açık şekilde görmekteyiz. Güç hiyerarşisinin tepe noktasında kalmak isteyenler, tepe noktası için mücadele edenler bunun yanı sıra güç hiyerarşisinden nemalanmak isteyen yerel ve ulusal sermayeler için hızla kendi ihtiyaçları doğrultusunda mekansal ölçeklerin yeniden ve yeni kurallarla tanımlanmasının ihtiyacını duymaktadırlar. Bu ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak yerelleşme olgusu gündeme taşınırken ticari liberasyon ve yerelleşmeyi imkan tanıyacak yeni kamu yönetiminin gerçekleştirilmesi için dünya ölçeğinde sermayenin yönlendirdiği küresel kapitalizmin taşıyıcı işlevine sahip ulus üstü kurumlar (BM, IMF, DB, DTÖ, OECD, AB, NAFTA vb) ulus devletleri yönlendirmektedir.

Öte yandan yeni dünya düzeni, yerelleşmeyle birlikte oluşturmaya çalıştığı yerel, ulusal ve küresel "yönetişim" mekanizmasıyla tüm dünyaya refah ve demokratikleşme vaadi sunmaktadır. Kaplinsky'nin vurguladığı gibi bu vaat suya batan gelişmeden ("immiserising growth") başka bir şey olmadığı açık bir şekilde görünmektedir (Kaplinsky, 2000:7). Eşitsiz güç ilişkilerini görmezden gelen yeni dünya düzeni, eşit ilişkilerin kurulduğunu varsaymaktadır. Oysa kapitalist üretim ilişkileri eşitsiz ilişkileri barındırır ve bu ilişki düzeyini, yeni yeniden yaratır. Güç ilişkilerini analiz birimi olarak ele alınan çalışmalarda ise kapitalizmin bugünkü aşamasında ulus altı alanlar (bölge-

sel/yerel) kendi içinde ve diğer alanlar arasında eşitsiz gelişim gerçekleşirken, ulus devletler arasındaki eşitsiz ilişki derinleştiği ortaya konmaktadır.

Dünyada ve Türkiye'de olduğu gibi güç hiyerarşisinin içinde en alta yer alan emekçiler, yaşam alanları olan mekanlar içinde sıkıştırılırken, yaşamlarını idame ettirmek için küresel rekabetin dayattığı koşullarda en az ücretle yaşamaya zorunlu kılınmaktadırlar. Sermaye birikim mücadelesinin, hareket alanını yerele taşımasıyla birlikte, emekçilerin de mücadelelerini yerel, ulusal ve küresel ölçeğe taşıması ihtiyaçtan öte, zorunluluğu içerdiği açıktır.

KAYNAKÇA

1. Amin, A.(1998) "An Institutionalist Perspective on Reginal Economic Develeopment ", Paper Presented at The Economic Geography, Research Group Seminar
2. Amin, A. ve Thrift N. (1992) "Neo-Marshallian Nodes im Global Networks", *International Journal of Urban and Regional Reserch*, Vol. 16 (4), 571-587.
3. Audrestch D. ve Feldman M. (1996) "R&D Spillovers and The Geography of Innovation and Production", American Economic Review, 630-640.
4. Brenner N. ve Theodore N. "Cities and Geographies of "Actually existing Neoliberalism", Space of Neoliberalism: Urban Restructuring in Western Europe and Norh America, Antipode, N.Theodore and N.Brenner (ed), Vol: 34, N: 3, 349-379.
5. Becattini G. 1990 "The Marhallian Industrial District as a Socio-Economic Nation", F.Dyke, G. Becattini and W. Sengenberg (ed.) Industrial Districts and Inter-Firm Cooperation in İtaly, Ceneve, International Institute for Lobour Studies ILO, 37-51.
6. Brusco S. (1990) "The Idea of The Industrial District: Its Genesis" F.Dyke, G. Becattini and W. Sengenberg (ed.) industrial Districts and Inter-Firm Cooperation in İtaly, Ceneve, International Institute for Lobour Studies ILO, 10-19.
7. Cooke P. ve Morgan K. "Growth Regions under Duress: Renewal Strategies in Baden Württemberg and Emilia-Ramogna", Globalization Institutions and Regional Development in Europe, A.Amin ve N.Thrift (ed.) Oxfort University Press.

8. Dikmen, A.A. (2000). "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", Emek Piyasaları ve Üretim Süreci, *Toplum ve Bilim*, Güz 86, 281-302.
9. DPT (2003) Ön Ulusal Kalkınma Planı (2004-2006)
10. Eraydın, A. ve A.Türkün-Erendil. (2002), "Konfeksiyon Sanayiinde Yeniden Yapılanma Süreci, Değişen Koşullar ve Kadın Emeği: Ne Kazandılar, Ne Kaybettiler?", Ev Eksenli Çalışma, *İktisat Dergisi*, Sayı.430 Ekim, 18-28.
11. Freeman C. (1997) "The National System of İnnovation in Historical Perspective", Cambridge Journal of Ecomomics, Vol: 19, No: 1, 5-24.
12. Gereffi, G. (1999). "A Commodity Chains Framework for Analyzing Global İndustries", *American Behavioral Scientist*, Edited by M.Angel and E.Harigittai, Princeton University, USA.
13. Güler-Müftüoğlu, B. (2000). " İstanbul Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretiminin Değişen Yapısı ve Farklılaşan İşgücü", Emek Piyasaları ve Emek Süreci, *Toplum ve Bilim*, Güz 86, 118-138.
14. _____.(2001). "Dudullu Organize Sanayii Bölgesi'nde Makine İmalat Sanayiinde Alan Araştırması", *TMMOB Sanayi Kongresi 2001 Bildiriler Kitabı*, Yayın No. E/2001/291, 349-370.
15. ___ .(2003) "Yeniden Yapılanmada KOBİ'ler: Sihirli Değneğin Sihirsizliği", İktisat Dergisi, Sayı: 435, Mart, 16-24.
16. Gough, J. "Neoliberalism and Socialisation in the Contemporary City: Opposites Complements and Instabilities", Space of Neoliberalism: Urban Restructuring in Western Europe and Norh America, Antipode, Edt: N.Theodore and N.Brenner, Vol:34, N: 3, (405-426)
17. Hattatoğlu, D. (2002). "Ev Eksenli Çalışmada Çocuk Emeği ve Kadın Emeği İlişkileri", Ev Eksenli Çalışma, *İktisat Dergisi*, Sayı.433, Ekim, 54-57.
18. Hirst, P. ve Zeitlin, J. (1991) "Flexible Specialisation Versus Post-Fordizm: Theory, Evidence and Policy Implications", *Economy and Sociaty*, Vol. 20, 1-54.
19. Hirst P. ve Thompson G. (1998) Küreselleşme Sorgulanıyor, Ankara: Dost Kitabevi.
20. Humhrey J. ve Schmitz H. (2000) Govarnance and Upgranding: Linking, Industrial Cluster and Global Value

Chain Research, IDS Working Paper 120, Bringhton: Institute Development Studies.
21. ICFTU (2004) www.icftu.org/www/pdf/c/seuropeanionenglish2004.pdf
22. İTO (2003), Yerel/Bölgesel Ekonomik Kalkınma ve Rekabet Gücünün Artırılması: Bölgesel Kalkınma Ajansları, Yayın No: 2003-08, İstanbul
23. Köse, A.H. ve A.Öncü. (2000). "İşgücü Piyasaları ve Uluslar arası İş Bölümünde Uzmanlaşmanın Mekansal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii", Emek Piyasaları ve Üretim Süreçleri, *Toplum ve Bilim*, Güz 86, 72-90.
24. Kaplinsky R. (2000) "Spreading The Gains From Globalisation: What Can Be Learned From Value Chain Analysis?" IDS Working Paper 110, Bringhton: Institute Development Studies.
25. Krugman P. (1991) Geograph and Trade, Cambridge, MA:MIT press.
26. ___. (1995) Development, Geograph and Economic Theory, Cambridge MA: MIT press.
27. Laudvall B.A. (1993) "Explaining İnter-Firm Cooperation and İnnovation: Limits of The Transcaktion-Cost Approach" G.Grahber 8ed.), The Embedded Firm-The Socio-Ekonomics of İndustrial Networks, London: Routledge, 52-64.
28. Leitner H. ve Sheppard E. ""The City is Dead, Long Live The Net": Harnessing Eurpean Interurban Network for a Neoliberal Agenda", Space of Neoliberalism: Urban Restructuring in Western Europe and Norh America, Antipode, Edt: N.Theodore and N.Brenner, Vol:34, N: 3, 495-518.
29. Markusen A. "Stcky Places iin Slippery Space: A Typlogy of Industrial Districts", Economic Geograph, 293-313.
30. Maskell P. ve Malmberg A. "Localised Learning an Industrial Competitiness, Cambridge Jounal of Economics, Vol: 23, No: 2, 167-185.
31. Nadvi K. Ve Halder G. Local Clusters in Global Value Chains: Exploring Dinamic Linkage Between Germay ve Pakistan , IDS Working Paper 152, Bringhton: Institute Development Studies.
32. OECD (2000), The OECD Reviews of Regulatory Reform-Reform in Poland: From Transition to New Regulatory Challenges, Paris.

33. OECD (2001), The OECD Reviews of Regulatory-Turkey: Crucial Support for Recovery, Paris.
34. OECD (2001a), LEED-CEI-EBRD project on Industrial Districts and Local Clusters 2001-2002 www.oecd.org , (07.07.2004)
35. OECD (2001b), OECD-DATAR World Congress on Local Clusters, www.oecd.org , (07.07.2004)
36. OECD (2004) Economic Survey Turkey 2004, www.oecd.org/dokument, (11.11.2004)
37. Piore,M. ve C.F. Sabel (1984), *The Second Industrial Divide-Possibilities for Prospority-,Basic Books*, Publishers, New York.
38. Peck J. ve Tickell A. "Neoliberalizing Space" Space of Neoliberalism: Urban Restructuring in Western Europe and Norh America, Antipode, N.Theodore and N.Brenner (ed), Vol:34, N: 3, 380-404
39. Porter M. (1990) The Competitive Anvantage of Nation, London: Macmillan
40. Porter M. ve Wayland R. (1996) "Global Competition and The Localization of Competition Avantage", Avances in Strategе Management, Vol:11A, 63-105.
41. Rabellotti R. (2001) The Effect of Globalisation on Industrial Districts in Italy The Case of Brenta, IDS Working Paper 144, Bringhton: Institute Development Studies.
42. Referans Gazetesi 07.07.2004.
43. _____. 04.11.2004.
    a. _____. 09.11.2004.
44. Sabel, C.F. ve Zeitlin J. (1997). *World of Posibilities: Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press.
45. Sabel, C.F.(1995). "Flexible Specialisation and Reemergence of Regional Economies". *Post-Fordizm -A Reader-*. Edited by Ash Amin. USA: Blacwell Oxford UK & Cambridge.
46. Schmitz, H. (1992) "On The Clustering of Small Firms", *Institute Development Studies Bulletin*, Vol. 23, No. 3, (July 1992), 32-64.
47. ___. (1995) . "Small Shomakers and Fordist Gaints: Tale of a Supercluster", *World Development*, Vol. 23, No. 1., 9-28.

48. Schmitz H. ve Korringa P. (1999) Learning From Global Buyers, IDS Working Paper 100, Bringhton: Institute Development Studies.
49. Schmitz H. ve Nadvi K. (1999) (ed.) "İndustrial Clusters in Developing Countries" Special Issue of World Development, Vol: 27, No: 9.
50. Scott A.J. "Variations on The Theme of Agglomeration and Growth: The Gem and Jewelry İndustry in Los Angeles and Bongkok", Geoforum, Vol: 25, No: 3, 249-263.
51. Storper M. (1995) "The Resurgence of The Global Economies Ten Years Later", European Urban and Regional Studies, Vol: 2, No: 3, 191-221.
52. Storper,M. ve A.J.Scott (1990). "Work Organisation and Local Labour Markets in an Era of Flexible Production", *Internatinal Labour Review*, Vol.129, No.5, 584-588.
53. Sturgeon T. (2001) "How Do We Define Value Chains and Production Networks", IDS Bulletin, Vol: 32.
54. Swyngedouw E.; Moulaert F. ve Rodriguez A. "Neoliberal Urbanization in Europe: Large Scale Urban development Project and The Urban Policy" Space of Neoliberalism: Urban Restructuring in Western Europe and Norh America, Antipode, N.Theodore and N.Brenner, (ed.) Vol:34, N: 3, 542-576.
55. Şengül T. (2000) Küreselleşme –Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı-, A.Tonak (der), Ankara:İmge Kitabevi. 11-158.
56. Türkün-Erendil, A. (2000). Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli-Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme", Emek Piyasaları ve Üretim Süreçleri, *Toplum ve Bilim*, Güz 86, 91-117.
57. www.undp.org.tr
58. www.sanayi.gov.tr
59. www.dpt.gov.tr
60. www.imf.gov
61. www.worldbank.gov

GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ VE TOPLUMSAL YANSIMALARI: HARRAN ÖRNEĞİ

Kemal Öktem[*]
Zuhal Güler Parlak[**]

GİRİŞ

Çağdaş yaşantının akılcılık, teknolojik gelişmişlik düzeyinde belirlenimcilik, kültürler arası çeşitliliğin yarattığı önemli farklar ve teknoloji felsefesi tartışmaları (Feenberg 2003) günümüzde de sürmektedir. Ancak, ülkemizde toplumsal ve ekonomik kalkınma gereksinimi daha somut çözümler arayışını vurgulamaktadır. Üstelik bölgesel gelişmişlik farkları da giderilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte "Bölgesel Kalkınma gibi bölgesel kalkınma için yönetsel örgütlenme modelleri de her ülkeye göre değişebileceği gibi, bir ülkenin bölgesel gelişmişlik düzeyine, kalkınma modeline, planlama yaklaşımına, bölgesel kalkınmaya tanıdığı öneme, bölgelerarası farklılıklara bağlı olarak değişen bir yapılanma gösterebilir" (Isard-Cumberland 1961: 19-21'den akt: Sencer, 1993: 48). Dolayısıyla ülkemizde bölgesel farklılıklar nedeniyle kalkınma modelleri geliştirilirken yapısal özelliklerin gözönünde bulundurulması bir zorunluluktur.

Türkiye'de bir köyde toplumsal değişimle birlikte doğal çevrenin değişimini inceleyen (Yasa, 1960), örnek olay temelinde bir ilçenin kalkınmasını (Bilge, 1972) irdeleyen araştırmalara daha önceki yıllarda da rastlanmaktadır. Yerel toplulukların ekonomik ve toplumsal kalkınmasında

[*] Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F Kamu Yönetimi Bölümü
[**] Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F Kamu Yönetimi Bölümü

yöntem ve sektör planları konusu da, incelenmeye başlanmıştır (TODAİE, 1960). Planlı kalkınma çabalarının yeniden gündeme gelmesinin etkisi görülmektedir. Bölge kalkınmasının içeriği ve arazi politikası, arsanın önemi, toprak reformu, yerel yönetimlere getirileri de tartışma konusu olmuştur (TODAİE, 1961; Arık 1961; Godchot 1962; Yavuz, 1964a). Ekonomik kalkınmanın yönetsel reformla gerçekleşebileceğini, bölgesel planlamanın gerekliliğini savunan görüşler ortaya konur olmuştur (Armand ve Rueff, 1963). Toplum ve kamu yönetiminin 'elbirliği' içinde kalkınmaya yönelmesi, toplum kalkınması olarak nitelenmektedir, köy kalkınmasının yolu da buradan geçmektedir (Yavuz, 1964b; 1969). Köy muhtarının toplumsal ve ekonomik yapıda etkileri (Scott, 1968), 'köylü gücünü hareket geçirme yöntemleri' (Greay, 1974) gibi konular ele alınır olmuştur.

Yerinden yönetim kavramı ile kalkınma arasında bağıntılar kurulmakta, başarılı ve gelişmiş bir yerinden yönetim düzeni ve sistemi için gerekli merkezi kuruluş modelleri tartışılagelmektedir (TODAİE, 1967; TODAİE, 1968). Sosyo-ekonomik gelişmede yönetim-yönetilen etkileşimi, yönetilenlerin yönetime etkisi, gönüllü kuruluşların ve çıkar gruplarının tepkileri (Soysal, 1968) de önem kazanmaktadır. Çeşitli gelişmişlik düzeyi sergileyen coğrafi bölgelere sunulan kamu hizmetleri, örgütleri, görevlileri, merkez ve taşra örgüt yapısı, yerel ve kırsal birlikler ve kooperatifler gibi kalkınma etmenleri önemini korumaktadır.

Bölge kalkınması deneyimi, yönetsel, sosyo-ekonomik, mali, fiziki çalışmalar, dneyimler, birikimler ve dönüşümler bakımından, bir anlamda 'virtiöz' gelişmişlik düzeyine "GAP Bölge Kalkınma İdaresi" örneğinde ortaya çıkmaktadır.

GAP Bölge Kalkınma İdaresi

Türkiye'nin gelişme sürecinde, doğal kaynaklarını işleyebilmesi, toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşantıyı olumlu yönde etkileşimi gerçekleştirme yolunda, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) yönetim boyutu (Karaer ve Öktem, 1988), kuruluş yıllarından günümüze oluşumlar

göstermektedir. Çeşitli kamusal hizmetleri de kapsayan proje, bölgesel ve bütünleşik bir kalkınma programına dönüşmektedir.

Fiziksel tesislerin yapımı sürdürülürken, GAP'ın ülke ekonomisine büyük katkı sağlayıp bölgenin kalkınmasında çekici güç olabilmesi iki grupta ele alınabilecek önlemleri gerektirmektedir (TÜBİTAK, 1985):

Tarımsal üretim teknolojilerinin bölgede uygulanması ve geliştirilmesi araştırmaları,

Ekonomik, fiziksel, toplumsal ve kültürel boyutları içeren bütünleşik bölge kalkınması için planlama, uygulama ve örgüt modelinin belirlenmesi.

Bölgenin teknik, ekonomik, toplumsal ve kültürel gereksinimlerin karşılanması, planlama ve uygulama aşamalarında çeşitli kuruluşlar arasında etkili bir eşgüdüm sağlanmasını gerektirmektedir. Ancak, eşgüdüm sağlanması, "bölge kalkınması" ile aynı anlama gelmemektedir. "Karşılıklı etkileşim" yapısı işlemeyen kalkınma çabalarının başarılı olması mümkün olmamaktadır. Yapının işlemesi ise, planı hazırlayan ve uygulayan "tek bir yetkili örgüt" aracılığıyla olabilecektir. Merkezde eşgüdümü, bölgede ise uygulamayı yürütecek bir örgüt yapısı önerilmiştir. Merkezde eşgüdümü, ilgili ya da bağlı olunan bir bakan, Başbakan adına bakanlıklar arası eşgüdümü yürütebilir. Bölge konu ve sorunlarının tanınması, halkın eğilimlerinin anlaşılması, zamanında çözümler getirilebilmesi, bölgede yerleşik bir kurumun varlığıyla olabilecektir. Bölgesel kurumun işlevleri, kendine özgü bağımsız yatırım bütçesi gerektirmektedir. Ayrıca, bölge kalkınması bütünleşik sisteminin hedeflerinin gerçekleştirilebilmesinde, her aşamada rol ve görev alan insan unsurunun niteliği ve görev bilincine bağlı olacağı ortaya konmaktadır. Kuruluş yıllarında daha çok gündeme gelen, üstün nitelikli personelin bölgede görev almasını özendirici sistemlerin (Balaban 1986), günümüzde bir ölçüde oluştuğu öne sürülebilir. Ülkenin güncel ekonomi ve istihdam sorunları nedeniyle, merkezde yoğunlaşma eğilim ve beklentilerinin bir ölçüde tartışılabilir olması, istihdam olanağı nedeniyle gerekirse çevresel illerde de görev alabilecek nitelikli personel sayısının artması, bölgesel altya-

pı ve sosyo-ekonomik gelişmelerle yörede görev almanın daha da mümkün hatta çekici kılınabilir olması gibi etkenler söz konusudur.

TVA Örneği

Mali ve idari açıdan özerk bir örgüt yapısı uygulamasında, ABD'deki Tenese Vadisi Yönetimi (Tenneseee Valley Authority-TVA), bütünleşik proje planlaması, uygulaması, kuruluşlar arası eşgüdüm, halk desteği ve katkısının sağlanması, uygulama sonuçlarının değerlendirilmesi alanlarında uzmanlaşan iyi bir örnek (Bekişoğlu, 1992: 286) oluşturmaktadır. Aslında ABD'de, Kaliforniya'da toprak-su araştırmalarını yapmak üzere Genel Araştırma'nın (Surveyor General) kuruluşu 1850'dedir (1992: 181). Su yasasının temeli 1882'de Colorado-Denver mahkemesince oluşturulmuştur (1992: 58): 1. Su fazlası olan yerden gerek duyulan yere nakledilebilir, 2. Toplum yararına, eşitlik ilkesine, daha önce tesis edilen su kullanım hakkına aykırı olmamak koşuluyla, çiftçiler su kullanımı için örgütlenebilir ve su kaynaklarını kullanım önceliğine sahiptir. Batıdaki 17 eyalette su ve toprak kaynaklarını değerlendirmek üzere Toprak Su Teşkilatı (Bureau of Reclamation) 1902'de kurulmuştur (1992: 39). 'Su kaynaklarının daha iyi yönetimi hedeflenmektedir'. Sulama, enerji üretimi, su baskını denetimi, içme ve sanayi suyu sağlanması, dinlenme alanları oluşturma, balıkçılık, yaban hayatının geliştirilmesi gibi çok amaçlı projelere öncelik verilmektedir.

Proje yatırımlarının geri ödenmesi ilkesi benimsenmekte, hizmetlerden ücret alınmaktadır (1992: 47). Yatırım, işletme ve bakım masrafları belirli kurallarla arazi sahiplerinden geri alınmaktadır. Bağımsız "sulama birlikleri", tahsil ettikleri ücretleriyle kendi bütçelerini dengeleyip geri ödemeyi Toprak Su Teşkilatına yapmaktadır. Geri ödeme 40-70 yıl vadelidir ve faiz alınmaz. Yerel özelliklere göre geri ödeme süresi daha da uzatılabilmektedir. Sulama birlikleri, bölgelerden dört yıl için seçilen yönetim kurullarınca yönetilir. Yöneticiler seçildikten sonra, 'ülke yasalarına uygun çalışacaklarına, dürüstlükten ayrılmayacaklarına, kişisel çıkarları için birlik ile ilgili söz-

leşme yapmayacaklarına yemin ederek göreve başlarlar'. Toplumsal yarar için, ilgili kamusal ve yerel kuruluşlarla işbirliği ve uyum içinde çalışmak asıldır (1992: 84-85). Sulayıcılar ile çocukların eğitimine önem verilmekte, sulamanın gelişmesi, kanal güvenliği konularında eğitici filmler de hazırlanmaktadır (1992: 168).

Üniversiteler ve araştırma kuruluşları, araştırma sonuçlarını 'tarımsal yayım kuruluşlarınca' çiftçiye iletirler, Radyo, Televizyon, yerel dergiler, çiftçi adına her ay gönderilen 4 sayfalık mektup gibi araçlarla bilgi duyurulmaktadır (1992: 34-36). İkinci aşamada çiftçi ziyaret edilmekte, 'tarla günü' gösterimi yapılmaktadır. Çiftçileri tarlasında, bahçesinde, evinde, ahırında ziyaret için, tarım uzmanları, 'kendi özel araçlarıyla, gittikleri bir mil yol için 20 sent ücretle, yılda ortalama 29 bin-35 bin km yol gitmektedir. Proje ve üretim artışı, ilçe-il ve ulusal düzeyde değerlendirilip çiftçilerin istek ve yorumları da dikkate alınarak, gerekli örgütsel düzenlemeler yapılmakta ve projenin sürekliliğine karar verilmektedir. Böylesi bir yönetsel kültür ortamında, bir başka eyalette, bölgesel kalkınma gereksinimiyle bir oluşuma gidilmiştir.

Halka yakın yönetim anlayışıyla 1933 yılında kurulan TVA, bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilirken demokrasinin kalıcılığı, doğanın denetimiyle sosyo-ekonomik gelişim ve toplumsal gönencin artırılması, toplumun kalkınma geleceğini kendisinin belirlemesi gibi öngörüler taşımaktadır. ABD başkanınca atanıp Senato ve Temsilciler Meclisince onaylanan üç kişilik yönetim kurulu 9 yıllık bir dönem görev yapar, her üç yılda bir üyelerden biri yenilenir, 9 yıllık dönem sonunda yeniden atanabilir. Senatonun önerdiği ve Başkanın atadığı bir üye yönetim kurulu başkanı olur (1992: 273-275). Üyelerden birinin bulunmaması durumunda iki üyenin vereceği karar geçerlidir. Hiçbir üye kurumla ilgili ticari bir faaliyete ortak olamaz, özel kuruluşlarla iş yapamaz. Yönetim Kurulu, TVA genel müdürünü, yardımcılarını, önemli görevlerdeki personel atamasında, bütçe onayında, siyasa belirlenmesinde, örgüt yapısında değişiklik yapılmasında, personel ücretleri gibi konularda tam yetkilidir. Yönetim Kurulu, idari ve mali özerkliği olan kurumu hedeflere göre yönetmektedir.

TVA gerekirse tesislerin yapımı için hisse senedi ve tahvil çıkarabilir. Çiftçileri örgütlemek, çiftçiler ve toprak sahipleriyle işbirliği yapmak, yeni gübre kullanımı sağlamak, gübre fiyatlarını ucuzlatmak ve maliyeti düşürmek üzere önlemler almak, askeri ve sivil amaçlı laboratuvar kurmak, elektrik enerjisi üretmek ve satmak gibi görevleri bulunmaktadır. Yönetim Kurulu, kendi adına yönetsel ve teknik kararları almak ve uygulamak üzere bir Genel Müdür atar. Genel Müdür yardımcısı mali konulardan sorumludur. Denetleme Kurulu, inceleme sonuçlarını doğrudan yönetim kuruluna, Amerikan Kongresine ya da altkomitelerine yazılı olarak iletir. Genel Müdür dahil hiçbir makam denetim kuruluna emir veremez. TVA, yerel kuruluşlar ve halkın katılımına açıktır. Bölgedeki mevcut kuruluşlarla "görev ikilemleri" ya da çatışmalarını önlemek üzere yakın işbirliği yapılmaktadır. Yerinden yönetim ilkesiyle, verimlilik ve yeterlilik temelinde yetki devri yoluyla kararların alınması ve görevlerin yürütülmesinde etkinlik amaçlanmaktadır (Case, 1955; Pitchett, 1943).

TVA'de bazı araştırmalarda, "çiftlik yönetim sistemi geliştirilmesi çalışmalarının sürdürülmesi gereği" saptanmıştır. Çiftlik büyüklüklerinin verimlilik açısından fazla önem taşımadığı, çiftlik işletme sistemlerinin daha önemli olduğu belirlenmiştir (Bekişoğlu, 1992: 286;314). TVA modeli bazı yönleri ile GAP Yönetimi için esinlenebilecek uygun bir özellikler göstermekle birlikte (Karaer-Öktem, 1988: 58-59), bütün çabalara karşın, TVA yöresinde çiftçiler, istenilen sosyo-ekonomik düzeye getirilememiş ve Amerikan toplumunun gerisinde kalmıştır (Bekişoğlu, 1992: 322).

3) GAP'ta Yapılanış

Başarılı olsa da, böylesi bir modelin aynen alınması ve GAP'a uyarlanması mümkün olmayabilir. Türkiye'nin yönetim sisteminde hizmet verebilecek işlerlikte bir yapı geliştirilmesi gerekmektedir. Mevcut kamu kurumlarının eşgüdümü; özerk bir kalkınma idaresi kurulması; matriks örgüt (Can, 1984; Dereli, 1981) olarak GAP idaresi başkanlığı kurulması gibi seçenekler tartışılmıştır.

1936'da kurulan Elektrik İşleri Etüd İdaresi'nin elektrik üretmek üzere 1938'de başlattığı Keban Projesi, 1954 yılında kurulun Devlet Su İşleri'nin çalışmalarıyla sürdürülmüştür (GAP, 2001: 21-22). Fırat Planlama İdaresi'nin Diyarbakır'da 1964'de kurulması ve ilgili kuruluşların incelemelerini 1977'de tamamlamalarıyla birlikte, "Güneydoğu Anadolu Projesi" ortaya çıkmıştır. Bütünleşik bir bölgesel kalkınma yaklaşımının eşgüdümü görevi, 1986'da Devlet Planlama Teşkilatı'na verilmiştir. DPT'nin 1988'de hazırladığı GAP Master Planı'nında, bütünleşik ve çok sektörlü sosyo-ekonomik kalkınma projesinin özellikleri belirlenmiş ve olası yönetim sistemleri ile projenin alternatifleri ortaya konmuştur. Kapsamlı ve hızlı kalkınma çalışmaları gereğinin sonucu olarak, ayrı bir örgüt yapısıyla GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi 1989 'da kurulmuştur (388 sayılı KHK, R.G.: 6.11.1989/20334). Günümüzde GAP Bölgesi, Adıyaman, Diyarbakır, Batman, Siirt, Şırnak, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Kilis illerini kapsamaktadır.

İdarenin görevleri (GAP, 2003):

GAP kapsamına giren yöreleri süratle kalkındırmak. Yatırımların gerçekleştirilmesi için plan, altyapı, ruhsat, konut, sanayi, maden, tarım, enerji, ulaştırma ve diğer hizmetleri yapmak veya yaptırmak, Yöre halkının eğitim düzeyini yükseltmek için gerekli tedbirleri almak veya aldırmak, Kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlamaktır.

GAP İdaresinin görev alanına giren konularda 1580 sayılı Belediye Kanunu ve 3194 sayılı İmar Kanunu ile diğer kanunların ilgili idarelere verdikleri imar ve altyapıya dair hak ve yetkileri üstlenmektir.

İlgili örgütlenmede yer alan GAP Yüksek Kurulu, Başbakan, iki Devlet Bakanı (GAP ve DPT), Bayındırlık ve İskan Bakanı, Tarım ve Köy İşleri Bakanı'ndan oluşmaktadır. İdare'nin merkez teikilatı Ankara'da, taşra teşkılatı ise Şanlıurfa'dadır. Ayrıca, Koordinasyon Kurulu bulunmaktadır: Bu Kurul, ilgili kuruluşların proje bütünlüğünü sağlamaları için önemlidir. Öte yandan Bölge illeri mülki ve yerel yönetimleri, kuruluşlar, ayrıca bazı hükümet dışı ve gönüllü kuruluşları da Kurul' a katılmakta, görüş ve

önerilerin gayri resmi katılımı da gerçekleşmektedir. GAP Koordinasyon Kurulu, GAP İdaresi'nin yürüttüğü çalışmalar ile ilgili bilgiyi 'bütünlük içinde' ve sürekliliğini koruyarak ilgili kuruluşlara iletmektedir. Ayrıca, merkezi ve yerel kuruluşları buluşturmaktadır.

11.12.1997 tarihli 4314 sayılı yasa ile değişik 9. maddede, İdarenin gelirleri belirtilmiştir: Verilen görevlerin İdare tarafından yerine getirilmesi için yapılacak her türlü giderler aşağıdaki kaynaklardan karşılanır:

Başbakanlık bütçesine konulacak ödenekler, Her türlü yardım, kredi, hibe ve bağışlar, faiz, hizmet, kira gelirleri ile sair gelirler.

Maliye Bakanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı ve Hazine Müsteşarlıkları temsilcileri ile koordine edilerek GAP İdaresi Başkanlığı'nca hazırlanacak bütçe, Başbakanın onayı ile yürürlüğe girer. Bütçe ile öngörülen yatırım projeleri yıllık yatırım programlarının hazırlanması ile ilgili usul ve esaslara tabidir. İta amiri GAP İdaresi Başkanı'dır. Başkan bu yetkisini yardımcılarına devredebilir.

Vizyonu, "küresel düşünce ve yerel koşullar ışığında sürdürülebilir insani kalkınma" ve misyonu "çevre ve insan odaklı değer yaratma" olan 'GAP İdaresi Başkanlığında, yeniden yapılanma çalışmaları yapılırken, kamu kaynaklarının verimli kullanılması, kamu hizmetlerinin (gerçek iş yüklerine göre) gerektirdiği unvanda, nitelikte ve sayıda personel istihdamının sağlanması amacıyla Bakanlar Kurulu'nun 06.11.2000 tarih ve 2000/1658 sayılı Kararıyla "Kamu Kurum ve Kuruluşlarınca Yapılacak Norm Kadro Çalışmalarında Uyulacak Usul ve Esaslar'ın Yürürlüğe Konulması Hakkında Karar" çıkartılarak tüm kamu kurum ve kuruluşlarında yeniden yapılanma çalışmaları başlatılmıştır.' GAP İdaresi Başkanlığı da; Resmi Gazete'nin 11.07. 2001 tarih ve 24459 sayılı nüshasında yayımlanan 2001/39 No'lu Başbakanlık Genelgesinde öngörülen takvime göre 2002 yılı Haziran ayından itibaren "Norm Kadro" çalışmalarını başlatmıştır (GAP 2003). Norm Kadro çalışmalarıyla ilgili yasal işlemler tamamlanıp kadrolar ihdas edilinceye kadar, öngörülen örgüt modeli; Daire Başkanlıkları yerine Genel Koordinatörlük unvanı kullanılmak suretiyle uygulamaya konulmuştur.

Sürdürülebilir kalkınma, kamu yönetimi ile özel kesim ve halk katılımından oluşan bir temelde yükselmektedir (GAP, 2002: 2). Kamu yatırımları gerekli altyapıyı oluştururken, özel kesim ağırlıklı sanayi yatırımları gerçekleştirilmeli, halk ise planlamadan uygulamaya her alanda gelişmenin içinde olmalıdır. Bu bağlamda İdare, sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel sürdürülebilirlik, planlama, fiziki planlama çalışmalarını yerli ve yabancı çeşitli birimlerin de katkı ve katılımıyla yürütmektedir. Suriye dahil çeşitli ülkeler ve uluslar arası kuruluşlarla ilişkiler, ortak proje, anlaşma ve eğitim programları gerçekleştirilmektedir.

Kuruluşlar arası işbirliği ve eşgüdüm her zaman istendik düzeyde işlemeyebilir. Kuruluşlar ağı örüntüsünün yönetiminin de gerekleri bulunduğundan, istenilen sonuçları gerçekleştirmede bazı önerilere dikkat edilmelidir (Agranoff, 2003:29): Görevliler kendi kurumları ve örüntü bütününün temsilcisi olmalı, yönetsel yük paylaşımında rol almalı, kurumsal orkestra biçiminde işlem yapılmalıdır. Deneyime dayalı yetkinin paylaşımının kabul edilmesi, ağ örüntüsü karar sınırları içersinde kalınması, amacın korunurken uyarlama ve bilgi alışverişi yapılması, mümkün olduğunca yaratıcı olunması, sabırlı olunması ve kişilerarası ilişkiler becerilerinin kullanımı, karmaşık sorunlar ve bilgi gereksinimi nedeniyle mümkün olduğunca geniş kesimlerin katılımının sağlanması, bilgi akışı ve katılım teşviklerinin vurgulanması önerilmektedir.

Öte yandan, GAP Bölge Kalkınma İdaresi kuruluş mevzuatına göre, proje örgütü olarak 15 yıl süreyle kurulmuştur ve bu süre 2004 yılında sona erecektir. Teknoloji, insan kaynakları, kültür, sanayi, pazar, mali kaynaklar, hammaddeler, ekonomik koşullar ve hükümet gibi çevresel etki alanlarının (Can, 2002: 52) ne tür etkileşimlere neden olacağını şimdiden kestirmek güç olabilir. Belki görev süresi uzatımı ya da İdarenin ilgili bölgeye taşınması gibi seçenekler söz konusu olabilir.

Ancak, yine de verimliliği ve iş başarımını arttırmak üzere, örgütsel alt-süreçlerin gözden geçirilmesi, çalışanların sürecin bir parçası olması, eğitilmesi, örgütsel görevlerin yeniden düşünülmesi, üst yönetimin sürece ön-

derlik ederek personelle işbirliği kurması, değişim için işgörenlerde 'ivedilik duygusu yaratarak personelin bağlılığını sağlaması' gündeme gelebilir (2002: 158-160). Hizmet götürülen kesimin gereksinimleri de dikkate alınmalıdır. "Bu örgütteki tüm işler değerlidir ve değer yaratıyorum ki ücret alıyorum" anlayışı oluşturulabilmelidir. Eğer süregelen yararsız varsayımlar varsa bunları bırakıp "bir anlamda her şeye beyaz bir sayfa açarak yeniden başlamak gerekiyorsa, 'değişim mühendisliği' yöntemi benimsenebilir. Ancak, bunun yanı sıra, mevcut süreçlerin geliştirilmesi de sürüdürülebilir.

Toplumsal dönüşüm anlamında 'değişim mühendisliği' ise, tartışılabilir. Bir bölge kalkınma yönetimi, toplumu (bazen istenmediği halde) dönüştürebilir mi? Ya da dönüştürmeli midir? Bir görevi üstlenen ve yasanın yapmasını istediğini yerine getiren bir kamu kurumunun, bu görevi yerine getiren grubun sadakatini kazanması da gerekebilir (Suleiman 1987'de Selznick, 1966). O grup için düzenleyici ya da icra edici görevlerini yerine getirmeye başlayan kurum, grubun daha fazla hizmetler talep etmesine de yol açabilir. Selznick'in (1966) Tenese Vadi Yönetimi üzerine eserinde sözünü ettiği türden (symbiotic) bir ilişki gelişebilir. Kamu kurumunun asıl görevi bulanıklaşabilir ya da düzenlemesi gereken grubun belirli amaçlarıyla karışabilir. Bu durum oluştuğunda, grup, kamu kurumunun merkezi görevinin genel çıkarları korumak değil, grubun belirli çıkarlarını korumak olduğuna inanmaya başlar. Öte yandan, bu ilişkinin sabit olması gerekmeyebilir, siyasetin değişim rüzgarlarıyla, bir kamu kurumu ve bir grup arasındaki ilişki büyük ölçüde değişebilir. Böylesi risklerin, GAP İdaresi'nden yöredeki yurttaşların beklentileri bağlamında tartışılabilir. Alan araştırmasının verileri tartışılırken bu konuya yine değinmek gerekecektir.

Bu arada, teknolojik ve sosyo-ekonomik gelişmeler, küreselleşme yoluyla yeni bir düzen oluştururken, sağlık, güvenlik, çevre koruması, eğitim konuları daha da önem kazanmakta, doğal kaynaklara dayalı sanayilerden bilgi gücü sanayilerine 'geçiş süreci yaşanmaktadır' (DPT, 2001: 3). Bu yeni yüzyılda, 'bilgiyi maddeye uygulayan

insan tipi yeterli görülmemekte, teknolojiyi üreten, bilgiyi uygulayarak yenilikler oluşturan insan tipi' gerekmektedir. Hemen her alanda rekabet ve teknolojik gelişim 'uyum yeteneği yüksek, yeni beceriler kazanmış, öğrenmeye açık işgücü talebi artmaktadır'. Verimlilik, eğitim, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) yatırımları öncelik kazanmaktadır.

Bu bağlamda üniversite-sanayi işbirliği de önemlidir, ancak Türkiye'de bu gelenek ve alışkanlığın yeni oluşmaya başladığı belirtilmektedir (DPT, 2001: 7). İşsizlik sorununa çözüm olarak da, ulusal gelirin büyük bölümünün yeni istihdam yaratmak üzere kullanımı gerekmektedir. Türkiye'de de 1970-1996 döneminde istihdam %58 artmasına karşın, aynı dönemde nüfus artışı %76 olduğundan, yüksek istihdam artışı bile etkisiz kalmaktadır.

Oysa yenilikçi bilgi toplumuna uyum programı, 'toplumun düşünce yapısı ve dünya görüşünü teknoloji üretmeye' yöneltmesini gerektirmektedir (Erkan, 1998: 242-243). Bu yönde 'kurumsallaşma ve yapılaşma gerçekleştirilmeli, çalışma, başarı, yenilik, yaratıcılık, üretkenlik, verimlilik, kamusal yarar için örgütlenme, katılımcılık' geliştirilmelidir. Küreselleşmeye hazırlıklı olmak ve bilgi toplumu düzeyine çıkabilmek, kamu yönetiminin bütüncü, 'kapsamlı, tutarlı, yeterli, sürekli ve kararlı' olmasını gerektirmektedir. Bu çerçevede, üniversitelerin "bölge kalkınması araştırma merkezleri" kurarak gelişime katkıda bulunması da beklenmektedir.

Kırsal kalkınma yaklaşımlarının geleceği tartışılırken, tarım ötesi alanlarda da gelişim önem kazanmaktadır (OECD, 2003a). Kent-kırsal alan dayanışması vurgulanmakta, devlet sübvansiyonlarının dağıtımı yerine, 'özel yatırımın harekete geçirilmesi', toplumsal tabanın yönetişim yapılarıyla teşvik edilmesi, yerel aktörlerin sorunların saptanması-strateji oluşturma-siyasa uygulama aşamalarında 'tam ortak' olması öne çıkmaktadır.

Kalkınma kurumlarından, 'toplumsal bütünlüğün ve ekonomik rekabet gücünü güvenceye' alması beklenmektedir (OECD, 2003b). Kamu fonlarının daralması, özel kesimin mali imkanlarının da bu alanlara girmesini artırmasını gerektirmektedir. Özel kesim, kamu kesimiyle

'bir ortak gibi hareket edebilir'; bilgi açığı ve bazı riskler ise kamu yönetimince giderilmeli ve uzun dönemli modeller tercih edilmelidir.

Sonuç olarak, GAP için benimsenen örgütsel yaklaşımların bölgesel kalkınmanın Güneydoğu örneğinde planlanan hedefine henüz ulaşmadığı tartışılmaktadır (Sencer, 1993: 51). Bu çalışmanın alan araştırması veriler de bu tartışmaları yapısal açıdan destekler niteliktedir.

ALAN ARAŞTIRMASI VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Alan araştırması 2002 Nisan ve Mayıs aylarında Harran merkez ve köylerinde yapılmıştır. Veriler soru kağıdı tekniği ve derinlemesine mülakatlar yoluyla toplanmıştır. Bu amaçla hane halkı reislerine uygulanmak üzere soru kağıdı hazırlanıştır. Konuyla ilgili kişilerle, kurum yetkilileriyle, sulama birlikleri başkanlarıyla, muhtar, Kaymakam, İlçe milli Eğitim Müdürü, yaşlılar ve gençlerle de, ses kayıt cihazı kullanılarak, derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Ayrıca ilçe hakkında daha ayrıntılı bilgiler almak amacıyla, "Muhtar Görüşme Formu" hazırlanarak uygulanmıştır.

Harran merkez ve yakın köylerinde olmak üzere toplam 100 hane halkı reisine soru kağıdı uygulanmıştır. Harran'da konuşulan dil Arapça olduğundan, tercümanlık için üniversiteye giden bir gençten yardım alınmıştır. Soru kağıdı, dil sorunu nedeniyle araştırmacı tarafından "doğrudan görüşme yoluyla" uygulanmıştır.

Aşağıda konuyla doğrudan ilgili olan verilerin analizi yapılmıştır. Sayfa sınırlaması olduğundan ve tablolar metin içinde çok yer kapladığından, veriler sadece oransal olarak ifade edilmiştir. Sadece konuyla doğrudan ilgili iki tabloya yer verilebilmiştir. Ancak sistematik olması açısından veriler, genel bilgiler, aile yapısı, yaşam biçimi, geçim biçimi vb. şeklinde gruplandırılmış başlıklar altında sıralanmıştır.

Genel Bilgiler

Soru kağıdı uygulanan ve sulamadan yararlanan hanehalkı reislerinin %63'ünü "Harran Merkezde" yaşa-

yanlar, %47'sini "Harran Merkeze Bağlı Köylerde" yaşayanların oluşturduğu söylenebilir[1]

Hane halkı reislerinden %99'u erkek, %1'i ise kadındır[2]. Sözkonusu kadın ise eşi öldüğü ve evde büyük erkek çocuğu olmadığı için, ailenin bütün sorumluluğunu üstlenmiştir.

Görüşülen kişilerden en yüksek oranı %32 ile "26-35 yaş diliminde" olanlar oluşturmaktadır. En düşük oran ise %2 ile "76 ve üstü" yaşta olanlar oluşturmaktadır. Bu oranın düşüklüğünde yaşlıların hasta olmaları, Türkçe konuşmakta güçlük çekmeleri vb. nedenlerle, zorunlu olmadıkça, çalışmaya dahil edilmemeleri etkili olmuştur. Yaşlılar bir tarih kaynağı olduğundan bilgi alınmak istendiğinde gençlerden tercümalık için yardım alınmıştır.

---

[1] Çalışmanın başlangıcında soru kağıdı uygulamasının tamamen Harran Merkezde sulamadan yararlanan hanehalkı reislerine uygulanması planlanmıştır. Ancak çalışma sırasında Harran'da yaşayan bir gencin yeğenini yanlışlıkla pikabıyla çiğnemesi ve çocuğun ölümü üzereine Harran'a yakın köylerde uygulamaya devam edilmiştir. Harran'da aşiret yapısı güçlü ve yas tutma süresi uzun olduğundan araştırmacı tarafından bu şekilde bir çözüm üretilmiştir. Çünkü Harran'ın yarısı ölen çocuğun aşiretinden olduğundan hem hane halkı reislerini evlerinde bulmak mümkün olmamış hem de yas tutmaya ilişkin gelenek ve göreneklere araştırmacı tarafından saygı gösterilmiştir. Ayrıca sulamadan yararlanan 100 aileye Harran Merkezde ulaşılamadığından, çiftçiyi doğrudan desteklemeparalarını almak üzere Ziraat Bankasına gelen çiftçilerden, kabul edenlerle de görüşülmüştür. Bunların dışında Harran'da oturmayıp iş yerleri orada olduğu için günlük gidiş-geliş yapan sulamadan yararlanan ve yakın köylerde oturan hane halkı reisleri de çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Bu nedenle de istatistiklere yansıyan yerleşim yerleri çok çeşitlilik göstermiştir. Ancak çalışmada önemli olan "sulamadan yararlanma" olduğundan, yerleşim yerlerinin farklılık göstermesinin çalışmanın anlamlılık düzeyini etkilemeyeceği düşünülmektedir.

[2] Hane halkı reisi olan bu tek kadın Mahsun Kırmızıgül'ün klibinde oynayan ve "lo loo Mahsun!" diye rol yapan kişidir. Yeniliklere açık ve güçlü bir kişiliğe sahip olduğundan kendisine Harran'da "Muhtar" lakabı takılmıştır. Erkeklere özgü her alanda kadın olarak varlığını hissettirmektedir. Harran'daki diğer kadınlardan farklı olduğundan kendisi ile ses kayıt cihazı kullanılarak derinlemesine mülakat ta yapılmıştır.

Aile Yapısı

Hane halkı reislerinden "ilkokul" mezunu olanlar %61 ile en yüksek orandadır. Herhangi bir okul mezunu olmayıp sadece "okur-yazar" olanlar ise %3 ile en düşük orandadır.

Hane halkı reislerinin eşlerinin öğrenim durumuna bakıldığında: Buna göre "okur-yazar olmayan" kadınların oranı %83 ile en yüksektir. En düşük oran ise %1 ile "üniversite mezunu" olanlardır[3].

Hane halkı reisleri ile eşlerinin öğrenim durumu karşılaştırıldığında, erkeklere oranla kadınların öğrenim durumunun düşüklüğü net olarak anlaşılmaktadır. Şöyle ki, "okur-yazar olmayan" erkeklerin oranı %14 iken bu kadınlarda %83 ile en yüksek orandadır. Erkeklerde ise en yüksek oranı %61 ile "ilkokul mezunu" olanlar oluşturuken, kadınlarda bu oran %9'dur. Hane halkı reislerinden sadece birinin kadın, üçünün de bekar olduğu hatırlanacak olursa, "hane halkı reislerinin eşlerinin öğrenim durumunun" aynı zamanda ilçedeki kadınların öğrenim durumunu da doğrudan yansıttığı söylenebilir. Bu oranlar Güneydoğu Bölgesi'nin diğer illerindeki kadının öğrenim durumuna ilişkin verileri de destekler niteliktedir.

Güneydoğu'da yaygın olan çok eşle evliliğin Harran'da da, Güneydoğu ortalamasının altında da olsa, görüldüğü söylenebilir. Eşlerden %92'si "bir", %5'i ise "iki" evlidir. Ancak Harran nufusuna kayıtlı olan evli erkeklerin hepsiyle görüşülemediği için, çalışma kapsamı dışında kalanların kaç eşle evli olduğu bilinememektedir. Dolayısıyla "iki eşle evli" olanların oranı daha yüksek de çıkabilir. "Üç evli" olan hanehalkı reisine Harran örnekleminde soru kağıdı uygulanan ailelerde rastlanılmamıştır. Ancak, kendisiyle sadece "derinlemesine mülakat" yapılan Belediye Başkanı'nın ikisi akraba, diğeri ise İzmirli bir iş kadını olmak üzere "üç evli" olduğu öğrenilmiştir. Akraba olan eşlerden ikisi Harran'da, diğeri ise Şanlıurfa'da otur-

[3] Üniversite mezunu ve Trabzonlu olan tek kadın, Harran'a öğretmen olarak atanmış ve turizm rehberliği yapan Harranlı bir gençle evlenmiştir. Dolayısıyla Harran'ın yerlisi değildir.

maktadır. Başkan, akraba olan ilk iki eşiyle "Berdel" yapılarak evlendirilmiştir. Üçüncüsünü ise kendisi seçmiştir.

Tek eşle evli olanların %15'inin sadece "imam nikahı", %3'ünün sadece "resmi nikahı", %79'unun ise "hem resmi hem de imam nikahı" olduğu verilerden hareketle söylenebilir. Sadece imam nikahı ile evli olanlar ya eşlerinin yaşı 18'den küçük olduğu için ya da imam nikahını evlilik bağı için yeterli gördüklerinden, resmi nikah yapmaya gerek duymayan ailelerdir. "Hem imam hem de resmi nikah" yaptıranların %79 ile en yüksek oranda olması ise, dinin toplumsal yaşamda ağırlıklı işlevini devam ettirdiği şeklinde yorumlanabilir.

Evlenme biçiminin dağılımına bakıldığında, Güneydoğu Anadolu'da yaygın olan "görücü usulüyle evlilik" ve "berdel" türü evliliğin Harran'da da yaygın olduğu görülmektedir. Evli çiftlerin %59 ile en yüksek oranda "görücü usulüyle (başlık)" evlendiği verilerden anlaşılmaktadır. Bunu %37 ile "berdel" izlemektedir. En düşük oranı ise %1 ile "kendim anlaşarak" evlendim diyenler oluşturmaktadır. Anlaşarak evlenen bu bir kişi de, daha önce belirtildiği üzere, Harran'da görev yapan Tabzonlu öğretmenle evlenen gençtir. Bu istisna dışında, Harran'da yaygın olarak görülen akraba ya da aşiretten biriyle evliliktir. Harran'ın dışından başka biriyle evlilik nadir olarak görülmektedir.

Evlenme biçimini öğrenmeye yönelik olarak sorulan "nasıl evlendiniz?" sorusuna genellikle ya "başlık" ya da "berdel" şeklinde yanıt verilmiş ve "görücü usulüyle" ifadesi görüşmeciler tarafından kullanılmamıştır. Buradan hareketle evliliklerin iki şekilde yapıldığı sonucuna varılmıştır: Her ikisi de görücü usulüyle olmak üzere "başlık vererek evlenme" ve " başlık vermeden berdel yaparak evlenme" dir. Başlık parası vererek ya da berdel yaparak evlenenlerin de görücü usulüyle evlendiğini; berdelde başlık verilmediği için bunu ayırmak amacıyla "başlık" olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla buradan hareketle evlenenlerin, %3 oranındaki bekarlar dışarda bırakıldığında, %96'sının "görücü usulüyle" evlendikleri yorumu yapılabilir.

Bununla birlikte Harranlı gençlerle yapılan mülakatlar sırasında gençlerin "görücü usulüyle" evliliğe (başlık, berdel) direnç göstermeye başladıkları, aileleri karşı çıksa bile, sevdiği ve istediği kişiyle evlenme eğiliminde oldukları anlaşılmıştır. Hatta görüşülen gençlerden bazıları Harran'ın en önemli sorunun "başlık parası geleneği" olduğunu belirttikten sonra bu geleneğin kaldırılması gerektiğini, başlık parası nedeniyle istedikleri kişiyle evlenemediklerini vb. ifade etmişlerdir.

Sulama öncesinde "5 ve daha fazla" kişinin bir arada yaşadığı ailelerin oranı %91 iken, "4 ve daha az" kişinin bir arada yaşadığı ailelerin oranı %9'dur. Aynı şekilde sulama sonrası "5 ve daha fazla" kişinin bir arada yaşadığı ailelerin oranı %83; "4 ve daha az" kişinin bir arada yaşadığı ailelerin oranı %17'dir. Dolayısıyla sulama sonrası "5 ve daha fazla" kişinin bir arada yaşadığı ailelerin oranı, sulama sonrasına göre %8 oranında düşüş göstermektedir. Yine sulama sonrasında "4 ve daha az" kişinin bir arada yaşadığı ailelerin oranı, sulama öncesine göre %8 oranında daha fazladır. Buradan hareketle sulama öncesine göre ailelerde %8 oranında bir daralma olduğu söylenebilir.

Eski Harran SİT alanı olduğundan bina yapım izni bulunmamaktadır. Harran, ilçe merkezi olduktan sonra surlarla çevrili olan eski Harran'ın dışında kalan alan yerleşime açılmıştır. Bütün devlet daireleri alış-veriş yerleri vb. buraya yapılmıştır. Dolayısıyla Harran "Eski" ve "Yeni" yerleşim yeri olarak ikiye ayrılmaktadır. Yeni yerleşim yerinden arsa satın almaya maddi açıdan gücü yeten aileler aldıkları arsalara betondan yeni evler yapmışlardır. Hem maddi olarak arsa almaya gücü yetmeyen hem de yıllardır yaşadıkları yerleşim yerini terk etmek istemeyen aileler ise tarihi Harran'da yaşamaya devam etmektedirler. Ancak "bir çivi bile çakmak yasak olduğundan" kaçak da olsa baba, oğulları evlendikçe evine bir oda daha eklemiştir. Böylelikle aynı avluda yan yana odalardan oluşan evler artmıştır. Aynı avluda yaşayan bu baba ve evli oğulların kazançları ortak, sadece yattıkları odalar ayrıdır.

Gerek verilerden gerekse alanda yapılan gözlemlerden hareketle Harran'da sulama öncesi ve sonrası "geleneksel geniş ailelenin" varlığını devam ettirdiği, evler ayrılmış olsa dahi geleneksel aile ilişkilerinin belirleyici olduğunu söylemek mümükündür.

Ailelerin sahip oldukları toplam çocuk sayıları gruplandırılarak ifade edildiğinde ortaya çıkan tablo şöyledir: %15 lik "hiç çocuğu olmayanlarla bekar olanlar" dışarıda bırakıldığında,"5 ve daha fazla" çocuğu olan ailelerin oranı %60, "4 ve daha az" çocuğu olan ailelerin oranı ise %25'tir.

Güneydoğu'da çok çocuk demek çalışacak iş gücü anlamına gelmektedir. Harran'da sulamadan önce Çukurova'ya mevsimlik tarım işçisi olarak giden aileler, pamuğun toplanmasında çocuklarının iş gücünden yararlanmışlardır. Sulama sonrası Harran'da da pamuk üretimiyle birlikte pamuk toplayacak iş gücü ihtiyacı doğmuştur. Yine aileler bu iş gücünü her yaştaki çocuklarını çalıştırarak karşılarken, çocuğu olmayan aileler ise çevre illerden işçi tutmaktadırlar. Dolayısıyla Harran örnekleminde avantajlı aileler hem çok toprağı hem de çok çocuğu olan ailelerdir.

Çocuğun işgücü olarak önemi yanısıra aşiret için de ayrı bir önemi vardır. Çünkü aşiretin gücünün ölçüsünden biri onun kalabalık oluşudur. Bu nedenle de, özellikle doğan her erkek çocuk ile birlikte, aşiretin gücü biraz daha artmaktadır. Bununla birlikte yapılan mülakatlarda, iş gücü olarak kız çocuğunun erkek çocuğa oranla daha tercih edilir olduğu da ifade edilmiştir. Şöyle ki, kız çocuklarının daha fazla söz dinlediği ve çalıştığı, erkek çocukların ise söz dinlemeyerek işten kaytardığı vb. belirtilmiştir.

Geleneksel aileyi belirleyen özelliklerden biri de ailede en çok kimin sözünün geçtiğidir. Sulama öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında, sulama sonrasında aile içinde "benim" sözüm geçer diyenlerde %36 oranında artış; "babanın" sözünün geçtiğini belirtenlerde ise hemen hemen aynı oranda bir (%37) azalma olduğu anlaşılmaktadır. Bu oranlar aile yapısında bir değişiklik olarak yorumlanamaz. Çünkü gerek sulama öncesi gerekse sulama sonrası

aile içinde en son sözü yine "erkek" söylemektedir. Sulama sonrasında ailede en çok "benim" sözüm geçer diyenlerin oranının yükselmesinde, sulama öncesi evli olmayan gençlerin sulamadan sonra evlenerek kendi ailelerini kurmalarının ya da babanın karar veremeyecek kadar yaşlanmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Yaşam Biçimi

Ailelerin %94'ü evde "Arapça", %6'sı ise "Hem Türkçe hem de Arapça" konuşmaktadır. Evde sadece Türkçe konuşan Harranlı aile bulunmamaktadır. Özellikle yaşlı kuşaktan olup okuma-yazma bilmeyenler Türkçe'yi hiç anlamamaktadır. Ancak en az ilkokulu bitiren genç kuşak hem Türkçe hem de Arapça konuşabilmektedir.

Ailelerin %98'i bir aşirete bağlı olduklarını ve sadece %1 herhangi bir aşirete bağlı olmadığını belirtmiştir. Bu bir kişi ise, aşireti olmakla birlikte, kendisine bir yere bağlı olmak ters geldiği ve aşiret bağının özgürlüğü kısıtladığı için herhangi bir aşirete bağlılık hissetmediğini ifade etmiştir. Harran merkezde çoğunlukta olan iki aşiret %48 ile "Cumeyle Aşireti", %34 ile de "Bin-i Ecil Aşireti" dir. Bu iki aşiretin mezarları bile ayrılmıştır.

Geçim Biçimi

Tablo 1: Sulama Öncesi Sulu ve Kuru Toprak Mülkiyetine Göre Dağılım

	Sulu Toprak		Kuru Toprak	
Toprağın Olup Olmadığı	*Sayı*	%	Sayı	%
Evet	1	1	72	72
Hayır	99	99	28	28
Toplam	100	100	100	100

Harran'da 1970'li yıllarda yapılan Toprak Reformu sonucu, az da olsa örnekleme dahil olan ailelerin çoğunluğunun geçimine yetecek miktarda toprakları bulunmaktadır. Ancak Güneydoğu'nun diğer illerinde olduğu gibi Harran'da da toprak mülkiyetinin dağılımında büyük

dengesizlikler vardır. Bir kaç ailenin 1000 dönümden fazla toprağı varken diğer uçta hiç toprağı olmayan aileler bulunmaktadır. Az topraklı (0-50 dönüm arası) ailelerin ise çoğunlukta olduğu araştırma verilerinden hareketle söylenebilir. Az topraklı aileler mülkiyetlerinde olan şu andaki topraklarına toprak reformu sonucunda sahip olmuşlardır.

Sulamadan önce ailelerin hemen hemen tamamına yakınının (%99) "sulu toprağı" bulunmamaktadır. Kuru toprağı olanların oranı ise %72'dir. Dolayısıyla sulama öncesinde ailelerden %27'sinin toprağı olmadığı söylenebilir. Sulamadan sonra ise, ailelerin %64'ünün sulu, %5'inin kuru toprağı olduğu verilerden anlaşılmaktadır. Sulu tarıma geçişle birlikte sahip olunan toprakların tamamının sulu olmamasında (%5 sulu değil), Toprak Reformuyla dağıtılan toprakların bir kısmının Akçakale sınırındaki dağlık alanda olmasının etkili olduğu, yapılan mülakatlar sırasında öğrenilmiştir. Su buralara kadar çıkamamaktadır. Sulama sonrasında ise ailelerin %31'inin toprağı bulunmamaktadır.

Sulamadan önce ailelerin birinci geçim kaynağının %57 ile "kendi toprağında çiftçilik", ikinci geçim kaynağının %41 ile "Besicilik/hayvancılık", üçüncü geçim kaynağının ise %23 ile "gündelik/mevsimlik tarım işçiliği" olduğu alan araştırması verilerinden anlaşılmaktadır. Sulama öncesi çiftçilikle uğraşan ailelerin elde edecekleri verim tamamiyle yağacak olan yağmura bağlıdır. Yağmur yağmazsa ürün de olmamaktadır. Hatta kuraklık yıllarında ekilen buğday, mercimek ve arpanın boyunun kısa olması nedeniyle orak ya da el ile biçildiği belirtilmiştir. Verim, geçimi sağlamaya yetmediğinden, çiftçiliğin yanısıra hayvancılık ta temel geçim kaynaklarından biri oluştur. Gerek toprağı olan gerekse topraksız aileler geçimlerini sağlamak için aynı zamanda Çukurova'ya gündelik/mevsimlik tarım işçisi olarak pamuk toplamaya gitmişlerdir. Sulamadan sonra ise geçim kaynağı sıralaması değişmemiş, ancak oransal olarak bir değişme eğilimi saptanmıştır. Sulama sonrası temel geçim kaynağında yine birinci sırada %58 ile "kendi toprağında çiftçilik", ikinci sırada %28 ile "besicilik ve hayvancılık", üçüncü

sırada %4 ile "besicilik/hayvancılık" ve "gündelik/mevsimlik tarım işçiliği" yer almaktadır. Sulama sonrası hayvancılıkta önemli oranlarda bir düşüş gözlenmektedir. Bunun nedeni sulu tarıma geçildikten sonra, tarlaların büyük çoğunluğuna pamuk ekimi medeniyle, mera alanlarının daralmasıdır. Buna paralel olarak eskiden ekilen hayvan yemlerinin yerini pamuk almıştır.

Sulama sonrası göze çarpan bir diğer önemli oransal değişim ise "gündelik/mevsimlik tarım işçiliği" oranlarında olmuştur. Şöyle ki, eskiden çalışmak için Çukurova'ya giden aileler Harran'da pamuk üretilmeye başlanmasıyla birlikte bölgede kalarak "kürekçilik[4]" ve ya "%30'culuk" yapmaya başlamışlardır. Örneğin sulamadan önce geçim kaynağı olarak birinci tercih %25 oranında "gündelik/mevsimlik tarım işçiliği", %3 oranında "kürekçilik" iken sulamadan sonra "kürekçilik" yapanların oranı %33'e yükselmiş, "gündelik/mevsimlik tarım işçiliği" yapanların oranı ise %1'e düşmüştür.

Sulu tarıma geçildikten sonra temel geçim kaynaklarının oransal değişimi yanısıra üretilen ürün çeşidinin ve oranlarının da değiştiği söylenebilir. Sulamadan önce en çok üretilen birinci ürün %80 ile "buğday", ikinci ürün %70 ile "yem bitkileri (arpa,yonca,fiğ, korunga vb.)", üçüncü ürün %65 "baklagiller" iken, sulamadan sonra en çok üretilen birinci ürün %99 ile "pamuk", ikinci ürün %57 ile "sebze-bostan", üçüncü ürün yine %12 ile "sebze-bostan" olmuştur. Dolayısıyla temel geçim kaynağının vazgeçilmezi olan buğdayın yerini, bir sanayi bitkisi olan pamuk almıştır. Devlet tarafından pamuğa kilo başı pirim desteği verilmesi de halkı pamuk ekimine yöneltmiştir. Ayrıca pamuğun para etmesi, Çukurova'dan tanıdık ve üretimi bilinen bir bitki olması nedeniyle de Harran'da pamuk üretimi daha yaygındır. Ancak pamuğun çok su

[4] Toprak sahibinin tarlasında çalışan ve işçiliği karşısında ürünün %30'unu alan tarım işçisidir. Toprak sahibi sulamaya, ürünün toplanmasına vb. hiç karışmaz. Ancak kürekçinin tarımsal girdilere, tarlanın sürülmesine vb. katkıda bulunup bulunmayacağı toprak sahibiyle yapılan anlaşmaya göre değişebilmektedir. Kürekçilik yapan ailelere Harran'da %30'cu da denilmektedir. Genellikle topraksız ve az topraklı aileler tarafından tercih edilen bir üretim ilişkisidir.

isteyen bir bitki olması ve çiftçilerin sulama konusunda bilinçsiz olması, Harran topraklarının çoraklaşmasının da en önemli nedenlerinden biridir.

Üretilen ürünün "nasıl değerlendirildiğine?" ilişkin olarak sulama öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında anlamlı bir değişim eğilimi saptanamamıştır. Sulama öncesi üretilen ürünü "hem kendi tüketimim için kullanıyorum hem de tüccara satıyorum" diyenler %72 ile en yüksek orandadır. Sulama sonrası ise, "hem kendi tüketimim için kullanıyorum hem de tüccara satıyorum" diyenler, sulama öncesine göre %10'luk bir artışla %82 ile en yüksek orandadır. Daha önceleri Şanlıurfa'da buğday pazarına satılan tahılın yerini, tüccara, fabrikaya satılan pamuk almıştır. Bununla birlikte Pazar için olmasa da tüketim için ve hayvan yemi olarak tahıl yine üretilmektedir.

Üretilen ürün değerlendirilirken karşılaşılan en önemli güçlük %67 ile "ucuz gitmesi", başka bir deyişle taban fiyatın düşük olmasıdır. Bunu %12 ile "Tüccarın parayı zamanında vermemesi ve dolandırması", %10 ile "pazarlama sorunu" izlemektedir. "Hiçbir güçlükle karşılaşmayanların" oranı ise %7'dir. Yapılan mülakatlar sırasında "ürünü tüccarın değil, devletin almasını isteyenlere ve tüccarın karşılıksız çek vererek kendilerini dolandırdığını belirtenlere" sık sık rastlanmıştır.

Sulama öncesi yılda "tek ürün" alanlar %88 ile en yüksek orandadır. Hiçbir şey üretmeyenler dışarda bırakıldığında, sadece bir ailenin yılda "iki ürün" aldığı verilerden anlaşılmaktadır. Bu aile de kendi olanakları ile kuyu açarak tarlasını sulayabilen varlıklı bir ailedir. Sulu tarıma geçildikten sonra ise, beklentinin tam tersine, yılda "iki ürün" alanların oranı sadece %9'dur. Bunun nedeni olarak halkın bu konudaki bilgisizliği, deneyimsizli ve ikinci ürünü pazarlama konusundaki kaygıları gösterilebilir. Çünkü Harran'da pamuk üretilmeden önce Çukurova'ya çalışmaya giden aileler pamuğun ekimi, bakımı ve toplanması konusunda burada yeterince deneyim kazandıklarını vb. belirttikten sonra, "hangi ürün çok para kazandırıyorsa, hangisini iyi biliyorsak onu ekiyoruz" diye eklemişlerdir. Ayrıca ikinci ürün olarak mısır, soya fasulyesi vb. ürünleri ekenlerin olduğunu ancak, alıcı bulmakta

güçlük çektiklerini başka bir deyişle pazarlama sorunu yaşandığını ifade etmişlerdir.

Tablo 2: Sulama Öncesine Göre Ekonomik Durumun Nasıl Değerlendirildiğinin Dağılımı

Ekonomik Durumun Nasıl Değerlendirildiği	*Sayı*	*%*
Çok daha iyi	14	14
İyi	45	45
Değişmedi	12	12
Kötü	27	27
Çok daha kötü	2	2
Toplam	100	100

Sulama öncesine göre ekonomik durumlarının "iyi" olduğunu belirtenlerin oranı %45 ile en yüksektir. Bunu %27 ile " kötü oldu" diyenler izlemektedir. Ekonomik durumlarının eskiye oranla "çok daha iyi olduğunu" belirtenlerin oranı ise %14'ür. Ailelerin %12'si için ise "değişen bir şey" olmamıştır. Dolayısıyla sulama sonrası, toprak sahipliğinde olduğu gibi, bir uçta durumları iyi olanlar diğer uçta da daha kötü olanlar bulunmaktadır. Toprağı olan aileler, sulu tarıma geçişle birlikte gelirlerini ikiye, üçe katlamışlardır. Hiç toprağı olmayanlar ile az topraklı olanlar ise, daha önce belirtilen nedenlerle, temel geçim kaynaklarından biri olan hayvancılığı yapamaz olmuşlardır. Sulama sonrasında sadece toprak sahibinin gelirinden aldıkları %30 oranındaki payları vardır.

Harran'da, diğer Doğu il ve ilçelerinden farklı olarak göç eğiliminin fazla olmadığı saptanmıştır. Sulama öncesi aile üyelerinden başka bir yere göçenlerin oranı %11 iken, sulama sonrası bu oran %6'ya düşmüştür. Görüşülen ailelere "olanakları olsa nerede yaşamak istedikleri" sorulduğunda ailelerin %71'i "memleketim olduğu için yine burada" ya da "aşiretimiz burada, bırakıp gitmeyiz" yanıtını vermiştir. Aşiret bağlılığı, ait olma duygusu, birlik ve dayanışma ruhu, güç ilişkileri ailelerin Harran'dan ayrılmalarını engelleyen bir işlev görmektedir. Başka yere

göçenlerin de ya Şanlıurfa'ya ya da Ceylanpınar'a yerleşmeleri bu yorumu destekler niteliktedir.

Sulama öncesi ve sonrası toprak sahipliğinin zenginliğin ölçüsü olmaya devam ettiği verilerden anlaşılmaktadır. Sulama öncesi ve sonrası değişim sadece %7'lik bir artışla "parası olana" zengin denildiğini belirtenlerde olmuştur.

Verilerden hareketle Harran için güçlü olmanın ölçütünün de hala "aşiret" olgusu olduğu ancak, sulama ile birlikte maddi açıdan iyileşme vb. nedenlerle aşiret reisinin gücünün kısmen azaldığı yorumunu yapmak mümkündür.

Üretim biçimine bakıldığında ise, sulamadan önce "bütün aile birlikte çalışıyorduk" diyenlerin oranı %74 ile en yüksek olduğu verilerden anlaşılmaktadır. Bunu %13 ile "hem işçi tutuyorduk hem de biz çalışıyorduk" diyenler izlemektedir. Sulama sonrası ise, üretilen ürün çeşidine bağlı olarak, bu sıralama ve oranlar değişmiştir. "Bütün ailenin birlikte çalıştığını" belirtenlerin oranı %30'a düşmüş, "hem işçi tutuyoruz hem de biz çalışıyoruz" diyenlerin oranı ise %47'ye yükselmiştir.

Gerek büyük toprak sahipleri ve gerekse orta ya da az toprağa sahip olan aileler, kürekçiler pamuk toplama zamanı çevre illerden işçi getirmektedir. Çünkü pamuk zamanında toplanmaz, yağmura kalırsa düşük fiyattan alıcı bulabilmekte hatta satılamamaktadır. Toprak sahibi tarlasını kürekçiye verdiğinde işçiliğin de kürekçiye ait olduğu daha önce belirtilmişti. Ancak kürekçi ve ailesinin de pamuğu toplamaya gücü yetmediği durumda getirilen işçilerin yevmiyelerinin ödenmesinin yine kürekçiye ait olduğu alan araştırması sırasında öğrenilmiştir. Dolayısıyla üretilen pamuktan üç farklı kesim (toprak sahibi, kürekçi, tarım işçisi) geçimini sağlamaktadır.

Bilgilendirilme

Tablo 3: Barajın Yapılacağının Kimden Öğrenildiğinin Dağılımı

Barajın Yapılacağının Kimden Öğrenildiği	Sayı	%
Büyüklerden/yaşlılardan	3	3
Ağalardan	1	1
Radyo / televizyondan (TRT GAP vb.)	83	83
DSİ görevlilerinden (Devletten)	7	7
Siyasilerden (Özal, Demirel vb.)	4	4
Öğretmenimden	1	1
Koruklu Çiftçi Eğitim Merkezinden	1	1
Toplam	100	100

Baraj yapılmadan önce barajdan çeşitli şekillerde etkilenecek olan halkın bilgilendirilmesi ve katılımının sağlanması barajlardan istenilen faydanın sağlanmasının temel koşullarından biridir. Tablo 2 bu açıdan önemlidir. Halkın %83'ü barajın yapılacağını ve suya kavuşacaklarını "radyo ve televizyondan" öğrenmiştir. "DSİ görevlileri ile Devlet yetkililerinden" öğrendiğini belirtenlerin oranı %7'dir. Özellikle sulama kanalları için ölçüm yapmaya geldiklerinde DSİ yetkililerinden baraj yapılacağını öğrenmişlerdir.

Suyun geleceği zamana ilişkin yetkililer tarafından bilgi verilmişse de, halk suya kavuşacağına bir türlü inanamamıştır. Ne zaman ki "su arklardan akmaya başlamış" o zaman ancak suyun geldiğine insanlar inanmıştır. Yapılan mülakatlar sırasında "su geldiğinde hüngür hüngür ağladığını ve çok coşkulandığını" belirten yaşlılara rastlanmıştır. Adeta suyla birlikte yeniden doğduklarını ve ataların, babalarının bu anı görmediği için çok üzüldüklerini ifade etmişlerdir.

Sulama suyu şu anda Harran'da Sulama Birlikleri tarafından dağıtılmaktadır. Birlik Başkanları Birliğe üye olan çiftçilerin oyları ile seçilmektedir. Yapılan alan araştırması sırasında çiftçiler tarafından Birlik Başkanlığının bir para kazanma yolu olarak görüldüğü anlaşılmıştır. Bu ve benzeri nedenlerle halk sulama birliklerinden fazla memnun değildir. Suyu bir devlet kuruluşu olduğndan

"DSİ dağıtsın" diyenlerin oranı %67 iken, "Sulama Birlikleri Dağıtsın" diyenlerin oranı %32'dir.

Suyun DSİ tarafından dağıtılmasını isteyenlerin %35'i "Daha adil dağıtacağı için", %12'si "daha düzenli dağıtacağı için", %5'i "Sulama Birliği Başkanı seçimi döneminde sorunlar yaşandığı için" ve "DSİ'nin yolsuzluk ve hile yapmayacağı için", %4'ü "suyun parasının devlet kasasına gitmesi için", %3'ü "daha iyi bakım yapacağı ve bilinçlendireceği için", "Birlik Başkanları para vurgunu peşinde olduğu için" suyu DSİ'nin dağıtmasını önermektedirler.

Bununla birlikte çok ideal olan bir oluşumun Harran'daki aşiret yapısı nedeniyle beklenen işlevi yerine getiremediği gözlenmiştir. Sulama Birliği Başkanı da bir aşiret üyesi olduğundan hangi aşiret daha güçlü ise başkan da o aşiretten çıkmaktadır. Halk arasında "Birlik Başkanının kendi aşiretinden olanları kayırdığı, diğer aşiretten olanlara yeterince ve zamanında su vermediği vb." şikayetler yaygındır. Dolayısıyla sorun bir model olarak "Sulama Birliği"nin işleyişi değil, Harran'ın yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu model de bu yapı içerisinde dejenere olmuş bir şekilde işlemektedir.

Sulama öncesi nasıl sulama yapılacağı, sulama sırasında nelere dikkat edileceği vb. konularda yetkililer/uzmanlar tarafından bilgi veren/yol gösteren olduğunu belirtenlerin oranı %37'dir. Sulama sonrası ise bu oran sadece %2'lik bir artışla %39'a yükselmiştir. Bu verilerden hareketle, halkın sulama konusunda yeterince bilgilendirilmediği ve bilinçsiz bir şekilde sulama yapıldığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Sulu tarıma geçildikten sonra karşılaşılan sıkıntıların oransal dağılımı da bu yorumu destekler niteliktedir. Şöyle ki, en önemli güçlüğün %24 ile "bilgi eksikliği" olduğu en yüksek oranda belirtilmiştir. Diğer karşılaşılan önemli sıkıntılar ise şunlardır: %14 ile "ekonomik sıkıntılar", %11 ile "topraksızlık ve ağaya çalışma", %7 ile "taban fiyatın düşük olması", "suyun düzenli olarak dağıtılmaması ve su sırası kavgası", %5 ile "suyun az gelmesi" dir. "Hiçbir güçlük yaşamadığını" belirtenlerin oranı ise %19'dur. Dolayısıyla, hiçbir şey üretmeyen bir kişi dışarda bırakıldığında, halkın

%90'ının sulu tarıma geçtikten sonra farklı sıkıntılarla karşılaştığı görülmektedir.

Görüşülen ailelerden %21'i hayvancılık ortadan kalktığı, toprağı olmadığı, huzuru bozulduğu (toprak, su kavgası vb.) için zaman zaman "keşke bu baraj yapılmasaydı dediğini" belirtmiştir. Ailelerin %79'u ise, iş olanakları arttığı, çalışmak için yerlerinden ayrılmadıkları, verim arttığı, Türkiye'ye ve Devlete yararlı olduğu için vb. nedenlerle hiçbir zaman "keşke bu baraj yapılmasaydı demediğini" vurgulamıştır.

Barajın yapılmasına karşı olmayanlar doğal olarak barajdan çeşitli şekillerde yararlanan ailelerdir. Buna göre ailelerin %27'si "yerlerinden ayrılmadan Harran'da çalışabilmelerini", %27'si "verim ve gelirin artmasını", %15'i "pamuk ekebilmelerini", %14'ü "işsizlik ve geçim sıkıntısı çekmemelerini" barajın kendilerine yararı olarak görmektedirler. "Hiçbir yararı olmadığını" belirtenlerin oranı ise %20'dir. Bunlar da sulamadan önce hayvancılıkla geçimini sağlayan ve toprağı olmayan ailelerdir. Barajın kendilerine "hiçbir zararı olmadığını" söyleyen ailelerin oranı ise %84'tür.

Barajın yararları ve zararlarından sonra, kimin kazandığına bakıldığında aileler %44 ile en yüksek oranda "toprak sahibinin" kazandığını belirtmektedirler. Bunu %29 ile "ağaların" kazandığını, %12 ile ise "herkesin kazançlı çıktığını" söyleyenler izlemektedir. Toprak sahibi ve ağalar bir arada ifade edildiğinde ise %73 oranında toprak sahiplerinin barajdan kazançlı çıktığı sonucuna ulaşılabilir.

Barajdan kazananların toprak sahipleri olduğu belirtilirken, kaybedenlerin de "topraksızlar/az toprağı olanlar ve kürekçiler" olduğu %69 oranında ifade edilmektedir. Bunu %11 ile "kaybedenin olmadığını" belirtenler izlemektedir.

Halk kazanan-kaybeden dengesinin kurulması için sulama konusunda devletten %35 oranında "toprak reformu yapılmasını", %26 oranında "Tarımla/Çiftçilikle ilgili her konuda bilgi verilmesini; Çiftçi Eğitim Merkezlerinin kurulmasını", %20 oranında "Pamuğun taban fiyatının yükseltmesini ve pamuk dışında diğer ürünlere de destekleme

vermesini, ürün çeşidinin artırılmasını, ürünü devletin almasını", %13 oranında "Sulama suyunun, gübre, mazot vb.. tarımsal girdilerin fiyatlarının düşürülmesini", %9 oranında "Suyu DSİ'nin ya da tarafsız kişi ve kuruluşların dağıtmasını", %6 oranında "Düşük faizle tarımsal kredi verilmesini" ve "Suyun zamanında ve düzenli olarak dağıtılmasını", %4 oranında "Harran'a yatırım yapılmasını", %3 oranında "Hazinenin arazilerini topraksızlara dağıtmasını", "Enflasyonu düşürmesini", "Karşılıksız gübre ve tohum desteği yapmasını", %2 oranında da "Zirai Kredilerin faizlerinin silinmesini" istemekte ve beklenti olarak sıralamaktadır. Devletten sulama konusunda "hiş bir şey beklemeyenlerin" oranı ise %4'tür.

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye'nin 40 yıllık planlı ulusal kalkınma çabalarına karşın, kırsal ve kentsel gelişmişlik ayrımlarının görülmesi; nüfusun büyük bir kesiminin köylerde yaşaması ve tarımda çalışması, okuma-yazma bilmeyen oranının da oldukça fazla olması, toprak ve tarımsal kredi dağılımında eşitsizlikler, topraksız ailelerin oranının sürekli artması, tarımın ulusal gelirden aldığı payın gerilemesi, kırsal kesimde işsizliğin artması gibi başlıca sorunlarla hissedilmektedir (Ersel, 2003: 213-215). Tarımsal ürün bedellerinin geç ödenmesi de enflasyon ortamında, kırsal kesimde tasarruf oluşumunu, "yatırım-üretim-kalkınma dönüşümünü" engellemektedir. Kırsal kesimin, ülkedeki parasal gelişmeden aynı oranda yararlanamaması, üretim ve verimlilik artışının köylüde kalmaması, gelişememe döngüsünü sürdürmektedir.

Genel olarak ülkemiz için özelde ise GAP Bölgesi için kırsal kesimde üretim artışına yönelik yapı ve süreçler geliştirilmesi, üretimin gelir artışına dönüştürülmesi, gelirin kırsal kesimde kalmasının sağlanması, kalkınma projelerinin sistemli izleme ve değerlendirilmesi, kırsal kesimin sosyo-ekonomik gelişme, dışa açılma, yerel güç dengeleri gibi unsurlar açısından "tekbiçim" bir yapı olmadığının kavranması, diğer modellerin uyarlanarak benimsenmesi, yukarıdan/merkezden tek yönlü yüklenen planların olası risklerinin anlaşılması, ilgili kamu görevlileri-

nin kırsal kesimi tanıma ve işbirliği yapmasının sağlanması önemli bir gerekliliktir (Ersel, 2003: 210, 217, 221-222, 223).

Bir ülkenin toprak, su vb. doğal kaynakların kalkınma doğrultusunda harekete geçirilmesi, toplumsal yapıda köklü değişikliklere yol açmaktadır. GAP'ta ülkemizin geri kalmış belgelerinden biri olan Güneydoğu Anadolu bölgesinin kalkınmasını hedeflemiş olan bir projedir. GAP kapsamında 21 baraj ve 19 hidroelektrik santralinin yapımı planlanmıştır. Bu barajlardan biri de Atatürk Barajıdır. Söz konusu baraj GAP çerçevesinde planlanan barajlardan en büyüğüdür. Büyüklüğü hem teknik donanımından, kapladığı alandan ve etkilediği nufus kitlesinden ileri gelmektedir.

Atatürk barajı hem sulama hem de enerji üretimi amacıyla yapılmıştır. Barajın yapımının hız kazanması 1980'den sonra olmuştur. Dönemin yöneticileri tarafından "dört yılda tamamlanacak" denilen Atatürk Baraj inşaatı hızla tamamlanarak plansız ve programsız bir şekilde işletmeye açılmıştır.

Bu baraj Adıyaman ve Şanlıurfa il sınırlarında yer almaktadır. Atatürk Barajı nedeniyle Adıyaman topraklarının büyük bir bölümü su altında kalmış ve Harran suya kavuşmuştur. Daha önceleri sadece zenginlerin kuyu vurarak suladığı topraklar kanallardan tarlalara doğru akan suyla sulanmaya başlanmıştır.

Su Harran için değişimin tohumlarını atan bir kaynak olmuştur. Ancak verilerden de anlaşılacağı üzere Harran'ın geleneksel yapısının tam olarak çözülmediği görülmektedir. Geleneksel aile bağları, aşiret bağı vb. varlığını devam ettirmektedir. Suyla birlikte gelen verim artışı gelir artışına neden olmakla birlikte, bu aşamada maddi iyileşme henüz zihniyeti değiştirememiştir. Gelir arttıkça kazanılan para ile ya bir araba yada bir eş daha alındığı alan araştırması sürecinde gözlenmiştir. Kazanılan para henüz yatırıma dönüştürülmemiştir.

Sulu tarıma geçildikten sonra karşılaşılan en önemli güçlük "bilgi eksikliği" olmuştur. Bunun sonucunda da Harran topraklarının çoraklaşmaya başlaması gündeme gelmiştir. Bunun gibi daha bir çok sıkıntı sayılabilir. An-

cak bunları sıralamak yerine verilerden hareketle neler yapılabileceğinin belirtilmesi, çözüm önerilerinin ortaya konulması daha yararlı olacaktır. Bunlar:

Toprak reformu yapılmalı

GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin daha etkin çalışması sağlanmalı ve şubeleri açılmalıdır. Bu amaçla GAP yönetimi herşeyden önce, kamu yönetimi içinde yer almakla birlikte, yalnızca bir bürokratik kuruluş olmaktan öte bölgesel planlama anlayışına uygun yeterli etkinlikte ve etkililikte daha esnek bir yapıya, kavuşturulmalıdır (Sencer, 1993:56,57).

GAP İdaresi bünyesinde çalışan uzmanların (ziraat mühendisi vb) sayıları arttırılmalı ve alanda istihdam edilmeli. Başka bir deyişle hemen hemen her köye bir ziraat mühendisi verilmeli

Pamuk dışında diğer ürünlere de destekleme yapılmalı. Ayrıca GAP sadece tarımsal üretimi arttırmaya yönelik bir proje değildir. Bilindiği üzere bölgesel kalkınmayı da hedefleyen bir projedir. Bu nedenle sadece tarıma, sanayiye yapılan yatırımı değil, doğrudan insana yapılan yatırımları da kapsamaktadır. Kalkınma, sosyal, ekonomik ve doğal kaynak bileşenlerine sahip ve bunlar arasında dengeli bir dağılım sağlama amacında olan bir süreçtir. Kalkınmanın temel ilkesi, her şeyden önce yoksulluğun ve yoksulluğa neden olan etmenlerin kontrol altına alınması ve giderek ortadan kaldırılmasıdır. Günümüzde "yoksulluk" kavramı salt maddi anlamda değil eğitim, sağlık, dengeli beslenme, konut, bireysel ve toplumsal güvenlik, kaynaklara erişme ve hatta kaynakları denetleme/ yönlendirme gücü ve insan hakları vs. gibi çok yönlü anlamları içine almaktadır. Çağdaş anlayışa göre gerçek kalkınma, alt yapının geliştirilmesi ve ekonomik büyümenin sağlanması yanında; yoksulluğun ortadan kaldırılması, hakkaniyet, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, katılımcı demokrasi, fırsat eşitliği ve sosyal adaleti aynı önemde gözeten ve giderek kendini yeniden üreten, iyileştiren bir süreç demektir. Bu süreç günümüzde çoğunlukla "Sürdürülebilir Kalkınma" kavramı ile ifade edilmektedir (Saltık, 2000: 2).

Gerek GAP idaresinin uzmanları tarafından gerekse ilgili diğer kuruluşlar tarafında halk çiftçilikle ilgili her konuda bilgilendirilmeli ve sık sık izleme-değerlendirme yapılmalı.
İlgili kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyon ve dayanışma sağlanmalı, her bir kurumun görev alanı çok iyi tanımlanmalı vb.

Sonuç olarak GAP'ın başarı ölçütleri:

1) Bölgede yoksulluğu ortadan kaldırmak,

2) Bölgede İstihdam ve geçim kaynakları yaratmak,

3) Doğal kaynakları, çevreyi korumak, ıslah etmek ve geliştirmek,

4) İnsan kaynaklarının gelişimini ve katılımını teşvik ederek, kalkınma sürecine ve yeni durumlara uyumunu sağlayarak bütünleştirebilmek,

5) Kalkınmanın demokratikleştirilmesi yoluyla, sosyal adaleti sağlamak ve karar süreçlerine tarafların eşit oranda katılımını sağlamak. Başka bir deyişle, yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya kalkınmayı sağlamak olmalıdır.

Ancak, yapılan alan çalışmasından harekele Harran örnekleminde yukarıda sıralanan başarı ölçütlerinin henüz tam olarak gerçekleşemediği söylenebilir.

Bununla birlikte bütün olarak değerlendirildiğinde Harran'daki toplum yaşamında modern yaşama özgü değişim/dönüşüm tohumlarının yavaş ta olsa yeşerdiği saptanabilmektedir. Bu anlamda değişimin meyvesini vermesi için "...bölgenin kendi Sosyo-ekonomik değişme dinamiklerinden yararlanılabileceği düşünülmektedir (Doğanay, 1997: 80).

KAYNAKÇA

1. ARMAND, Louis ve J. RUEFF, *Fransa'da İktisadi Gelişmeye Engel Olan Sebepler*, (Çev: Ö. Ozankaya), Ankara: TODAİE, 1963.
2. ARIK, Kemal Fikret, 1963. *Mukayeseli Toprak Reformu*, Ankara: TODAİE.
3. BALABAN, Ali, 1986: 9-17. *"GAP Entegre Sistemi, Planlama ve Uygulama Sorunları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi Basımevi.

4. BEKİŞOĞLU, Şahin, 1992. Amekika *Birleşik Devletlerinde Su ve Toprak Kaynaklarının Geliştirilmesi: Sulama Birlikleri ve Tennessee Valley Authority*, Ankara: DSİ Raporu.
5. BİLGE, M. Ayhan, 1972. *Uygulamada Toplum Kalkınması (Altınözü Pilot Projesi)*, Ankara: TODAİE.
6. CAN, Halil, 2002. *Organizasyon ve Yönetim*, 6. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
7. CAN, Halil vd., 1984. *İşletme ve Yönetim*, Ankara: Aslımlar Matbaası.
8. CASE, Harry L., 1955. *Personnel Policy in a Public Agency: The TVA Experience*, New York: Harper and Brothers Publishers.
9. DERELİ, Toker, 1981. *Organizasyonlarda Davranış*, I.C. İstanbul: Ar yayın.
10. DPT, 2001. *"Nitelikli İnsangücü, Meslek Standartları Düzeni ve Sosyal Sermaye Birikimi", Sekizinci Beş Yıllık kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara.
11. DOĞANAY, Filiz, 1997. *Sosyal ve Kültürel Dönüşme Sürecinde Harran Uygulaması ve GAP Uygulaması*, Ankara:DPT Yayını.
12. ERKAN, Hüsnü, 1998. *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, İş Bankası Kültür Yayınları.
13. ERSEL, Birsen, 2003. *"Türkiye'de Kırsal Kalkınma Sorunları"* Prof. Dr. Yüksel Koç *Yalkın'a Armağan*, Ankara: SBF ve TÜRMOB Yayını.
14. FEENBERG, Andrew, *"From Essentialism to Constructivism: Philosophy of Technology at the Crossroads"*. www.file://A:\Body.htm 11.6.2003.
15. GAP www.gap.gov.tr 1.8.2003.
16. GAP, 2002. *Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Faaliyet Raporu.*
17. GAP. 2001. *"Republic of Turkey Prime Ministry Southern Anatolia Project Reginal Development Administration", Report on Year 2000 Activities*, Ankara.
18. GERAY, Cevat, 1974. Planlı *Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar (Sorunlar, Yaklaşımlar, Örgütlenmeler)*, Ankara: TODAİE..
19. GODCHOT, J. 1962. *Bölge Kalkınması ve Arazi Politikası*, (Çev: T. Akkuntay, V. Pekiner, Ö. Ozankaya), Ankara: TODAİE.
20. GÖKÇE, Birsen vd., 1994. *GAP Bölgesi Baraj Göl Aynasında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme*

Sorunları Araştırması, Ankara: Sosyoloji Derneği (Basılmamış Proje Raporu).
21. GÖKÇE, Birsen vd., *1998. Birecik Barajı'ndan Etkilenen Nüfusun Yeniden Yerleşimi, İstihdamı ve Ekonomik Yatırımları İçin Planlama ve Uygulama Projesi*, Ankara:GAP Yayınları.
22. KARAER, Tacettin ve M. K. ÖKTEM, 1988. *"Güneydoğu Anadolu Projesinin Yönetsel Boyutu Üzerine", Amme İdaresi Dergisi*, 21, 2, Haziran.
23. OECD, 2003a. *The Future of Rural Policy: From Sectoral to Place-Based Policies in Rural Areas*,(Symposium in Siena-Italy 10-13 July 2002).
24. OECD, 2003b. *Private Finance and Economic Development: City and Regional* Investment.
25. PITCHETT, Herman C., 1943. *The Tennesee Valley Authority: A Study in Public Administration, The University of North Carolina* Press.
26. SALTIK, Ahmet, 2000. *"Kalkınma Yaklaşımında 'Katılımcılık' ve 'Sürdürülebilirlik' İlkelerinin Yaşama Geçirilmesi Üzerine"*, GAP (2000-2010) II. Mastır Plan Hazırlık Notları (Yayınlanmamıştır), Ankara.
27. SCOTT, Richard B., 1968. *The Village Headman in Turkey* (A Case Study), Ankara: TODAİE.
28. SELZNİCK, Philip, 1966. *TVA and the Grassroots*, New York: Harper Torch Books.
29. SENCER, Muzaffer, 1992-1993. *GAP Bölgesinde Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması: GAP Bölgesinin Sosyo-Ekonomik Profili, Ankara:GAP Bölge Kalkınma İdaresi ve TMMOB* Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.
30. SOYSAL, Mümtaz, 1968. *Halkın Yönetime Etkisi*, Ankara: TODAİE.
31. SULEIMAN, Ezra N., 1987. *"State Structures and Clientelism: The French State Versus the 'Natoires'"*, British Journal of Political Science, 17..
32. TODAİE, Yayın Kataloğu: 1960-1996, Ankara: 1996.
33. TODAİE, 1968. Local Government and National Development, Ankara.
34. TODAİE, 1967. *Yerinden Yönetim ve Kalkınma*, (Çev: S. Yalçındağ, N. Ulusay), Ankara.
35. TODAİE, 1961. *Türkiye'de Toprak Reformu, Ankara.*
36. TODAİE, 1960. *Türkiye'de Mahalli Toplulukların Gelişmesi*,Ankara.
37. TÜBİTAK, 1985. *GAP İhtisas Komitesi Raporu.*
38. YASA, İbrahim, 1960. *Sindel Köyü*, Ankara: TODAİE.

39. YAVUZ, Fehmi, *Memleketimizde Toplum Kalkınması (Köy Kalkınması)*, Ankara: TODAİE, 1969. (2. B.)
40. YAVUZ, Fehmi, 1964a. *Mahalli İdarelerimizin Problemleri*, Ankara: TODAİE.
41. YAVUZ, Fehmi, 1964b. *Memleketimizde Toplum Kalkınması (Köy Kalkınması)*, Ankara: TODAİE.